

ATHENS UNIVERSITY REVIEW OF ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ATHENS UNIVERSITY REVIEW OF ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Ιωάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης || Γιάννης Γαλανάκης || Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη
Ελένη Μαντζουράνη || Χρήστος Ντούμας || Διαμαντής Παναγιωτόπουλος
Ελευθέριος Πλάτων || Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα || Arnulf Hausleiter
Παναγιώτης Κουσούλης || James Osborne || Πάνος Βαλαβάνης
Χρύσανθος Κανελλόπουλος || Παυλίνα Καραναστάση || Στυλιανός Κατάκης
Ευρυδίκη Κεφαλίδου || Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά || Αντώνης Κοτσώνας
Νότα Κούρου || Βασίλειος Λαμπρινουδάκης || Δημήτρης Μποσνάκης || Όλγα Παλαγγιά
Λυδία Παλαιοκρασσά || Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη || Δημήτρης Πλάντζος
Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά || Katja Sporn || Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου
Μιχαήλ Τιβέριος || Σοφία Καλοπίση-Βέρτη || Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου
Γεώργιος Πάλλης || Μαρία Παναγιωτίδου || Πλάτων Πετρίδης || Andreas Rhoby
Peter Dent || Παναγιώτης Ιωάννου || Θεοδώρα Μαρκάτου || Ευγένιος Ματθιόπουλος
Ευθυμία Μαυρομιχάλη || Δημήτρης Παυλόπουλος || Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη
Λίλιαν Καραλή-Γιαννακοπούλου || Βασίλειος Κυλίκογλου || Αλεξάνδρα Λιβάρδα
Ιωάννης Μπασιάκος || Σέβη Τριανταφύλλου || Μάρλεν Μούλιου || Αλεξάνδρα Μπούνια
Μαρία Οικονόμου || Ελευθερία Παλιού || Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος || Απόστολος Σαρρής

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • LAYOUT

Σχίζα Βασιλική

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ • TABLE OF CONTENTS

ΤΕΥΧΟΣ 1 • VOLUME 1

ΜΑΪΟΣ 2018 • MAY 2018

PARASKEVI TRITSAROLI AND SOPHIA KOULIDOU

Human remains from the Pigi Artemidos LBA tumulus, region of Macedonian Olympus, Pieria..... 9

ΣΤΑΥΡΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, ΑΚΗΣ ΤΣΩΝΟΣ

Το ταφικό έθιμο της ανέγερσης τύμβου κατά μήκος της Ιονίας και Αδριατικής ακτής
ως πολιτιστικό και κοινωνικό φαινόμενο..... 25

GEORGIA PAPADOPOULOU

“Now I have sent you 500 (talents) of copper”: the Amarna Letter EA 35 from the King of Alašiya
to the King of Egypt..... 61

KONSTANTINOS KOPANIAS

Cilicia and Pamphylia during the Early Iron Age: Hiyawa, Mopsos
and the Foundation of the Greek Poleis..... 69

MANOLIS PETRAKIS

Herakles or Dionysos? Some thoughts on the iconography of the krater of the Athens National
Archaeological Museum no. 14902 97

GEORGIOS PALLIS

Middle Byzantine Altars with Sculpted Decoration..... 119

ANASTASIA VASSILIOU

Sherds from around the Church: Pottery from the Panayia Church at Chonika, Argolis..... 127

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ

Μια λανθάνουσα χαλκογραφία του Γύζη. Συμβολή στη μελέτη
της ελληνικής χαρακτηριστικής του ΙΘ' αι. 157

MARLEN MOULIOU

Cities and museums of cities. Hybrid discourses and social ecosystems.....165

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗ

Στα ίχνη των κλεμμένων ελληνικών αρχαιοτήτων από τις κατοχικές δυνάμεις (1940–1945)
Η συμβολή του Σπύρου Μαρινάτου 187

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ,

Κ. Καρακάση, *Οι Αρχαϊκές Κόρες* 223

Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ

Ντ. Κατσωνοπούλου και Ε. Παρτίδα (επιμ.), *ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Μελέτες προς τιμήν του Στέφανου Μίλλερ* 231

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Faculty of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website <http://aura.arch.uoa.gr/>
email: aura@arch.uoa.gr

Σχεδιασμός • Layout: Βασιλική Σχίζα (vass.schiza@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Faculty of History and Archaeology, NKUoA
Όλα τα άρθρα αυτού του τόμου υπόκεινται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>).

All papers in this volume are subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License
(<https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/>).

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου Ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή. Δημοσιεύονται μελέτες, γραμμένες στα Ελληνικά ή Αγγλικά, που αφορούν στην (1) Εποχή του Λίθου και του Χαλκού στην Ελλάδα και όμορες περιοχές, (2) τη Γεωμετρική, Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο στην Ελλάδα και τις Ελληνικές αποικίες στη Μεσόγειο, (3) τον ευρύτερο Ελληνιστικό κόσμο, (4) τη Ρωμαϊκή Ελλάδα, (5) τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, (6) τη Λατινική και Οθωμανική περίοδο στην Ελλάδα, (7) την τέχνη της σύγχρονης Ελλάδας, (8) την Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή, (9) Περιβαλλοντική Αρχαιολογία και Αρχαιομετρία, (10) Μουσειολογία και (11) Ψηφιακές Εφαρμογές στην Αρχαιολογία. Το είδος των μελετών ποικίλλει, και ενδεικτικά αναφέρονται συνθετικές μελέτες, εκθέσεις ανασκαφών και ερευνών πεδίου, μελέτες αρχαιολογικού υλικού και έργων τέχνης, μελέτες περιπτώσεων, καθώς και προκαταρκτικές δημοσιεύσεις υπό εξέλιξη ερευνητικών προγραμμάτων στα θέματα που αναφέρονται παραπάνω.

Το περιοδικό είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era. We welcome contributions in Greek or English about (1) the Stone and Bronze Age in Greece and related adjacent areas, (2) the Geometric to Classical periods in Greece and the Greek colonies in the Mediterranean, (3) the broader Hellenistic world, (4) Roman Greece, (5) the Byzantine Empire, (6) the period of Latin and Ottoman rule in Greece, (7) Modern Greek art, (8) the Eastern Mediterranean and the Near East, (9) Environmental Archaeology and Archaeometry, (10) Museology and (11) Computer Applications in Archaeology. The range of studies varies, including synthetic works, reports on excavations and field surveys, studies of archaeological material or works of art, various case studies, as well as preliminary publications of on-going research projects dealing with the scientific areas described above.

AURA is a fully open access journal. Each issue is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

Το πρώτο τεύχος του AURA εκδόθηκε με ευγενική χορηγία
του Ιδρύματος Ψύχα στη μνήμη του Γιάννη Σακελλαράκη

The first issue of AURA was published thanks to the kind support
of Psycha Foundation in memory of Yiannis Sakellarakis

Άρθρα

Articles

Human remains from the Pigi Artemidos LBA tumulus, region of Macedonian Olympus, Pieria

Paraskevi Tritsaroli

The Malcolm H. Wiener Laboratory for Archaeological Science
American School of Classical Studies at Athens
voula_tritsaroli@hotmail.com

Sophia Koulidou

Ephorate of Antiquities of Pieria (Hellenic Ministry of Culture and Sports)
skoulidou@yahoo.gr

ABSTRACT

The paper addresses the contextual analysis of human remains from the Late Bronze Age tumulus cemetery of Pigi Artemidos, sited at the southeast border of the region of Macedonian Olympus. It presents the available body of evidence from this funerary assemblage and compares it to other LBA cemeteries from the same region. Bearing in mind the limitations imposed by the small sample size and the absence of a demographic profile for adults, infectious diseases (e.g. posttraumatic osteomyelitis), skeletal trauma and markers of occupational activity show that the few individuals buried in the tumulus of Pigi Artemidos were physically active; furthermore, stress and deprivation during growth and development suggest poor environmental conditions. A differential burial treatment is inferred between adults and subadults. At this early stage of the contextual analysis of prehistoric populations from the region of Macedonian Olympus in Pieria, the inter-cemetery variations reveal locally diverse lifestyles and funerary expressions at the dawn of the LBA.

INTRODUCTION

During the last decades, intense archaeological investigation in the region of Macedonian Olympus has revealed an important network of sites spanning from the Neolithic period to the Byzantine era.¹ This evidence changed considerably the archaeological map of mainland Greece and coastal Macedonia² and has revealed the diachronic occupation of the region from prehistoric to Early Modern times. The Bronze Age funerary assemblages that have been unearthed in southern Pieria³ are of key interest for the following reasons: first, they were situated on or along important communication routes that link Macedonia with areas further to the north and south, such as the mountain pass of Petra on Mount Olympus (Ayios Dimitrios-Spathes) or the coastal areas of southern Pieria (Platamon) (Fig. 1); and second, they reveal a chronological sequence from the Middle Bronze Age/Late Bronze Age (MBA/LBA) transition throughout the whole LBA. Through the integrated analysis⁴ of human skeletal remains from

¹ Koulidou *et al.* (forthcoming); Koulidou *et al.* 2017; Koulidou 2014, 2015; Poulaki-Pantermali 2013.

² Andreou 2014.

³ In particular the sites of Valtos Leptokaryas, Pigi Athinas, Pigi Artemidos, Rema Xydias and Trimbina 2&4.

⁴ The biogeochemical analysis of human and animal samples from the sites mentioned in n. 3 is in progress.

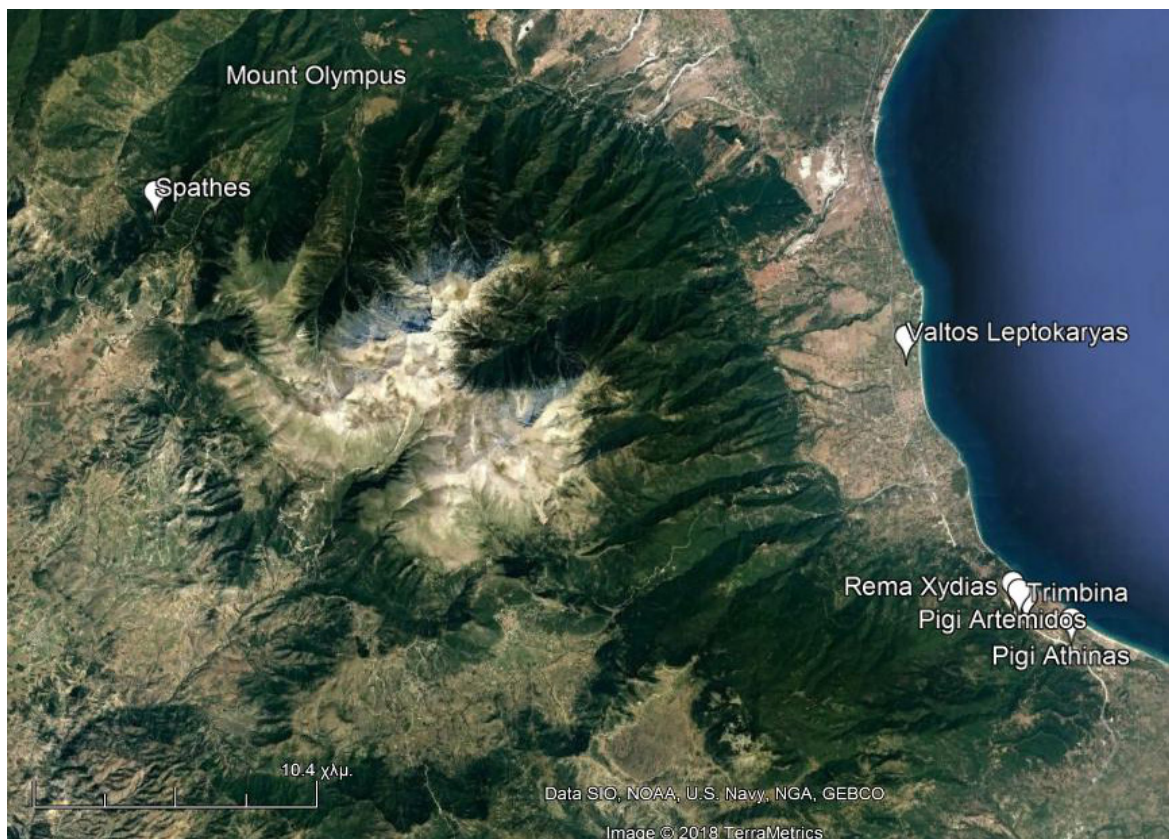

Fig. 1. Map of the region of Macedonian Olympus (southern Pieria) showing the location of the cemeteries discussed in the paper (map modified by P. Tritsaroli).

these sites, our aim is to examine the interplay between humans and their natural and cultural environments, as well as to discern regional and temporal variations of mortuary practices and cemetery landscapes throughout the 2nd millennium BC.

This paper combines skeletal and archaeological data in order to gain insight into the biological and mortuary profile of the Pigi Artemidos LBA assemblage. Bearing in mind the constraints imposed by the small sample size, the aim of this contextual approach is first to present the available body of evidence from Pigi Artemidos and then compare it to that of the tumuli cemeteries of Pigi Athinas,⁵ Valtos Leptokaryas⁶ (hereinafter Valtos) and the cemetery of Spathes from the same region. This analysis sheds more light on the biological identity of prehistoric societies of northern Greece and adds further to the contextual investigation of burial practices in the prehistoric Aegean.

MATERIAL

Pigi Artemidos was excavated in 2009 by the Ephorate of Antiquities of Pieria (Hellenic Ministry of Culture and Sports). The site was located close to the contemporary village of Platamon, occupied a surface of 1000m² and included two main phases of occupation: the Late Bronze Age and the Classical period. During LBA, the site was first used as a cemetery and then as a habitation area.⁷

⁵ Tritsaroli 2017.

⁶ Tritsaroli 2010.

⁷ Koulidou 2014, 143, 146.

TABLE 1. LIST OF GRAVES AND HUMAN REMAINS

Grave	Grave architecture	Orientation	Burial offerings*	Age classes	Sex	Skeletal position
1	pit	N-S	wheel made pottery (squat jug), a bronze bracelet, a bronze pin and a bronze knife	infant	–	only the upper part of the skeleton preserved, left flexed?
2	stone-lined pit	N/NW-S/SE	none	young	male	right flexed
4	stone-lined pit	N/NE-S/SW	handmade pottery	adult	unknown	right flexed
5	pit	NE-SW	handmade pottery and one bronze knife	adult	unknown	right flexed
6	pit	SE-NW	none	adult	unknown	supine
7	pit	N/NW-S/SE	one bronze knife	adult	unknown	only the upper part of the skeleton preserved, right flexed?
8 (deposit of bones)	–	–	bronze spiral earring	adult	unknown	unknown
9	pit with stone marker	W-E	none	middle-aged	male	left flexed
10	stone-lined pit with stone marker	SW-NE	none	adult	unknown	left flexed
11	pit	N-S	handmade vessel and a bronze pin	child	–	left flexed

* The archaeological information on burial offerings is drawn from Koulidou (2014).

Bone completeness for the sample of Pigi Artemidos was moderate to poor (<25%). In addition, bones were very fragile and an important degree of fragmentation was observed which mostly occurred inside the graves, but also during recovery. Finally, bone surface preservation was poor (Grade 3 to 5),⁹ representing important weathering and some incrustation. Bad preservation considerably hindered skeletal analysis and interpretation.

Fig. 3. Carabelli's trait on a permanent molar (infant from Gr 1).

METHODS

Human skeletal remains were examined using macroscopic observation and radiography. Age estimation for subadults was based on standards for dental eruption and development,¹⁰ measurement of long-bone length¹¹ and fusion of skeletal elements.¹² The age-at-death for adults was estimated from morphological changes to the pubic symphysis and the auricular surface of the *os coxae*.¹³ Based upon the overall estimation of available data, each individual was assigned to one of the following age classes: fetal (i.e. <birth), infants (i.e. birth–3 years), children (i.e. 3–12 years), adolescents (i.e. 12–20 years), young adults (i.e. 20–35 years), mid-

⁹ Brickley and McKinley 2004, 16.

¹⁰ Ubelaker 1989.

¹¹ Maresch 1970.

¹² Scheuer and Black 2000.

¹³ Brooks and Suchey 1990; Meindl and Lovejoy 1989; Todd 1920, 1921.

TABLE 2. DENTAL DISEASES

Condition	N	n	Maxilla	Mandible	Anterior teeth	Posterior teeth
caries (adults)	157	32	17	15	6	26
caries (subadults)	28	1	1	0	1	0
calculus	156	44	12	32	15	29
alveolar resorption	53	33	18	15	8	25
antemortem tooth loss	163	5	5	0	0	5
abscess	57	1	1	0	0	1
dental trauma	157	15	8	7	3	12
LEH (adults)	153	49	22	27	25	24
LEH (subadults)	47	15	12	3	8	7

dle-aged adults (i.e. 35–50 years) and old-aged adults (i.e. 50+ years).¹⁴ Sex determination for adults was carried out using dimorphic aspects of the pelvis.¹⁵ No stature calculations were attempted, due to the absence of complete long bones.

Skeletal examination of pathological lesions used standard data collecting methods for complete skeletons.¹⁶ The following lesions were recorded: cribra orbitalia, porotic hyperostosis (frontals, parietals, occipitals), abnormal porosity and new bone formation on the cranial vault for the identification of anemia;¹⁷ linear enamel hypoplasia (LEH) as reflective of developmental stress associated with infectious disease, malnutrition, or other kinds of relatively acute periods of stress and growth arrests in childhood;¹⁸ periosteal new bone formation as a measurement of inflammatory responses resulting from systemic bacterial infection, localized traumatic injury, or other pathological processes;¹⁹ fractures,²⁰ degenerative joint lesions (DJD), vertebral osteoarthritis (OA) and Schmorl's nodes as indicators of habitual activities and lifestyles.²¹ Cranial²² (metopic suture) and dental²³ (Carabelli's trait and shovel-shaped incisors) nonmetric traits were collected for the morphological description of individuals and in order to explore kinship. Dental diseases (dental caries, calculus, occlusal surface wear, alveolar resorption, and antemortem tooth loss)²⁴ were recorded to assess oral health status and diet. Dental trauma was used as an indicator of food procession, coarseness and non-masticatory functions.²⁵

Skeletal lesions were inventoried by presence-absence; the number of individuals affected by a pathological condition is reported (crude prevalence rate). The percentages reflect the observed (n) over the observable (N). DJD were coded by individual when at least one articu-

¹⁴ Buikstra and Ubelaker 1994.

¹⁵ Milner 1992; Phenice 1969.

¹⁶ Buikstra and Ubelaker 1994.

¹⁷ Lewis 2004; Stuart-Macadam 1985; Ortner *et al.* 1999, 2001.

¹⁸ Hillson 1996, 166.

¹⁹ Weston 2012.

²⁰ Lovell 1997, 2008.

²¹ Rogers and Waldron 1995; Waldron 2008.

²² Hauser and De Stefano 1989.

²³ Alt and Türp 1998; Correia and Pina 2002; Kelley and Larsen 1991; Lauc 2003; Scott and Turner 1997; Turner *et al.* 1991.

²⁴ Brothwell 1981, 151–60; Lukacs 1989, 261–86.

²⁵ Milner and Larsen 1991, 357–78.

Fig. 4. Right maxilla with alveolar resorption, large dental caries and abscess on the labial (left) and lingual (right) view (middle-aged male from Gr 9).

lar surface of the joint was preserved. Dental diseases are reported by the number of individuals affected (crude prevalence rate) and by teeth/sockets (true prevalence rate) for all observable deciduous and permanent teeth.

RESULTS

Demography

The number of individuals is ten, embracing eight adults and two subadults (Table 1). Among the adults, one young (i.e. 20–35 years) and one middle-aged (i.e. 35–50 years) male were identified. Age estimation for juveniles shows one infant (i.e. birth–3 years) and one child (i.e. 3–12 years). No further age-at-death and sex determination was possible.

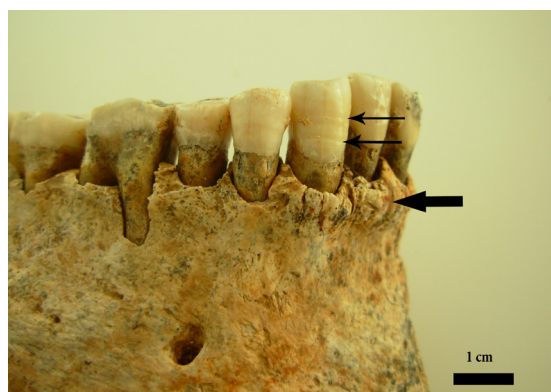

Fig. 5. Linear enamel hypoplasia and mandibular alveolar hyperostosis of anterior sockets (middle-aged male from Gr 9).

Nonmetric traits

The two subadults share the presence of Carabelli's trait on the permanent first molars (3 of 11 first upper permanent molars) (Fig. 3). The middle-aged male from grave 9 displays a metopic suture (1 of 6 individuals with observable frontal bone) and the young male from grave 2 has shovel-shaped lateral incisors (2 of 50 permanent incisors).

Dental diseases

Of the seven adults with dental and alveolar remains, all show caries, five have calculus, four display antemortem tooth loss and alveolar resorption, one individual has an abscess (Fig. 4) and alveolar hyperostosis (Fig. 5), and five share dental traumas. The child from Gr 11 has the upper right deciduous canine affected by caries. The true prevalence values for caries and calculus among adults is 20.4% (32 of 157 teeth) and 28.2% (44 of 156 teeth) respectively. Most caries are pits or they affect less than 50% of the tooth (22 of 32 carious teeth). In almost all cases, calculus deposits are slight (41 of 44 teeth with calculus). Dental trauma is manifested by fractures affecting mostly the posterior teeth of the jaws. The lesions consist of antemortem fractures of the dental crowns; the rounded edges of the remaining crowns suggest wear after fracture.

Fig. 6. Healed fracture (left) on the right scapula with angulation and nonunion, lateral view. Radiograph (right) of the same lesion (middle-aged male from Gr 9).

A high frequency of alveolar resorption is noted, affecting 62.3% of sockets; it is manifested by vertical and horizontal bone loss. On the contrary, though, very few cases of antemortem tooth loss and abscesses are observed. It is noteworthy that a source of bias comes from the poor preservation of alveolar remains, since observable sockets are three time less numerous than the number of observable teeth. However, the distribution of dental and alveolar diseases (Table 2) among maxilla and mandible, as well as anterior and posterior teeth, reveals a correlation between caries, dental trauma and alveolar resorption on the posterior teeth of adults; antemortem tooth loss and abscess occur only on the upper jaws. Although frequencies and degrees of occlusal surface wear are not presented in detail here, it is noteworthy that severe attrition with dentin exposure occurred on 90 of 163 observable teeth. Despite severe attrition, the amount of caries remains high because most of carious lesions are interproximal and cervical.

Linear enamel hypoplasia (LEH) appears on seven of nine individuals (six adults and the child) preserving dental remains (Fig. 5). The true prevalence rate is 32% (64 of 200 teeth) for deciduous and permanent dentitions. Between the two subadults, only the permanent dentition of the child from Gr 11 shows enamel defects. On 64 affected teeth, 99 episodes of LEH are recorded; 44 teeth display one defect episode, eleven teeth have two episodes, and nine teeth show 3, 4 or 5 episodes. The presence of LEH is shared equally between maxillary and mandibular dentitions, and anterior and posterior teeth (Table 2).

Cribra orbitalia and porotic hyperostosis

Cribra orbitalia appears on the orbital roofs of the child (Gr 7) and two of four adults (Grs 4 and 9) with preserved orbits; in two cases the lesions are coupled with surface porosity of the external cranial surface (2 of 7 individuals with vault preserved). The lesions of the child show

Fig. 7. Cloaca on the right tibia showing infection (left), pus drainage canal and nonunion of fracture, posterior view. Radiograph (right) of the same lesion (young male from Gr 2).

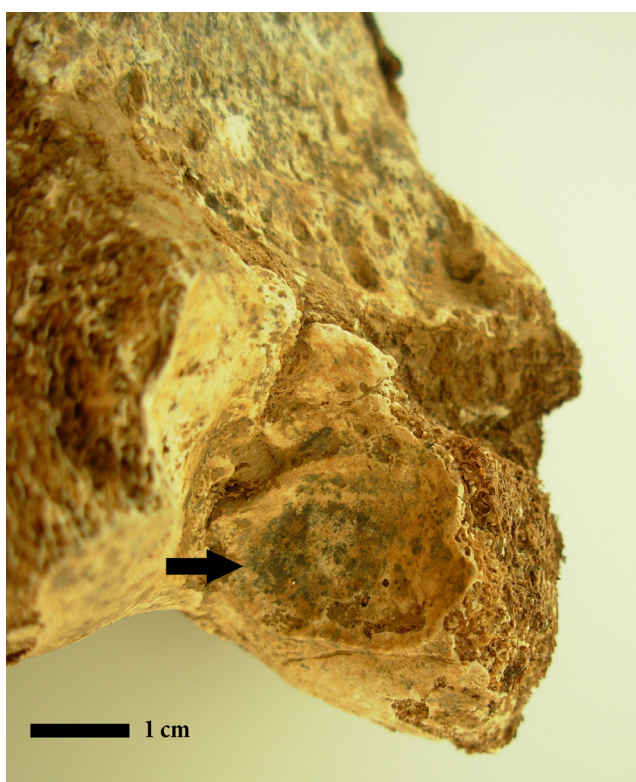

Fig. 8. Facet on the medial aspect of the medial femoral condyle, left side (young male from Gr 2).

a mixed reaction of activity and healing, while in adults they are healed. The frontal bones, close to the coronal suture, of three adults (Grs 2, 4 and 6) appear unusually thick, indicating hypertrophy of the cranial vault marrow (8.77mm, 9.93mm, 10.6mm respectively); only one of these individuals (Gr 4) showed cranial porotic lesions on the outer table coupled with healed cribra orbitalia.

Trauma

Two cases of healed fractures occur among adults. In the first case, a well-healed scapular fracture (right side) involves the lateral border, inferior to the glenoid fossa in the middle-aged adult from Gr 9 (1 of 6 individuals with scapulae). The preserved parts of the neck and glenoid fossa are not injured. Macroscopic and radiological analysis shows a slight anteroposterior dislocation of the two fractured parts and a callus formation (Fig. 6). No periosteal new bone indicative of infection was recorded during the analysis. Clavicles and ribs do not show additional evidence of trauma.

The second case of healed fracture concerns the right tibia of the young male from Gr 2 (1 of 8 adults preserving tibiae). The pathological bone differs in size and shape from its contralateral; the left tibia not being complete, these differences are particularly visible in the circumference at the nutrient foramen that is 8.8cm and 9.7cm for the left and right bone respectively. Furthermore, the right tibia is thickened by the formation of an involucrum at the two proximal thirds of the diaphysis that is more prominent on the lateral surface; it is noteworthy that the right tibia is heavier than the left one. There is a cloacal opening 15cm above the distal epiphysis on the posterior surface and 8cm below the nutrient foramen (Fig. 7, left). The right tibia has an angulation 2cm below the cloaca; this feature is probably due to a fracture that had

completely healed at the time of death, but without normal alignment. The thickness of the bone is due to the formation of callus and the posttraumatic periosteal reaction. With radiography, the fracture shows lack of union due to nonunion (Fig. 7, right). The presence of cloaca at this point shows that the fracture had supplicated, indicating that it was complicated by a long-term chronic infection, which probably drained through a sinus extending to the overlying skin surface.²⁶ The cloacal sinus penetrates into the cortical bone at the point of nonunion and into the marrow space. On the medial aspect, the bone shows a hairline fracture (nondisplaced line or crack).²⁷

Joint diseases

Bearing in mind the small size and the poor preservation of the sample, joint diseases are the most frequent lesions of the post-cranial skeleton. Osteoarthritis is noted on the spine (4 of 5 individuals), the hip (2 of 3 individuals), the knee (2 of 4 individuals), the ankle (2 of 3 individuals), and the foot (1 of 3 individuals). The lesions are usually expressed by moderate surface porosity.

An unusual lesion appears on the left knee joint of the young male from Gr 2. Due to the poor skeletal preservation only the distal femoral epiphysis and the central part of the patella are observed. More precisely, the analysis revealed a facet that extends from the inner border of the medial femoral condyle into the intercondylar notch (Fig. 8). This facet has a defined circumference and its dimensions are 17.19x13.04mm. The surface of the facet shows degenerative lesions including porosity and marginal osteophytes. The facet is slightly depressed but the subchondral bone is not affected. No lesions are noted on the observable patellar fragment.

Periosteal new bone

Five of eight individuals display new bone formation on the lower limbs, in particular tibiae and fibulae. In most cases the lesions are of moderate expression and they are described by reactive woven bone. The infectious complications of the tibial fracture (Gr 2) have been already described above.

Funerary treatment

All graves in the tumulus included individual burials. Adults and subadults share similar features regarding disposal of the body. As far as the grave architecture and cemetery landscape are concerned, the stone-lined pit graves belong to adults and they have variable orientation with one occupying the center of the tumulus (Gr 10). Four of eight adults were furnished either with handmade pottery, bronze knives or bronze jewelry (spiral earrings). When the adult burials' offerings are quantified, it is observed that only five items accompanied four individuals. On the other hand, subadults were buried in simple pits oriented N-S; they were furnished with variable and numerous items: handmade or wheel-made pottery, jewelry (bracelet), clothing equipment (pins) and/or knives. The quantification of the objects for the subadults shows that six items accompanied two individuals. The only Mycenaean-type vase of the cemetery was found in the youngest individual's grave (Gr 1). No particular arrangement of graves, other than that at the center of the tumulus is noted.

The deposit of bones (Gr 8) was found at the north-east part of the tumulus. It comprised

²⁶ Ortner 2003, 154.

²⁷ Lovell 1997, 144.

the skeletal remains of an adult of unknown age and sex: four mandibular fragments, diaphyses of all the long bones, five metatarsal diaphyses, one right navicular bone, the diaphysis of one clavicle and two, right and left, tali; no particular arrangement of the bones was identified. The cranium and the pelvis were missing. A bronze spiral earring was discovered among the bones. It would be unwise to argue that these bones were removed or selected from elsewhere; a post-depositional disturbance of the bones due to taphonomic or human intervention should not be excluded.

DISCUSSION

The Pigi Artemidos skeletal assemblage was unearthed in a tumulus,²⁸ a well-organized and spatially defined funerary structure. As far as can be suggested from the small size of the sample, a differential burial treatment can be demonstrated between adults and subadults: stone-lined pit graves (including the central one) were constructed for adults, while numerous and variable items were offered to the dead children.

Comparison between the Pigi Athinas, Valtos, and Pigi Artemidos tumuli shows differences in terms of demography, spatial arrangement, and body positioning.²⁹ The tumuli of Pigi Athinas include only adults of both sexes, while their central graves held mainly males; in contrast, the central grave at tumulus 1 and the only inhabitant of tumulus 2 at Valtos belonged to females. Body positioning does not show variations between males and females; in both these cemeteries males lay on their right side, while females are placed on their left. On the contrary, the tumulus of Pigi Artemidos contains both adults and subadults. The disposal of the body includes both right and left side flexed positions for the two males. Furthermore, the Pigi Artemidos tumulus is the earliest (LH I/IIB) –so far– among those LBA funerary assemblages in the region of Macedonian Olympus that includes an artifact of Mycenaean type.³⁰

All these features testify to important local variations among tumuli cemeteries in regard to mortuary treatment. Males and females alternate as central figures in the tumuli of Pigi Athinas and Valtos, while at the same time subadults are excluded from this mortuary program. On the contrary, subadults and adults share the same funerary space at Pigi Artemidos; the inclusion of subadults corresponds with the presence of a Mycenaean-type vase in the tumulus. Mycenaean types of artifacts are common in the later cemetery of Spathes, located on a steep slope of Upper Mount Olympus about 50km north-west of the aforementioned tumuli. At Spathes, the standardization in the mortuary treatment can be seen in the adoption of a particular grave type, burial position and orientation as well as the use of certain categories of burial offerings, usually including personal items recalling Mycenaean types that emphasize the social identity of the deceased.³¹ As a consequence, at Pigi Artemidos, the association of a traditional layout of the burial space (tumulus) with the inclusion of subadults, the difference in quantity and variety of burial offerings between adults and subadults, and the evidence of a new material culture constitute new funerary attitudes at the dawn of the LBA in the region of Macedonian Olympus.

Teeth provide an important source of information regarding health, diet, habitual activities (e.g. extra-masticatory use of teeth) and cultural or ritual practices (e.g. dental ablation). The

²⁸ For more details on the tumuli of Macedonian Olympus, see Poulaki-Pantermali 2013, 35–47, 67–70.

²⁹ Tritsaroli 2010, 192 ; 2017, 252–4.

³⁰ Koulidou 2014; Poulaki-Pantermali 2013, 46.

³¹ Triantaphyllou 2001, 2003.

present analysis has revealed an unusually high frequency of dental calculus, caries, alveolar resorption, linear enamel hypoplasia, and dental trauma. Calculus is a mineralized plaque deposit seen on the surface of teeth; several factors are responsible for the variation in the extent of calculus deposits among individuals, including salivary flow, inherited, dietary and other factors.³² Dental calculus can irritate the gingival tissues and cause inflammation and periodontal disease. In archaeological samples an alkaline oral environment and chronically poor oral hygiene is considered to be responsible for the amount of calculus.³³ Recently, analysis of microfossils (e.g. starch granules) and chemical compounds extracted from dental calculus provides a direct way to investigate, among others, plants digested by humans in past populations.³⁴ Caries is considered an infectious disease initiated by microbial activity on the tooth surface in which tooth structure, crown or root are progressively destroyed; cariogenic activity can be also stimulated by factors intrinsic to the tooth structure, such as developmental defects in the quality of enamel.³⁵ A correlation exists between agricultural subsistence economies and sugars including fermentable carbohydrates³⁶ which interact with plaque bacteria to cause demineralisation.

Frequencies of dental pathologies at Pigi Artemidos are generally higher when compared to the prehistoric populations of Pigi Athinas, Valtos³⁷ and Spathes³⁸ from the same region. So far, it cannot be assessed if these differences represent variations in subsistence, diet or food preparation. Stable isotope analyses for Spathes has shown a preference for a terrestrial C₃-type diet and a rather minimal intake of animal protein,³⁹ while macroscopic investigation of dentition indicated a reliance on carbohydrates.⁴⁰ Bearing in mind the small sample size from Pigi Artemidos, the status of the dentition suggests that these people had poor dental health and a diet with some protein intake, although this hypothesis and the source of the protein consumed needs to be further investigated by stable isotope analyses. Finally, heavy wear and dental trauma exposing the tooth pulp and damaging the dental structure should be linked to the consumption of a fairly abrasive diet or food-processing techniques.

Cranial porosities, cribra orbitalia, marrow expansion and linear enamel hypoplasia are among the most commonly used pathological markers of deprivation in archaeological samples. In the vast majority of cases, cranial lesions are the skeletal expression of an elevated red blood cell production in response to anemic conditions related to nutritional deficiencies or vitamin malabsorption.⁴¹ In this study as well, the mild expression of the lesions suggests an acquired rather than a genetic form of anemia. Linear enamel hypoplasias result from the disruption of normal enamel growth caused by physiological stress, such as malnutrition or illness, hereditary anomalies or localized traumas;⁴² however, in the majority of cases recorded in archaeological populations these defects are linked with systematic physiological stress. The pattern and frequency of linear enamel hypoplasias in the sample examined here indicate

³² Hillson 2005, 289.

³³ Lukacs 1989, 283; Little and Hazen 1964, 645–51; Little *et al.* 1963, 78–86.

³⁴ Hardy *et al.* 2009, 248–55; Buckley *et al.* 2014, 8.

³⁵ Ortner 2003, 590.

³⁶ Lukacs 1989, 267.

³⁷ Tritsaroli 2010, 193; 2017, 239.

³⁸ Triantaphyllou 2001, 117–32.

³⁹ Triantaphyllou 2015, 67–8.

⁴⁰ Triantaphyllou 2001, 141.

⁴¹ Larsen 2005, 31–2, 39.

⁴² Goodman and Rose 1991, 279–94; Hillson 1996, 166.

that a poor growth environment resulting in multiple episodes of stress and growth arrest was frequent in the early life of these individuals.

Although small in size, the sample includes two cases of skeletal trauma displayed by males, both involving the appendicular skeleton. Analysis of traumatic lesions is largely informative about the human past and provides information on occupational activities, environmental hazards and interpersonal violence.⁴³ Scapular fractures are uncommon in archaeological collections and they are usually the result of direct trauma.⁴⁴ Evidence from modern clinical record⁴⁵ informs us that this injury can be caused by a blow or a fall. In the case of a fall from a standing height, the injury should not be that severe⁴⁶ and when a free fall from a great height has occurred, then multiple injuries should be recorded.⁴⁷ In the case of Pigi Artemidos, only the scapula is involved without additional injuries; the severity of the lesion suggests rather a violent episode⁴⁸ than accidental injury.

The second case of trauma consists of a fracture with evidence of infection on the right lower limb. The severity of the fracture is indicated by a cloaca in the posterior aspect of the nonaligned tibia. In addition, the nonunion of the bone suggests that this was an open fracture, a feature that appears when the bone protrudes through the skin or the skin is injured to the level of the bone.⁴⁹ Open fractures are prone to infection. Depending upon the ability of the immune system to combat effectively the infection, a body response is visible in the form of periostitis (inflammation of the periosteum) or osteomyelitis (infection of bone involving the marrow).⁵⁰ Cloaca (a pus drainage canal in the involucrum) or sequestration in association with periosteal bone formation (involucrum) is the best diagnostic evidence for osteomyelitis in skeletal samples.⁵¹ It is known from the literature that fractures can occur secondary to pathology;⁵² however, in the case presented here, we consider that the fracture did not occur secondarily to a disease already present in the body because the cloaca and the pus drainage canal appear at the point of nonunion of the bone. Bearing in mind all the above criteria, we suggest that the young male from Gr 2 suffered a posttraumatic osteomyelitis.

The left limb of this young male displays degenerative changes on the knee joint. This case is reported in the modern clinical record as a facet on the medial aspect of the medial femoral condyle.⁵³ The mechanism that produces this facet is described by Goodfellow *et al.* (1976) and it involves the patellofemoral contact areas. When the knee is flexed beyond 135 degrees, the patella rotates slightly; in extreme flexion the majority of the patella recesses into the intercondylar notch.⁵⁴ In this degree of flexion, the odd medial facet of the patella (an odd facet that is separate from the medial patellar facet proper) articulates with the lateral margin of the medial femoral condyle and may cause cartilage lesions found on the patellofemoral syndrome.⁵⁵ This

⁴³ For an overview, see Lovell 1997 and 2008.

⁴⁴ Lovell 1997, 160; 2008, 357.

⁴⁵ Butters 2006, 1257–84.

⁴⁶ Galloway 1999, 251–2.

⁴⁷ Galloway 1999, 251–4; Kimmerle and Baraybar 2008, 181–95.

⁴⁸ A well-healed blunt force scapular fracture is reported in the literature on a female from Harappa (Pakistan) and it is suggested that it resulted from violence (Lovell 2014, 1–4).

⁴⁹ Lovell 1997, 146.

⁵⁰ Lovell 1997, 146; Ortner 2003, 181.

⁵¹ Ortner 2003, 199.

⁵² Lovell 1997, 144; 2008, 347.

⁵³ Goodfellow *et al.* 1976, 287–90.

⁵⁴ Rothschild and Woods 2012, 10–11.

⁵⁵ Goodfellow *et al.* 1976, 290.

high degree of flexion occurs only in extreme activities. This area matches the site where osteochondritis dissecans appears,⁵⁶ a pathological condition that affects the subchondral bone and surrounding cartilage of synovial joints, such as the knee, elbow, and ankle. However, in the case of the individual from Gr 2 the lesion is not on the joint surface, but in the intercondylar fossa. As such, we suggest that the facet observed on the left distal femur is the result of extreme flexion of knee joint that led to osteoarthritis. Evidence of habitual posture recorded on the same skeleton includes squatting facets on both tibiae and tali thus further supporting the hypothesis of flexion of the knee in squatting postures.⁵⁷ Bearing in mind the moderate preservation of the skeleton, we were not able to establish a relationship between knee osteoarthritis related to habitual posture and posttraumatic infectious disease that appears in the right lower limb.

CONCLUSIONS

The Pigi Artemidos sample comprises only a small part of the living prehistoric population from which it derived. The sample was held in a well-defined funerary structure. Evidence of age-related mortuary variability is suggested by grave architecture (stone-lined pits for adults with or without stone marker and simple pits for subadults), orientation of burials, and grave offerings.

The skeletal analysis revealed an important number of paleopathological conditions, sometimes unusual. Dental caries, periodontal disease and posttraumatic osteomyelitis are indicative of the exposure of these individuals to infectious agents; nevertheless, the involvement of teeth and bones suggests chronic rather than acute infectious diseases. Skeletal trauma and markers of occupational activity on the appendicular skeleton of two males are indicative of the general lifestyle conditions: they include lesions related to accidental circumstances (tibial fracture) during activity or possible physical confrontation (scapular fracture) of violent origin. Finally, stress and deprivation during growth and development point to impoverished environmental circumstances. In sum, health conditions at Pigi Artemidos show energetic and physically active individuals, while some adaptation to environmental constraints can be suggested. The absence of a demographic profile for adults hinders considerably the interpretation of the recorded features and no further inferences regarding host resistance can be produced.

The bioarchaeological analysis of prehistoric populations from the region of Macedonian Olympus shows inter-cemetery variations among tumuli assemblages that likely reveal locally diverse lifestyles and funerary expressions, while the comparison between the aforementioned tumuli and the cemetery of Spathes further illustrates temporal variations that indicate emergent forms of new mortuary attitudes in LBA northern Greece.

ACKNOWLEDGEMENTS

The analysis of human skeletal remains was funded by INSTAP and has been accommodated at the Malcolm H. Wiener Laboratory for Archaeological Science, ASCSA. Thanks to Anastasia Bania for conserving the bones and to Dr. Dimitris Michailidis (laboratory coordinator) for x-ray analysis. The authors thank the anonymous reviewer for the constructive comments that improved the quality of the paper.

⁵⁶ Ortner 2003, 351–3; Aufderheide and Rodriguez-Martin 1998, 81–3.

⁵⁷ Kennedy 1989, 129–60.

WORKS CITED

- Alt, K.W., and J.C. Türp. 1998. "Hereditary Dental Anomalies." In *Dental Anthropology: Fundamentals, Limits and Prospect*, edited by K.W. Alt, F.W. Rösing, and M. Teschler-Nicola, 95–128. Vienna: Springer.
- Andreou, S. 2014. "Εκατό χρόνια έρευνας στην Εποχή του Χαλκού της Μακεδονίας: τι άλλαξε;" In *A Century of Research in Prehistoric Macedonia 1912-2012, International Conference Proceedings, Archaeological Museum of Thessaloniki 22-24 November 2012*, edited by E. Stefani, N. Merousis, and A. Dimoula, 141–51. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Aufderheide, A., and C. Rodriguez-Martin. 1998. *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brickley, M., and J.I. McKinley. 2004. *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*. IFA Paper 7. Reading: BABAO and IFA.
- Brooks, S.T., and J.M. Suchey. 1990. "Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of Ascadi-Nemeskeri and Suchey-Brooks Methods." *Human Evolution* 5:227–38.
- Brothwell, D.R. 1981. *Digging Up Bones: The Excavation, Treatment and Study of Human Skeletal Remains*. 3rd ed. London, Oxford: Cornell University Press.
- Buckley, S., D. Usai, T. Jakob, A. Radini, and K. Hardy. 2014. "Dental Calculus Reveals Unique Insights into Food Items, Cooking and Plant Processing in Prehistoric Central Sudan." *PLoS ONE* 9(7): e100808. doi:10.1371/journal.pone.0100808.
- Buikstra, J.E., and D.H. Ubelaker, eds. 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research Series 44. Fayetteville: Arkansas Archaeological Survey.
- Butters, K.P. 2006. "Fractures of the Scapula". In *Rockwood and Green's Fractures in Adults*, edited by C.A. Rockwood, D.P. Green, and R.W. Bucholz, 1257–84. 6th ed. Philadelphia, PA: Lippincott Williams & Wilkins.
- Correia, A., and C. Pina. 2002. "Tubercle of Carabelli: a Review." *Dental Anthropology* 15:18–21.
- Galloway, A. 1999. *Broken Bones. Anthropological Analysis of Blunt Force Trauma*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.
- Goodfellow, J., D. Hungerford, and M. Zindel. 1976. "Patellofemoral Joint Mechanics and Pathology. 1. Functional Anatomy of the Patellofemoral Joint." *Journal of Bone and Joint Surgery* 58B:287–90.
- Goodman, H.A., and J.C. Rose. 1991. "Dental Enamel Hypoplasias as Indicators of Nutritional Status." In *Advances in Dental Anthropology*, edited by M.A. Kelley and C.S. Larsen, 279–94. New York: Wiley-Liss.
- Hardy, K., T. Blakeney, L. Copeland, J. Kirkham, R. Wrangham, and M. Collins. 2009. "Starch Granules, Dental Calculus and New Perspectives on Ancient Diet." *Journal of Archaeological Science* 36:248–55.
- Hauser, G., and G.F. De Stefano. 1989. *Epigenetic Variants of the Human Skull*. Stuttgart: E. Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung.
- Hillson, S.W. 1996. *Dental Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hillson, S.W. 2005. *Teeth*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kelley, M.A., and C.S. Larsen. 1991. *Advances in Dental Anthropology*. New York: Wiley-Liss.
- Kennedy, K.A.R. 1989. "Skeletal Markers of Occupational Stress." In *Reconstruction of Life from the Skeleton*, edited by M.Y. İscan, and K.A.R. Kennedy. New York: Alan R. Liss.
- Kimmerle, E.H., and J.P. Baraybar. 2008. *Skeletal Trauma: Identification of Injuries Resulting from Human Rights Abuse and Armed Conflict*. Boca Raton: CRC Press.
- Koulidou, S., 2014. "'Μυκηναϊκή' παρουσία στη νότια Πιερία. Η περίπτωση της Πηγής Αρτέμιδος." *AEMΘ* 24 (2010):143–52.
- . 2015. "'Πηγή Αρτέμιδος Πιερίας.' Ορθογώνιες κατασκευές σε ταφικές και οικιστικές συνάφειες κατά την Ύστερη Εποχή Χαλκού." In *4ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΤΕ) 2009–2011 Βόλος 15–18.3.2012, Από τους Προϊστορικούς στους Νεώτερους Χρόνους*, edited by A. Mazarakis Ainian, 105–12. Volos: University of Thessaly.
- Koulidou, S., Z. Andrias, E. Zagkou, E. Mastora, K. Panteliadou, M. Papavasileiou, and D. Patis. Forthcoming. "'Πέρασμα στον Χρόνο'. Ζωή και Θάνατος στον Κάτω Όλυμπο κατά την Ύστερη Εποχή Χαλκού. Η περίπτωση του Ρέματος 'Ξυδιάς' στον Πλαταμώνα Πιερίας." *AEMΘ* 29 (2015).
- Koulidou, S., E. Zagkou, E. Batzikosta, K. Panteliadou, and A. Tsianaka. 2017. "Πλαταμών Στοπ! 'Μυκηναϊκό' Νεκροταφείο και Οικισμός της Ύστερης Εποχής Χαλκού στον Πλαταμώνα Πιερίας." *AEMΘ* 26 (2012).

- Koulidou, S., E. Zagkou, E. Batzikosta, K. Pante-liadou, and A. Tsianaka. 2017. "Πλαταμών Στοπ! 'Μυκηναϊκό' Νεκροταφείο και Οικισμός της Ύστερης Εποχής Χαλκού στον Πλαταμώνα Πιερίας." *ΑΕΜΘ* 26 (2012): 213–24.
- Larsen, C.S. 2015. *Bioarchaeology: Interpreting Behavior from the Human Skeleton*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lauc, T. 2003. "Influence of Inbreeding on the Carabelli Trait in a Human Isolate." *Dental Anthropology* 16:65–72.
- Lewis, M.E. 2004. "Endocranial Lesions in Non-adult Skeletons: Understanding their Aetiology." *International Journal of Osteoarchaeology* 14:82–97.
- Little, M.F., C.A. Casciani, and J. Rowley 1963. "Dental Calculus Composition. 1. Supragingival Calculus: Ash, Calcium, Phosphorus, Sodium, and Density." *Journal of Dental Research* 42:78–86.
- Little, M.F., and S.P. Hazen 1964. "Dental Calculus Composition. 2. Subgingival Calculus: Ash, Calcium, Phosphorus, and Sodium." *Journal of Dental Research* 43:645–51.
- Lovell, N.C. 1997. "Trauma Analysis in Paleopathology." *Yearbook of Physical Anthropology* 40:139–70.
- _____. 2008. "Analysis and Interpretation of Skeletal Trauma." In *Biological Anthropology of the Human Skeleton*, edited by M.A. Katzenberg and S.R. Saunders, 341–86. 2nd ed. New York: John Wiley & Sons.
- _____. 2014. "Additional Data on Trauma at Harappa." *International Journal of Paleopathology* 6:1–4.
- Lukacs, J.R. 1989. "Dental Paleopathology: Methods for Reconstructing Dietary Patterns." In *Reconstruction of Life from the Skeleton*, edited by M.Y. İşcan, and K.A.R. Kennedy, 261–86. New York: Alan R. Liss.
- Maresh, M.M. 1970. "Measurements from Roentgenograms, Heart Size, Long Bone Lengths, Bone, Muscles and Fat Widths, Skeletal Maturation." In *Human Growth and Development*, edited by R.W. McCammon, 155–200. Charles C. Thomas Publisher, Springfield Ill.
- Meindl, R.S., and O.C. Lovejoy. 1989. "Age Changes in the Pelvis: Implications for Palaeodemography." In *Age Markers in the Human Skeleton*, edited by M.Y. İşcan, 137–68. Charles C. Thomas Publisher, Springfield Ill.
- Milner, G.R. 1992. *Determination of Skeletal Age and Sex. Manual prepared for the Dickson Mounds skeletal reburial project*. Springfield: Illinois State Museum.
- Milner, G.R., and C.S. Larsen. 1991. "Teeth as Artifacts of Human Behavior: Intentional Mutilation and Accidental Modification." In *Advances in Dental Anthropology*, edited by M.A. Kelley, and C.S. Larsen, 357–78. New York: Wiley-Liss.
- Ortner, D.J. 2003. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. San Diego: Academic Press.
- Ortner, D.J., W. Butler, J. Cafarella, and L. Milligan. 2001. "Evidence of Probable Scurvy in Subadults from Archaeological Sites in North America." *American Journal of Physical Anthropology* 114:343–51.
- Ortner, D., E.H. Kimmerle, and M. Diez. 1999. "Probable Evidence of Scurvy in Subadults from Archaeological Sites in Peru." *American Journal of Physical Anthropology* 108:321–31.
- Phenice, T.W. 1969. "A Newly Developed Visual Method for Sexing the os pubis." *American Journal of Physical Anthropology* 30:297–302.
- Poulaki-Pantermali, E. 2013. *Μακεδονικός Όλυμπος. Μύθος - Ιστορία - Αρχαιολογία*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟΑ.
- Rogers, J., and T. Waldron. 1995. *A Field Guide to Joint Disease in Archaeology*. Chichester: John Wiley and Sons.
- Rothschild, B.M., and R.J. Woods. 2012. "Epidemiology and Biomechanics of Osteoarthritis." In *Principles of Osteoarthritis - Its Definition, Character, Derivation and Modality-Related Recognition*, edited by B.M. Rothschild, 10. InTech DOI: 10.5772/1487.
- Scheuer, L., and S. Black. 2000. *Developmental Juvenile Osteology*. San Diego: CA.
- Scott, G.R., and C.G. Turner II. 1997. *The Anthropology of Modern Human Teeth: Dental Morphology and its Variation in Recent Human Populations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stuart-Macadam, P. 1985. "Porotic Hyperostosis: Representative of a Childhood Condition." *American Journal of Physical Anthropology* 66:391–8.
- Todd, T.W. 1920. "Age Changes in the Pubic Bone: I. The White Male Pubis." *American Journal of Physical Anthropology* 3:285–334.
- Todd, T.W. 1921. "Age Changes in the Pubic Bone: II, III, IV." *American Journal of Physical Anthropology* 4:1–70.
- Triantaphyllou S. 2001. *A bioarchaeological approach to prehistoric cemetery populations from Central and Western Greek Macedonia*. BAR International Series 976. Oxford: John & Erica Hedges Ltd.

- _____. 2003. "A Bioarchaeological Approach to Bronze Age Cemetery Populations from Western and Central Greek Macedonia." In *METRON: Measuring the Aegean Bronze Age/Proceedings of the 9th International Aegean Conference, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002*, edited by K.P. Foster, and R. Laffineur, 217–22. *Aegaeum* 24, Liège: Université de Liège; Austin: University of Texas.
- _____. 2015. "A stable isotope analysis of skeletal assemblages from prehistoric Northern Greece." In *Archaeodiet in the Greek world: dietary reconstruction from stable isotope analysis*, edited by A. Papathanasiou, M.P. Richards, and S.C. Fox, 57–76. *Hesperia*, Supplement 49. Princeton N.J.: The American School of Classical Studies at Athens.
- Tritsaroli, P. 2010. "Τα νεκροταφεία Μέσης & Ύστερης Εποχής Χαλκού από τις θέσεις Βάλτος Λεπτοκαρυάς και Πηγή Αθηνάς στην Πιερία. Προκαταρκτικά αποτελέσματα της βιοαρχαιολογικής μελέτης." *AEMΘ* (2008) 21:191–6.
- _____. 2017. "The Pigi Athinas Tumuli Cemetery of Macedonian Olympus: Burial Customs and the Bioarchaeology of Social Structures at the Dawn of the Late Bronze Age, Central Macedonia, Greece." In *Bioarchaeological Case Studies of Social Organization and Skeletal Biology*, edited by H.D. Klaus, A.R. Harvey, and M.N. Cohen, 224–62. Gainesville: University Press of Florida.
- Turner, C.G. II, C.R. Nichol, and G.R. Scott. 1991. "Scoring Procedures for Key Morphological Traits of the Permanent Dentition: The Arizona State University Dental Anthropology System." In *Advances in Dental Anthropology*, edited by M.A. Kelley, 13–31. New York: Wiley-Liss.
- Ubelaker, D.H. 1989. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. 2nd ed. Washington D.C.: Taxaracum.
- Waldron, T. 2008. *Palaeopathology*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weston, D.A. 2012. "Nonspecific Infection in Paleopathology: Interpreting Periosteal Reactions." In *A Companion to Paleopathology*, edited by A.L. Grauer, 492–512. Malden, MA: Wiley-Blackwell.

Το ταφικό έθιμο της ανέγερσης τύμβου κατά μήκος της Ιονίας και Αδριατικής ακτής ως πολιτιστικό και κοινωνικό φαινόμενο

Σταύρος Οικονομίδης

Arcadia University

Ινστιτούτο Διαβαλκανικής Πολιτισμικής Συνεργασίας

ekedimos@yahoo.com

Αριστείδης Παπαγιάννης

Εφορεία Αρχαιοτήτων Καρδίτσας

Ινστιτούτο Διαβαλκανικής Πολιτισμικής Συνεργασίας

arisapag33@yahoo.gr

Άκης Τσώνος

Ινστιτούτο Διαβαλκανικής Πολιτισμικής Συνεργασίας

akis.tsonos2000@gmail.com

ἀμφ' αὐτοῖσι δ' ἔπειτα μέγαν καὶ ἀμύμονα τύμβον
χεύαμεν Ἀργείων ἱερὸς στρατὸς αἰχμητῶν
ἀκτῇ ἐπὶ προύχούσῃ, ἐπὶ πλατεῖ Ἑλλησπόντῳ,
ὥς κεν τηλεφανὴς ἐκ ποντοφιν ἀνδράσιν εἴη
τοῖς οἱ νῦν γεγάσι καὶ οἱ μετόπισθεν ἔσονται.

Κι υστέρᾳ ολόγυρα ἀψιγάδιαστο, περίτρανο μνημῶρι
σου ασκώσαμε ο στρατὸς, οἱ ἀτρόμητοι κονταρομάχοι Ἀργῖτες,
ἀντίκρᾳ στον πλατύν Ἑλλήσποντο, στου ἀκρόγιαλου τον κάβο,
μακριά να φαίνεται ἀπ' τη θάλασσα κι ὁ κόσμος να το βλέπει,
καὶ οἱ τωρινοὶ καὶ αὐτοὶ που ἀργότερα θα σκίζουν τα πελάγη.*

ABSTRACT

The burial custom of tumulus along the Ionian and Adriatic Coast as a cultural and social phenomenon

This article deals with the two-folded role of the burial custom of tumulus along the Adriatic and Ionian Arc, both as an impressive architectural construction that excels in the surrounding area, as well as a symbolic place of collective memory for the local communities. Initially, the main architectural features –the central burial, the soil and the enclosure– are presented, which, with varied local peculiarities, determine the emergence of the tumulus almost simultaneously in these regions and its evolution in the course of the 3rd and 2nd millennia BC. Furthermore, the article is focused on the chronological and geographical distribution of the tumulus custom starting from the northern Adriatic and ending in the southern part of the Ionian Sea with the scope of unfolding local similarities and differences. The social role of the tumulus as a labour-intensive, enduring and highly visible ancestral monument – signal (sema), is then addressed, via both its topographical correlation to its settlement and the surrounding landscape, and via the ceremonial acts performed in several of them in the study area. Finally, through the choice of selected groups of finds and the adoption of common burial practices, the cultural relations of these regions and the special bond developed between them during the Bronze Age are emerging.

* ω 80–84. Μπφ. Ν. Καζαντζάκη – Ι. Κακριδῆ.

Το έθιμο της ανέγερσης τύμβου έχει εδώ και δεκαετίες αποτελέσει για την προϊστορική αρχαιολογία μέρος ενός γενικότερου προβληματισμού ως προς την προέλευσή του, το *terminus post* και *ante quem* της εμφάνισής του, τη σύνδεση με συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες και τους λόγους επικράτησής του σε ένα ευρύτατο γεωγραφικό πλαίσιο, που έχει ως αφετηρία την ανατολική και κεντρική Ευρώπη και καλύπτει το σύνολο σχεδόν του αιγαιακού κόσμου.¹

Η σύντομη αυτή μελέτη στοχεύει να αναδείξει την εξέλιξη του συγκεκριμένου ταφικού εθίμου κατά μήκος του ιόνιου και αδριατικού τόξου κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού με σκοπό τη σύνδεση και σύνθεση παλαιότερων και νεώτερων ερευνών, εν πολλοίς άγνωστων, ιδιαίτερα όταν προέρχονται από τις βαλκανικές χώρες, σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο που θα θέτει νέα ερωτήματα αφενός σχετικά με τις αιτίες επικράτησης του τύμβου και αφετέρου αναφορικά με την κατά τόπους ξεχωριστή σημασία που αποκτά σε κάθε κοινότητα και τη συνακόλουθη διαφορετική τοπική συμβολική του σημασία.

Ο ΤΥΜΒΟΣ: ΟΡΙΣΜΟΙ, ΜΝΗΜΕΙΑΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ

Όπως έχουμε σημειώσει και αλλού,² ως τύμβος θα μπορούσε να οριστεί το ανθρωπογενές έξαρμα που εξέχει του περιβάλλοντος εδάφους. Το έξαρμα αυτό κατασκευάζεται από τη συσσώρευση λίθων, χώματος, πηλού, κροκαλών, ακόμα και πλίνθων ή υπολειμμάτων παλαιότερων οικημάτων ή οικισμών.³ Τα υλικά αυτά μπορεί να χρησιμοποιούνται αποκλειστικά ή σε συνδυασμό. Ο τύμβος προβάλλει και ξεχωρίζει από το περιβάλλον του, είναι, δηλαδή, φτιαγμένος ώστε να διακρίνεται από απόσταση – μία τηλεφανής, συμπαγής κατασκευή από ανθεκτικά υλικά, προορισμένη να αντέξει στην πάροδο του χρόνου. Η αποστολή του δεν είναι άμεσα πρακτική, καθώς δεν εξυπηρετεί υλικές και πρακτικές ανάγκες των κατασκευαστών του, όπως συμβαίνει με ένα οίκημα, έναν αναλημματικό τοίχο, ένα τείχος, ένα όρυγμα ή μία προκυμαία. Περισσότερο, καλύπτει ανάγκες ιδεολογικού περιεχομένου μέσω της μετάδοσης κάποιου μηνύματος ή κάποιων μηνυμάτων, ένα έργο το οποίο μπορεί να υπηρετήσει επαρκώς μέσα από την περίοπτη και ανθεκτική στον χρόνο φύση του, μέσα, δηλαδή, από την «οπτική γλώσσα» (visual language) του.⁴ Ο τύμβος μπορεί να θεωρηθεί συλλογικό έργο, αφού η έγερσή του απαιτεί υψηλή επένδυση σε εργασία, κάτι το οποίο, συνδυασμένο με τον περίοπτο και τηλεφανή του χαρακτήρα, πρέπει να συνέβαλε στη δημιουργία ισχυρής εντύπωσης στις προϊστορικές κοινωνίες. Και είναι ακριβώς αυτή η ισχυρή εντύπωση, η οποία δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό του τύμβου ως μνημείου.

Στην ελληνική γλώσσα, *μνημείο*⁵ είναι το «οικοδόμημα, στήλη, άγαλμα ή άλλης μορφής γλυπτό, το οποίο δημιουργείται προς τιμήν και ανάμνηση προσώπου που έχει πεθάνει ή σημαντικού γεγονότος» ή «μεμονωμένο κτίσμα ή σύνολο κτισμάτων, που έχουν διασωθεί και διατηρηθεί από προηγούμενη ιστορική στιγμή και παρουσιάζουν αρχαιολογικό ενδιαφέρον». Προέρχεται από το *μμνήσκω* (= θυμίζω), όπως ακριβώς και η αντίστοιχη αγγλική, γερμανική και ιταλική λέξη (*monument / monumento*) προέρχονται από το λατινικό *monumentum*, του

¹ Σχετικά με τη σημασία, το συμβολισμό και τα ιδεολογικά παρεπόμενα της αρχαιολογίας των τύμβων, βλ. Harding 2011, Govedarica 2011 και Palumbi 2011, όπου συμπυκνώνονται οι σύγχρονες απόψεις και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

² Lera κ.ά. 2017.

³ Δηλωτική του τρόπου έγερσης ενός τύμβου είναι η χρήση του ρήματος *χεύω* (= χύνω· *τύμβον χεύαμεν*) στην *Οδύσσεια* (ω 81), που περιγράφει γλαφυρά την απόρριψη των υλικών για τη σταδιακή ανύψωση του τύμβου, προφανώς από ανθρώπους, οι οποίοι «χύνουν» εκεί το χώμα ή τις πέτρες από δοχεία μεταφοράς (καλάθια κ.ά.).

⁴ Weiberg 2007, 165.

⁵ Μπαμπινιώτης 2002, 1110. Η λέξη *μνήμα*, από την ίδια ρίζα, δηλώνει πιο συγκεκριμένα τον τάφο.

ρήματος *moneo*, που σημαίνει θυμίζω, φέρνω στον νου, προειδοποιώ.⁶ Μετά από τις παραπάνω παρατηρήσεις, μπορούμε να ορίσουμε λεπτομερέστερα τον τύμβο ως ένα επιβλητικό και μακρόπνοο ανθρωπογενές έξαρμα, το οποίο διακρίνεται από τον περιβάλλοντα χώρο του, προκειμένου να υπενθυμίσει κάτι στους παρατηρητές του έλκοντας την προσοχή τους.

Οι τύμβοι, επομένως, είναι φορείς της λεγόμενης *κοινωνικής μνήμης*, «της συλλογικής δηλαδή πεποίθησης για το τι συνέβη στο παρελθόν»,⁷ καθώς σκοπός της κοινωνίας που εγείρει τον τύμβο είναι να μείνει κάτι στη μνήμη και να εκπέμπεται στις επόμενες γενεές. Πρόκειται για εργαλειακή χρήση και επίκληση του παρελθόντος μέσα από τη δημιουργία ή ανάκληση μνήμης, είτε πρόκειται για την υπενθύμιση ενός γεγονότος, μιας κατάστασης, ενός ή περισσότερων προγόνων ή ακόμα και της θέσης ενός κτηρίου ή ενός οικισμού. Ως ερέθισμα λειτουργεί ο υλικός πολιτισμός – στην περίπτωσή μας το μνημείο. Οι τύμβοι, λοιπόν, αποτελούν μέρος αυτών που μπορούμε να ονομάσουμε *πολιτισμικές πρακτικές εγγραφής της μνήμης* (inscribing - inscribed memory practices), ενός όρου που εισήχθη στην ανθρωπολογική σκέψη από τον P. Connerton και τη H. Whitehouse και η σημασία του οποίου στη μελέτη του υλικού πολιτισμού και την αρχαιολογία αναγνωρίστηκε από τον M. Rowlands. Βασικά χαρακτηριστικά των πολιτιστικών πρακτικών εγγραφής της μνήμης είναι: α) η επανάληψη, β) η δημόσια πρόσβαση και γ) το ότι από τη φύση τους αφήνουν ανθεκτικά στον χρόνο ίχνη, είτε πρόκειται για μνημεία, είτε για δένδρα, είτε για αφιερώματα, κείμενα, εικονογραφικές αναπαραστάσεις.⁸

Η άλλη μεγάλη κατηγορία πρακτικών μνήμης είναι οι λεγόμενες *πολιτισμικές πρακτικές ενσωμάτωσης της μνήμης* (incorporating/-ed – embodied memory practices). Πρόκειται για τελετουργικές ή συμβολικές σωματικές πρακτικές και συμπεριφορές, οι οποίες μπορεί να είναι επαναλαμβανόμενες⁹ και είναι δυνατόν να περιλαμβάνουν τη συμβολική (μέσω της απόσυρσης από την κυκλοφορία, ως κτερισμάτων, για παράδειγμα) ή και φυσική καταστροφή αντικειμένων (λ.χ. τελετουργική θραύση αγγείων), τα οποία μετατρέπονται σε μνήμη μέσα από την απουσία. Πρόκειται για εξαιρετικά δυσδιάκριτες πρακτικές αρχαιολογικά, ίσως ακόμα και αμφιλεγόμενες ως προς τον χαρακτήρα τους. Είναι, όμως, παρούσες στους τύμβους της υπό εξέταση περιοχής, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια, και φαίνεται ότι μπορούν να συνυπάρχουν με τις πολιτισμικές πρακτικές εγγραφής της μνήμης, ιδιαίτερα σε μνημειακό πλαίσιο.¹⁰

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΤΥΜΒΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 3η ΧΙΛΙΕΤΙΑ Π.Χ.

Η 3η χιλιετία π.Χ. συνδέεται με την εμφάνιση του τύμβου σε ολόκληρο το μήκος της αδριατικής και ιόνιας ακτής (Εικ. 1). Από τη βορειότερη ακτή της Αδριατικής και έως το νοτιότερο άκρο του Ιονίου πελάγους είναι εφικτό να διακριθούν τα κύρια χαρακτηριστικά του εθίμου, τα οποία αποτελούν την αρχιτεκτονική και τεχνική βάση εξέλιξης και διάδοσής του.

Τρία στοιχεία καθορίζουν τη φυσιογνωμία του τύμβου κατά τη γένεσή του: α) η κεντρική ταφή, β) η λίθινη ή χωματινή επίχωση που καλύπτει τους τάφους και γ) ο λίθινος περίβολος που ορίζει τον μέγιστο χώρο του νεκροταφείου και ταυτόχρονα συγκρατεί την επίχωση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τύμβων της Αδριατικής που, με μικρές τοπικές αποκλίσεις,

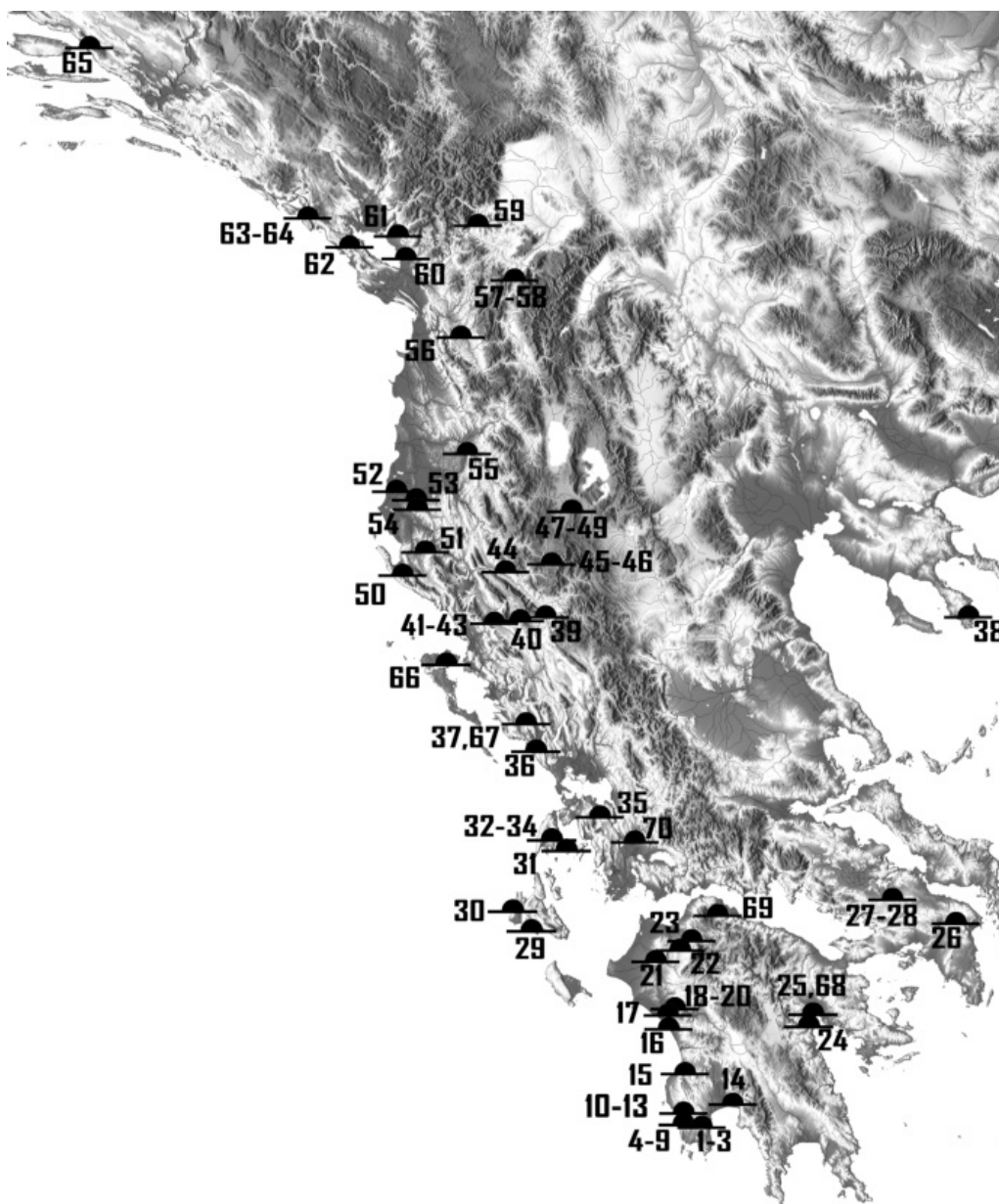
⁶ Lewis και Short 1958, 1161· Müller-Celka 2011, 422.

⁷ Βλιώρα 2008, 15–6· Halbwachs 1950· Nora 1989· Weiberg 2007, 176–82.

⁸ Alcock 2002, 28· Βλιώρα 2008, 17–8· Connerton 1989, 72–9· Rowlands 1993· Whitehouse 1992, 795–6· Lera κ.ά. 2017.

⁹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Hamilakis (1998, 117): “performative ceremonies which generate bodily, sensory and emotional experiences, resulting in habitual memory”.

¹⁰ Η S. Alcock (2002, 28) γράφει, αναφερόμενη στην Ελλάδα των Ιστορικών Χρόνων: “On the other hand, inscribed and incorporated forms of commemoration are far from mutually exclusive, when rituals and ceremonies (often played out in monumental settings) played a central role in the Greek memorial enterprise”.

Εικ. 1. Χάρτης με τις βασικότερες θέσεις τύμβων, οι οποίες αναφέρονται στο κείμενο. Ο Κατάλογος που ακολουθεί αποτελεί το υπόμνημα του χάρτη. Βάση χάρτη: <http://maps-for-free.com/>. Επεξεργασία χάρτη: Άρης Παπαγιάννης.

πληρούν αυτά τα στοιχεία είναι οι τύμβοι της περιοχής του Friuli στη βορειοανατολική Ιταλία και συγκεκριμένα στις θέσεις Selvis di Remanazzo, San Odorico, Campoformido, Santo Osvaldo,¹¹ οι τύμβοι του Μαυροβουνίου στις θέσεις Velika Gruda (αρ. 64), Mala Gruda (αρ. 63) στις όχθες του ποταμού Tivat και Gruda Boljevica (αρ. 62) κοντά στη λίμνη Σκούταρι,¹² οι τύμβοι στο όρος Βιοκονο της Κροατίας (αρ.65),¹³ ο τύμβος 6 του Shtoj (αρ. 60) και ο τύμβος του Shkrel στη βόρεια Αλβανία (αρ. 61) και ο Μεγάλος Τύμβος του Pazhok (αρ. 55) στην κεντρική Αλβανία¹⁴ (Εικ. 2).

¹¹ Borgna και Càssola-Guida 2007, 193–5· Càssola-Guida 2011, όπου συμπυκνώνεται το σύνολο της βιβλιογραφίας για την περιοχή· Càssola-Guida και Corazza 2002.

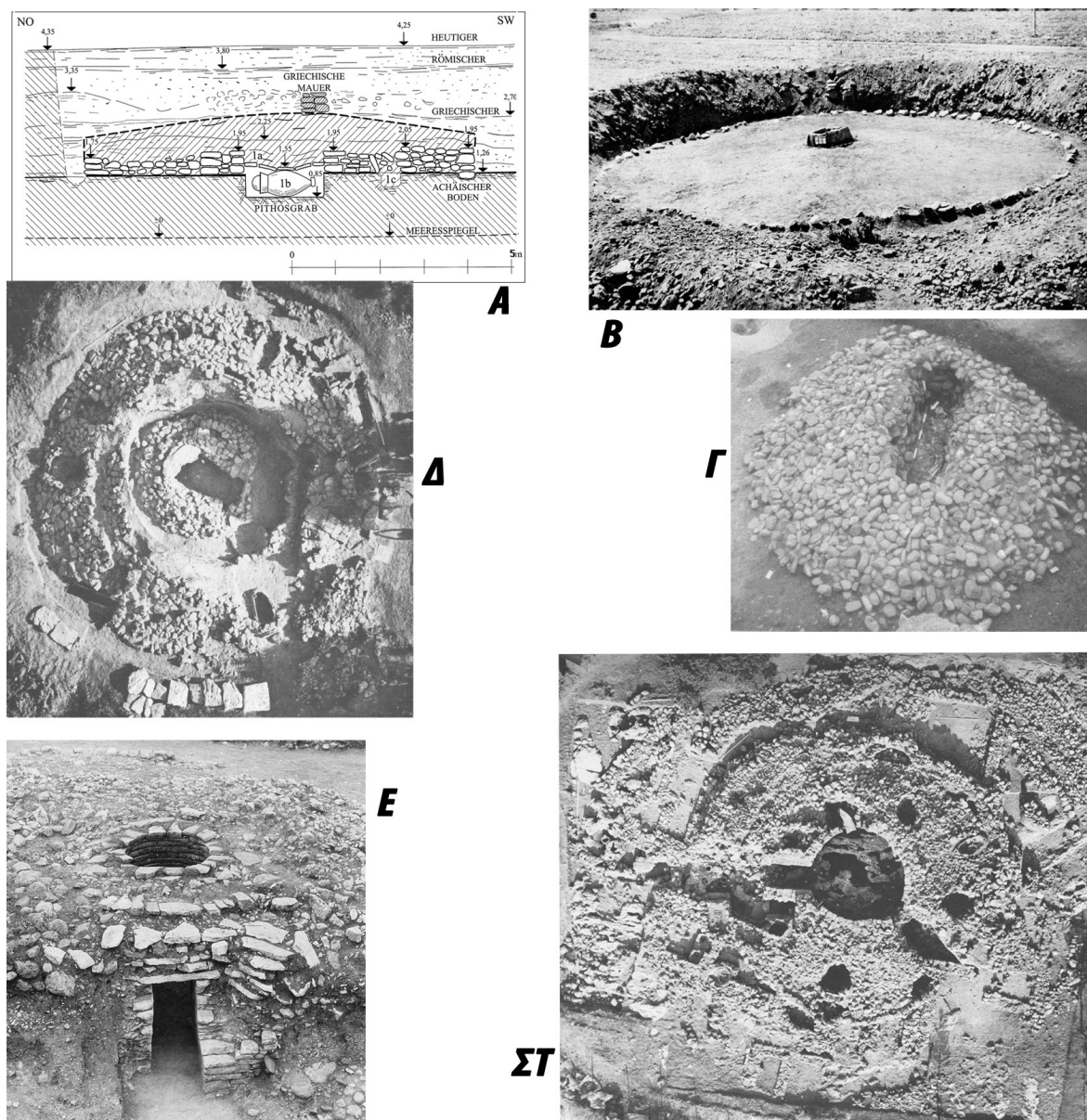
¹² Primas 1992· 1996· Baković 2011, 9–11.

¹³ Ολυζιέ 2011.

¹⁴ Τσώνος 2015α, 288–96· Shtoj: Koka 1990· 2012· Govedarica 2016. Shkrel: Jubani 1995. Pazhok: Hammond 1967· Bodinaku 1999.

No.	Name	Date	Type
1	Milioti, Ayios Ilias (Greece)	MH	Burial
2	Chandrinou, Kissos (Greece)	LH	Burial
3	Chandrinou, Platania (Greece)	LH	Burial
4	Petrochori, Ayios Ilias (Greece)	MH	Burial
5	Petrochori, Voidokilia (Greece)	MH	Burial
6	Pila, Vigles (Greece)	MH?	Burial
7	Platanos, Kritharites (Greece)	LH	Burial
8	Papoulia, Ayios Ioannis (Greece)	MH	Burial
9	Myrsinochori, Routsis, Kalo-geropoulos Property (Greece)	MH	Burial
10	Valta, Kastraki (Greece)	MH?	Burial
11	Pyrgos, Tsouka (Greece)	MH	Burial
12	Tragana, Kapoureika (Greece)	MH?	Burial
13	Levki, Kaldamou (Greece)	MH	Burial
14	Kastroulia (Greece)	MH I	Burial
15	Peristeria (Greece)	MH	Burial
16	Samikon (Greece)	MH-LH	Burial
17	Makrisia, Ayios Ilias (Greece)	LH	Burial
18	Olympia, Altis (Greece)	EH II Late – EH III Early (Tiryns Hor. 9 - Lerna IV:1)	Ritual
19	Olympia, New Museum (Greece)	EH III (Lerna IV:2)	Burial?
20	Mageiras, Kioupia (Greece)	MH?	Burial
21	Agrapidochori, Armatova (Greece)	MH?	Burial
22	Portes (Greece) (A, B, C)	LH I–II	Burial
23	Fares, Mirali, Tumuli A&B (Greece)	MH	Burial
24	Lerna (Greece)	EH II	Ritual
25	Argos, Tumulus A (Greece)	MH	Burial
26	Aphidnae (Greece)	MH	Burial
27	Thebes, Ampheion (Greece)	Early EH II, MH	Burial
28	Thebes, Museum (Greece)	Final EH II / Initial EH III	Burial?/Ritual
29	Kokkolata, Kangelisses (Greece)	MH-LH	Burial
30	Oikopeda (Greece)	LH	Burial
31	Meganisi (Greece)	LH	Burial
32	Nydri, R-Tumuli (Greece)	EH IIA–B, EH III, MH	Burial
33	Nydri, Skaros S (Greece)	MH	Burial
34	Nydri, Skaros F (Greece)	MH	Burial
35	Loutraki, Katouna: Moschovi (Greece)	EH III	Burial
36	Ephyra, Tumuli A, B, Γ, Δ (Greece)	LBA–EIA	Burial
37	Sevasto, Goutsoura, N. Tumulus (Greece)	MBA–LBA (1780/1610–1300/1100 BCE)	Burial

38	Kriaritsi, Sykia (Greece)	EB IIB–EB III (Troy IIg–III)	Burial
39	Pogoni, Kato Meropi (Greece)	LBA, EIA–Hell., Late Antiquity	Burial
40	Pogoni, PalaioPyrgos (Greece)	LBA, EIA	Burial
41	Kakavi (Albania)	EIA	Burial
42	Bodrishtë (Albania)	EIA	Burial
43	Vodhinë (Albania)	LBA, EIA	Burial
44	Piskovë (Albania)	EBA, MBA, LBA, EIA, Middle Byzantine (12th–13th c. AD)	Burial
45	Prodan (Albania)	LBA–EIA, Middle Byzantine (9th–11th c. AD)	Burial
46	Rehovë (Albania)	LBA, EIA–Hell., Late Antiquity, Middle Ages	Burial
47	Barç (Albania)	EBA, LBA, EIA–5th c. BCE	Burial
48	Kuç i Zi (Albania)	LBA, EIA–5th c. BCE	Burial
49	Luaras (Albania)	LBA, EIA–5th c. BCE	Burial
50	Dukat (Albania)	LBA, EIA	Burial
51	Vajzë (Albania)	MBA, LBA, EIA	Burial/Ritual?
52	Apollonia, Tumuli IX, X, XI (Albania)	EBA, MBA, LBA, EIA	Burial/Ritual?
53	Patos (Albania)	LBA, EIA	Burial
54	Lofkënd (Albania)	LBA, EIA (1373–811 BCE), 19th c. AD	Burial
55	Pazhok (Albania)	MBA, LBA, EIA	Burial/Ritual
56	Mat (Albania)	LBA, EIA–Hell.	Burial/Ritual
57	Çinamak (Albania)	EIA–Hell.	Burial/Ritual
58	Kënetë, Tumuli VII, VIII (Albania)	LBA?, EIA–Hell.	Burial/Ritual
59	Bujan (Albania)	EBA (beginning 2nd mil. BC)	Ritual
60	Shtoj (Albania)	EBA, MBA, LBA?, EIA	Burial/Ritual
61	Shkrel (Albania)	EBA, MBA?, LBA?, EIA	Burial/Ritual
62	Gruda Boljevica (Montenegro)	EBA	Burial
63	Mala Gruda (Montenegro)	EBA	Burial
64	Velika Gruda (Montenegro)	EBA	Burial
65	Biokovo (Croatia)	EBA	Burial
66	Corfu, Peritheia, Almyros: Krevatsoulia, Priftis property (Greece)	EBA (2nd 1/2 3rd mil. BCE)–MBA	Burial
67	Sevasto, Goutsoura, S. Cemetery (?) (Graves 1,2,5) (Greece)	MBA/LBA - Late LBA (1720/1510–1420/1250 BCE)	Burial
68	Tiryns, Upper Citadel (Greece)	End of EH II or EH III	Ritual
69	Aravonitsa, Achaia (Greece) (3)	MH	Burial
70	Stratos, Acarnania (Greece)	EH? MH?	Burial

Εικ. 2. Α. Νυδρί Λευκάδας, Νεκροταφείο R, Τομή του κυκλικού τάφου R1 (Kilian-Dirlmeier 2005, εικ. 5) Β. Τύμβος 6 του Shtoj, Β. Αλβανία (Koka 1985, εικ. 9) Γ. Ο κεντρικός λίθινος πυρήνας του τύμβου του Santo Osvaldo, Udine (Borgna και Càssola-Guida 2007, πίν. XVIc) Δ. Τύμβος Αγίου Ιωάννη Παπουλίων, Μεσσηνία (Κορρές 1982, πίν. 105α) Ε. Τύμβος στο Λουτράκι Κατούνας, εντός του οποίου ενσωματώθηκε μεταγενέστερος θολωτός μυκηναϊκός τάφος (Κολώνας 2008, εικ. 2) ΣΤ. Το ταφικό μνημείο της Βοϊδοκοιλιάς, Μεσσηνία (Κορρές 1982, πίν. 117) .

Στην Ελλάδα ο αρχαιότερος ταφικός τύμβος είναι ο πλίνθινος στην κορυφή του λόφου του Αμφείου στη Θήβα (αρ. 27), ο οποίος εγέρθηκε στο 1ο μισό της ΠΕ II καλύπτοντας νεκροταφείο λαξευτών θαλαμοειδών της μετάβασης ΠΕ I/II, για να δεχθεί στη συνέχεια έναν μεγάλο κιβωτιόσχημο τάφο.¹⁵ Ο τύμβος αυτός, μολοντί με αυστηρά γεωγραφικά κριτήρια βρίσκεται εκτός της υπό εξέταση περιοχής, είναι, με βάση τα μέχρι στιγμής γνωστά στοιχεία, ο αρχαιότερος στον ευρύτερο χώρο των νότιων Βαλκανίων, αν και η κεντρική ταφή του τύμβου Χ της Απολλωνίας στην Αλβανία (αρ. 52) έχει χρονολογηθεί με ραδιενεργό άνθρακα γύρω στο 2500

¹⁵ Σπυρόπουλος 1972· 1973-77· 1981· Aravantinos και Psaraki 2011, 405, 408-10· Müller 1989· Forsén 1992, 133-4· Weiberg 2007, 156-7, 166.

π.Χ.¹⁶ Είναι, πάντως, πολύ διαφορετικής αρχιτεκτονικής από τους τύμβους της Αδριατικής. Οι «βασιλικοί» τύμβοι R στο Νυδρί της Λευκάδας της ΠΕ II–III (αρ. 32)¹⁷ και ο «σύνθετος» τύμβος της προχωρημένης ΠΕΧ στο Κριαρίτσι της Σιθωνίας στη Χαλκιδική (αρ. 38)¹⁸ ακολουθούν χρονικά. Ένας τύμβος (αρ. 70), βυθισμένος πλέον κάτω από την ομώνυμη τεχνητή λίμνη, ανεσκάφη κοντά στη Στράτο (Αιτωλοακαρνανία) το 1908.¹⁹ Οι αναλογίες της κεραμικής με αυτή από τους τάφους R δείχνουν ότι ίσως χρονολογείται στην ΠΕ II ή την ΠΕ III. Άλλος πολύ πρώιμος ταφικός τύμβος είναι ο πρόσφατα ανεσκαμμένος της Περίθειας στην Κέρκυρα (αρ. 66), η πρώτη φάση του οποίου (2ο μισό της 3ης χιλ. π.Χ.) αποτελείται από μικρό περίβολο λίθων και πλακών γύρω από κεντρικό πλακοειδή κιβωτιόσχημο τάφο και έναν ακόμα ενταφιασμό, ενώ εξωτερικά υπήρχε χώρος καύσης από πηλό.²⁰

Ο τύμβος της ΠΕ III στη Μόσχοβη Λουτρακίου Ακαρνανίας στη νότια ακτή του Αμβρακικού κόλπου (αρ. 35)²¹ –στο κέντρο του οποίου έχει κτιστεί μεταγενέστερος θολωτός μυκηναϊκός τάφος– και ο τύμβος στην Ολυμπία, στη θέση του Νέου Μουσείου (αρ. 19),²² αποτελούν επίσης πρώιμα παραδείγματα, ενώ οι αντιπροσωπευτικοί τύμβοι στον Άγιο Ιωάννη Παπουλίων, στα Καστρούλια και στη Βοϊδοκοιλιά της Μεσσηνίας (αρ. 8, 14, 5),²³ όπου παρατηρείται ξανά το φαινόμενο της ανέγερσης θολωτού τάφου εντός του πρωιμότερου τύμβου, χρονολογούνται στις αρχές της ΜΕ και συνεχίζουν τη γεωγραφική διάδοση του εθίμου αυτού στο νότιο τμήμα του δυτικού κορμού της Ελλάδας (Εικ. 2).

Αξίζει να σημειωθεί ότι πολύ πρώιμα, στο 2ο μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ., εγείρονται στον ελλαδικό χώρο μη ταφικοί τύμβοι μεγάλου μεγέθους, γνωστοί ως «τελετουργικοί τύμβοι», με λίθινο περίβολο και επίχωση χωμάτινη, πλίνθινη ή λίθινη, που μπορεί να προέρχεται από προγενέστερο οικισμό. Αυτοί είναι: α) στη Λέρνα III του τέλους της ΠΕ II (αρ. 24), όπου καλύπτει τη μνημειώδη *Οικία των Κεράμων*· β) στο Πελόπειο της Άλτεως στην Ολυμπία (αρ. 18), της ΠΕ II Ύστερης–ΠΕ III Πρώιμης· γ) στη Θήβα, επίσης πλίνθινος, καλύπτει μεγάλη αψιδωτή οικία, η οποία δέχθηκε αριθμό ταφών αμέσως μετά την καταστροφή της κατά την ΠΕ II (αρ. 28). Δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ο τύμβος αυτός να αποτελούσε συνολικό μνήμα της οικίας και των νεκρών στο εσωτερικό της²⁴ (Εικ. 3). δ) Πρόσφατα ο J. Maran αναγνώρισε έναν ακόμα ΠΕ τελετουργικό τύμβο στην Τίρυνθα (αρ. 38).²⁵ Ο τύμβος αυτός κάλυπτε και σηματοδοτούσε το μνημειώδες *Rundbau*, είχε χρησιμοποιήσει υλικό από αυτό και εγέρθηκε αμέσως μετά την καταστροφή του τελευταίου, στο τέλος της ΠΕ II. Διαμόρφωσε, όπως και οι άλλοι τρεις τύμβοι, έναν χώρο ο οποίος για κάποιο διάστημα παρέμεινε ελεύθερος και άκτιστος, ένα είδος «άβατου», το οποίο στην περίπτωση της Τίρυνθας ήταν εξαιρετικά μακρόβιο, καθώς επιβίωσε έως και τις αρχές της ΥΕ (Εικ. 8B). Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό ότι στους

¹⁶ Amore 2010· Prendi και Bunguri 2008, 205.

¹⁷ Dörpfeld 1927· Müller 1989, 5–15· Kilian-Dirlmeier 2005, 60–6.

¹⁸ Asouhidou 2011.

¹⁹ Moschos 2000, 9–49· Σωτηριάδης 1908, 95–100· Wardle 1977, 161–2.

²⁰ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369–70.

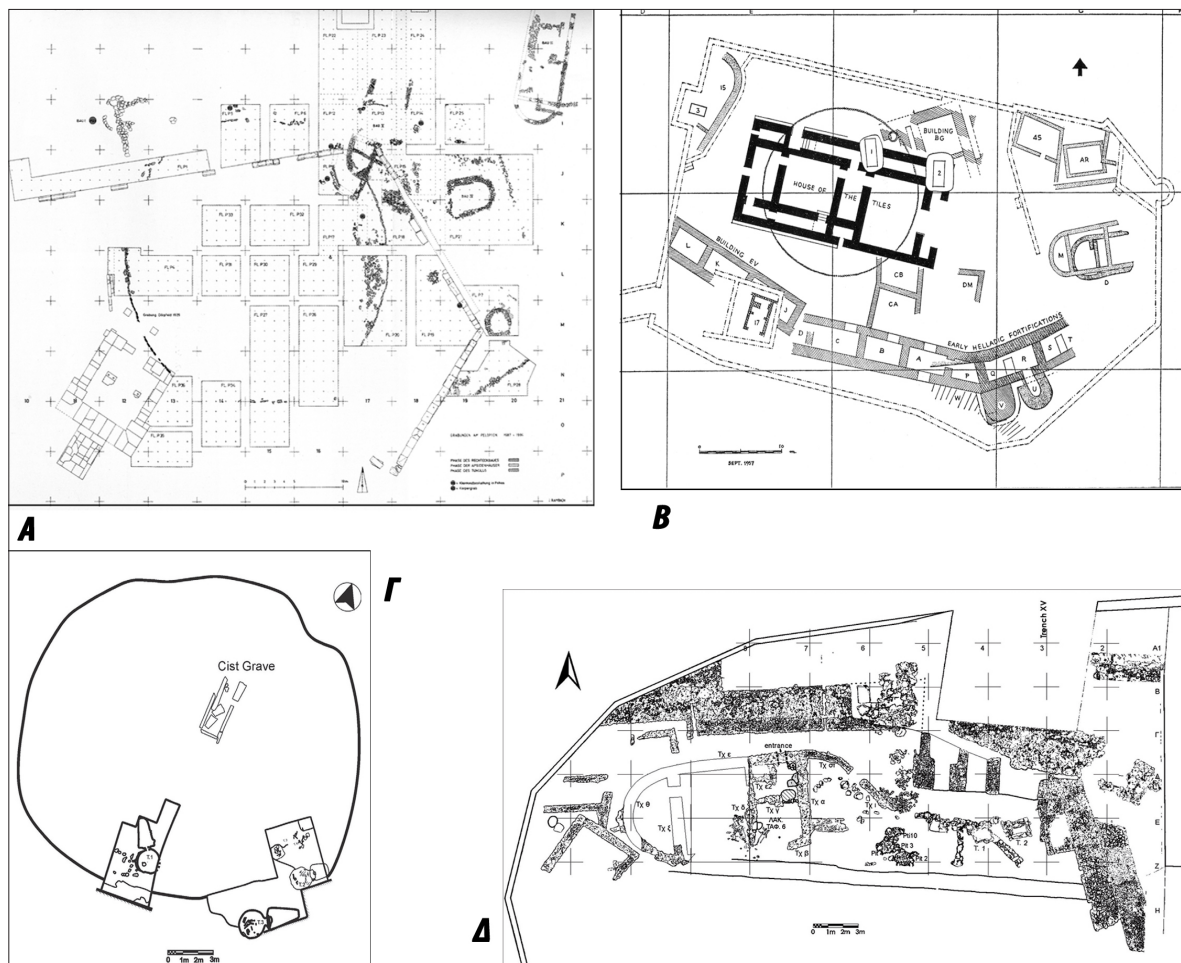
²¹ Κολώνας 1995, 140–1· 2008, 390–1· Σταυροπούλου-Γάτση 2008, 415, εικ. 730.

²² Εφόσον είναι ταφικός τύμβος, κάτι καθόλου βέβαιο. Γιαλούρης 1964, 174–7· Forsén 1992, 86–9· Koumouzelis 1980, 131, 139–40, 154, 225· Rambach 2004· Rutter 1982, 483· Müller 1989, 16–8.

²³ Κορρές 1980, 326–32· Korres 1993· Müller-Celka 2007, 178, 188· Borgna και Càssola Guida 2007, 192–4· Oikonomidis κ.ά. 2011, 187–9· Rambach 2011.

²⁴ Γενικά για τους «τελετουργικούς» τύμβους βλ. Forsén 1992, 232–5· 2010· Müller-Celka 2011· Weiberg 2007, 153–87. Λέρνα: Caskey 1956, 165–6· 1966· 1968, 314–5· 1977· Forsén 1992, 36–7· Weiberg 2007, 166· Wiencke 2000, 284 κ.ε., 297 κ.ε. Ολυμπία, Άλτις: Dörpfeld 1935, 76–8, 118–24· Kyrieleis 1990· Forsén 1992, 92–3· Rambach 2003· 2004· 2008, πίν. 3–6· Weiberg 2007, 155–6, 166. Θήβα, Μουσείο: Aravantinos 2004· Psaraki 2004· Aravantinos και Psaraki 2011, 402–4· Weiberg 2007, 157, 166.

²⁵ Maran 2012.

Εικ. 3. Α. Ο τύμβος της Άλτεις, Ολυμπία (Rambach 2004, πίν. 3). Β. Λέρνα: Διακρίνεται η Οικία των Κεράμων και ο τύμβος που την κάλυψε (Caskey 1977, εικ. 1) Γ. Θήβα, Αμφίον. Οι ΠΕ Ι/ΙΙ λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι, ο Πρώιμος ΠΕ ΙΙ πλίνθινος τύμβος και ο μεταγενέστερος κιβωτιόσχημος τάφος (Aravantinos και Psaraki 2011, εικ. 6). Δ. Θήβα, ο χώρος του Μουσείου. Διακρίνονται το ΠΕ ΙΙ τείχος, το ΠΕ ΙΙ κτήριο και οι αύλεις κατασκευές του (Aravantinos και Psaraki 2011, εικ. 1).

τύμβους της Λέρνας και της Άλτεις διασωζόταν μέρος του λίθινου «μανδύα» που κάλυπτε την επιφάνειά τους και δημιουργούσε λιθόστρωτη επιφάνεια. Ο τύμβος του Νέου Μουσείου της Ολυμπίας (ΠΕ ΙΙΙ, αρ. 19),²⁶ αν και αναφέρεται συνήθως ως ταφικός, δεν έχει αποδώσει καμία βέβαιη ταφή και θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ανήκει στους «τελετουργικούς». Η ύπαρξη, μάλιστα, βοτσαλόστρωτης εκτεταμένης επιφάνειας περιφερειακά, φέρνει στον νου τις ανάλογες επιφάνειες των τελετουργικών τύμβων της Λέρνας και της Άλτεις. Λίγο μεταγενέστεροι είναι οι δύο μη ταφικοί τύμβοι του Buja της Βόρειας Αλβανίας (Τύμβοι VII, VIII, περί το 2000–1900 π.Χ., αρ. 59), κατασκευασμένοι από μεγάλες ποσότητες λίθων αναμειγμένες με λίγο χώμα και πολλά θραύσματα αγγείων, οι οποίοι έχουν χαρακτηριστεί *κενοτάφια*.²⁷

Η χρονολόγηση των πρώιμων τύμβων της αδριατικής και ιόνιας ακτής παρουσιάζει σχετική ομοιογένεια, καθώς σχεδόν σε όλους έχει εντοπιστεί η χαρακτηριστική για τις δαλματικές ακτές κεραμική τύπου *Cetina*,²⁸ της οποίας η διάδοση φθάνει έως και τη δυτική Ελλάδα με σημαντικότερες τις θέσεις της Άλτεις της Ολυμπίας, της Ανδραβίδας, του Τείχους Δυμαίων, των

²⁶ Γιαλούρης 1964, 174–7· Koumouzelis 1980, 131, 139–40, 255· Παπακωνσταντίνου 1992, 51–64· Πρωτοναρίου-Δεϊλάκη 2009, 314.

²⁷ Prendi και Bunguri 2008, 220–1.

²⁸ Koka 1990, 37, 42, εικ. 17, πίν. VII: 78, IX: 1· Maran 1986· 2007, 17, πίν. II–IV: 8, 10· Jubani 1995, 69–73, πίν. VIII–IX, XV· Bakonić και Govedarica 2010, εικ. 9–11· Bakonić 2011, 376–8, εικ. 5–8· Ολυϊή 2011, 57–9, εικ. 11.

Πηλικάτων της Ιθάκης, των Κοκκολάτων της Κεφαλονιάς και της Περίθειας της Κέρκυρας, υποδηλώνοντας με σαφήνεια πολιτιστικές σχέσεις ανάμεσα στο Ιόνιο και τα δυτικά Βαλκάνια.²⁹ Η κεραμική αυτή τοποθετεί τους αδριατικούς τύμβους στο 2ο μισό της 3ης χιλιετίας έως και το 1ο τέταρτο της 2ης χιλιετίας π.Χ. και ως εκ τούτου συνδέει άμεσα την ανέγερσή τους με τη χρονολόγηση των τύμβων R της Λευκάδας, της Μόσχοβης Λουτρακίου και της Περίθειας στην ΠΕ II–III³⁰ και της Μεσσηνίας στη ΜΕ I.³¹

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΤΥΜΒΩΝ

Οι αρχιτεκτονικές και κατασκευαστικές ομοιότητες των προαναφερόμενων ταφικών τύμβων, οι οποίες καθορίζουν τη φυσιολογία τους καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού κωδικοποιούνται στα εξής σημεία:

Α) Ύπαρξη κεντρικού τάφου, ο οποίος είναι και ο πρωιμότερος και διακρίνεται τυπολογικά³² σε i) λακκοειδή τετράπλευρο, πολλές φορές με όρια από μεσαίους ή μεγάλους ημιεπεξεργασμένους ποταμίσιους λίθους,³³ ii) κιβωτιόσχημο³⁴ και iii) κτιστό τάφο.³⁵ Ο τάφος καλύπτεται από λίθινο μανδύα, συχνά αναμειγμένο με χώμα ή πηλό, ενώ λίθινος περίβολος ορίζει τον κεντρικό πυρήνα του τύμβου, συγκρατεί την επίχωση και δίνει την εντύπωση θολοειδούς κατασκευής (Εικ. 2 και 4). Παράλληλα, στον τύμβο στη θέση Piskonë της νότιας Αλβανίας (αρ. 44) διακρίνονται τρεις περίβολοι, εκ των οποίων οι δύο περιβάλλουν τον κεντρικό τάφο και τον κεντρικό πυρήνα επάνω από τον τάφο.³⁶ Στους τύμβους της βορειοανατολικής Ιταλίας, στο κέντρο ακριβώς των μεγάλων σωρών από λίθους, εντοπίζεται, σε κάποιες περιπτώσεις, ένας μεγάλος ξύλινος θάλαμος-δωμάτιο εν είδει ταφικού οίκου χωρίς άλλες ταφές.³⁷ Μεγάλη συχνότητα παρουσιάζει ο ενταφιασμός σε πίθο στους τύμβους της ΠΕ II–III της Λευκάδας (Εικ. 2.Α), χωρίς, ωστόσο, να παρατηρείται και στους σύγχρονους τύμβους της Αδριατικής,³⁸ ενώ παράλληλα παραδείγματα εγχυτρισμών (όχι πάντοτε εντός τύμβων) από το Ιόνιο τόξο προέρχονται από τα Πηλικάτα της Ιθάκης, την Ολυμπία και το Στρέφι Ηλείας της ΠΕ II–III, από τον τύμβο της Βοϊδοκοιλιάς της ΜΕ I και από τη β' φάση του τύμβου της Περίθειας.³⁹

Β) Η τελική εικόνα του τύμβου ως μνημείου με μεγάλη διάμετρο και με ύψος που μπορεί να ξεπεράσει και τα 5 μ., ώστε να εξαιρεθεί και να παίρνει τη μορφή ενός τεχνητού γηλόφου που προορίζεται να είναι τηλεφανής και να σημαίνει τον χώρο ταφής κυριαρχώντας με αυτόν τον τρόπο στο περιβάλλον. Παρά το γεγονός ότι οι πρώτες ταφές περιορίζονται σε συγκεκριμένα επιφάνεια, η τελική εικόνα του τύμβου δίνει την εντύπωση ότι καλύπτει έναν ευρύτερο χώρο προετοιμάζοντάς τον να δεχθεί και άλλες ταφές στο μέλλον και να μετατραπεί σε συλλογικό νεκροταφείο, αλλά και σε ένα ιδιαίτερα εξωστρεφές μνημείο-σύμβολο που καθορίζει

²⁹ Rambach 2007, 84–7, πίν. XIV–XVIII· 2008, 84–8, πίν. 1B, 8–10· 2010, 115–7· Gori 2015β, 186–90· 2015α, 80–244· Τσώνος 2015α, 292–6· Tsonos 2016, 261–2· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369–70.

³⁰ Κολώνας 2008, 390–1.

³¹ Κορρές 1980· Korres 1993· Rambach 2011, 464–8.

³² Τσώνος 2015α, 251–68.

³³ Bodinaku 1999, εικ. 1–2· Koka 1990, εικ. 15· 2012, 32–4.

³⁴ Prendi 1993, εικ. 9.

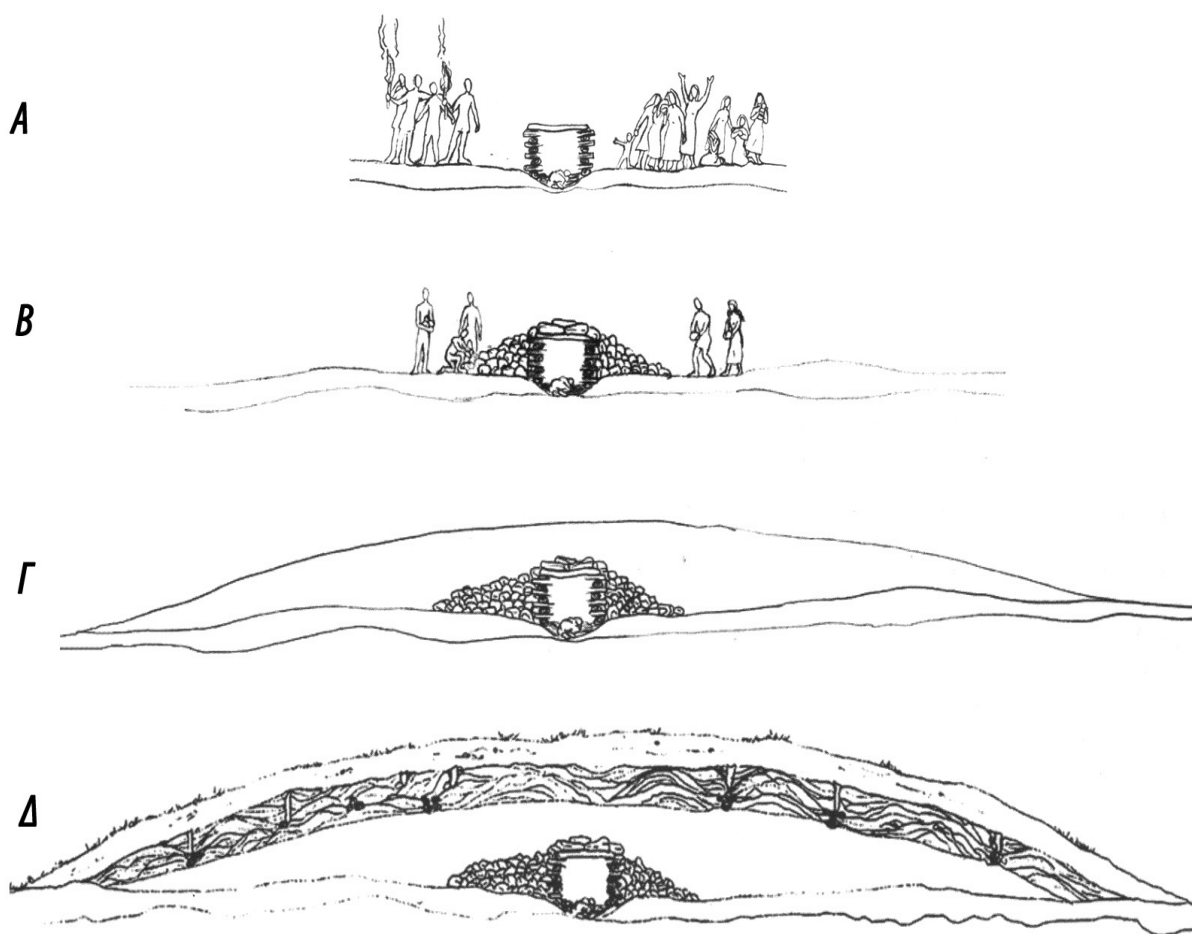
³⁵ Jubani 1982, πίν. II· Borgna και Càssola-Guida 2007, 193–5, πίν. XLVI· Souyoudzoglou-Haywood 1999, 20–2· Kilian-Dirlmeier 2005, 60–2.

³⁶ Bodinaku 1981, 244· 1999, εικ. 1· Oikonomidis κ.ά. 2011, 187–9.

³⁷ Borgna και Càssola-Guida 2007, 193–5, πίν. XLVI.

³⁸ Kilian-Dirlmeier 2005, 60–2· Souyoudzoglou-Haywood 1999, 20–1.

³⁹ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 23–4, 96–7· Κορρές 1979, εικ. 20, 36· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369–70.

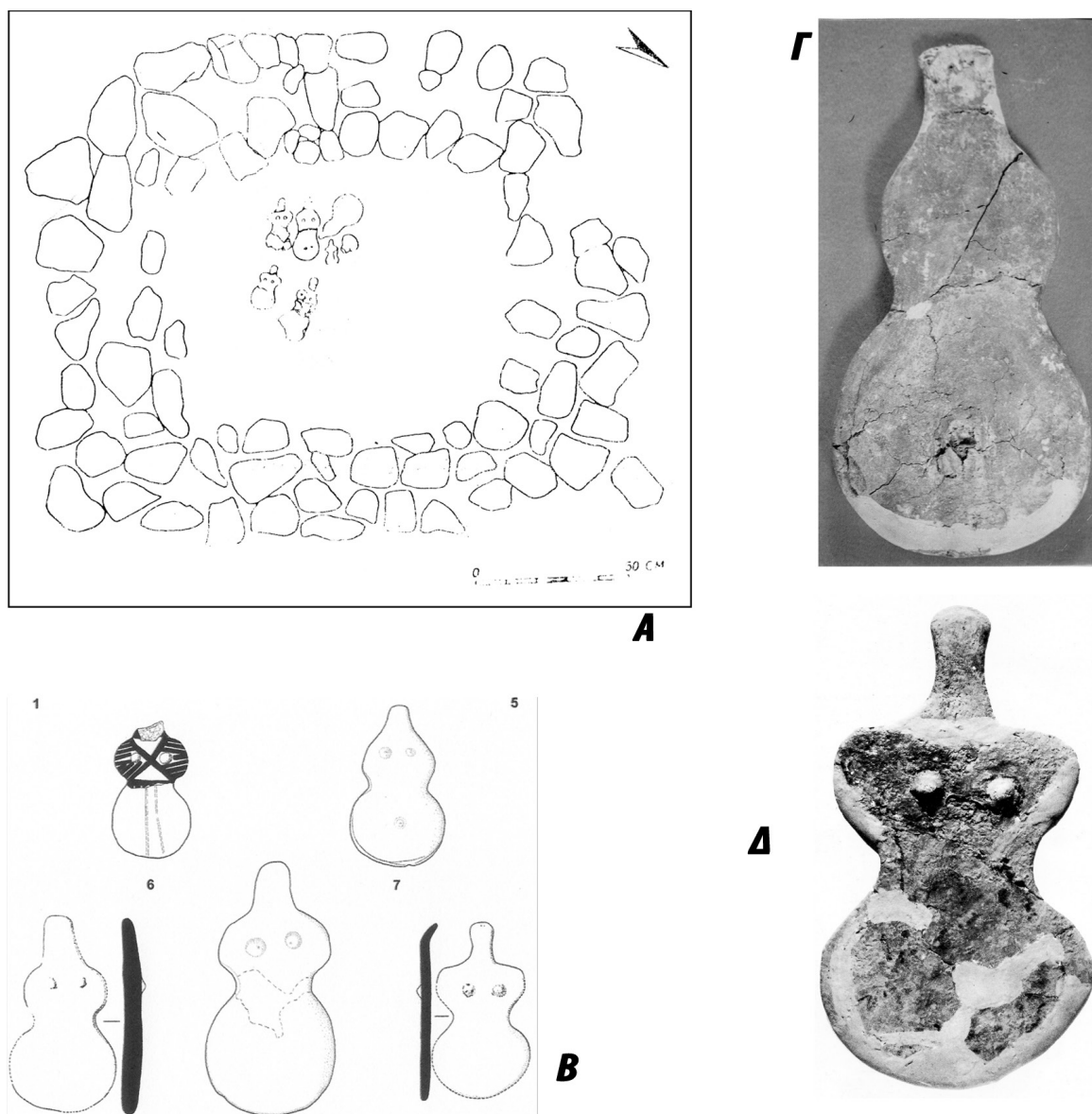
Εικ. 4. Διαδοχικές φάσεις ανέγερσης του τύμβου του Santo Osvaldo, Udine (Cassola Guida και Corazza 2002, 36–7). Α. Κατασκευή ξύλινου θαλάμου (2,3 μ. × 0,8 μ.) επί ρηχού λάκκου. Β. Έγερση τύμβου από κροκάλες (διάμ. 5 μ., ύψ. 0,7 μ.). Γ. Τύμβος από αργιλώδες χώμα. Δ. Μανδύας από αμμοχάλικο.

την τοπική ιστορία. Ο τύμβος, με τον περίβολο και την επίχωσή του, καταλαμβάνει και απομονώνει συγκεκριμένη έκταση. Με τον τρόπο αυτό αποτελεί εξαιρετικό φορέα εκδήλωσης του πνεύματος του ανήκειν σε μία ομάδα, τα μέλη της οποίας θάβονται εντός του περιβάλλοντος του μνημείου αυτού, ενός μνημείου που εκ κατασκευής προορίζεται να αντέξει στον χρόνο και να ενταχθεί στο τοπίο ως ορόσημο και σημαίνον σύμβολό του (Εικ. 6).⁴⁰

Γ) Το τρίτο στοιχείο και άμεσα συνδεδεμένο με το παραπάνω είναι τα προσεκτικά επιλεγμένα σημεία για την ανέγερση του τύμβου (Εικ. 1, βλ. παρακάτω). Πρόκειται: i) για κοιλάδες μεγάλων ποταμών, όπως του πυκνού δικτύου παραποτάμων του Πάδου, του ποταμού Tivat και των ποταμών Δρίνου, Γενούσου, Sema, Αώου, Devol, Γορμού στην Αλβανία και στην Ήπειρο, ii) για φυσικά ορεινά περάσματα, iii) για σημεία που ελέγχουν κάποια θαλάσσια οδό, όπως η Λευκάδα, η Κεφαλονιά, το Μεγανήσι,⁴¹ iv) για πεδινές εκτάσεις, v) για σημεία κοντά σε φυσικές πρώτες ύλες, και iv) για χώρους είτε εντός των οικισμών, είτε κοντά τους και σε οπτική επαφή με αυτούς.

⁴⁰ Oikonomidis κ.ά. 2011· Lera κ.ά. 2017· Τσώνος 2015α, 274–7, 288–96.

⁴¹ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 47· Kilian-Dirlmeier 2005, 1–4, 82, 155–64· Βικάτου 2017· Vikatou 2017.

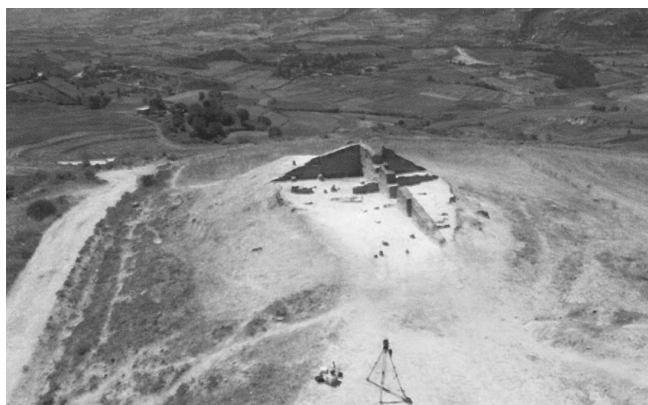
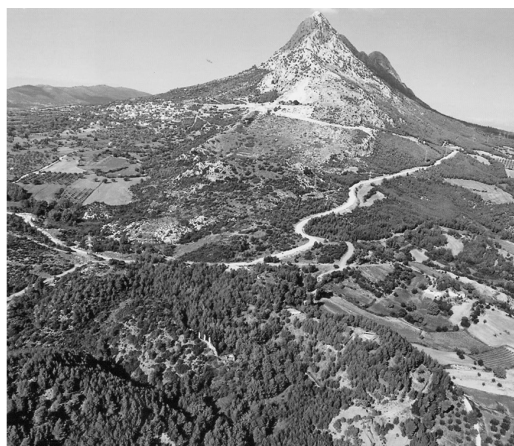

Εικ. 5. Τύμβος 6, Shtoj B, Αλβανίας. Α. Η κεντρική λίθινη εξέδρα πάνω από τον κεντρικό τάφο (Koka 1990, πίν. VIII) Β. Πήλινα ειδώλια από θέσεις του ιόνιου και αδριατικού τόξου, στην πάνω σειρά από τη Λέρνα και το Μαυροβούνιο και στην κάτω από το Shtoj και το Μαυροβούνιο (Maran 2007, πίν. IV) Γ, Δ. Πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια από την κεντρική εξέδρα του τύμβου 6 του Shtoj (Koka 1985, εικ. 7-8).

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΕΘΙΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΔΡΙΑΤΙΚΗ ΑΚΤΗ

Με βάση τα παραπάνω χαρακτηριστικά εξελίσσεται και διαδίδεται ο τύμβος κατά μήκος του ιόνιου και αδριατικού τόξου, προσαρμοζόμενος φυσικά στα πολιτιστικά και γεωγραφικά δεδομένα κάθε περιοχής (Εικ. 1). Κατά τη διάρκεια της 2ης χιλιετίας π.Χ. στην Αλβανία γίνεται ο αποκλειστικός τρόπος ταφής και μετατρέπεται σε σήμα κατατεθέν του αλβανικού αρχαιολογικού τοπίου. Έως σήμερα έχουν εντοπιστεί, πλήρως ή μερικώς, περισσότεροι από 250 τύμβοι με ιδιαίτερη συγκέντρωση στις κοιλάδες των ποταμών.⁴² Παρατηρείται, μάλιστα, μείωση του αριθμού τύμβων από Βορρά προς Νότο, ενώ ταυτόχρονα ο αριθμός των τάφων που περι-

⁴² Oikonomidis κ.ά. 2011, 192· Kurti 1977-78, 313-4· Prendi 1988, 32· Bejko 2014.

A**B****Γ**

Εικ. 6. Α. Αεροφωτογραφία του τύμβου Lofkënd κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του (Papadopoulos κ.ά. 2007, εικ. 25) Β. Αεροφωτογραφία της ευρύτερης περιοχής του νεκροταφείου στις Πόρτες Αχαΐας (Μόσχος 2012, εικ. 588) Γ. Ο τύμβος του Santo Osvaldo το 1939 (Cassola-Guida και Corazza 2002, 7).

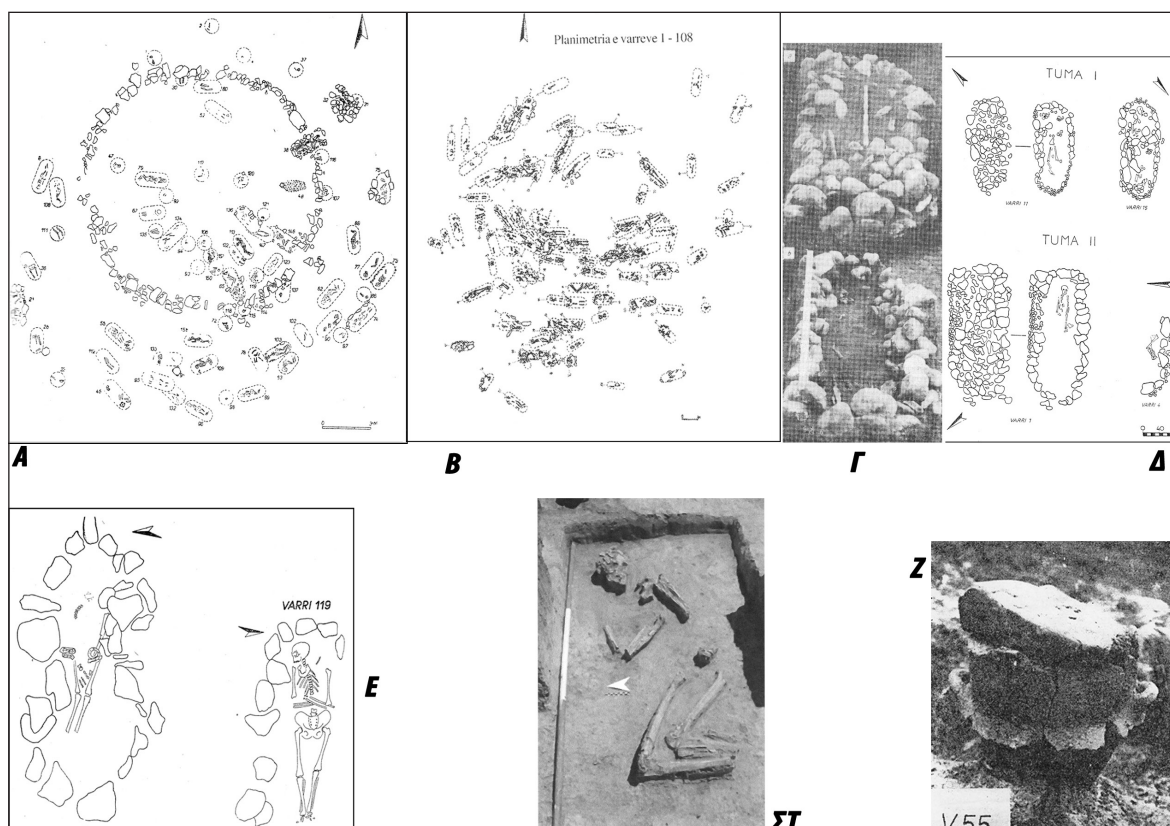
έχονται στον τελικό τύμβο είναι μεγαλύτερος στον Νότο σε σχέση με τον Βορρά, στοιχεία που σχετίζονται, πιθανώς, με τη διαφορετική κοινωνική οργάνωση των δύο περιοχών και τη συνακόλουθη διαφοροποίηση στη συγκέντρωση του πληθυσμού μεταξύ βόρειας και νότιας Αλβανίας, αλλά και με τη νοσηματοδότηση του τύμβου στις τοπικές κοινωνίες, περισσότερο ως συμβολικού μνημείου στον Βορρά και ως συλλογικού νεκροταφείου στον Νότο.⁴³ Αντίθετα, στην ιόνια ακτή και ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, το έθιμο του τύμβου συνυπάρχει με τα τυπικά ταφικά έθιμα της ΜΕ και των αρχών της ΥΕ, όπως οι θολωτοί τάφοι και οι ταφικοί πίθοι, διαμορφώνοντας μία κατασκευαστική αλληλεπίδραση ανάμεσά τους, η οποία στη Μεσσηνία δημιουργεί εντυπωσιακά διαχρονικά μνημεία, όπως στην περίπτωση της Βοϊδοκοιλιάς.⁴⁴

Αναφορικά με την κατασκευαστική και αρχιτεκτονική τους εξέλιξη, στην Αλβανία και την αδριατική ακτή το βασικό στοιχείο είναι η οριστικοποίηση της χρήσης του τύμβου ως συλλογικού και κοινοτικού νεκροταφείου, καθώς γύρω από την κεντρική ταφή, χωρίς να τηρείται πάντοτε συγκεκριμένος προσανατολισμός, προστίθενται κατά καιρούς οι υπόλοιποι τάφοι με την αναμόχλευση και την επανατοποθέτηση της επίχωσης. Ο αριθμός φθάνει έως και 200 τάφους καλύπτοντας σχεδόν ολόκληρη τη 2η χιλιετία έως και τους πρώτους αιώνες της 1ης χιλιετίας π.Χ.⁴⁵ (Εικ. 7. Α-Β). Αυτό προσδίδει ιδιαίτερο ύψος και αυξάνει τη μεγαλοπρέπεια

⁴³ Τσώνος 2015α, 274–84.

⁴⁴ Κορρές 2012, εικ. 894.

⁴⁵ Andrea 1985, εικ. 4–8· Aliu 2004, εικ. 22–24· Lera κ.ά. 2017. Δεν απουσιάζουν και περιπτώσεις, όπως στον τύμβο της Rehonë (Aliu 2012, 243–58) και του Lofkënd (Morris κ.ά. 2014), όπου μέρος των τάφων ανήκουν σε

Εικ. 7. Α. Κάτοψη του τύμβου 1 του Barç, στη ΝΑ Αλβανία (Andrea 1985, εικ. 6) Β. Κάτοψη του τύμβου του Luaras στη ΝΑ Αλβανία (Aliu 2004, εικ. 23) Γ. Κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι από τον τύμβο του Kënetë στη ΒΑ Αλβανία (Jubani 1983, εικ. 11) Δ. Κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι από τον τύμβο του Bardhos στη ΒΑ Αλβανία (Hoti 1982, πίν. III) Ε. Λακκοειδείς τάφοι με λίθινο περίγραμμα από τον τύμβο Ι του Barç (Andrea 1985, εικ. 29–30) ΣΤ. Απλός λάκκος από τον τύμβο του Lofkënd στην Κεντρική Αλβανία (Papadopoulos κ.ά. 2007, εικ. 9) Ζ. Τεφροδόχο αγγείο από τον τύμβο του Prodan στην ΝΑ Αλβανία (Aliu 1984, εικ. 6).

του μνημείου ως εκπροσώπου των συλλογικών δικαιωμάτων ενός πληθυσμού και όχι μίας συγκεκριμένης ελίτ πάνω στη γη. Είναι ένα νεκροταφείο, όπου θάβονται όλα τα μέλη της κοινότητας, ανεξαρτήτως κοινωνικής κατάστασης, και η τελική εικόνα του μνημείου δείχνει ότι σκοπός της ανέγερσής του είναι να προβληθεί συνολικά ως μνημείο, χωρίς να ενδιαφέρει τι κρύβει από κάτω. Γι' αυτό ο κεντρικός τάφος σε ελάχιστες περιπτώσεις διαφέρει κατασκευαστικά σε σχέση με τους υπόλοιπους, καθώς και στους τελευταίους κυριαρχεί ο κιβωτιόσχημος με πλακοειδείς λίθους ή με κτιστά τοιχώματα από ποταμίσιους λίθους,⁴⁶ ενώ σε χρήση παραμένει ο απλός ή με λίθινο περίγραμμα λάκκος⁴⁷ (Εικ. 7. Γ–ΣΤ).

Ο ενταφιασμός σε συνεσταλμένη στάση, και σε εκτεταμένη κατά τη διάρκεια κυρίως της Εποχής του Σιδήρου, αποτελεί τη βασική επιλογή ταφής στην αδριατική ακτή,⁴⁸ ενώ η καύση, που η παρουσία της αυξάνει μετά τον 13ο αι. π.Χ., είτε *in situ*, είτε όχι, παρατηρείται σε λίγες περιπτώσεις με χαρακτηριστικότερο τον τύμβο του Patos στην Αλβανία (αρ. 53), όπου οι 34 στις 78 ταφές είναι καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία⁴⁹ (Εικ. 7. Ε–Ζ).

μεταγενέστερη χρήση του τύμβου, κατά τους 5ο–6ο, 8ο–11ο και 16ο–17ο αι. μ.Χ.

⁴⁶ Jubani 1982, πίν. II· 1983, εικ. 11· Koka 1990, εικ. 13.

⁴⁷ Aliu 2004, εικ. 77· Andrea 1985, εικ. 23· Bodinaku 1999, εικ. 3· Korkuti 1981, εικ. 12· Prendi 1993, εικ. 1–2· Papadopoulos κ.ά. 2007, εικ. 9.

⁴⁸ Borgna και Càssola-Guida 2007, 194· Oikonomidis κ.ά. 2011, 189–90.

⁴⁹ Korkuti 1981, 31–2.

ΤΟ ΕΘΙΜΟ ΤΗΣ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ ΤΥΜΒΟΥ ΣΤΗΝ ΙΟΝΙΑ ΑΚΤΗ

Κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. ο τύμβος εξαπλώνεται ραγδαία και σε ολόκληρο τον Ιόνιο χώρο (Εικ. 1). Στις περισσότερες περιπτώσεις οι τύμβοι περικλείονται από λίθινο αναλημματικό περίβολο, ενώ η επίχωσή τους είναι χωμάτινη ή αναμεμειγμένη με λίθους.⁵⁰ Περιέχουν σχεδόν πάντα περισσότερους από έναν τάφους (εξαιρεση αποτελεί ο Τύμβος Α στο Μίραλι Φαρών Αχαΐας, αρ. 23),⁵¹ οι οποίοι τοποθετούνται εντός των αρχικών ορίων του μνημείου. Οι μόνες περιπτώσεις ακτινωτής επέκτασης του αρχικού τύμβου για την υποδοχή νέων τάφων, πρακτική που έχει διαπιστωθεί στη νοτιοανατολική Αλβανία, στον τύμβο του Barç (αρ. 47),⁵² απαντούν στην Περίθεια Κέρκυρας, στον Άγιο Ιωάννη Παπουλίων και στη Βοϊδοκοιλιά της Μεσσηνίας (αρ. 5, 8, 66),⁵³ αλλά και στους τύμβους της Γκλάβας Κάτω Μερόπης Πωγωνίου στην Ήπειρο στα τέλη της Ύστερης Εποχής Χαλκού (αρ. 39).⁵⁴ Οι ίδιοι, μάλιστα, τύμβοι καλύπτονται από λίθινο ή χωμάτινο μανδύα, ο οποίος επικαλύπτεται από καινούριο μανδύα σε κάθε νέα επέκταση,⁵⁵ όπως εξάλλου παρατηρείται και στην Αλβανία, όπου βέβαια οι τύμβοι περιέχουν στις περισσότερες περιπτώσεις άνω των 10 τάφων, γεγονός που ερμηνεύεται από την αποκλειστικότητα της χρήσης του τύμβου ως εθίμου για το σύνολο του πληθυσμού.⁵⁶

Περίβολος από ορθοστάτες λίθους, ένα ιδιότυπο αρχιτεκτονικό στοιχείο, απαντάται για πρώτη φορά στον τελετουργικό τύμβο της Άλτεως (αρ. 18).⁵⁷ Ακολούθως, η μορφή αυτή περιβόλου βρίσκεται στον λεγόμενο Τύμβο F (Λευκάδα, αρ. 34), στον Ταφικό Κύκλο Α (Μυκήνες), σε πιθανό ταφικό κύκλο στο Ρουπάκι Κεφαλονιάς, στο εσωτερικό τύμβο του Pazhok (Αλβανία, αρ. 55) και στον Τύμβο Β (Πωγώνι, αρ. 39). Ορθοστάτες είναι πιθανό να συνθέτουν τον νεώτερο, εξωτερικό περίβολο του Τύμβου 10 του Shtoj στη Β. Αλβανία (αρ. 60).⁵⁸ Συχνά οι τύμβοι έχουν έναν κεντρικό τάφο λαξευμένο στο έδαφος,⁵⁹ ο οποίος κάποιες φορές καλύπτεται από λιθοσωρό ή λίθινη πλατφόρμα, όπως συμβαίνει με τύμβους της Αλβανίας και της Αδριατικής και αποτελεί τις περισσότερες φορές τον αρχαιότερο του τύμβου.

Η πρακτική του ενταφιασμού είναι κυρίαρχη σε ολόκληρη τη 2η χιλιετία π.Χ. Εξαιρεση αποτελεί η κατά χώραν καύση νεκρού σε λακκοειδή τάφο, τον αρχαιότερο (Πρώιμη ή Μέση ΜΕΧ) του τύμβου του Σεβαστού Θεσπρωτίας, ο οποίος, μάλιστα, προηγείται της έγερσης του

⁵⁰ Κορρές 1979, εικ. 2, 34· Μόσχος 2012, εικ. 598–9.

⁵¹ Ζαφειρόπουλος 1955.

⁵² Andrea 1985, εικ. 6.

⁵³ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369–70· Κορρές 1980, 328, εικ. 1· 1979, εικ. 2· 2012, εικ. 898.

⁵⁴ Ανδρέου και Ανδρέου 1999, εικ. 22–3· Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 25, εικ. 35.

⁵⁵ Κορρές 1979, εικ. 34· Ανδρέου και Ανδρέου 1999, εικ. 31–2, 39, 41· Rambach 2011, εικ. 5. Στην Περίθεια αυτό δεν ισχύει.

⁵⁶ Aliu 2004, εικ. 20–2· Bodinaku 1999, εικ. 1–3· Prendi 1993, εικ. 9· Koka 1985, εικ. 11· Papadopoulos κ.ά. 2007, εικ. 24–5· Papadopoulos 2014.

⁵⁷ Rambach 2004, 1219· Weiberg 2007, 155.

⁵⁸ Πωγώνι, Τύμβος Β: Ανδρέου και Ανδρέου 1999, 83· Μυκήνες, ταφικός Κύκλος Α: Karo 1930· Κεφαλληνία, Ρουπάκι: Μαρινάτος 1964· Λευκάδα, Familiengrab: Dörpfeld 1927, 217· Kilian-Dirlmeier 2005, 71, εικ. 73, 75· Souyoudzoglou-Haywood 1999, 30–1· Pazhok: Bodinaku 1999, 13· Shtoj: Koka 2012, εικ. 50–1· Govedarica 2016, εικ. 4–6.

⁵⁹ Τσώνος 2015α, 253–62· Λευκάδα, Τάφοι R και S: Souyoudzoglou-Haywood 1999, 21· Kilian-Dirlmeier 2005, 60–2, 70–2· Αχαΐα, Φάρες, Τύμβοι Α, Β (ΜΕ): Ζαφειρόπουλος 1955· 1962· Μεσσηνία, Καστρούλια, Τύμβος 1 (ΜΕΙ): Rambach 2010, 112–3· 2011, 466, εικ. 4b· Μεσσηνία, Πύργος, Τσούκα: Whittaker 2010, 540 (υποσ. 26)· McDonald και Hope Simpson 1961, 237· Hope Simpson και Dickinson 1979, 134· Μεσσηνία, Μυρσινοχώρι, Ρούτση (ΜΕ): Μαρινάτος 1956, 250· Κορρές 1990· Ηλεία, Σαμικό, Τύμβος Γ (ΜΕ/ΥΕ): Παπακωνσταντίνου 1988–89, 148· Γιαλούρης 1966· Θεσπρωτία, Σεβαστό (ΜΕΧ, 1780–1610 π.Χ.): Forsén κ.ά. 2011, 79–82· Kleitsas 2014.

ίδιου του μνημείου (Ύστερη ΜΕΧ).⁶⁰ Οι καύσεις νεκρών στους τάφους R της Λευκάδας, που είχαν υποτεθεί από τον Dörpfeld, αμφισβητούνται έντονα και φαίνεται ότι, είτε τα σώματα δεν καίγονταν, είτε ότι η καύση του σώματος ήταν μερική.⁶¹ Αν και βρίσκεται εκτός του γεωγραφικού πλαισίου της παρούσας μελέτης, αξίζει να σημειωθεί ότι η πρακτική της αποτέφρωσης και της χρήσης τεφροδόχων αγγείων τεκμηριώνεται στον σύνθετο τύμβο του Κριαρισίου Χαλκιδικής (ΠΕΧ, αρ. 38).⁶²

Οι περισσότερες ταφές σε τύμβους είναι είτε ακτέριστες ή πολύ φτωχά κτερισμένες. Η περίπτωση των τύμβων R της Λευκάδας (ΠΕ II-III), καθώς επίσης και των τύμβων 1 και 2 της ΜΕΙ στα Καστρούλια Μεσσηνίας (αρ. 14), με τα εξαιρετικά σύνολα προσφοράς και κατανάλωσης φαγητού και ποτού, καθώς και τα κοσμήματα που περιλαμβάνουν περίαπτα σε σχήμα διπλού πέλεκυ, αποτελεί εξαίρεση στον γενικότερο κανόνα.⁶³ Η κτέριση των τύμβων της Αλβανίας και της Αδριατικής απηχεί πλήρως την κοινωνική οργάνωση της περιοχής με βάση τα διευρυμένα γένη. Τις περισσότερες φορές η φτωχή κτέριση απαντά και στον κεντρικό και στους υπόλοιπους τάφους, γεγονός που υποδηλώνει ότι η κοινωνική διαστρωμάτωση δεν αντικατοπτρίζεται στα κτερίσματα, αλλά στη θέση που κατέχει στον τύμβο ο νεκρός της κεντρικής ταφής. Φαίνεται, δηλαδή, ότι στην αρχή ο τύμβος αντανakλά μία κοινωνία, όπου ο μόνος εμφανής κοινωνικός διαχωρισμός είναι ανάμεσα στον επικεφαλής αρχηγό του γένους, που θάβεται πρώτος, και σε ολόκληρο το υπόλοιπο διευρυμένο γένος συγγενών και επιγόνων, χωρίς ενδιάμεσες ταξικές διαφοροποιήσεις.

Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΤΥΜΒΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΩΝ⁶⁴

Βάσει των μέχρι στιγμής γνωστών δεδομένων από την υπό εξέταση περιοχή, οι περισσότεροι τύμβοι καλύπτουν, σφραγίζουν και υποδεικνύουν ό,τι βρίσκεται μέσα τους ή κάτω από αυτούς, δηλαδή ανθρώπινες ταφές ή, σπανιότερα, κτήρια και οικισμούς. Αυτό ακριβώς είναι και το πρωτόλειο μήνυμα που εκπέμπουν: η αδιάκοπη υπενθύμιση στους θεατές του ποιον/ποιους ή τι καλύπτουν. Ασφαλώς, η κοινωνική μνήμη υπόκειται σε διαρκή αναδιαπραγμάτευση και αλλαγή με την πάροδο των γενεών. Η προφορική παράδοση, βασικός φορέας της μνήμης, μπορεί να μεταβάλλει τις αφηγήσεις γύρω από τους θανόντες, το κτήριο, τον οικισμό ή το γεγονός το οποίο σηματοδοτεί ο τύμβος, παραμένει, όμως, πάντοτε η επιβλητική παρουσία του τελευταίου στο φυσικό τοπίο, η οποία επιβάλλεται –έστω και με διαφοροποιημένο αφήγημα μέσα στον χρόνο– και στο γνωσιακό τοπίο (cognitive landscape).⁶⁵ Χαρακτηριστικά παραδείγματα μίας τέτοιας επίμονης και διαχρονικής παρουσίας τύμβων στο συλλογικό φαντασιακό και την κοινωνική μνήμη είναι οι τύμβοι του Αμφείου (αρ. 27) και του Πελόπειου (αρ. 18).⁶⁶

Η προσεκτική παρατήρηση της χωροθεσίας των τύμβων αποκαλύπτει μία ακόμα βασική

⁶⁰ Forsén 2016, 121–44, 157–89.

⁶¹ Souyouudzoglou-Haywood 1999, 22· Kilian-Dirlmeier 2005, εικ. 70· Müller-Celka 2011, 418. Ο ανθρωπολόγος που δημοσίευσε το οστεολογικό υλικό της ανασκαφής (Velde 1912) είχε αποφανθεί ρητά ότι όλες οι ταφές ήταν αρθρωμένοι ενταφιασμοί.

⁶² Asouhidou 2011.

⁶³ Rambach 2011, 472, εικ. 13.

⁶⁴ Για το ίδιο θέμα βλ. και Lera κ.ά. 2017.

⁶⁵ Weiberg 2007, 165–7, 184.

⁶⁶ Χαρακτηριστικό, επίσης, παράδειγμα επιμονής της ανάμνησης της ιδεολογικής σημασίας ενός τόπου είναι η περίπτωση του ιερού του Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο (Theodorou-Mavrommatidi 2004· Weiberg 2007, 177–8).

παράμετρο της οπτικής τους γλώσσας: την τοπογραφική τους τοποθέτηση σε σχέση με τον οικισμό. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο κύριες κατηγορίες:

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τύμβοι, οι οποίοι δεν είναι δυνατόν να συσχετιστούν με κάποιον οικισμό,⁶⁷ είναι όμως συνδεδεμένοι με περιοχές οικονομικού ενδιαφέροντος, είτε στην πρωτογενή παραγωγή (για παράδειγμα αρ. 16, 35, 52, 54–5, μολονότι βρίσκονται κοντά στους οικισμούς τους),⁶⁸ είτε, περισσότερο, στην επικοινωνία, μετακίνηση και μεταφορά αγαθών και ανθρώπων, κυριαρχώντας σε κομβικούς τόπους χερσαίων (αρ. 22–3, 56, 60–4) και θαλάσσιων (αρ. 4–5, 31, 50–1, 54, 60–1) επικοινωνιών. Βρίσκονται μάλλον μακριά από τους οικισμούς τους, σε υψώματα, πλαγιές και περίοπτες θέσεις (αρ. 1, 6, 9–11, 13, 15–6, 18, 21, 31), επάνω σε απότομους βράχους (αρ. 4–5, 38) ή διακρίνονται στο επίπεδο τοπίο με το ίδιο τους το ύψος (αρ. 32, 45–8, 51–2, 54–5). Οι τύμβοι της κατηγορίας αυτής κυριαρχούν σε χώρους υψηλού οικονομικού ενδιαφέροντος και, καθώς είναι χωρίς εξαίρεση ταφικοί, φαίνεται ότι χρησιμοποιούν το πρωτόλειο μήνυμα των νεκρών προγόνων για την εκπομπή ενός συνακόλουθου μηνύματος, αυτού της νομιμοποίησης της κατοχής των πλουτοπαραγωγικών πηγών και περασμάτων από τους απογόνους των θαμμένων εκεί προγόνων, μέσω της σύνδεσης του παρελθόντος με το παρόν. Η ίδια η ανθεκτική φύση του μνημείου αποτελεί εγγύηση ότι το νομιμοποιητικό μήνυμα θα συνεχίσει να εκπέμπεται και για τις επόμενες γενεές.

Η επιλογή στρατηγικών σημείων που ελέγχουν ευνοϊκά οικοπεριβάλλοντα, φυσικές διόδους και αρτηρίες που συνδέουν την αδριατική ακτή με την ενδοχώρα ή ακόμη και περάσματα εποχικής μετακίνησης ποιμνίων, και ταυτόχρονα «επιβλέπουν» χερσαίους ή θαλάσσιους δρόμους επικοινωνίας και ανταλλαγών, περιενδύει τους τύμβους με τον χαρακτήρα σήματος των περιοχών που δύνανται να αναπτύξουν οργανωμένη πολιτιστική δραστηριότητα.⁶⁹ Δεν είναι μόνο ένας χώρος ταφής, αλλά είναι και το σημείο που ορίζει τις κοινωνικές εξελίξεις και τον χώρο δραστηριότητας συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων, που αντλούν την ισχύ τους από τη σύνδεσή τους με τον μνημειώδη τύμβο και σηματοδοτούν τα δικαιώματα της ομάδας επί κάποιας παραγωγικής γης, βοσκοτόπων ή πλουτοπαραγωγικών πηγών. Η ομάδα που διεκδικεί τον έλεγχο των οδών και των περασμάτων τοποθετεί τα ταφικά μνημεία σε στρατηγικά και περίοπτα σημεία του δικτύου των μεταφορών/μετακινήσεων/ανταλλαγών επιβάλλοντας με τον τρόπο αυτό ιδεολογικά την παρουσία της, τονίζοντας τις κυριαρχικές της διεκδικήσεις και νομιμοποιώντας αυτές μέσα από τη σύνδεση του παρόντος (διεκδικήσεις) με το παρελθόν (νεκροί πρόγονοι) και το μέλλον (μέσω ενός μνημείου που εγείρεται για να διαρκέσει στον χρόνο).⁷⁰

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι τύμβοι που βρίσκονται μέσα στον οικισμό (αρ. 15, 24, 28, 36, 39–40, 68) ή κοντά του και σε οπτική επαφή με αυτόν (αρ. 16, 27, 30, 35, 38–40, 46–7, 49, 54, 60–1). Καθώς ο οικισμός αποτελεί τον πυρήνα της κοινωνικής ζωής της κοινότητας, αποτελεί ταυτόχρονα τον βασικό και καθημερινό στίβο των ενδοκοινοτικών κοινωνικών και πολιτικών ανταγωνισμών, ακόμα και του κατευνασμού τους. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο μνημειακός, συλλογικός και εργοβόρος τύμβος εκπέμπει και πάλι πολύ ισχυρά μηνύματα, με βασικό και πρωτόλειο και εδώ την κάλυψη και σηματοδότηση αυτού που έχει ταφεί μέσα ή κάτω από αυτόν. Καθώς τοπογραφικά δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιο άμεσο οικονομικό

⁶⁷ Στην Αλβανία οι τύμβοι της κατηγορίας αυτής είναι πολυάριθμοι και έχει υποστηριχθεί ότι ανήκουν σε μετακινούμενους ποιμενικούς πληθυσμούς (ενδεικτικά βλ. Prendi 1977–8, 5–8, 21–3). Φαίνεται, όμως, ότι δεν υπήρξαν τέτοιοι πληθυσμοί στην προϊστορία του ελλαδικού και του αλβανικού χώρου, τουλάχιστον σε τέτοια κλίμακα: Παπαγιάννης 2013· Papayiannis 2017.

⁶⁸ Βλ. και Παπακωνσταντίνου 1992, 51–64.

⁶⁹ Bejko 2007, 208–9· Oikonomidis κ.ά. 2011, 191–2· Papadopoulos 2006· Papadopoulos κ.ά. 2007, 110–1, εικ. 24–5· Martin-McAuliffe 2014· Morris και Papadopoulos 2014· Càssola-Guida 2011.

⁷⁰ Lera κ.ά. 2017.

επίδικο, πλην λίγων εξαιρέσεων, όπως για παράδειγμα ο τύμβος του Lofkënd (αρ. 54), που είναι τοποθετημένος κοντά σε ορυχεία πίσσας και σε απόσταση, αλλά σε οπτική επαφή με σύγχρονό του οικισμό,⁷¹ μπορεί να θεωρηθεί ότι τα μηνύματα απευθύνονται στο εσωτερικό της κοινότητας.

Οι τύμβοι της Εφύρας (αρ. 36)⁷² αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα προβολής κοινωνικής θέσης και ισχύος μιας ολιγάριθμης ελίτ, η οποία αντλεί νομιμοποίηση από την παρουσία των προγόνων στους τύμβους εντός των τειχών. Η έντονη μνημειακότητά τους (μέγεθος, θέση, μνημειακό ανάλημμα) θα ενισχυόταν από τις προφορικές αφηγήσεις, οι οποίες θα διαπραγματεύονταν την κοινωνική μνήμη.

Οι εκατοντάδες τύμβοι του Πωγωνίου (αρ. 39–40),⁷³ οι οποίοι βρίσκονται γενικά πολύ κοντά στους οικισμούς τους, συνδέονται και διαχωρίζονται μεταξύ τους και με τους οικισμούς τους μέσα από πολύπλοκα συστήματα τοίχων. Ενδεικτική της μνημειακής διευθέτησης είναι ο περίβολος πάχους 1,8 μ. που περιβάλλει συστάδα 20 τύμβων αμέσως ΝΔ του οικισμού του Παλαιόπυργου. Τα περιορισμένα μέχρι στιγμής δημοσιευμένα στοιχεία δείχνουν ότι σε κάθε οικισμό αντιστοιχούν περισσότεροι του ενός τύμβοι, οι οποίοι είναι πολύ πιθανό να ανήκαν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Είναι πιθανό το ίδιο να ισχύει και για τους τύμβους του Σαμικού (αρ. 16). Στην περίπτωση της συστάδας των τύμβων του Παλαιόπυργου Πωγωνίου, όμως, η περίσφιξη από τον μνημειώδη περίβολο φανερώνει έντονη προσπάθεια επίδειξης ενότητας της ομάδας. Το ίδιο μήνυμα πραγματικής ή επιθυμητής ενότητας της ομάδας –αν και δεν πρόκειται περί τύμβου– εκπέμπεται και στην περίπτωση του νεκροταφείου του Λιατοβουνίου Κόνιτσας,⁷⁴ το οποίο βρίσκεται περί τα 150 μ. από τον οικισμό.

Η περίπτωση της Βίτσας στο ορεινό Ζαγόρι παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Αν και τα νεκροταφεία της έχουν μείνει στην έρευνα ως ανοικτά και επίπεδα, η Βοκοτοπούλου είχε αναφερθεί ρητά στην πιθανότητα παρουσίας δύο ταφικών τύμβων στο Β Νεκροταφείο και ακόμη ενός στη συστάδα των αρχαιότερων τάφων στο κέντρο περίπου του μικρού αυτού οικισμού.⁷⁵ Οι τελευταίοι, οι αρχαιότεροι του οικισμού (Υστεροι Πρωτογεωμετρικοί), πρέπει να αποτελούν τάφους των ιδρυτών του. Κατά την Κλασική περίοδο, ο χώρος τους αναδιαμορφώθηκε με μνημειακό –για τα δεδομένα ενός μικρού οικισμού– τρόπο με αναλήμματα, ενώ, μολονότι βρίσκονται εντός του οικιστικού χώρου, είναι σε επαφή με ανοικτό, κοινόχρηστο χώρο. Όλα αυτά δείχνουν ότι οι τάφοι αυτοί –φορείς κοινωνικής μνήμης– διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη ζωή της κοινότητας, εκπέμποντας μηνύματα ενότητας μέσα από τη διατήρηση ή τη δημιουργία ενιαίας ταυτότητας. Εάν αυτές οι υποθέσεις ισχύουν, τότε έχουμε να κάνουμε με ένα διαφορετικό από της Εφύρας παράδειγμα (Εικ. 8Α).

Το αντίθετο μήνυμα, αυτό της συντήρησης των διακριτών ταυτοτήτων των δύο κοινωνικών ομάδων που κατοικούσαν στις ισάριθμες, χωρισμένες με τοίχο, γειτονιές της Βίτσας στέλνουν το Βόρειο και το Νότιο Νεκροταφείο της. Στο Βόρειο νεκροταφείο, μάλιστα, η Βοκοτοπούλου είχε υποθέσει την ύπαρξη ενός Γεωμετρικού (διάμ. 10 μ.) και ενός Κλασικού (διάμ. 7 μ.) τύμβου, καθένας από τους οποίους είχε εγερθεί επί ενός Μεσογεωμετρικού τάφου. Το Νότιο Νεκροταφείο συνδεόταν μέσω λιθόστρωτου μονοπατιού με τον ανοικτό/κοινοτικό χώρο του οικισμού, προσδίδοντας μία αίσθηση μνημειακότητας. Την ίδια αίσθηση απέδιδε και ο αναλημματικός

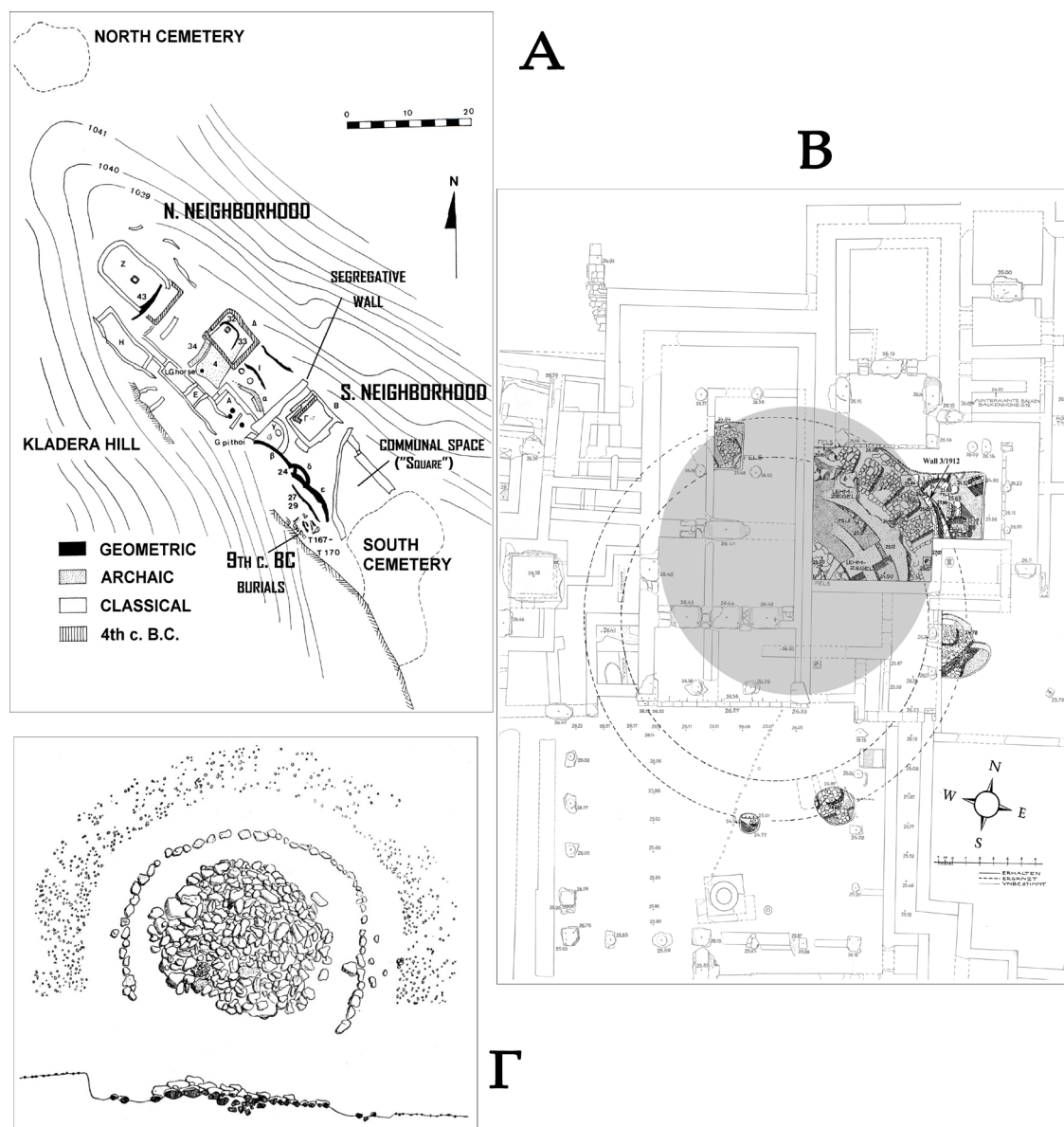
⁷¹ Papadopoulos κ.ά. 2007, εικ. 24-5· Morris 2014.

⁷² Lera κ.ά. 2009, 333–4, 336–9· Oikonomidis κ.ά. 2011, 192–7· Lera κ.ά. 2017· Papadopoulos 1987, 137–43; 1990, 359–67· Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 20–3· Tartaron 2005, 153–9· Kleitsas 2014.

⁷³ Ανδρέου 2003, 117–33· Ανδρέου και Ανδρέου 1999, 77–90· Oikonomidis κ.ά. 2011, 192–6· Kleitsas 2014· Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 22–25· Lera κ.ά. 2017.

⁷⁴ Douzougli και Papadopoulos 2011, 62–7.

⁷⁵ Βοκοτοπούλου 1986, 327, 338–9.

Εικ. 8. Α. Ο οικισμός και τα νεκροταφεία της Βίτσας (Βασικό σχέδιο: Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 30. Β. Τίρυνθα, Άνω Ακρόπολη. Ο μεγάλος κύκλος αντιστοιχεί στο Rundbau. Σκιασμένος ο τύμβος (Maran 2016, 167, εικ. 8). Γ. Ο τύμβος του Νέου Μουσείου Ολυμπίας. Κεντρικός λιθοσωρός, περίβολος και βοτσαλόστρωτη επιφάνεια περιφερειακά. (Γιαλούρης 1964, 175, σχ. 1).

τοίχος του δρόμου που συνέδεε τον τύμβο του Βόρειου νεκροταφείου με τον πιθανολογούμενο τύμβο του Νότιου Νεκροταφείου στο Σεβαστό (Γκούτσουρα) Θεσπρωτίας (αρ. 37, 67).⁷⁶

Στο πλαίσιο του τοπογραφικού συσχετισμού τύμβων και οικισμών, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε, έστω και επιγραμματικά, στις περιπτώσεις όπου τύμβοι σχετίζονται με αρχαιότερους και εγκαταλειμμένους πλέον οικισμούς. Μπορούν να διακριθούν δύο κατηγορίες:

Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται οι τύμβοι που έχουν εγερθεί πάνω από τον αρχαιότερο κι εγκαταλειμμένο οικισμό. Οι παλαιότεροι τέτοιοι τύμβοι είναι οι Τάφοι R στη Λευκάδα (αρ. 32), επί νεολιθικού οικισμού με κεραμική διακοσμημένη με νυχιές, με ομοιότητες προς την αντίστοιχη Ηπείρου, Κέρκυρας και Αλβανίας.⁷⁷ Άλλη όμοια περίπτωση είναι ο τύμβος της

⁷⁶ Lima 2016, 168–70.

⁷⁷ Kilian-Dirlmeier 2005, 105.

Περίθειας στην Κέρκυρα (ΠΕΧ–ΜΕΧ, αρ. 66)⁷⁸ και ο μεταγενέστερος (ΜΕΧ–ΥΕΧ, αρ. 67) τύμβος του Σεβαστού στη Θεσπρωτία.⁷⁹ Είναι πιθανό το ίδιο να ισχύει και για τον τύμβο του Νέου Μουσείου της Ολυμπίας.⁸⁰ Οι δύο τελευταίοι εδράζονται επί οικισμού του 1ου μισού της 3ης χιλ. π.Χ., ενώ παρουσιάζουν και άλλες αναλογίες τόσο στην αρχιτεκτονική, όσο και σε κάποια ταφικά έθιμα. Στη Λευκάδα επίσης, ο τύμβος S (ΜΕ, αρ. 33) ίσως πρέπει να ενταχθεί σε αυτή την κατηγορία, καθώς έχει εγερθεί επί αρχαιότερου τοίχου.⁸¹ Νοτιότερα, οι τύμβοι Βοϊδοκοιλιάς (ΜΕ, αρ. 5) και Ρούτση (ΜΕ, αρ. 9) έχουν τοποθετηθεί επί οικιστικών θέσεων της ΠΕ.⁸² Είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι αυτοί οι τύμβοι είναι ταφικοί.

Στην ίδια κατηγορία πρέπει μάλλον να ενταχθούν και οι τύμβοι που έχουν εγερθεί πάνω σε κάποιο αρχαιότερο κτήριο, όπως της Λέρνας, της Τίρυνθας και του Νέου Μουσείου της Θήβας (ΠΕ, αρ. 24, 28, 68). Οι δύο πρώτοι είναι καθαρά τελετουργικοί, ενώ ο τρίτος δύναται να έχει τον χαρακτήρα τόσο ταφικού τύμβου, όσο και τελετουργικού. Παραμένει αδιευκρίνιστο εάν η φύση της αψιδωτής δομής κάτω από τον, πολύ μεταγενέστερο, ταφικό τύμβο της Γκλάβας Κάτω Μερόπης (αρ. 39) είναι οίκημα ή κάποιας μορφής πεταλόσχημο κτίσμα.⁸³

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τύμβους που έχουν χρησιμοποιήσει χώμα από τις επιχώσεις κάποιου αρχαιότερου οικισμού. Εδώ εντάσσονται τόσο τύμβοι της πρώτης κατηγορίας, οι οποίοι έχουν γεμιστεί με χώμα από τον υποκείμενο οικισμό (Σεβαστού, αρ. 67· Βοϊδοκοιλιάς, αρ. 5· Ρούτση, αρ. 9) ή κτήριο (Λέρνας, αρ. 24· Τίρυνθας, αρ. 38), όσο και τύμβοι που εδράζονται σε παρθένο έδαφος (Καστρουλίων (ΜΕ Ι), αρ. 14· Παπουλίων (ΜΕ), αρ. 8· αλλά και του Βόρειου Νεκροταφείου της Κορίνθου⁸⁴). Στην Αλβανία αυτό έχει διαπιστωθεί στους τύμβους του Pazhok, της Vajzë, του Shkrel (αρ. 51, 55, 61), όπου στις επιχώσεις τους σώζονται οικοδομικά υλικά από γειτονικούς οικισμούς, αλλά και φερτό υλικό που περιέχει ακόμη και νεολιθικά όστρακα⁸⁵ (Εικ. 1).

ΤΥΜΒΟΙ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, η S. Alcock θεωρεί ότι η συνύπαρξη πρακτικών εγγραφής και πρακτικών ενσωμάτωσης της μνήμης είναι συνήθης στην ελληνική αρχαιότητα, ιδιαίτερα σε μνημειακό πλαίσιο.⁸⁶ Εξαιρώντας τις περιπτώσεις κτέρισης των ταφών, μπορεί κάτι τέτοιο να τεκμηριωθεί και για την προϊστορία των περιοχών ενδιαφέροντος του παρόντος άρθρου; Η έκθεση των δεδομένων θα δείξει –πιστεύουμε– ότι τεκμηριώνει την υπόθεση αυτή, καθιστώντας τους τύμβους κομβικούς χώρους ιδεολογικής δραστηριότητας, σφυρηλάτησης ταυτοτήτων και ενότητας της ομάδας, καθώς επίσης διατράνωσης και διαπραγμάτευσης κοινωνικής θέσης και εξουσίας των ατόμων και των κοινοτήτων που ζούσαν, εργάζονταν, σκέφτονταν και αλληλεπιδρούσαν στη σκιά των μνημείων αυτών.

Η αρχαιότερη τεκμηρίωση θα μπορούσε ίσως να είναι η υπόθεση του Rambach⁸⁷ περί

⁷⁸ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369–70.

⁷⁹ Forsén 2016, 121–44.

⁸⁰ Müller-Celka 2011, 423.

⁸¹ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 30.

⁸² Κορρές 1980· 1990, 26–7.

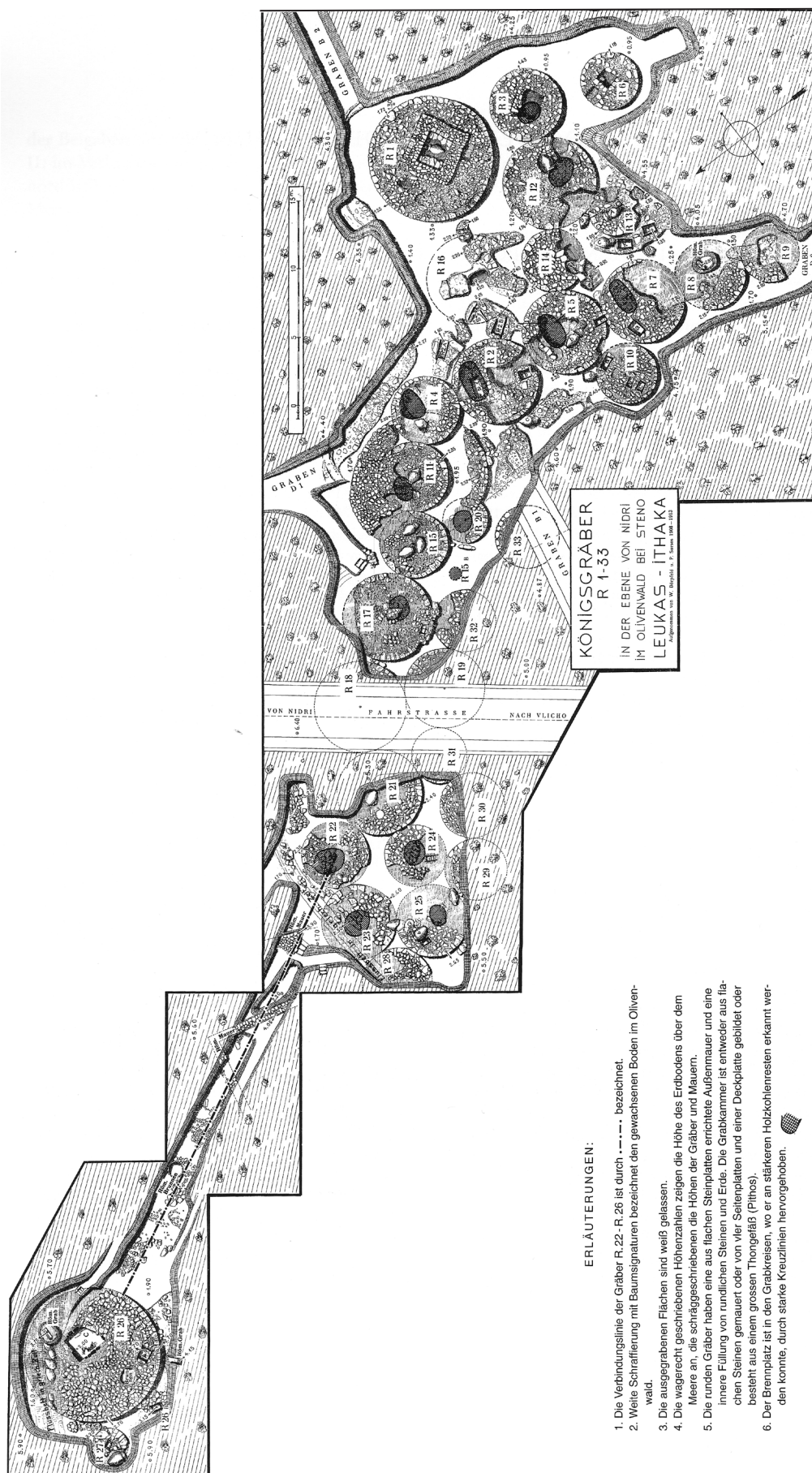
⁸³ Ανδρέου και Ανδρέου 1999, 80, εικ. 9· Oikonomidis κ.ά. 2011, 195–6.

⁸⁴ Rutter 1990, 455–8.

⁸⁵ Oikonomidis κ.ά. 2011, 191· Prendi 1957, 78–81· Bodinaku 1982, 59, 69· Jubani 1995, 54–5. Γενικά για τη σχέση οικισμών – τύμβων στην Ήπειρο και την Αλβανία βλ. Lera κ.ά. 2009.

⁸⁶ Alcock 2002, 28.

⁸⁷ Rambach 2002, 192; 2003, 243–5; Weiberg 2007, 368–9.

Εικ. 9. Νυδρί Λευκάδας, Νεκροταφείο τάφων R. Οι σκιασμένες περιοχές δείχνουν τα «αποτεφρωτήρια». (Dörpfeld 1927, εικ. 3).

τελετουργικής εποχικής κατανάλωσης οστρέων και σαλιγκαριών στο πλαίσιο τελετουργιών σχετιζόμενων με την αναγέννηση της φύσης, στο ανατολικό όριο του τελετουργικού τύμβου της Άλτεως (αρ. 18). Ο ανασκαφέας συσχετίζει τα ευρήματα αυτά με ποσότητες θραυσμάτων καλής ποιότητας ΠΕ ΙΙΒ κεραμικής, καθώς επίσης και με τις ευάριθμες λεπίδες οψιανού, ευρήματα τα οποία εντοπίστηκαν και επί του λίθινου μανδύα του τύμβου.

Στο ανατολικό όριο του ίδιου τύμβου και αμέσως εξωτερικά αυτού ένας μικρός, περικλειστος ορθογωνικός χώρος της Ύστερης ΠΕ ΙΙΙ, έχει επίσης ερμηνευτεί ως τελετουργικός.⁸⁸ Στο εσωτερικό υπήρχε στρώμα στάχτης, θραύσματα αγγείων, από τα οποία ξεχωρίζει μεγάλο θυμιατό-καπνιστήρι με ομοιότητες με μακεδονικά και νοτιοβαλκανικά σχήματα⁸⁹ και με έναν μικρογραφικό χάλκινο πέλεκυ.

Εκτός από τον τύμβο της Άλτεως, ίχνη φωτιάς⁹⁰ έχουν διαπιστωθεί στα λεγόμενα «αποτεφρωτήρια» των τάφων R στη Λευκάδα (ΠΕ ΙΙ-ΙΙΙ, Εικ. 9, οι σκιασμένες περιοχές) και στο ίδιο νησί στον «τάφο» S9 του ΜΕ τύμβου S (αρ. 33, Εικ. 10Γ), στο κέντρο του λιθοσωρού του τύμβου του Νέου Μουσείου της Ολυμπίας (ΠΕ ΙΙΙ, Εικ. 8Γ), επί του κεντρικού λιθοσωρού των ταφικών τύμβων των Φαρών Αχαΐας (αρ. 23), στη Μεσσηνία στις θέσεις Κοκκοράκου Περιστεριάς, Μάλθη και στην είσοδο του κεντρικού πεταλόσχημου του τύμβου Παπουλίων (ΜΕ, αρ. 8, Εικ. 10Α). Στην Ήπειρο, στην είσοδο του πεταλόσχημου του τύμβου του Σεβαστού, σε πήλινη εστία (ΜΕΧ, αρ. 37, Εικ. 10Ε) και στον τύμβο Γ της Εφύρας (ΥΕΧ, αρ. 36). Η αδιευκρίνιστης φύσης πηλοκατασκευή που αναφέρεται αμέσως εξωτερικά του αρχαιότερου, εσωτερικού δακτυλίου του τύμβου της Περίθειας στην Κέρκυρα, είναι πιθανό να πρόκειται για εστία όμοια με αυτή που βρίσκεται στον τύμβο του Σεβαστού. Αξίζει να σημειωθεί η παρουσία παχίου στρώματος στάχτης στο εσωτερικού πεταλόσχημης κατασκευής αμέσως εξωτερικά του τύμβου της Πελασγίας (Φθιώτιδα). Στην Αλβανία ίχνη από εστίες και χώρους καύσης έχουν σωθεί στους τύμβους της Vajzë, του Prodan και του Bajkaj.⁹¹

Αναφέραμε ήδη ότι δεν φαίνεται στα λεγόμενα «αποτεφρωτήρια» των τύμβων R να λάμβανε χώρα αποτέφρωση των σωμάτων των νεκρών. Τέτοιοι χώροι διαπιστώνονται στα ιδρυτικά στρώματα των νεώτερων τύμβων, επί του αρχικού επιπέδου του εδάφους και περιέχουν καμένα οστά ζώων και κάποια σπαράγματα καμένων ανθρώπινων οστών. Τα τελευταία συσχετίζονται από τη Müller-Celka⁹² με τους αποσπασματικούς σκελετούς των κεντρικών ταφών των αρχαιότερων τύμβων, ενώ υποστηρίζει ότι για την ίδρυση των νεώτερων τύμβων έπαιρναν κάποια οστά από τους αρχαιότερους τάφους και έκαναν κάποιες τελετουργίες με φωτιά, τις οποίες ονομάζει «δευτερογενείς καύσεις» (secondary cremations). Μία τέτοια τελετουργική πράξη, μοναδική στους τύμβους της Εποχής του Χαλκού στον ελλαδικό χώρο, τονίζει την καταγωγή και αποτελεί σαφή ένδειξη σύνδεσης του παρόντος με τους -πραγματικούς ή υποθετικούς- προγόνους και σχετίζεται και με την έμφαση στην καταγωγή.

Ως προς την Αλβανία, ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στα έξι πήλινα ανθρωπόμορφα σχηματικά ειδώλια επάνω σε λίθινη πλατφόρμα με λίθινο περίβολο και δάπεδο από πακτω-

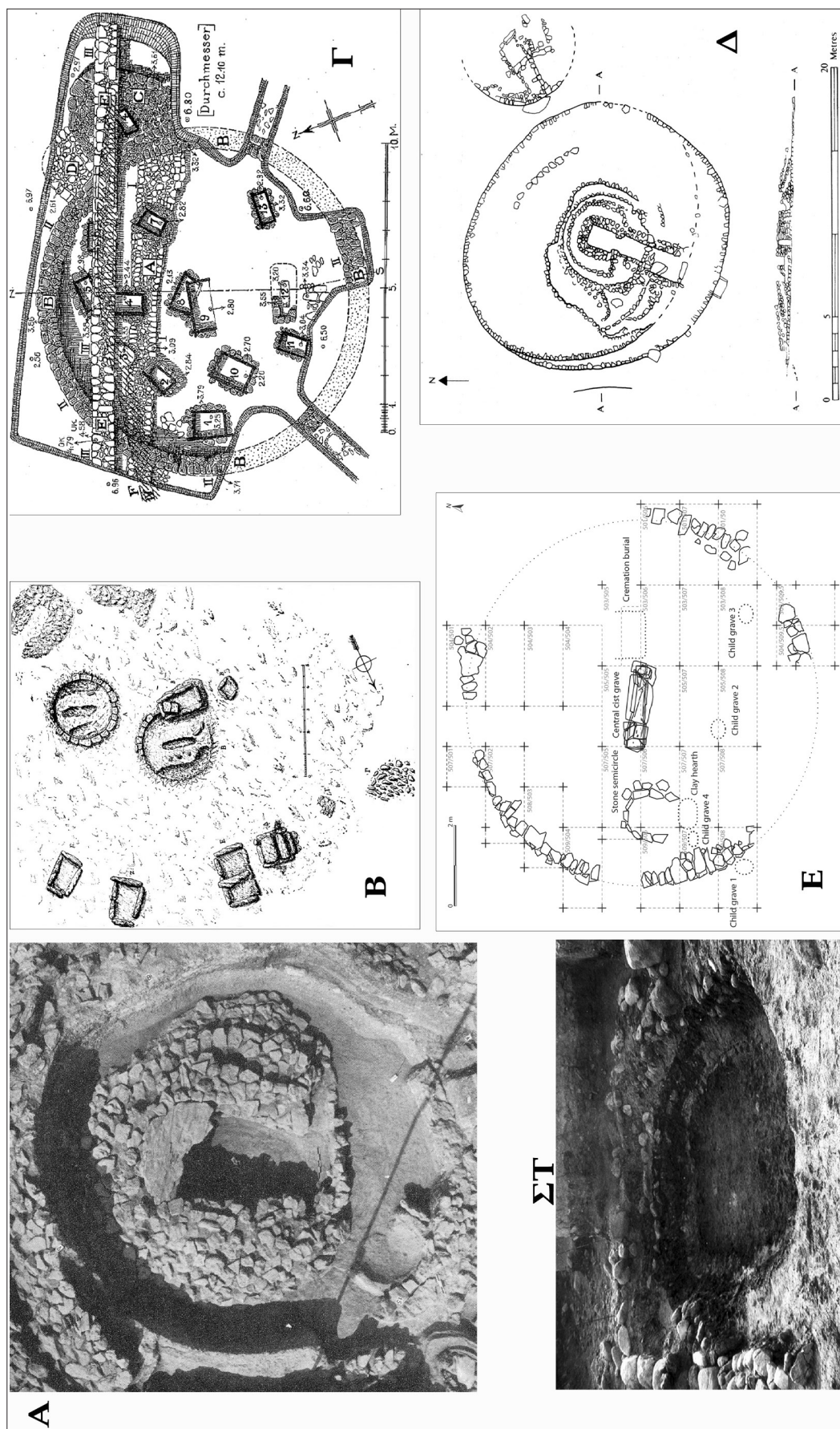
⁸⁸ Rambach 2004, 1229-31.

⁸⁹ Gori 2015a, 117-20.

⁹⁰ Συγκεντρωτικά για πυρές/τελετουργίες, βλ. Whittaker 2010, 538 (υποσ. 30). Πιο συγκεκριμένα, Εφύρα: Παπαδόπουλος 1984, 123· Λευκάδα (Τάφοι R και S): Kilian-Dirlmeier 2005, 27, 67-70, 72· Souzoudzoglou-Haywood 1999, 21, 31· Ολυμπία, Νέο Μουσείο: Γιαλούρης 1964, 174-6· Koumouzelis 1983, 139-40· Φάρες: Ζαφειρόπουλος 1962, 117· Κοκκοράκου: Μαρινάτος 1966, 92-3· Μάλθη: Valmin 1938, 187-207· Παπούλια, Αγ. Ιωάννης: Μαρινάτος 1960, 254· Σεβαστό: Lima 2016, 164· Εφύρα: Παπαδόπουλος 1984, 123· Περίθεια: Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369-70· Πελασγία: Papakonstantinou 2011, 393.

⁹¹ Prodan: Aliu 1984, 28· Bajkaj: Budina 1971, 57-66· Vajzë: Prendi 1957, 92, 95.

⁹² Müller-Celka 2011, 418.

Εικ. 10. Α. Μεσσηνία, τύμβος Παπουλίων. Κεντρικό Πεταλόσχημο (Κορρές 1980, πίν. 106α). Β. Κεφαλονιά, υποθετικός τύμβος Κοκκολάτων (Καβαδίας 1912, 247, πίν. 1). Γ. Λευκάδα, Τύμβος S (Dörpfeld 1927, πίν. 14). Δ. Βρανάς, Αττική. Τύμβος 2 (Cavanagh και Mee 1998, 199, εικ. 5.7). Ε. Θεσπρωτία, τύμβος Σεβαστού (Lima 2016, εικ. 3). ΣΤ. Φθιώτιδα, τύμβος Πελασγίας. Πεταλόσχημο εξωτερικά του τύμβου (Papakonstantinou 2011, εικ. 2b).

μένο χώμα, πιθανώς τελετουργικής χρήσης, που καλύπτεται από λίθους και χώμα και ήταν τοποθετημένη επάνω από τον κεντρικό τάφο του τύμβου 6 του Shtoj. Τέτοιου είδους εξέδρες ορίζουν τις κεντρικές ταφές στα νεκροταφεία της Λευκάδας.⁹³ Η ειδωλοπλαστική είναι ένας τομέας που δεν αναπτύσσεται ιδιαίτερα στην περιοχή κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ύστερα από την έντονη παράδοση της προγενέστερης Νεολιθικής περιόδου, από την τυπολογία της οποίας απέχουν αρκετά τα συγκεκριμένα ειδώλια. Τα μοναδικά γνωστά τυπολογικά παράλληλά τους προέρχονται από τον κεντρικό τάφο του τύμβου 10 της Απολλωνίας, από τύμβους στο κεντρικό Μαυροβούνιο και από τη Λέρνα IV (ΠΕ III), συνδέοντας την παρουσία τους με την προαναφερόμενη κεραμική τύπου *Cetina*⁹⁴ (Εικ. 5).

Τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα δεδομένα δείχνουν ότι ελλαδική αρχιτεκτονική και ιδεολογική ιδιαιτερότητα συνιστά η ύπαρξη πεταλόσχημης λιθοδομής στο εσωτερικό ορισμένων ταφικών συνόλων της ΜΕ.⁹⁵ Η χαρακτηριστική μορφή του πεταλόσχημου είναι ένας αψιδοειδής λιθοσωρός με όμοιου σχήματος κενό χώρο στο εσωτερικό και ανοικτή τη μία στενή πλευρά. Σε αυτή τη μορφή απαντά στο κέντρο του τύμβου των Παπουλίων, στην είσοδο του οποίου υπήρχε διαμορφωμένος χώρος με ίχνη καύσης και οστά (ζώων πιθανότατα) σε δύο σημεία (αρ. 8, Εικ. 10Α) και στον υποθετικό τύμβο των Κοκκολάτων (αρ. 29, Εικ. 10Β), ίσως και στους τύμβους των Οικοπέδων της Κεφαλονιάς (αρ. 30). Μνημειακότερη εκδοχή του βρίσκεται στο κέντρο του τύμβου Βρανά στον Μαραθώνα.⁹⁶ Πεταλόσχημο, αρχαιότερο των Παπουλίων, αναφέρεται, χωρίς να εικονίζεται, και στο ΒΔ τεταρτοκύκλιο του τύμβου Ρούτση, προς την είσοδο του οποίου είχαν αποτεθεί δέπας αμφικύπελλο, ηθμός και μόνωτο μελανό αγγείο (αρ. 9) και για το οποίο, μάλιστα, λέγεται ότι «αποτελεί την αρχική μορφή σχηματισμού των πεταλόσχημων στο εσωτερικό των τύμβων».⁹⁷ Μεγάλου μεγέθους πεταλόσχημο από ξερολιθιά, με παχύ στρώμα στάχτης στο εσωτερικό, βρέθηκε αμέσως έξω από τον ταφικό τύμβο της Πελασγίας στη Φθιώτιδα (Πρώιμη ΜΕΧ, Εικ. 10ΣΤ).⁹⁸

Απλούστερης μορφής πεταλόσχημο, από μονή σειρά λίθων, υπάρχει στον Ταφικό Κύκλο Β' των Μυκηνών, δυτικά του τάφου Κ. Περιείχε στάχτη και άκαυτα οστά ζώων στο εσωτερικό, ενώ εξωτερικά υπήρχε όρθια λεκάνη ή μεγάλη φιάλη.⁹⁹ Όμοιου σχήματος κατασκευή αναγνωρίστηκε στον λεγόμενο Τύμβο Α' του Άργους.¹⁰⁰ Πρόσφατα, πεταλόσχημο από μονή σειρά λίθων με εστία από πηλό μπροστά στην είσοδό του βρέθηκε στο ΝΔ τεταρτοκύκλιο του τύμβου του Σεβαστού (αρ. 37, Εικ. 10Ε). Στο εσωτερικό του υπήρχαν μόνο μικρά τεμάχια οστών ζώων.¹⁰¹ Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της Π-σχημης από πλάκες κατασκευής του τύμβου Σ στη Λευκάδα (αρ. 33, Εικ. 10Γ),¹⁰² η οποία σχετίζεται με τον υποκείμενό της κεντρικό τάφο Σ8. Η κατασκευή έχει ανοικτή τη Ν. μακρά πλευρά της και περιείχε στρώμα ξυλανθράκων πάχους 0,2 μ., μαζί με οστά και θραύσματα τουλάχιστον δύο αγγείων κάτω από

⁹³ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 21.

⁹⁴ Koka 1985, εικ. 7-8· 1990, 38, πίν. VIII· 2012, 35-40, 100-10, πίν. XXXI-XXXIV· Govedarica 2016, πίν. 1-2· Amore 2010, 681, εικ. 15.1· Maran 2007, 17, πίν. IV: 6-10· Oikonomidis κ.ά. 2011, 187, εικ. 1d-g· Gori 2015β, 188-90· Τσώνος 2015α, 295-6.

⁹⁵ Συνολική μελέτη για τα πεταλόσχημα έχει γίνει από τη Hielte-Stavropoulou (2001).

⁹⁶ Κορρές 1980, 328, εικ. 1· 2012, εικ. 898· Cavanagh και Mee 1998, 199, εικ. 5.7· Καββαδίας 1913, 247, εικ. 1· Souyoudzoglou-Haywood 1999, 59· Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 229-30, εικ. 278· Καλλιγιάς 1977, 116.

⁹⁷ Κορρές 1990, 26-7.

⁹⁸ Papakonstantinou 2011, 393.

⁹⁹ Μυλωνάς 1972-73, 124-7, πίν. 107-8.

¹⁰⁰ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 2009, 393· Sarri και Voutsaki 2011, όπου θεωρούν τον Τύμβο Α' πραγματικό τύμβο.

¹⁰¹ Lima 2016, 164-5, 180-2· Lera κ.ά. 2017.

¹⁰² Souzoudzoglou-Haywood 1999, 31.

στρώμα χαλικιών και πάνω από το δάπεδό του. Κατά τον Dörpfeld είναι αποτεφρωτήριο ή αποσυνθετήριο. Κατά τη Souyoudzoglou-Haywood είναι τόπος προσφορών ή και θυσίας. Σε κάθε περίπτωση, θυμίζει αρκετά μία διαφορετική εκδοχή πεταλόσχημου.

Η Hielte-Stavropoulou¹⁰³ χαρακτηρίζει τα πεταλόσχημα «συμβολική οικία του νεκροταφείου» και ο Μαρινάτος¹⁰⁴ περιγράφει το πεταλόσχημο των Παπουλίων ως «κενοτάφιον ἐν σχήματι οικίας, κοινή κατοικία πάντων τῶν νεκρῶν τοῦ τύμβου». Πράγματι, η μορφή τους θυμίζει αφαιρετική μορφή της συνήθους ΜΕ αψιδωτής οικίας, ενώ σε καμία περίπτωση δεν έχει τεκμηριωθεί χρήση ως χώρος ενταφιασμού. Εκτός αυτών, όμως, εντυπωσιακή είναι η ομοιότητα με τον κεντρικό λίθινο τύμβο των τύμβων της Αδριατικής, που περιέχουν την κεντρική τους ταφή (Εικ. 2Γ και 4). Δεδομένης της χρονολογικής πρωιμότητας των αδριατικών τύμβων, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να αποτέλεσαν αυτοί οι τύμβοι το πρότυπο για το πεταλόσχημο κενοτάφιο των ελλαδικών τύμβων της 2ης χιλιετίας, σηματοδοτώντας τη μετάβαση από την κατοικία του σημαίνοντος νεκρού της 3ης χιλιετίας, στην κοινή κατοικία των νεκρών του τύμβου, όπου λάμβαναν χώρα πράξεις ιδεολογικού-τελετουργικού χαρακτήρα με φωτιά, οστά, χρήση αγγείων.

Η προσφορά και η κατανάλωση κρέατος, αν και δεν αποτελούν κανόνα, διαπιστώνονται τόσο μέσα στους τάφους όσο και έξω από αυτούς. Στην πρώτη περίπτωση περιλαμβάνονται ο κεντρικός κτιστός τάφος R26C της ΠΕ στο Στενό της Λευκάδας,¹⁰⁵ ο ταφικός πίθος 10 της ΜΕ και ο θολωτός τάφος της ΥΕΙ στη Βοΐδοκοιλιά,¹⁰⁶ καθώς και ο πίθος 2 του τύμβου των Καμινίων Μεσσηνίας.¹⁰⁷ Εκτός των τάφων, οστά ζώων έχουν βρεθεί στα αποτεφρωτήρια των τάφων R στη Λευκάδα¹⁰⁸ και στην πυρά της πεταλόσχημης κατασκευής του τύμβου Αγίου Ιωάννη Παπουλίων στη Μεσσηνία,¹⁰⁹ αλλά και στον τύμβο του Razhok στην Αλβανία, όπου εντοπίστηκε σκελετός βοοειδούς πάνω από την κεντρική ταφή.¹¹⁰

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΙΟΝΙΟΥ ΚΑΙ ΑΔΡΙΑΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Στην πορεία της 2ης χιλιετίας π.Χ. σειρά ευρημάτων από θέσεις της Αλβανίας αντανakλά επαφές –μεταξύ άλλων– με συγκεκριμένα παραγωγικά εργαστήρια της δυτικής Ελλάδας.¹¹¹ Η λεγόμενη *ψευδομινυακή* χειροποίητη μελανότεφρη κεραμική,¹¹² το εισηγμένο κύπελλο τύπου *Keftiu* της ΥΕΙΙΑ από τον τύμβο του Razhok, το πιο πρώιμο δείγμα εισηγμένης μυκηναϊκής κεραμικής της Αλβανίας –προϊόν εισαγωγής πιθανώς από εργαστήριο της Αιτωλίας ή της δυτικής Πελοποννήσου–,¹¹³ η μυκηναϊκή κεραμική της ΥΕΙΙΓ περιόδου, εισηγμένη από εργαστήρια της Αχαΐας ή της Κεφαλονιάς,¹¹⁴ η κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, άμεσα σχετιζόμενη με τις μετακινήσεις πληθυσμών από τον Βορρά προς τον Νότο στα τέλη της Εποχής

¹⁰³ Hielte-Stavropoulou 2001, 109.

¹⁰⁴ Μαρινάτος 1960, 254–5.

¹⁰⁵ Kilian-Dirlmeier 2005, 43–4, εικ. 43–5.

¹⁰⁶ Κορρές 1979, εικ. 20, 36.

¹⁰⁷ Κορρές 2012, εικ. 899–900.

¹⁰⁸ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 22.

¹⁰⁹ Μαρινάτος 1960, 254.

¹¹⁰ Bodinaku 1999, εικ. 3–4· Hammond 1967, 79, εικ. 18.3.

¹¹¹ Τσώνος 2015α, 288–364· 2016· Tsonos 2016.

¹¹² Andrea 1990, 31–2, πίν. XIII: 14–5· Prendi 1977–78, πίν. V· Korkuti 1990, 75–9, πίν. I–IV· Τσώνος 2015α, 85–107.

¹¹³ Bejko 1993, 102–3, 108–9, εικ. 2α· 1994, 117–8, εικ. 6.1· 2009, εικ. 3· Prendi 2002, 90, εικ. 2.9· Lolos 1987, 240–60, πίν. 2· Wardle και Wardle 2003, 150, εικ. 2· Τσώνος 2015α, 111–6· 2015β, 1195–6.

¹¹⁴ Bejko 1993·1994· Prendi 2002· Τσώνος 2015α, 118–31.

του Χαλκού και στις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου,¹¹⁵ οι μυκηναϊκοί τύποι όπλων και εργαλείων (ξιφών, εγχειριδίων, μαχαιριών, διπλών πελέκεων, περονών, πορπών κλπ)¹¹⁶ αποτελούν απόδειξη των πολύπτυχων σχέσεων με τον αιγαιακό κόσμο και τη δυτική και βόρεια περιφέρειά του. Ταυτόχρονα μαρτυρούν τη σημασία των ευρημάτων αυτών ως *insignia dignitatis* συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων που, στο πλαίσιο του κοινωνικού ανταγωνισμού, επιδεικνύουν την υπεροχή τους μέσω της κατοχής διαφορετικών και πολύτιμων ευρημάτων, όπως το ήλεκτρο και τα μεταλλικά αντικείμενα, τα οποία στις κεντρικές ταφές των τύμβων της δαλματικής ακτής συνιστούν σύνολο κτέρισης «πριγκηπικού χαρακτήρα».¹¹⁷ Ιδιαίτερη αξία έχουν τα ποικίλης προέλευσης, βαλκανικής και αιγαιακής, μεταλλικά κτερίσματα των τύμβων της Λευκάδας (ξίφη, εγχειρίδια, μαχαίρια, χρυσά ενώτια και δαχτυλίδια), τα οποία καθιστούν το νησί βασικό ενδιάμεσο κέντρο επικοινωνίας των πρώιμων μεταλλουργικών κέντρων του αιγαιακού κόσμου με τον ιόνιο και αδριατικό χώρο, γεγονός που αντανakλάται στον πλούτο των ταφέντων.¹¹⁸

Συμπερασματικά, προκύπτει ότι το έθιμο του ταφικού τύμβου, αν και κατά τη γένεσή του μετά τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. παρουσιάζει αξιόλογη διασπορά στον ιόνιο και αδριατικό χώρο, κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. προσαρμόζεται στις διαφορετικές πολιτιστικές εξελίξεις κάθε περιοχής, με αποτέλεσμα στην Αλβανία και τις δαλματικές ακτές να καθίσταται ο αποκλειστικός τρόπος ταφής. Αντίθετα, στην Ελλάδα και ιδιαίτερα κατά μήκος του δυτικού κορμού της οι τύμβοι συνυπάρχουν, τόσο με τα ΜΕ όσο και με τα μυκηναϊκά ταφικά έθιμα εντασσόμενοι στο κοινωνικά διαστρωματωμένο πρότυπο της ανακτορικής και μετανακτορικής οργάνωσης.

¹¹⁵ Αλβανία: Andrea 1985, πίν. II-VI· 2009· Korkuti 1971, 31-47· Gori και Krapf 2016, 117-21· Krapf 2014, 589-91· Τσώνος 2015α, 160-200· Ήπειρος: Βοκοτοπούλου 1986, 255-76· Douzougli και Papadopoulos 2011, εικ. 17-8· Kleitsas 2014· Αιτωλοακαρνανία: Wardle και Wardle 2003, 150-1, εικ. 4-5· Παπαποστόλου 2008, 135-8, πίν. 96, 98-103· Μακεδονία: Horejs 2007a, 218-82· 2007b· Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 126-41.

¹¹⁶ Prendi 1982, 228, εικ. 13: 7, 8, f 9, 12· 2002, εικ. 2, 4· Kilian-Dirlmeier 1993, 95-6, 98-100, πίν. 34: 231, 35: 233-4, 38: 251-53, 39: 254, 265, 40: 269-72· Aliu 2002, 225-8, εικ. 8· Τσώνος 2015α, 201-47.

¹¹⁷ Primas 1996· Baković 2011.

¹¹⁸ Kilian-Dirlmeier 2005, 155-64, εικ. 86-92· Müller-Celka 2007, 186.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alcock, S. 2002. *Archaeologies of the Greek Past. Landscape, Monuments, and Memories*. Cambridge: Cambridge University Press
- Aliu, Sk. 1984. «Tuma e Prodanit». *Iliria* XIV(1):27–67
- . 2002. «Les rapports entre l' Albanie du Sud-Est et l' Europe Centrale pendant la Transition de l' Âge du Bronze à l' Âge du Fer, à la lumière des découvertes de Kolonje». Στο *L' Albanie dans L'Europe préhistorique, Actes du Colloque de Lorient, organise par l' Ecole française d'Athènes et l'Université de Bretagne-Sud, Lorient, 8–10 juin 2000*, επιμ. G. Touchais και J. Renard, 217–29. BCH Suppl. 42, Recherches franco-albanaises I. Athènes: Bulletin de Correspondance Hellenique.
- . 2004. *Tuma e Luarasit*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Arkeologjisë.
- . 2012. *Tuma e Rehovës*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Arkeologjisë.
- Amore, M.G. 2010. *The Complex of Tumuli 9, 10 and 11 in the Necropolis of Apollonia (Albania)*. BAR 2059. Oxford: Oxford University Press
- Andrea, Zh. 1990. «Vendbanimi shpellor i Nezirit». *Iliria* XXI(2):5–65.
- . Zh 2009. «Shtresat me qeramike të pikturuar të stilit Devollit në sektorin C të vendbanimit prehistorik të Maliqit (Germime të vitëve 1988–1990)». *Iliria* 32(2005-2006):5–58.
- . 1985. *Kultura ilire e tumave në pellgun e Korçës, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë*. Tiranë: Qendra e Kërkimeve Arkeologjike.
- Ανδρεάκη-Βλαζάκη, Μ. Επιμ. 2012. 2000–2010: Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Ανδρέου, Η. 2003. «Καμπύλα κτίσματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην κοιλάδα του Γορμού Πωγωνίου». Στο *The Periphery of the Mycenaean World, Proceedings of the 2nd International Interdisciplinary Colloquium, Lamia, 26–30 September, 1999*, επιμ. Ν. Kyprissi-Apostolika και Μ.-Ph. Papakonstantinou, 117–33. Athens: Ministry of Culture.
- Ανδρέου, Η. και Ι. Ανδρέου. 1999. «Η κοιλάδα του Γορμού στο Πωγώνι της Ηπείρου, κέντρο ζωής και ανάπτυξης κατά την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου». Στο *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία, 25–29 Σεπτεμβρίου 1994*, επιμ. Φ. Δακωρώνια, 77–90. Λαμία: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ' ΕΠΚΑ.
- Aravantinos, V. 2004. «New evidence about the EH II period in Thebes: a new architectural complex and a group burial within the Kadmeia». Στο *Die Ägäische Frühzeit 2. Serie, 2. Band, Forschungsbericht 1975–2002, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, επιμ. Ε. Alram-Stern, 1225–59. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Aravantinos, V. και K. Psaraki 2011. «Mounds over dwellings: the transformation of domestic spaces into community monuments in EH II Thebes, Greece». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe– Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. Ε. Borgna και S. Müller-Celka, 401–14. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Asouhidou, S. 2011. «The Early Bronze age Burial Mound at Kriaritsi – Sykia (Central Macedonia, Greece)». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe– Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. Ε. Borgna και S. Müller-Celka, 383–90. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Baković, M. 2011. «The princely tumulus Gruda Boljevića Podgorica, Montenegro». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe– Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. Ε. Borgna και S. Müller-Celka, 375–81. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Baković, M. και Bl. Govedarica 2010. «Finds from the Princely Burial Mound Gruda Boljevića in Podgorica, Montenegro». *Stratum plus* 2010(2):269–79.
- Bejko, L. 1993. «Mbi praninë e qeramikës mikene në Shqipërinë Jugore dhe probleme lidhur me të». *Iliria* 23(1–2):101–22.
- . 1994. «Some problems of the Middle and Late Bronze Age in Southern Albania». *BIA LOND* 1994:105–26.
- . 2007. «Expression of Identities in the Late Bronze and Early Iron Age Southeastern Albania». Στο *Between the Aegean and Baltic*

- Seas, Prehistory Across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005*, επιμ. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis και R. Laffineur, 203-10. Aegaeum 27. Liège: Université de Liège.
- _____. 2009. «Life and Death in the Periphery of the Mycenaean World: Cultural Processes in the Albanian Late Bronze Age». *Ocnus* 17:11-22.
- _____. 2014. «Research on Tumuli in Albanian Archaeology». Στο *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania*, επιμ. J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko και S. Schepartz, 517-24. Monumenta Archaeologica 34. Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Βικάτου, Ο. 2017. «Νέα αρχαιολογικά δεδομένα για το τέλος της ύστερης εποχής του Χαλκού και τους Σκοτεινούς Αιώνες από το Μεγα-νήσι». Στο *Σπείρα, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, επιμ. Ευ. Μέρμηγκα, 169-84. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Βλιώρα, Ευ. 2008. «Οι Χρήσεις του Παρελθόντος στις Προϊστορικές Κοινωνίες της Νότιας και Κεντρικής Ελλάδας ατά την Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου». Μεταπτυχιακή Εργασία, ΑΠΘ.
- Bodinaku, N. 1981. «Kërkime arkeologjike në rrethin e Përmetit». *Iliria* 11(2):243-62.
- _____. 1982. «Varreza tumulare e Pazhokut (Gërmime të vitit 1973)». *Iliria* 12(1):49-101.
- _____. 1999. «Some tumulus burials of the Early Bronze Age in Albania (Problems of Migrations)». Στο *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité III, Actes du IIIe colloque international de Chantilly, 16-19 Octobre 1996*, επιμ. P. Cabanes, 11-7. Paris: De Boccard.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1986. *Βίτσα: Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης, Τόμος Α-Γ. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 33*. Αθήνα: Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Borgna, El. και P. Càssola-Guida 2007. «At the fringe of the tumulus culture: Bronze Age Tumuli of North-Eastern Italy between Europe and the Aegean». Στο *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory Across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005*, επιμ. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis και R. Laffineur, 191-201. Aegaeum 27. Liège: Université de Liège.
- Budina, Dh. 1971. «Gërmime arkeologjike në varrezën tumulare të Bajkajt të rredhit të Sarandës». *Buletin Arkeologjik* 3:57-66.
- Γιαλούρης, Ν. 1964. «Ολυμπία και περιοχή αυτής». *ArchDelt* 19(B2):174-7.
- _____. 1966. «Μυκηναϊκός τύμβος Σαμικού». *ArchDelt* 20(A):6-40.
- Caskey, J.L. 1968. «Lerna in the Early Bronze Age». *AJA* 72:313-16.
- _____. 1956. «Excavations at Lerna, 1955». *Hesperia* 25: 147-73.
- _____. 1966. «Houses of the fourth settlement at Lerna». Στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον III*, 144-52. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία
- _____. 1977. *Lerna in the Argolid*, Athens: American School of Classical Studies, University of Cincinnati.
- Càssola-Guida, P. 2011. «The Early Bronze Age in North Eastern Italy, The making of a monumental landscape». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe-Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th- 18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 269-77. TMO 58. Lyon: Maison de l' Orient et de la Méditerranée.
- Càssola-Guida, P. και S. Corazza 2002. *Il tumulo di Santo Osvaldo*. Udine: Sequels.
- Cavanagh, W. και Chr. Mee. 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*. SIMA 125. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dörpfeld, W. 1927. *Alt-Ithaka, Ein Beitrag zur Homer-Frage*. München: Uhde.
- _____. 1935. *Alt-Olympia. Untersuchungen und Ausgrabungen zur Geschichte des ältesten Heiligtums von Olympia und der älteren griechischen Kunst*. Berlin: E.S. Mittler und Sohn.
- Douzougli, A. και J. Papadopoulos. 2011. «Liatovouni: A Molossian cemetery and settlement in Epirus». *JdI* 125(2010):1-87.

- Ζαφειρόπουλος, Ν. 1955. «Ανασκαφαί Φαρών Αχαΐας». *Prakt* 107(1952):398–400.
- _____. 1962. «Ανασκαφαί Φαρών Αχαΐας». *Prakt* 112(1957):114–7.
- Forsén, J. 1992. *The twilight of the Early Helladic. A study of the disturbances in east-central and southern Greece towards the end of the Early Bronze Age*. SIMA-PB 116. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- _____. 2010. «Aphidna in Attica revisited». Στο *Mesohelladika, La Grece continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l' American School of classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8–12 mars 2006*, επιμ. Α. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright 223–34. BCH Suppl. 52. Athènes: École française d'Athènes.
- Forsén, B. 2016. «The Bronze Age Site of Goutsoura: Location, Stratigraphy and Date». Στο *Thesprotia Expedition III. Landscapes of Nomadism and Sedentism*, επιμ. B. Forsén, N. Galanidou και E. Tikkala, 121–44. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens 22. Athens: Finnish Institute at Athens
- Forsén, B., J. Forsén, K. Lazari και E. Tikkala. 2011. «Catalogue of sites in the central Cocyto valley». Στο *Thesprotia Expedition, Vol. 2, Environment and Settlement Patterns*, επιμ. B. Forsén και E. Tikkala, 73–122. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens 16. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens.
- Gori, M. 2015a. *Along the Rivers and through the Mountains. A revised chrono-cultural framework for the south-western Balkans during the late 3rd and early 2nd millennium BCE*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 268. Bonn: Verlag Dr. Rudolph Habelt.
- _____. 2015b. «The Long Journey of a Few Ugly Pots: long Distance Cultural Interactions in the Southwestern Balkans at the End of the Early Bronze Age». Στο *Forging Identities. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe, Report from a Marie Curie Project 2009-2012 with Concluding Conference at Aarhus University, Moesgaard 2012: Volume 2*, επιμ. P. Suchowska-Ducke, S. Scott Reiter και H. Vandkilde, 183–92. BAR-IS 2772. Oxford: Hadrian Books.
- Gori, M. και T. Krapf. 2016. «The Bronze and Iron Age Pottery from Sovjan». *Iliria* 39(2015):91–128.
- Govedarica, Bl. 2011. «Die sakrale Symbolik des Kreises: Gedanken zum verborgenen Sinnbild der Hügelbestattungen». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe–Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 33–46. TMO 58. Lyon: Maison de l' Orient et de la Méditerranée.
- Govedarica, Bl. 2016. «The stratigraphy of Tumulus 6 in Shtoj and the appearance of the violin idols in burial complexes of the south Adriatic region». *Godišnjak* 45(2016): 5–30
- Halbwachs, M. 1950. *La Mémoire collective*. Paris: Les Presses universitaires de France.
- Hamilakis, Y. 1998. «Eating the dead: mortuary feasting and the politics of memory in the Aegean Bronze Age societies». Στο *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, επιμ. K. Branigan, 115–32. Sheffield: Sheffield Studies in Aegean Archaeology.
- Hammond, N.G.L 1967. «Tumulus burial in Albania, the Grave Circles of Mycenae and the Indo-Europeans». *BSA* 62:76–105.
- Harding, An. 2011. «The Tumulus in European Prehistory: Covering the Body, Housing the Soul». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe–Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 21–32. TMO 58. Lyon: Maison de l' Orient et de la Méditerranée.
- Hielte-Stavropoulou, M. 2001. «The horseshoe-shape and other structures and installations for performing rituals in funeral contexts in Middle Helladic and Early Mycenaean times». Στο *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, 12–15 April 2000*, επιμ. R. Laffineur και R. Hägg, 103–12. Aegaeum 22. Liège: Université de Liège. Austin: University of Texas
- Hope-Simpson, R. και O.T.P.K Dickinson 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, Vol. I: the Mainland and Islands*. SIMA 52. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Horejs, B. 2007a. *Das Prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994–1996. Die Spätbronzezeitliche Handgemachte Keramik der Schichten 13 bis 1*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 21. Berlin: Verlag Marie Leidorf.

- _____. 2007β. «The Phenomenon of Mattpainted Pottery in the Northern Aegean. Introduction, Overview and Theories». *Aegeobalkan*. (http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=8)
- Jubani, B. 1982. «Tumat e Krumës (Rrethi i Kukësit)». *Iliria* 12(2):147–95.
- _____. 1983. «Tumat ilire të Kënetës». *Iliria* 13(2):77–134.
- _____. 1995. «Kultura e Bronzit të Hershëm në tumat e Shkrelit». *Iliria* 25(1-2):53–90.
- Καβαβιδιάς, Γ. 1913. «Περὶ των εν Κεφαλληνία ανασκαφών». *Prakt* 67(1912):247–68.
- Καλλιγιάς, Π. 1977. «Κεφαλληνιακά», *ΑΑΑ* 10(1977):116.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 1999. *Βόιον-Νότια Ορεστίς, Αρχαιολογική Έρευνα και Ιστορική Τοπογραφία, Α-Β*. Θεσσαλονίκη: De Novo.
- Karo, G. 1930. *Die Schachtgräber von Mykenai*. München: Bruckmann.
- Kilian-Dirlmeier, I. 2005. *Die Bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas, Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanisches Zentralmuseums.
- _____. 1993. *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*. PBF 4(12). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Kleitsas, Chr. 2014, 3 Νοεμβρίου. «The Bronze Age in Epirus». *Archaeology & arts*. (<http://www.archaeology.wiki/blog/2014/11/03/bronze-age-epirus-part-4>)
- Koka, Ar. 1985. *Kultura ilire parahistorike në Shqipëri*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Qendra e Kërkimeve Arkeologjike.
- _____. 1990. «Tuma nr 6 e varrezës së Shtojit». *Iliria* 20(1):27–62.
- _____. 2012. *Kultura ilire e tumave të Shtojit, Shkodër*. Tiranë: Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Arkeologjisë.
- Κολώνας, Λ. 1995. «Μόσχοβη Λουτρακίου Κατούνας». *ArchDelt* 45(1990, B1):140–1.
- _____. 2008. «Οι θολωτοί τάφοι στο Λουτράκι Κατούνας και η σχέση τους με τη Λευκάδα». Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Wilhelm Dörpfeld, Λευκάδα, 6–11 Αυγούστου 2006*, επιμ. Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, 389–406. Πάτρα: Εκδόσεις περί τεχνών.
- Κορρές, Γ. 1980. «Έρευναι και ανασκαφαί ανά την Πυλῖαν». *Prakt* 133(1978):323–60.
- _____. 1979. *Το Χρονικόν των ανασκαφών της Βοϊδοκοιλιάς. Ο Τύμβος της Βοϊδοκοιλιάς και η Γένεσις του τύπου του θολωτού τάφου της Ηπειρωτικής Ελλάδας, Αρχαιολογικά Διατριβαί επί θεμάτων της Εποχής του Χαλκού, Μέρος Α'.* Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων 21. Αθήνα: Τυπογραφείον Εμμ. Παπαδάκη.
- _____. 1990. «Ρούτσης Μυρσινοχωρίου, Τύμβος Καλογεροπούλου». *Το Εργον* 1989:26–30.
- _____. 1993. «Messenia and its Commercial Connections in the Bronze Age». Στο *Wace and Blegen. Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age, 1939–1989, Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies, Athens, Dec. 2–3, 1999*, επιμ. C. Zerner, P. Zerner και J. Winter, 231–48. Amsterdam: J.C. Gieben.
- _____. 2012. «Μεσσηνία, Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα: Προϊστορικοί χρόνοι». Στο *Αρχαιολογία Πελοπόννησος*, επιμ. Ανδ. Βλαχόπουλος, 426–39. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.
- Korkuti, M 1990. «Një kushtim i epokës së bronzit në Çukë». *Iliria* 20(1):75–83.
- _____. 1971. «Vendbanimi prehistorik i Trenit». *Iliria* 1:31–48.
- _____. 1981. «Tuma e Patosit». *Iliria* 11(1):7–55.
- Koumouzelis, M. 1980. «The Early and Middle Helladic Periods in Elis». Διδ. διατρ., Brandeis University.
- Krapf, T. 2014. «The Late Bronze Age pottery of Macedonia: comparisons with the plain of Korçë». Στο *A Century of research in Prehistoric Macedonia 1912–2012, International Conference Proceedings, Archaeological Museum of Thessaloniki, 22–24 November 2012*, επιμ. L Stefani, N. Merousis και A. Dimoula, 585–97. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Kurti, Dh. 1977–78. «Përharja e tumave ilire në Mat». *Iliria* 7–8:311–6.
- Kyrieleis, H. 1990. «Neue Ausgrabungen in Olympia». *AntW* 21:177–88.
- Lera, P., St. Oikonomidis, Ar. Papayiannis και A. Tsonos. 2009. «Settlement Organization and Social Context in the NW Balcanic Peninsula (Epirotic and Albanian Coast) and Northern Italy during the transitional Period between the Late Bronze Age and the Early Iron Age (13th–9th BC)». Στο *From the Aegean to the Adriatic: social organisations, modes of exchange and interaction in the Post-palatial Times (12th–11th B.C.)*, *Atti del Seminario internazionale, Udine, 1–2 dicembre 2006*, επιμ. El. Borgna και P. Càssola-Guida, 325–43. Studi e Ricerche di Protoistoria Mediterranea 8. Roma: Quasar.
- _____. 2017. «The ancestral message of the dead:

- tumuli, settlements, landscape and the utility of memory in the prehistory of Albania and Western Greece». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ/HESPEROS The Aegean Seen From the West, 16th International Aegean Conference, Ioannina, 18–21 May 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και Α. Vlachopoulos, 223–33. *Aegaeum* 40. Liège: Université de Liège, University of Ioannina.
- Lewis, C.T. και C. Short. 1958. *A Latin Dictionary*. Oxford: Oxford University Press. Αρχική έκδοση, Oxford: Clarendon Press, 1879.
- Lima, S. 2016. «Grave Constructions and Landscape Modification at Bronze Age Goutsoura». Στο *Thesprotia Expedition III. Landscapes of Nomadism and Sedentism*, επιμ. Β. Forsén, Ν. Galanidou και Ε. Tikkala, 157–89. *Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* 22. Athens: Finnish Institute at Athens.
- Lolos, Y.G. 1987. *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its local characteristics*. SIMA-PB 50. Goteborg: Paul Åströms Förlag.
- Mazarakis-Ainian, A. 1997. *From Rulers' Dwellings to Temples, Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*. Jonsered: P. Åströms Förlag.
- Maran, J. 1986. «Überlegungen zur Abkunft der FH III-zeitlichen ritz- und einstichverzierten Keramik». *Hydra* 2:1–28.
- . 2007. «Seaborne Contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Millennium BC: The Unfolding of the Mediterranean World». Στο *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory Across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11–14 April 2005*, επιμ. Ι. Galanaki, Η. Tomas, Υ. Galanakis και R. Laffineur, 3–21. *Aegaeum* 27. Liège: Université de Liège.
- . 2012. «Ceremonial feasting equipment, social space and interculturality in Post-Palatial Tiryns». Στο *Materiality and Social Practice: Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, επιμ. J. Maran και P. W. Stockhammer, 121–36. Oxford: Oxbow Books.
- Maran, J. 2016. «The Persistence of Place and Memory: The Case of the Early Helladic Rundbau and the Mycenaean Palatial Megara of Tiryns». Στο *Von Baden bis Troia, Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer, Eine Jubiläumsschrift für Ernst Pernicka*, επιμ. Μ. Bartelheim, Β. Horejs και R. Krauss, 153–73. OREA 3. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GRBH.
- Μαρινάτος, Σπ. 1956. «Ανασκαφαί εν Πύλῳ». *Prakt* 108(1953):238–50.
- . 1960. «Ανασκαφαί εν Πύλῳ». *Prakt* 110 (1955):245–55.
- . 1964. «Ἐρευναι εν Σάμῃ της Κεφαλληνίας, Ρουπάκι». *ArchEph* 103:1–16.
- . 1966. «Ανασκαφαί εν Πύλῳ». *Prakt* 119(1964):78–95.
- Martin-McAuliffe, S. 2014. «Lofkënd as Cultivated Place». Στο *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania*, επιμ. J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko και S. Schepartz, 537–53. *Monumenta Archaeologica* 34. Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology Press.
- McDonald, W. και R. Hope-Simpson. 1961. «Prehistoric habitation in Southwestern Peloponnese». *AJA* 65:221–60.
- Morris, S. 2014. «Bitumen at Lofkënd: Deposits, Sherds, and Containers». Στο *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania*, επιμ. J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko και L. Schepartz, 476–82. *Monumenta Archaeologica* 34. Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Morris, S. και J. Papadopoulos. 2014. «From the Stone Age to the Recent Past: The Cultural Biography of a Landscape and of an Illyrian Tumulus». Στο *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania*, επιμ. J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko και L. Schepartz, 572–79. *Monumenta Archaeologica* 34. Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Morris, S., J. Papadopoulos, L. Bejko και Sh. Gjongecaj. 2014. «Catalogue of the Modern Tombs and Their Contents». Στο *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania*, επιμ. J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko και L. Schepartz, 96–108. *Monumenta Archaeologica* 34. Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Moschos, I. 2000. «Prehistoric Tumuli at Portes in Achaia. First Preliminary Report». *Proceedings of the Danish Institute at Athens, Vol. III*, επιμ. S. Isager και I. Nielsen, 9–49. Athens: The Danish Institute at Athens.
- . 2012. «Αρχαία Ιστορικό και Αρχαιολογικό Περίγραμμα: Προϊστορικοί χρόνοι». Στο *Αρχαιο-*

- λογία Πελοπόννησος, επιμ. Ανδ. Βλαχόπουλος, 300–7. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 2002. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων: ερμηνευτικό, ετυμολογικό, ορθογραφικό, συνωνύμων, αντιθέτων, κυρίων ονομάτων, επισημονικών όρων, ακρωνυμίων*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Müller, S. 1989. «Les tumuli helladiques: où? quand? Comment?». *BCH* 113:1–41.
- Müller-Celka, S. 2007. «L'origine balkanique des tumuli helladiques (HA–HM): Réflexions sur l'état de la question». Στο *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory Across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11–14 April 2005*, επιμ. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis και R. Laffineur, 175–89. Aegaeum 27. Liège: Université de Liège.
- . 2011. «Burial mounds and 'Ritual tumuli' of the Aegean Early Bronze Age». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe–Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 415–28. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Μυλωνάς, Γ.Ε. 1972–1973. *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνίων Α–Β*. Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 73. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Nora, P. 1989. «Memory and history: Les lieux de mémoire». *Representations* 26:7–24.
- Oikonomidis, S., A. Papayiannis και A. Tsonos. 2011. «The emergence and the architectural development of the Tumulus Burial Custom in NW Greece (Epirus and the Ionian Islands) and Albania and its connections to settlement organization». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe–Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 185–201. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Olujčić, B. 2011. «Two Bronze Age Drystone Burial Mounds at the base of Biokovo Mountain». Στο *L'Illyrie meridionale et l'Épire dans l'Antiquité V, Actes du Ve Colloque International de Grenoble, 8–11 octobre 2008*, επιμ. J.L. Lamboley και M.P. Castiglioni, 53–64. Paris: De Boccard.
- Palumbi, G. 2011. «The Arslantepe Royal Tomb and the "Manipulation" of the Kurgan Ideology in Eastern Anatolia at the Beginning of the Third Millennium». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe–Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 47–60. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Papadopoulos, J.K. 2006. «Mounds of Memory: Burial tumuli in the Illyrian landscape». Στο *New Directions in Albanian Archaeology, Studies presented to Muzafer Korkuti*, επιμ. L. Bejko και R. Hodges, 75–84. International Centre for Albanian Archaeology Monograph Series Book 1. Tirana: International Centre for Albanian Archaeology.
- . 2014. «Concordance of Grave and Tomb Numbers». Στο *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania*, επιμ. J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko και L. Schepartz, 29–30. Monumenta Archaeologica 34. Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Papadopoulos, J.K., L. Bejko και S. Morris. 2007. «Excavations at the Prehistoric Burial Tumulus of Lofkënd in Albania: A Preliminary report for the 2004–2005 seasons». *AJA* 111(1):105–47.
- Παπαδόπουλος, Θ. 1984. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 139(1984):122–24.
- . 1987. «Tombs and burial customs in Late Bronze Age Epirus». Στο *THANATOS. Les coutumes funéraires en Égée à l'âge du Bronze, Actes du colloque de Liège, 21–23 avril 1986*, επιμ. R. Laffineur, 137–43. Aegaeum 1. Liège: Université de Liège; Austin: University of Texas at Austin.
- . 1990. «Settlement Types in Prehistoric Epirus». Στο *L'habitat égéen préhistorique, Actes de la table ronde internationale, Athènes, 23–25 juin 1987*, επιμ. P. Darcque, R. Treuil, 359–67. *BCH Suppl.* 19. Athènes: École Française d'Athènes.
- Παπαδόπουλος, Θ. και Σπ. Κοντορλή-Παπαδόπουλου 2003. *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας – Ιόνιων Νησιών*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Παπαγιάννης, Α. 2013. «Κτηνοτροφικές Πρακτικές στον Προϊστορικό και τον Παραδοσιακό Ελλαδικό Χώρο». Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

- Παπακωνσταντίνου, Ε. 1988-89. «Κάτω Σαμικό». *ArchDelt* 36(1981, B1):148-9.
- _____. 1992. «Ολυμπία: Στάδια εξέλιξης και οργάνωσης του χώρου». Στο *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών Αγώνων*, επιμ. W. Coulson και H. Kyrieleis, 51-64. Αθήνα: Deutsches Archäologisches Institut Athen.
- Papakonstantinou, M.-P. 2011. «Bronze Age Tumuli and Burial Circles in Central Greece». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe- Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 391-9. TMO 58. Lyon: Maison de l' Orient et de la Méditerranée
- Papayiannis, A. 2017. «Animal husbandry in Albania, Epirus and Southern Greece during the Bronze Age and the Early Iron Age: Questions of quantity, seasonality and integration to the economy and social structure». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ/ HESPEROS The Aegean Seen From the West, 16th International Aegean Conference, Ioannina, 18-21 May 2016*, επιμ. M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos, 339-47. Aegaeum 40. Liège: Université de Liège, University of Ioannina.
- Παπαποστόλου, Ι.Α. 2008. *Θέρμος, Το Μέγαρο Β και το Πρώιμο Ιερό, Η Ανασκαφή 1992-2003*. Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 261. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Prendi, Fr. 1957. «Tumat në fushën e fshatit Vajzë». *Buletin për Shkenca Shoqërore* 1957(2):76-110.
- _____. 1977-78. «Epoka e Bronzit në Shqipëri». *Iliria* 7-8:5-25.
- _____. 1982. «Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien». Στο *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, επιμ. B. Hänsel, 203-30. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 1. Berlin, Bad Bramstedt: Moreland Editions.
- _____. 1988. «Kërkimet arkeologjike në fushën e kulturës pre dhe protohistorike ilire në Shqipëri». *Iliria* 18(1):5-33.
- _____. 1993. «La Chaonie préhistorique et ses rapports avec les régions de l' Illyrie du Sud». Στο *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité II, Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand, 25-27 Octobre 1990*, επιμ. P. Cabanes, 17-28. Paris: De Boccard.
- _____. 2002. «Les relations entre l'Albanie et l'Egee a travers la prehistoire». Στο *L'Albanie dans l'Europe préhistorique, Actes du Colloque de Lorient, organise par l'Ecole française d'Athenes et l'Université de Bretagne-Sud, Lorient, 8-10 juin 2000*, επιμ. G. Touchais και J. Renard, 85-96. BCH Suppl. 42, *Recherches franco-albanaises* I. Athènes: Bulletin de Correspondance Hellenique.
- Prendi, Fr. και A. Bunguri. 2008. *Bronzi i hershëm në Shqipëri (The Early Bronze Age in Albania)*. ARK-KOS Monografi Seria 3. Prishtinë: Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Arkeologjisë Tiranë.
- Primas, M. 1992. «Velika Gruda - Ein Grabhügel des 3. und 2. Jahrtausends v. Chr. in Montenegro». *ArchKorrBl* 22:47-55.
- _____. 1996. *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet-Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 32. Bonn: Habelt.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε. 2009. *Οι τύμβοι του Άργους*. Αθήνα, Άργος: Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας.
- Psaraki, K. 2004. «A new EH II pottery assemblage from Thebes». Στο *Die Ägäische Frühzeit 2. Serie, 2. Band, Forschungsbericht 1975-2002, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, επιμ. E. Alram-Stern, 1259-65. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Rambach, J. 2003. «Ein frühbronzezeitliches Tongefäßfragment mit Tierkopfprotome aus Olympia». Στο *XII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia: 1982 bis 1999*, επιμ. H. Kyrieleis, 225-55. Berlin and New York: de Gruyter.
- _____. 2004. «Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend V. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum». Στο *Die Ägäische Frühzeit 2. Serie, 2. Band, Forschungsbericht 1975-2002, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, επιμ. E. Alram-Stern, 1199-254. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- _____. 2007. «Olympia and Andravida-Lechaina: Two Bronze Age Sites in the Northwest Peloponnese with Far-reaching Overseas Cultural Connections». Στο *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory Across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005*, επιμ. I. Galanaki, H. Tomas,

- Y. Galanakis και R. Laffineur, 81–90. Aegaeum 27. Liège: Université de Liège.
- _____. 2008. «Η προϊστορική Ολυμπία του Wilhelm Dörpfeld». Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Wilhelm Dörpfeld, Λευκάδα, 6–11 Αυγούστου 2006*, επιμ. Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, 79–108. Πάτρα: Εκδόσεις περί τεχνών.
- _____. 2010. «Πρόσφατες έρευνες σε Μεσοελλαδικές θέσεις της Δυτικής Πελοποννήσου». Στο *Mesohelladika, La Grece continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8–12 mars 2006*, επιμ. Α. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright, 107–20. BCH Suppl. 52. Athènes: École française d'Athènes.
- _____. 2011. «Die Ausgrabung von zwei Mittelhelladisch I – zeitlichen grabtumuli in der flur Kastroulia bei Ellinika (Alt-Thouria) in Messenien». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe– Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 463–74. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Rowlands, M. 1993. «The role of memory in the transmission of culture». *World Archaeology* 25(2):141–51.
- Rutter, J. 1982. «A group of distinct pattern-decorated Early-Helladic III pottery from Lerna and its implications». *Hesperia* 51:459–81.
- _____. 1990. «Pottery Groups from Tsoungiza of the end of the Middle Bronze Age». *Hesperia* 59:375–444.
- Sarri, K. και S. Voutsaki. 2011. «The Argos "Tumuli": a Re-examination». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe– Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 445–62. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Souyoudzoglou-Haywood, Ch. 1999. *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age, 3000–800 B.C.* Liverpool: Liverpool University Press.
- Σπυρόπουλος, Θ. 1972. «Αιγυπτιακός εποικισμός εν Βοιωτία». *AAA* 5:16–26.
- _____. 1973–77. «Θήβαι». *ArchDelt* 27(1972, B2):307–12.
- _____. 1981. *Αμφείον. Έρευνα και μελέτη του μνημείου του Αμφείου Θηβών*. Σπάρτη.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2008. «Ακαρνανία, Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα». Στο *Αρχαιολογία Εύβοια Στερεά Ελλάδα*, επιμ. Ανδ. Βλαχόπουλος, 414–25. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.
- Σωτηριάδης, Γ. 1909. «Ανασκαφαί ἐν Αἰτωλίᾳ καὶ Ἀκαρνανίᾳ». *Prakt* 63(1908):95–100.
- Tartaron, Th. 2005. «Glykys Limin and the discontinuity Mycenaean periphery». Στο *EMPORIA. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean, Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14–18 April 2004*, επιμ. R. Laffineur και E. Greco, 153–9. Aegaeum 25. Liège: Université de Liège.
- Theodorou-Mavrommatidi, A. 2004. «An Early Helladic Settlement in the Apollon Maleatas site at Epidauros». Στο *Die Ägäische Frühzeit 2. Serie, 2. Band, Forschungsbericht 1975–2002, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, επιμ. E. Alram-Stern, 1167–88. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Τσώνος, Α.Κ. 2015α. «Αιγαιακές επιδράσεις στην Αλβανία και στα ΝΔ Βαλκάνια κατά τη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού». Διδ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- _____. 2015β. «Η περιοχή της Τριχωνίδας κατά την Εποχή του Χαλκού και οι πολιτιστικές σχέσεις της με το δυτικό ελλαδικό χώρο και τις όμορες περιοχές». Στο *Θεστιείς, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Τριχωνίας και Ναυπακτίας, Βλοχός, Ναύπακτος, Θέρμο, 9–11 Ιουνίου 2012*, επιμ. Α. Παλιούρας, Κ. Κονταξής, Χρ. Κατσιμπίνης, Φ. Παπασαλούρος και Β. Φουντούλης, 1189–208. Αγρίνιο: Έκδοση Αρχαιολογικής – Ιστορικής – Λαογραφικής Εταιρείας Θεστιέων.
- _____. 2016. «Πολιτιστικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας με τα Βαλκάνια κατά την Εποχή του Χαλκού». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 4, 2012. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, 15.3–18.3.2012, Τόμος II: Στερεά Ελλάδα*, επιμ. Αλ. Μαζαράκης-Αινιάν, 641–56. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Tsonos, Ak. 2016. «The importance of the Ionian and Albanian coast for maritime communication during the Bronze Age». Στο *Achaios. Studies presented to Professor Thanasis I. Papadopoulos*,

- επιμ. Ev. Papadopoulou-Chrysikopoulou, V. Chrysikopoulos και G. Christakopoulou, 261–74. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Valmin, N.S. 1938. *The Swedish Messenia Expedition*. Lund: Gleerup; Oxford, New York: Oxford University Press.
- Velde G. 1912. «Anthropologische Untersuchungen und Grabung auf Levkas». *Zeitschrift für Ethnologie* 44:845–64.
- Vikatu, O. 2017. «Meganissi Lefkas. A new site of the end of the Mycenaean era at the crossroads of the maritime routes of the Ionian Sea». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ/HESPEROS The Aegean Seen From the West, 16th International Aegean Conference, Ioannina, 18–21 May 2016*, επιμ. M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos, 369–74. *Aegaeum* 40. Liège: Université de Liège, University of Ioannina.
- Wardle, K.A. 1977. «Cultural groups of the Late Bronze and Early Iron Age in north west Greece». *Godisnjak* 15:153–99.
- Wardle, K.A. και D. Wardle. 2003. «Prehistoric Thermon: Pottery of the Late Bronze and Early Iron Age». Στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρακτικά Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, 26–30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999*, επιμ. N. Κυπαρίσση-Αποστολικά και M. Παπακωνσταντίνου, 147–56. Λαμία: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Weiberg, E. 2007. *Thinking the Bronze Age. Life and death in Early Bronze Age Greece*. Uppsala: Uppsala University Press.
- Whitehouse, H. 1992. «Memorable religions: Transmission, codification and change in divergent Melanesian contexts». *Man (N.S.)* 27(4):777–97.
- Whittaker, H. 2010. «Some thoughts on Middle Helladic religious beliefs and ritual and their significance in relation to social structure». Στο *Mesohelladika, La Grece continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8–12 mars 2006*, επιμ. A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright, 535–43. BCH Suppl. 52. Athènes: École française d'Athènes.
- Wiencke, M.H. 2000. *Lerna. A preclassical site in the Argolid: results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens, Vol. 4, The architecture, stratification and pottery of Lerna III*. Princeton (NJ): American School of Classical Studies at Athens.

“Now I have sent you 500 (talents) of copper”

The Amarna Letter EA 35 from the King of Alašiya to the King of Egypt

Georgia Papadopoulou

National and Kapodistrian University of Athens
gepapad@arch.uoa.gr

ABSTRACT

The Amarna letters are often used as an information source regarding the trade of goods and raw materials in Eastern Mediterranean and the Near East during the Late Bronze Age. The Amarna archive includes a number of letters, which were exchanged between the king of Egypt and the king of Alašiya (i.e. Cyprus), one of the main copper suppliers during that period. Alašiya's relationship with Egypt was not only diplomatic, but commercial as well, and in letter EA 35 the king of Alašiya apologises to the king of Egypt for the amount of copper he delivered. The traditional translation of the passage gave rise to much discussion and continuous debates. In this paper, it will be demonstrated that, based on the unique relationship existing between the two kingdoms, on other Egyptian and non-Egyptian texts, and on philology, a different weight unit was used in this letter. This translation leads to a re-examination of letter EA 35 and the whole Alašiyian-Egyptian correspondence.

The 382 Amarna tablets were discovered at the end of the 1880s near the modern village of Tell el-Amarna, the ancient city of Akhetaten, and they represent only a fragment of the original archive of Pharaoh Akhenaten.¹ Among the 44 tablets of the royal correspondence there are eight which come from Alašiya, i.e. Cyprus.² During the Amarna period (ca. 1365–1335 BC), Cyprus was a major supplier of copper for the Near East, including Egypt, and at the same time the king of Alašiya was considered by the Pharaoh as his equal.³

The contemporary Great Kings exchanged diplomatic letters that followed a specific pattern, in terms of phraseology and style.⁴ In their correspondence, they pronounced their “brotherhood” and their love for each other, exchanging valuable and luxurious gifts, which had to be recompensed with gifts of equal quality and, at least, equal quantity. This schema corresponds to the Polanyian norm of reciprocity, according to which two equal partners are involved in a reciprocal, continuous and balanced exchange of commodities, i.e. gifts and counter-gifts.⁵ This served as a demonstration of the Great Kings' self-sufficiency, wealth and power. It was a game of power and supremacy.⁶ Despite the existing norms of etiquette, however, we see the

¹ Moran 1992, xiii–xv; Mynářová 2007, 11–6; Schniedewind 2015, 3–5.

² The original division of the correspondence in “royal” and “vassal” was made by Knudtzon (1915). See also Moran 1992, xvi–xvii.

³ Kühne 1973, 13–6, 125–33; Moran 1992, xxxiv–xxxix.

⁴ Mynářová 2007, 99–132, 147–52; Kopanias 2015.

⁵ Polanyi (1944) 2001, 49–55; 1957a, 73–4, 262; 1957b, 149; 1975, 149–50; Zaccagnini 1973, 4, 100–8, 125; Liverani 1979a, 11; 1990, 19–24, 197–202; 1994, 13–8, 189–95; Machado 2011, 121 n. 3. See also Snodgrass 1991, 16; Rössler 2007, 4–5.

⁶ Liverani 1990, 22–5, 264–65. See also Ragionieri 2000, 48.

Great Kings asking the Pharaoh to send them gold⁷ and even complaining about the gift they received.⁸

The correspondence between Alašiya and Egypt, on the other hand, reveals some minor but important differentiations. The preambles of these letters follow all the norms of a royal correspondence (letter from “brother” to “brother”, asking about the well-being of the household etc. of the recipient of the letter and reporting the well-being of the household etc. of the sender of the letter),⁹ but there are also hints of commercial negotiations hidden inside them.

First, in EA 34 (lines 39–40) we read about business agents, mentioned in Akkadian as *tam-kārum*. The same word was used in the Old Assyrian trade letters from Kültepe/Kaneš (ca. 1950–1715 BC), in central Anatolia, to refer to the Assyrian merchants.¹⁰ Merchants (DAM.GÀR-ia, syllabic form of the Akkadian word *tamkārum*) are mentioned in one more letter from Alašiya (EA 39: 14–20): “These men are my merchants. My brother, send them safely (and) quick[ly]. As for my merchant(s) (and) my ship, may your customs’ inspector not draw near to them.” They are also mentioned in a letter from Babylon (EA 8: 13–5, 20–1): “Now, my merchants who had set out with Aḥu-ṭābu, were detained in the land of Canaan on business matters. ... they attacked (slew) my merchants and they carried off their silver.”¹¹ These references are indicative of the business relation existing between the two parties. In the case of the Babylonian letter, Canaan was a vassal state of Egypt and for this reason the king asked from the Pharaoh to uphold the law by paying back the silver that was taken and by killing the men that killed the king’s merchants. On the other hand, the Alašiyian letter refers purely to business matters.

Second, there are no other letters in the Amarna corpus that record a pharaonic request, except from EA 35 (lines 17–18) where the king of Alašiya actually refers to such a request and writes to the king of Egypt: “whatever copper that you request, my brother, I will send it to you”.¹²

Third, during the Late Bronze Age, silver was regarded as currency for commercial transactions.¹³ In the diplomatic correspondence between the Great Kings and the Pharaoh there is no record of the value, in the sense of the price, of the gifts sent or received.¹⁴ This was a rule of the diplomatic etiquette, which the king of Alašiya seems to be “breaking”. He requested for silver to be sent to him and asked from the Pharaoh to “[pay] the sums that are due” for a delivered amount of lumber.¹⁵ Moreover, contrary to all other diplomatic letters, where only

⁷ EA 9: 16; EA 16: 33; EA 27: 104; EA 4: 36–9.

⁸ EA 3: 21–2. See also Zaccagnini 1973, 108–17; Liverani 1990, 211–17, 219–22; 2003, 124; Bryce 2003, 70–8, 92–4; Peyronel 2014, 356–59; Kopanias 2015, 199.

⁹ Kopanias 2015, 200–1.

¹⁰ EA 34: 39–40: LÚ *tám-kà-ri-ia* [ù 2]0 LÚ.MEŠ *tám-kà-ru-ka* “my business agent [and tw]enty [busin]ess agents of yours”. DAM.GÀR = *tamkāru* “merchant” (Roth 2006, 125–26). Michel 2014, 72.

¹¹ EA 39: 14–20: LÚ *an-nu-ú* DAM.GÀR-ia ŠEŠ-ia *na-aṣ-ri-iš ḥa-mu-[ut-t]a uš-še-ra-šu-nu* LÚ.DAM.GÀR-ia GIŠ.MÁ-ia ‘LÚ’ *pa-qá-ri-ka ul ia-qá-ar-ri-ib it-ti-šu-nu*. EA 8: 13–5, 20–1: *i-na-an-na* DAM.GÀR.MEŠ-ú-a ša it-ti ŠEŠ-ṭa-a-bu *te-bu-ú i-na KUR Ki-na-aḥ-ḥi a-na ši-ma-a-ti it-ta’-ak-lu-ú* ... LÚ.MEŠ-šu-’nu’ *ki iš-pu-ru* LÚ.DAM.GÀR.MEŠ-ia *id-du-ku* ù ‘KÚ’.BABBAR-’šu-nu *it-tab-lu*. EA 11: 8 also refers to a merchant (DAM.GÀR).

¹² EA 35: 17–8: *uš-še-er ù mi-nu-um-me* URUDU ša *te-ri-iš-šu ŠEŠ-ia* ù *a-na-ku ul-te-bi-la-ak-ku*.

¹³ For the silver functioning as money, see Polanyi 1968; Liverani 1979b, 30; Powell 1996, 227–30, 236–38; Veenhof 1997, 340; Peyronel 2010.

¹⁴ The reference to silver in EA 8, mentioned just above, is an exception. However, it does not refer to a gift but to a business matter. For the non-utterance of prices in a reciprocal exchange of gifts, see Polanyi 1957b, 256–57, 265, 267; 1975, 150; Zaccagnini 1973, 79–80, 120; 1983, 220–21; Liverani 1979b, 30; Peyronel 2014, 359–60; Snodgrass 1991, 18; Maucourant and Plociniczak 2013, 524; Hénaff 2014, 72, 77.

¹⁵ EA 35: 27–9, esp. l. 29: ŠAM.MEŠ ši-[mi i-din]. ŠAM.MEŠ = šimātu, subject meaning purchase, property acquired by purchase [Roth 1992, 2–3; Schniedewind 2015, 1380 note on lines obv. 29–rev. 30]. Asking for silver in EA 35: 19–20, 43–5 and in EA 37: 18.

luxury goods and materials are mentioned, in EA 36 (lines 15–17) the king of Alašiya asks for grain to be sent to him, a basic commodity.

All these points, reveal that Egypt maintained a commercial, as well as a diplomatic, relationship with Alašiya. EA 35 is representative of trade relations between Alašiya and Egypt but it also is a diplomatic letter which can indicate the political manoeuvres which were at work in the Near East during the Amarna period. In this light, letter EA 35 can be seen either as a purely diplomatic letter, or as a business negotiation. The crucial point of the interpretation lies in lines 10–15, where the king of Alašiya extends an apology towards the king of Egypt, because he has sent him a very small amount of copper. The passage reads as follows:¹⁶

Now I have sent to you five hundred (talents) of copper. As my brother's greeting gift have I sent it to you. My brother, that the amount of copper is small, may it not be taken to your heart, because the hand of Nergal, my lord, is in my land. He has smitten all the men of my land and there is no copper worker. So, my brother, may it not be [t]aken to your heart.¹⁷

If we follow the *communis opinio* and read in line 10 of this passage “five hundred (talents) of copper”, considering the letter a diplomatic one, then a paradox arises. An amount of five hundred talents of copper is by far the greatest amount of copper recorded, and yet this is described as a small quantity. In view of the diplomatic nature of the letter and the need to keep up appearances, such an amount could have been meant and the extended apology could have been ironical.¹⁸

The first problem appears when we consider the size of the amount of copper shipped to Egypt. In the ancient Near East, different weight systems were in use in different areas. The best known one is the Mesopotamian weight system, but in the Amarna letters the Syrian (or Western) weight system must have been used. Most Amarna letters have been sent to Egypt from Babylon, Assyria, Mitanni, Syria, Alašiya and Hatti. Babylon used the Mesopotamian weight system, Assyria and Mitanni most probably the Syrian one;¹⁹ in Cyprus, weights of all known weight systems of the ancient Near East have been found;²⁰ the Hittites probably used their own Hittite shekel.²¹ In Egypt, the most-commonly-used weight unit was the *qedet* (*qdt*), a sub-unit of the *deben* (*dbn*), weighing ca. 9.1–9.8 gr.²² As it can be seen in Table 1, the *deben* corresponds well with the weight of a Syrian shekel. Furthermore, Syria was the area with which Egypt, as well as Alašiya, traded most often, already since before the Late Bronze Age. Hence, it is logical to assume that the used weight system is the Syrian. A Syrian talent comprises of 60 minas and each Syrian mina of 50 shekels.²³ 500 talents would weigh approximately 14.1 tons, 500 minas 235 kilos and 500 shekels 4.7 kilos (Table 1).

¹⁶ All passages of the Amarna letters cited here follow the latest publication by Schniedewind (2015).

¹⁷ EA 35: 10–5: *e-nu-ma a-na UGU-ka 5 me-at URUDU ul-te-bi-la-ak-ku a-na šu-ul-ma-ni ša ŠEŠ-ia ul-te-bi-la-ak-ku a-ḫi ki-i 'še'-ḫē-er URUDU i-na lib-bi-ka la-a i-šā'-ki-in šum-ma i-na KUR-ia ŠU-ti MAŠ EN-li-ia gāb-ba LÚ.MEŠ ša KUR-ia i-du-uk ù e-pí-'iš' URUDU ia-'nu' ù ŠEŠ-ia i-na lib-bi-ka la-a <i>-šā-ki-in.*

¹⁸ See Georgiou (1979, 96), who suggested that an order has been placed by the king of Egypt, which could not be met by the king of Alašiya, thus creating the need to apologise.

¹⁹ Pulak 1996, 31.

²⁰ Petruso 1984; Alberti and Parise 2005, 384–85.

²¹ See Parise 1989, 339.

²² Pulak 1996, 32. See also Moran 1992, 366 n. 3. The *deben* is used by the king of Egypt in EA 369: 12–4.

²³ Parise 1984; 1989; Pulak 1996, 26–8.

TABLE 1

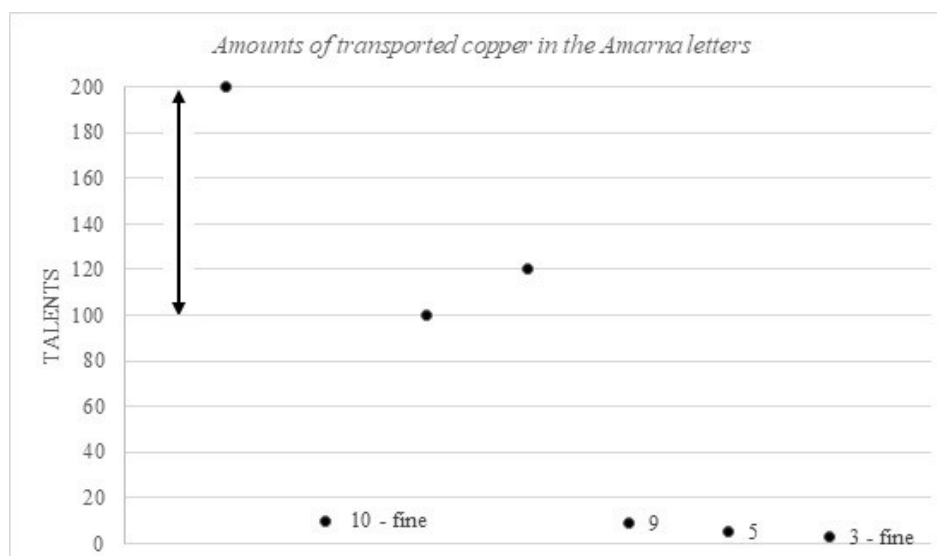
Syrian Weight System			
Talents	Minas	Shekels	Weight
1	60	3000	ca. 28.2 kilos
-	1	50	ca. 470 gr
-	-	1	ca. 9.4 gr

The favoured version of the above-mentioned phrase in line 10 of EA 35 follows Knudtzon's first translation. He reasonably restored the missing term with the most commonly cited weight unit in the Alašiya Letters of the Amarna correspondence, i.e. talents. Nevertheless, and despite the fact that talents are indeed the most commonly mentioned weight unit in those letters in relation to copper amounts exported from Alašiya to Egypt, the omission of the weight unit in letter EA 35 suggests that this amount referred to the most commonly used weight unit (in commerce), i.e. the shekel. In the Amarna correspondence, the word "talent" is never omitted from a letter, unlike the word "shekel" which is very often left out.²⁴

Furthermore, 500 talents of copper are by far the greatest amount of copper recorded in the Amarna letters and an apology for such a shipment does not make sense. The rest of the copper shipments from Alašiya to Egypt regard amounts of a) 200 talents of copper, plus 10 talents of fine copper, in EA 33, b) 100 talents of copper, in EA 34, c) at least 120 talents of copper (with 70 talents remaining to be sent), in EA 36, and d) 9 talents and 5 talents of copper, plus 3 talents of fine copper, from the governor of Alašiya to the governor of Egypt, in EA 40. These amounts have been plotted in a scatter chart (Chart 1), where a range, of typical amounts sent, between 100 and 200 talents, can be seen. A load of 500 talents would have been 2.5-times larger than the largest load recorded here. For this reason, saying that this amount is small and apologising for it, is not convincing. By assuming that the apology is ironic, we are trying to make the passage appear as something we would expect from the King of Alašiya to have said. We should rather try not to be influenced by the diplomatic context of the Amarna correspondence and of the diplomatic relationship between Egypt and Alašiya. In addition, in letter EA 36, the king of Alašiya mentions that the amount of (at least) 120 talents is small, without apologising. On the other hand, in EA 35 we read an apology accompanied by a reason too, a plague. If we are to believe the text and a plague had actually overtaken the copper workers, then it seems somewhat dubious that 14.1 tons of copper would be available. Following this, a plague would mean that what was being sent was what had remained. Hence, 500 minas, i.e. 8 1/3 talents or 235 kilos, and even more so 500 shekels, i.e. 10 minas or 4.7 kilos, would fit the text better and would not need further explanation.

²⁴ Liverani 1990, 250 n. 11. See EA 16 (lines 21 and 24–5), where the word "talents" is twice mentioned in the same tablet: 20 GÙ.UN KÙ.GI *ul-te-bi-lu-šu* "they sent to him twenty talents of gold." and 20 GÙ.UN KÙ.[GI] [*u*] *l-te-bi-la-aš-š[u]* "they sent to him twenty talents of gold". In other cases, the word "talents" is mentioned only once in the tablet, but it refers to the whole of the letter, as for example in letters EA 33 (lines 15–8) and EA 40 (lines 6–15). The omission of the word "shekels" can be found in the letters of the vassals to the Pharaoh, as for example in letters EA 91, 109, 112, 270 and 292.

CHART 1

The letter EA 33 mentions that a treaty is established between Egypt and Alašiya, which also regulated commercial affairs. The Alašiyān king sent a shipment of 100 talents of copper, asking in return various luxury goods from Egypt, as a confirmation for a newly-agreed upon (business) treaty.²⁵ Nevertheless, in the case of EA 35, the amount of copper which was sent to Egypt was a simple “greeting gift” *šulmānum*.²⁶ The only other letter mentioning the dispatch of a greeting gift is EA 37, in which the gift consists of various luxury goods (five talents of raw glass and five teams of horses).²⁷ There is no other greeting gift in the Amarna correspondence with an equivalent value of hundreds of talents of metal, even if that metal is copper. EA 35 is a well-crafted diplomatic letter, with which the king of Alašiya sends a gift (as he is supposed to), apologises for it being small, and asks for what is “owed” to him. He requests “a very large amount” of silver and other objects, plus the return of his since-long detained envoy, saying that upon his arrival “I will send my brother’s greeting gift”.²⁸ This is a subtle way to convey to the Pharaoh that he will receive the rest of his greeting gift, when he also gives the Alašiyān king what he has asked for.²⁹ In conclusion, the amount of copper mentioned in line 10 of EA 35 was 500 shekels, not 500 talents.

²⁵ EA 33; EA 34 (esp. l. 16-25, 32-53).

²⁶ Roth 1992, 244-45.

²⁷ EA 37: 8-10.

²⁸ EA 35: 41-2: ù šu-ul-ma-na ša ŠEŠ-ia ul-te-bi-la-ak-ku.

²⁹ This well-hidden and subtle commercial “trick”, befitting a business negotiation, is also seen in a much later text from Egypt, the so-called Report of Wen-Amun; Liverani (1990, 249-51) thinks that this supports the restoration of line 10 in EA 35 as “500 shekels of copper”, not talents.

WORKS CITED

- Alberti, M.E., and N. Parise. 2005. "Towards an Unification of Mass-units Between the Aegean and the Levant." In *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14–18 April 2004*, edited by R. Laffineur, and E. Greco, 381–91. *Aegaeum* 25. Liège: Université de Liège.
- Bryce, T. 2003. *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*. London: Routledge.
- Georgiou, H. 1979. "Relations Between Cyprus and the Near East in the Middle and Late Bronze Age." *Levant* 11: 84–100.
- Hénaff, M. 2014. "Is There Such a Thing as a Gift Economy?" In *Gift Giving and the 'Embedded' Economy in the Ancient World*, edited by F. Carlà, and M. Gori, 71–84. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Kopaniak, K. 2015. "The King's Household, Royal Gifts and the International Trade in the Amarna Age." In *Kingship in Ancient Greece: From Agamemnon to Cleopatra. International Conference in Honor of Pierre Carlier. Athens, 6–8 February 2014*, edited by E. Lévy, 199–206. *KTEMA: Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques* 40. Strasbourg: Université Marc Bloch de Strasbourg.
- Knudtzon, J.A., ed. 1915. *Die El-Amarna Tafeln mit Einleitung und Erläuterungen*. Vol. 1, *Die Texte*. Leipzig: J.C. Hinrich'sche Buchhandlung.
- Kühne, C. 1973. *Die Chronologie der internationalen Korrespondenz von El-Amarna*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.
- Liverani, M. 1979a. "Dono, tributo, commercio: Ideologia dello scambio nella tarda età del bronzo." *Annali. Istituto italiano di numismatica* 26: 9–28.
- _____. 1979b. " "Irrational" Elements in the Amarna Trade." In *Three Amarna Essays*, by M. Liverani, 21–33. *Sources and Monographs: Monographs on the Ancient Near East* 1(5). Malibu: Undenda.
- _____. 1990. *Prestige and Interest: International Relations in the Near East ca. 1600–1100 B.C.* Padova: Sargon.
- _____. 1994. *Guerra e diplomazia nell'Antico Oriente 1600–1100 a.C.* Roma-Bari: Editori Laterza.
- _____. 2003. "The Influence of Political Institutions on Trade in the Ancient Near East (Late Bronze to Early Iron Age)." In *Mercanti e politica nel mondo antico*, edited by C. Zaccagnini, 119–37. *Saggi di Storia Antica* 21. Roma: "L'Erma" di Bretschneider.
- Machado N.M.C. 2011. "Karl Polanyi and the New Economic Sociology: Notes on the Concept of (Dis)embeddedness." *Revista Crítica de Ciências Sociais Annual Review* 3: 119–40.
- Maucourant, J., and S. Plociniczak. 2013. "The Institution, the Economy and the Market: Karl Polanyi's Institutional Thought for Economists." *Review of Political Economy* 25(3): 512–31.
- Michel, C. 2014. "Considerations on the Assyrian Settlement at Kanesh." In *Current Research at Kültepe-Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity*, edited by L. Atici, F. Kulakoğlu, G. Barjamovic, and A. Fairbairn, 69–84. *JCS Supplement Series. Current Research at Kültepe-Kanesh* 4. Atlanta: Lockwood Press.
- Moran, W.L., ed. and trans. 1992. *The Amarna Letters*. Baltimore: The Johns Hopkins University.
- Mynářová, J. 2007. *Language of Amarna – Language of Diplomacy: Perspectives on the Amarna Letters*. Prague: Czech Institute of Egyptology.
- Oppenheim, L. 1967. *Letters from Mesopotamia: Official, Business, and Private Letters on Clay Tablets from Two Millennia*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Parise, N.F. 1984. "Unità ponderali e rapporti di cambio nella Siria del nord." In *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference Organized by the Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, edited by A. Archi, 125–38. Roma: Edizioni dell'ateneo.
- _____. 1989. "The Mina of Ugarit, the Mina of Karke-mish, the Mina of Khatti." In *Production and Consumption in the Ancient Near East*, edited by C. Zaccagnini, 333–41. Budapest: University of Budapest, Egyptological Department.
- Petrusio, K.M. 1984. "Prolegomena to Late Cypriot Weight Metrology." *AJA* 88(3): 293–304.
- Peyronel, L. 2010. "Ancient Eastern Economics: The Silver Question Between Methodology and Archaeological Data." In *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, May, 5th–10th 2008, "Sapienza" – Università di Roma*. Vol. 1, *Near Eastern Archaeology in the Past, Present and Future: Heritage and Identity. Ethnoarchaeological and Interdisciplinary Approach, Results and Perspectives. Visual Expression and Craft Production in the Definition of Social Relations and Status*, edited by P. Mathiae, F. Pinnock, L. Nigro, and N. Marchetti, 925–48. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- _____. 2014. "Between Archaic Market and Gift Exchange: The Role of Silver in the Embedded

- Economies of the Ancient Near East during the Bronze Age." In *Gift Giving and the 'Embedded' Economies in the Ancient World*, edited by F. Carlà, and M. Gori, 355–76. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Polanyi, K. 1957a. "Aristotle Discovers the Economy." In Polanyi *et al.* 1957, 64–94.
- . 1957b. "The Economy as Instituted Process." In Polanyi *et al.* 1957, 243–70.
- . 1968. "The Semantics of Money-Uses." In *Primitive, Archaic, and Modern economies. Essays of Karl Polanyi*, edited by G. Dalton, 175–203. New York: Anchor Books.
- . 1975. "Traders and Trade." In *Ancient Civilization and Trade*, edited by J.A. Sabloff, and C.C. Lamberg-Karlovsky, 133–54. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- . 2001. Reprint. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. New York: Farrar & Rinehart. Original edition, Boston: Beacon Press, 1944.
- Polanyi, K., C.M. Arensberg, and H.W. Pearson, eds. 1957. *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*. New York: The Free Press.
- Powell, M.A. 1996. "Money in Mesopotamia." *JESHO* 39(3): 224–42.
- Pulak, M.K. 1996. "Analysis of the Weight Assemblages from the Late Bronze Age Shipwrecks at Uluburun and Cape Gelidonya, Turkey." Ph.D. diss., Texas A&M University.
- Ragionieri, R. 2000. "The Amarna Age: An International Society in the Making." In *Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations*, edited by R. Cohen, and R. Westbrook, 42–53. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Rössler. 2007. "Von der Gabe zur Abgabe: Transaktionen im politischen Kontext." In *Geschenke und Steuern, Zölle und Tribute. Antike Abgabeformen in Anspruch und Wirklichkeit*, edited by H. Klinkott, S. Kubisch, and R. Müller-Wollermann, 3–27. *Culture and History of the Ancient Near East* 29. Leiden: Brill.
- Roth, M.T., ed. 1992. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Vol. 17, Š. Part III. Chicago, Illinois: Oriental Institute. (<https://oi.uchicago.edu/research/publications/assyrian-dictionary-oriental-institute-university-chicago-cad>)
- . 2006. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Vol. 18, T. Chicago, Illinois: Oriental Institute. (<https://oi.uchicago.edu/research/publications/assyrian-dictionary-oriental-institute-university-chicago-cad>)
- Schniedewind, W.M., ed. 2015. *The El-Amarna Correspondence: A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of all Extant Tablets*. Collated, Transcribed and Translated by A.F. Rainey. Leiden: Brill.
- Snodgrass, A.M. 1991. "Bronze Age Exchange: A Minimalist Position." In *Bronze Age Trade in the Mediterranean. Papers Presented at the Conference held at Rewley House, Oxford, in December 1989*, edited by N.H. Gale, 15–20. *Studies in Mediterranean Archaeology* 90. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Veenhof, K.R. 1997. " 'Modern' Features in Old Assyrian Trade." *JESHO* 40(4): 336–66.
- Zaccagnini, C. 1973. *Lo scambio dei doni nel Vicino Oriente durante i secoli XV–XIII*. Roma: Centro per le antichità e la storia dell'arte del vicino oriente.
- . 1983. "On Gift Exchange in the Old Babylonian Period." In *Studi orientalistici in ricordo di Franco Pintore*, by O. Carruba, M. Liverani, and C. Zaccagnini, 189–253. Pavia: GJES.

Cilicia and Pamphylia during the Early Iron Age

Hiyawa, Mopsos and the Foundation of the Greek Cities

Konstantinos Kopanias

National and Kapodistrian University of Athens

kkopanias@arch.uoa.gr

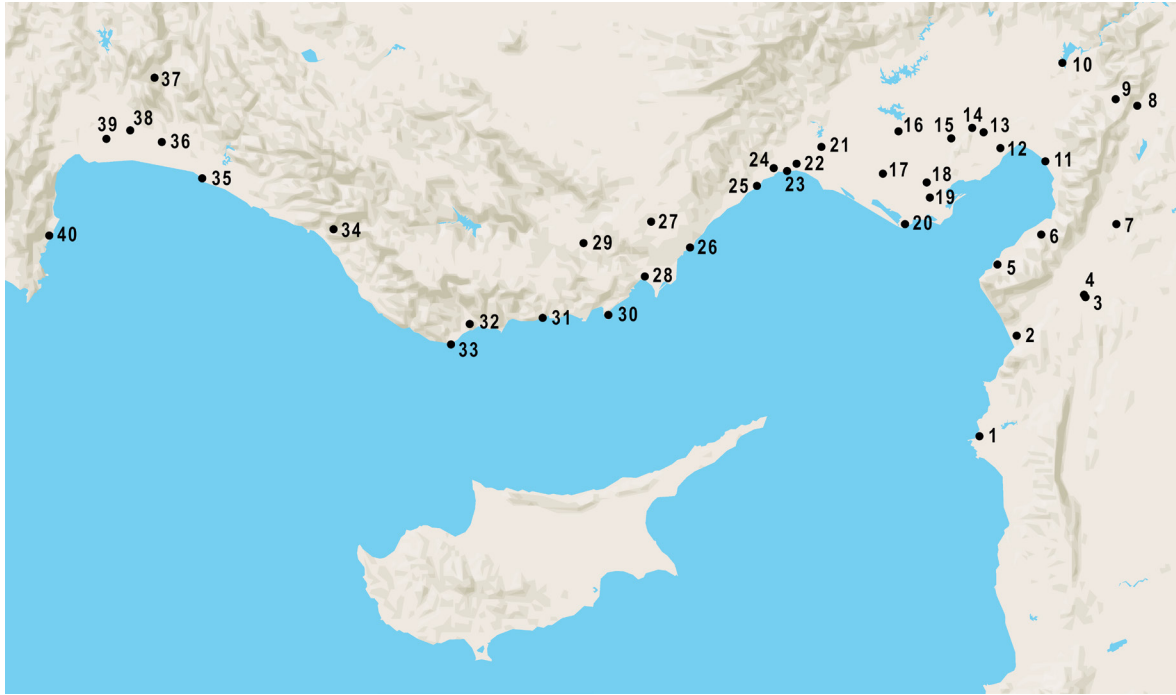
ABSTRACT

Various Greek authors from the Archaic to the Roman period refer to a migration of population groups from the Aegean and West Anatolia to Pamphylia and Cilicia in the aftermath of the Trojan War. The meagre archaeological evidence, as well as the Arcadocypriot and Mycenaean elements in the Pamphylian dialect, fits with this narrative. Furthermore, from (at least) the end of the 10th to the late 8th centuries a kingdom, which was called Hiyawa in Luwian and Qw or 'mq 'dn in Phoenician inscriptions, controlled Cilicia and possibly also a part of Pamphylia. Its subjects were called Hiyawa in Luwian and dnnym in Phoenician. The term Hiyawa stems from the Hittite geographic term Ahhiyawa, which referred to one of the Mycenaean kingdoms in the Aegean during the LBA; both Ahhiyawa and Hiyawa derive from the ethnonym 'Achaean'. At least one of the rulers of the Kingdom of Hiyawa considered himself to be a descendant of Muksas/mpš, which shows that the later stories about Mopsos were not entirely fictitious. The Achaean settlers in Cilicia gradually fused with the Luwian population. Herodotus later called them Hypachaeans, which implies that they were neither Achaeans or Greeks, nor Luwians or Cilicians. Further waves of Aegean migrants continued to arrive mainly in Pamphylia and Cilicia Tracheia at least until the 7th century. These later migrants were also gradually amalgamated with the indigenous population and their vernacular became heavily influenced by the local Luwian dialects.

Herodotus (7.91) mentioned that the army of Xerxes included one Pamphylian and one Cilician contingent, when it marched against Greece. He noted that the Pamphylians were descendants from people who migrated from the region of Troy under the leadership of Amphilochos and Kalchas, as well as that their soldiers were equipped like Greeks. Herodotus added that the inhabitants of Cilicia were previously called *Hypachaeans* and attributed their later ethnonym (*Kilikies*) to Kilix, the son of Agenor from Phoenicia.¹ Although not explicitly mentioned anywhere, the use of the ethnonym *Hypachaeans* implies that some of the inhabitants of Cilicia were considered (or considered themselves) to be descendants of Achaeans (i.e. Mycenaeans).² Herodotus implied that these *Hypachaeans* were gradually assimilated into the indigenous population, since

¹ Some Phoenicians also settled in Cilicia at some point of the EIA. Xenophon (Anab. 1,4,6) mentions that Myriandros was a Phoenician city. For the evidence of Phoenician presence in Cilicia, see Ehling *et al.* 2004, 16–7; Lehmann 2008, 218 ff.; Novák 2010, 408; Boardman 2014, 512.

² Homer uses three ethnonyms for the people who fought against Troy under the command of Agamemnon: Achaeans, Danaans, Argives; for a recent discussion, see Miller 2014, 106 ff. The term *Hypachaeans* is usually translated as “sub-Achaeans” or “Lower-Achaeans” (Barnett *et al.* 1948, 60). An equivalent term is *Hypothebai*, which was used by Homer (Il. 2.505) to signify the city of Thebes, in its weakened state after its destruction by the Argives. Thus, the *Hypachaeans* are the descendants of Achaeans, but not equals to their forefathers. It is less probable that the *Hypachaeans* referred to *Mixed Achaeans*, as proposed by Kretschmer (1933, 217–24; also Astour 1967, 69). Achaeans are also mentioned in Colchis (Str. 2.5.31; 11.2.1; 11.2.12–14; 17.3.24) and in Pontus (Str. 9.2.42); Finkelberg 2005, 152. Interestingly, these were not described as *Hypachaeans*.

Map of the North Syrian, Cilician and Pamphylian sites mentioned in the text. Source: K. Kopanias. Created with mapbox.

Adana (16)	İslamkadı Çiftlik (13)	Phaselis (40)
Alalakh (4)	Karatepe (10)	Sabuniye (2)
Anchiale (23)	Kazanlı Höyük (22)	Selge (37)
Anemourion (33)	Kelenderis (31)	Side (35)
Aphrodisias (30)	Kilise Tepe (29)	Sillyon (38)
Arsuz (5)	Kinet Höyük (11)	Sirkeli Höyük (14)
Aspendos (36)	Korykos (26)	Soloi (25)
Cebelireis Dağı (34)	Magarsos (20)	Soyalı Höyük (12)
Çineköy (17)	Mallos (18)	Tarsus (21)
Dağlıbaz Höyük (6)	Mersin (24)	Tayinat (3)
Domuztepe (19)	Misis (15)	Ugarit (1)
Hassan Beyli (9)	Nagidos (32)	Zincirli (8)
Holmoi (28)	Olbe (27)	
İncirli (7)	Perge (39)	

by then they were called *Kilikies* and their soldiers were not equipped like Greeks.³

Herodotus' reference to the Hypachaeans seems at first incomprehensible. Nevertheless, there are four separate sets of evidence, which further elucidate the use of this particular term: 1) Luwian and Phoenician texts from the Early Iron Age (EIA) in Cilicia and adjacent areas, 2) archaeological evidence, 3) Assyrian texts from the 8th and 7th centuries, and 4) texts from Greek authors from the Archaic to the Roman period. The first set of evidence was recently discussed extensively, but not in combination with the other three. This paper will attempt to offer a comprehensive overview of the available evidence.

LUWIAN AND PHOENICIAN TEXTS FROM CILICIA AND ADJACENT AREAS

There is now an almost unanimous consensus that the Hittite term *Ahhiyawa* referred to a Mycenaean kingdom in the Aegean.⁴ The ethnonym *Achaeans*⁵ and its derivative *Hypachaeans*⁶ are both connected with it. The majority of scholars postulates that the term *Hiyawa* (both an ethnonym and a geographic term) also stems from the Hittite term *Ahhiyawa*.⁷ Gander and

³ The Cilicians were not considered Greeks by later authors: Balzat *et al.* 2013, xvi.

⁴ About Ahhiyawa, see Beckman *et al.* 2011; Kelder 2012; Kopanias 2008; 2015a; Eder and Jung 2015. Its capital was probably located either in Mycenae or Thebes.

⁵ Forrer 1924.

⁶ Kretschmer 1933, 215.

⁷ Tekoğlu *et al.* 2000, 981–4; Lipinski 2004, 124; Lackenbacher and Malbran-Labat 2005; Hawkins 2006, 194; 2009, 166; Singer 2006, 251; Oettinger 2008, 64; Schmitz 2008, 6; Bryce 2010, 47; 2016, 70–2; Beckman *et al.*

Simon recently argued that the term *Hiyawa* cannot derive from *Ahhiyawa*, mainly based on the axiomatic assumption that the aphaeresis of the initial /a/ is impossible in Luwian.⁸ Nevertheless, such an aphaeresis is indeed attested in the seventh line of the Çineköy inscription, where Assyria is abbreviated as *Su+ra/i-ia*.⁹ Forlanini and in particular Bryce have effectively countered the arguments of Gander and Simon, so it is not necessary to further discuss them here.¹⁰

The earliest reference to the term *Hiyawa* appears in two letters from the early 12th century in Ugarit:¹¹ The Hittite king Suppiluliuma II asked his vassal king of Ugarit to pay on his behalf the debt owed to an undefined number of *Hiyawa* men, who at the time were in the land of Lukka (i.e. the region of Lycia). The debt had to be paid in the form of (probably metal) ingots (PAD.MEŠ)¹² for an undefined service that the *Hiyawa* men had already rendered to the Hittite king. Bryce argued convincingly that these *Hiyawa* men were probably employed as mercenaries in the Hittite army.¹³

For the next 150–200 years, namely during the turbulent period after the collapse of the Hittite kingdom, the term *Hiyawa* appeared in none of the few surviving texts. Nevertheless, in the late 10th century it re-emerged in two almost identical Luwian inscriptions of king Suppiluliuma of Walistin, which were discovered in Arsuz.¹⁴ The text is not entirely comprehensible, but it is evident that Suppiluliuma was at the time at odds with the *land Hiyawa* and with the *city/land* *429 (a term which will be discussed further below).¹⁵ A *land Hiyawa* was never mentioned in South Anatolia or North Syria during the Late Bronze Age (LBA).¹⁶ *Hiyawa* was apparently a new kingdom, which was established in Cilicia after the collapse of the Hittite state. Its name indicates that some *Hiyawa* people (i.e. Achaeans) had a significant involvement in this affair.¹⁷

In the bilingual inscription of Çineköy, dated to the end of the 8th century, the term *Hiyawa* appears (1) as a city,¹⁸ (2) as the name of a plain, and (3) as an ethnonym.¹⁹ In the Phoenician version of this inscription, the ethnonym *Hiyawa* is translated as *dnnym* and the territory of *Hiyawa* as *'mq 'dn*. Furthermore, a Phoenician inscription of Kilamuwa, king of Sam'al (Zincirli), attests that around the middle or in the second half of the 9th century his kingdom was subdued by *'mq 'dn* and he had to become an ally of Assyria, in order to withstand it. A Phoenician inscription in İncirli mentions that, sometime after the middle of the 8th century, king *Wrkys* of *Hiyawa* was an ally of the Assyrian king Tiglath-Pileser and assisted him in his war against Arpad, Urartu, Gurgum and Kummuh. In this inscription king *Wrkys* used for himself two titles:

2011, 261; Forlanini 2012, 136–7; Singer 2012, 461; Oreshko 2013, 20; Melchert 2013, 305; Miller 2014, 13; Dinçol *et al.* 2015, 67; Woudhuizen 2015, 221.

⁸ Gander 2010, 50–5; 2012, 284, 286; Simon 2011, 258–9; 2015, 401; also Lane Fox 2008, 206–26; Hajnal 2011, 247–9.

⁹ Hawkins 1979, 156; Lipinski 2004, 124; Melchert 2013, 305.

¹⁰ Forlanini 2012, 136–7; Bryce 2016.

¹¹ RS 94.2530, RS 94.2523; Lackenbacher and Malbran-Labat 2005; Hawkins 2006, 194; Singer 2006; Beckman *et al.* 2011, AHT 27A–B; Bryce 2010; 2016, 71–4.

¹² Singer 2006, 252–7; Oreshko 2013, 29 n. 37; Bryce 2016, 68.

¹³ Bryce 2016, 68.

¹⁴ About this kingdom, see Weeden 2015. For a discussion about the find place of this inscription, see Dillo 2016.

¹⁵ Dinçol *et al.* 2015, 64–5: “(§11) The city/land Adana ‘put me to the stick’ (§12) and I overcame, (§13) I routed? [or turned? to] also the land Hiyawa [hi-ia-wa/i-ha(REGIO)].” Yakubovich (2015a, 58) translates it as follows: “The town/land *429 made me take up arms. I rose up and routed also the land Hiyawa.” In the version A1 *429 is defined as a city and in A2 as a land: A1: (A)TANA-sa-pa-wa/i-mu(URBS), A2: (A)T[ANA]-sa-[pa]-wa/i-mu(REGIO).

¹⁶ During the LBA the east part Cilicia was called *Kizzuwatna*. West Cilicia and East Pamphylia was called *Tarhuntassa*: Kümmel 1976–1980; Novák 2010, 403–5.

¹⁷ Beckman *et al.* 2011, 266.

¹⁸ Beckman *et al.* 2011, 264: §7: *Hi-ya-wa/i-sa-ha-wa/i*(URBS), possibly also §2.

¹⁹ Beckman *et al.* 2011, 264: §1: *Hi-ya-wa/i[-ni]-sá*(URBS) | *REx-ti-sa* = (Ah)hiyawan king.

1) *mlk dnnym* (king of the Danuna), and 2) king of *Qw*. The İncirli inscription shows that the geographic term *Qw* is synonymous with the ethnonym *dnnym* and the Çineköy inscription shows that the ethnonym *dnnym* is synonymous with the ethnonym *Hiyawa*. Thus, we can conclude that the term *Qw* was also synonymous with *Hiyawa*.

The geographic terms *dn* (Hassan Beyli) and *'dn* (Çineköy, Karatepe) refer to the capital of the land of *Hiyawa/Qw*. In the Luwian version of the Çineköy inscription, the term *'dn* is translated as *city Hiyawa* (hiia-wa/i-(URBS)); in the Karatepe inscription the Phoenician term *'mq 'dn* is translated as á-ta-na-wa/i-za(URBS) TERRA+LA+LA-za (=attana-wan-za wal(i)l-an-za = plain of Adana).²⁰ Thus we can conclude that *'dn* was a synonym of both *Hiyawa* and *Atana*. This means that also the terms *Atana* and *Hiyawa* must have been used synonymously. The term *Atana* is obviously derived from the city name *Adanawa*, which is attested in Hittite texts already in the beginning of the LBA.²¹ The Phoenician term *dnnym* also originates from the term *Adanawa*, as the majority of scholars believe.²²

In the Arsuz and the Karatepe inscriptions the Phoenician term *'dn* corresponds with the word (city/land) á-*429-wa in their Luwian versions. The traditional reading of the term á-*429-wa is *Adanawa*.²³ Nevertheless, in the Çineköy inscription the term *'dn* in the Phoenician version corresponds with the term *hiia-wa/i-* in the Luwian version; this makes very plausible the recent proposal of Oreshko and Yakubovich, that the term á-*429-wa should to be read as *Ahhiyawa*.²⁴

The Assyrian name of Cilicia (*Qawe* and later *Qu[w]e>Que*),²⁵ the Babylonian (*Humē*) and Hebrew/Aramaean one (*QWH*) are all derived from the term *Hiyawa*.²⁶ The Assyrian term *Que* referred mainly to the eastern part of Cilicia, known as *Cilicia Pedias* and *Cilicia Campestris* in Greek and Latin texts respectively. For the western, mountainous part of Cilicia (*Cilicia Tracheia* and *Cilicia Aspera*), the Assyrians used the term *Hilakku* (KUR Hilak-ku).²⁷ Gradually, the term *Hilakku* prevailed and henceforth was used for all Cilicia. Already Kreschmer noted that the term *Κυλικία* is derived from the term *Hilakku*.²⁸

The Akkadian term *Danuna*, mentioned in a 14th century letter of the king of Tyre to the Egyptian king, could also be linked to the terms *dnnym*, *'dn* and *Atana/Adanawa*.²⁹ The majority of the scholars locate this *land of Danuna* in Cilicia, because of the similarity of its name with the city *Atana/Adanawa*.³⁰ The term *Danuna* is also attested in some of the letters exchanged between Hattusili III and Ramesses II.³¹ Edel proposed that *Danuna* should be equated with the terms *Kizzuwatna* and *Qaa-ṛú¹-[e]* in the same letters and that all these terms referred to Cilicia.³² Nevertheless, Simon recently showed that there is very reasonable doubt about the

²⁰ Yakubovich 2015b, 39; KARATEPE 1 § 37.

²¹ Payne and Melchert 2012, 5.

²² Laroche 1958, 266–7; Vanschoonwinkel 1990, 195–7; Tropper 1993, 3 n. 4; Lipiński 2000, 242; 2004, 123; Hawkins 2000, 40; 2015, 55; Lanfranchi 2009, 128; Beckman *et al.* 2011, 266; Yakubovich 2015b, 38; Bryce 2016, 74. *contra* Simon 2015, 393–4.

²³ Recently Hawkins 2016, 26.

²⁴ Oreshko 2013, 20; Yakubovich 2015a, 56.

²⁵ Ahhiyawa > Hiyawa > *Qawa > Que. Kreschmer 1933, 233–8; Hawkins 2006, 191; 2009, 166; Jasink and Marino 2007, 411; Oreshko 2013, 28; Dinçol *et al.* 2015, 67; Bryce 2016, 74.

²⁶ Hawkins 2006, 191.

²⁷ Bing 1971, 99; Desideri and Jasink 1990, 8–11; Ehling *et al.* 2004, 9 n. 36; Hawkins 2006, 191; Novák 2010, 406; Payne and Melchert 2012, 5.

²⁸ Kreschmer 1933, 236; Symington 2006, 195; Beckman *et al.* 2011, 266.

²⁹ EA 151:52. Rainey and Schniedewind 2015, 763–7.

³⁰ e.g. Jasink and Marino 2007, 410. Simon (2015) recently proposed that this kingdom was located in North Syria instead.

³¹ KUB 3.62, 499/d, KBo 1.15 + 19 (+) 22; Edel 1994, 2:94.

³² Edel 1994, 2: 94–5, 120, 139, 370; also Rainey 1996, 10 and Hawkins 2006, 194.

equation of the terms *Danuna*, *Kizzuwatna* and *Qaa-ʾú¹-[e]*.³³ The term *Qaa-ʾú¹-[e]* is only partially preserved in only one tablet,³⁴ therefore the reading *Qa[we]* is uncertain.³⁵ The Egyptian sources also mention the term *Qode*,³⁶ which is usually thought to be located in Cilicia.³⁷ It was proposed that *Qode* corresponded with the Luwian term *Hiyawa* (*Qode* > **Qawe* > *Hiyawa* > *Que*),³⁸ but Yakubovich and Simon have convincingly argued against it.³⁹ It is possible that the Egyptian term *Qode* corresponds to the term *Qṭ* in the Ugaritic texts, but the surviving texts offer no hints about its location.⁴⁰

The terms *dnnym* (Zincirli, İncirli, Çineköy) and *'dnnym* (Karatepe) are usually transcribed as *Danuna*;⁴¹ they are used as an ethnonym in the Phoenician texts and refer to the subjects of the kingdom of *Hiyawa/Qw/'dn*. In the Çineköy inscription this term is translated in Luwian with the ethnonym *Hiyawa* and in the Karatepe inscription with the term á-*429-wa. Forlanini proposed that *dnnym* is the Semitic transcription of the ethnonym *Δαυαοί*;⁴² the synonymous use of the Phoenician ethnonym *dnnym* with the Luwian ethnonym *Hiyawa* (Çineköy) makes this proposal very plausible. Recently, also Radner arrived at the same conclusion: she argued that the term *Yadnana*⁴³ (i.e. the Assyrian name of Cyprus), the term *dnnym* (i.e. one of the 'Sea Peoples') in the inscriptions of Medinet Habu from the reign of Ramesses III III, as well as the term *dnnym* in the above mentioned Phoenician inscriptions from Cilicia are all derived from the ethnonym *Δαυαοί*.⁴⁴

To sum up, the Luwian term *Hiyawa* (used for an EIA kingdom in Cilicia) is derived from the Hittite term *Ahhiyawa* (used for an LBA kingdom in the Aegean); the terms *dnnym* and *'dn* (the Phoenician translations of the term *Hiyawa*), and possibly also the term *Danuna*, are linked with the ethnonym *Δαυαοί* and also with the term *Atana/Adanawa* (an LBA land/city in Cilicia). We can, thus, assume that also the terms *Atana/Adanawa* and *(Ah)hiyawa* are somehow connected with each other. Hajnal tried to solve this conundrum by suggesting that the LBA kingdom of *Ahhiyawa* was located in Cilicia, but this proposal rightfully has found no support.⁴⁵ Hawkins proposed that some Mycenaeans, i.e. *(Ah)hiyawans*, settled in Cilicia already during the LBA,⁴⁶ but there is no textual or archaeological evidence to support this assumption. Novák recently offered a simpler and more appealing explanation, namely that the term *dnnym/'dn* and the ethnonym *Danaans* (i.e. *Δαυαοί*) are derived from the place name *Adana*.⁴⁷ We should not, however, assume that a population group migrated from Cilicia to the Aegean at some point during the MBA or LBA; the ethnonym alone could have been transplanted, maybe as the result of an interdynastic marriage.⁴⁸

³³ Simon 2011, 258; 2015, 396–7.

³⁴ KBo 1.15 + 19 (+) 22, Section O.

³⁵ Hawkins 2006, 194; Simon 2011, 258–9. *Qaa-ʾú¹-[e]* could be connected with the *land of Kawiza*, mentioned in the Story of Sinuhe (Schneider 2002, 264–6). Nevertheless, the location of *Kawiza* is unknown: Hawkins 2006, 194; Simon 2011, 261–2.

³⁶ For a catalogue of the texts, see Simon 2011, 249–50.

³⁷ Hawkins 2000, 39; Bryce 2005, 249. Simon (2011, 263) located it in north Syria and Liverani (1995, 49) in Tarhuntassa.

³⁸ Lebrun and Vos 2006, 50–2.

³⁹ Yakubovich 2010, 152 n. 93; Simon 2011, 257–63.

⁴⁰ Simon 2011, 256–7.

⁴¹ e.g. Jasink and Marino 2007, 410; Bryce 2016, 3.

⁴² Forlanini 1988, 142–3; 2005, 111–2; Finkelberg 2005, 152; 2006, 116.

⁴³ Ya' and Adnana, i.e. "island of Adnana".

⁴⁴ Radner 2010, 436. The Egyptian term *D/Tanaja*, which referred to mainland Greece since the late 15th century, is also linked to these terms: Kopanias 2015a, 216 ff.

⁴⁵ Hajnal 2003, 39–42.

⁴⁶ Hawkins 2006, 194.

⁴⁷ Novák 2010, 407–8.

Find Place	Personal Names, Geographic and Ethnic Terms		Dating
	HLUW	PHOEN	
Arsuz 1+2 ⁴⁹	Suppiluliuma Walastanean King, (land) Hiyawa (city/land) Adanawa ⁵⁰ or Hiyawa ⁵¹		late 10th century ⁵² 910 or 900 BC ⁵³
Zincirli ⁵⁴		Kilamuwa king of Y'DY [Sam'al] <i>mlk dn[n]ym</i>	middle 9th century ⁵⁵ 825 BC ⁵⁶
İncirli ⁵⁷		<i>Wrkys</i> , king of <i>Qw Wrkys</i> , king of the House of Mopsos (<i>wryks mlk z bt mp[š]</i>), king of the Danunians (<i>mlk dnnym</i>)	765 BC ⁵⁸ late 740s BC ⁵⁹
Hassan Beyli ⁶⁰		<i>'wrk</i> <i>mlk dn</i>	Ashurdan III ⁶¹ Tiglath-pileser III ⁶² Sargon II ⁶³
Çineköy ⁶⁴	Warikas	<i>w[rk]</i>	Tiglath-pileser III ⁶⁵ late 8th century ⁶⁶ late 7th century ⁶⁷
	Muk[sas]	<i>mpš</i>	
	Hiyawaeans	<i>dnnym</i>	
	Hiyawa	<i>'dn</i>	
Karatepe 1 ⁶⁸	Azatiwandas	<i>'ztwd</i>	745 BC ⁶⁹ late 8th century ⁷⁰ early 7th century ⁷¹
	Awarikus	<i>'wrk</i>	
	king of Adanawa	<i>'dnnym</i>	
	House of Muksas	<i>bt mpš</i>	
	á-*429-wa/i (Adanawa or Ahhiyawa)	<i>'mq 'dn</i>	
	á-ta-na-wa/i-za(URBS) TERRA+ (plain of Adana)	<i>'mq 'dn</i>	
	á-*429-wa/i (Adanawa or Ahhiyawa)	<i>'dnnym</i>	
	Azatiwadaya (fortress)	<i>'ztwdy</i>	
Cebel Ires Dağı ⁷²		<i>wryk</i> (Awarikus) <i>wrykly</i> (Awarikliya) <i>Kw</i> (Kawa)	second half 7th century ⁷³

⁴⁹ Dinçol *et al.* 2015, 59–60; Bryce 2016, 68.

⁵⁰ Dinçol *et al.* 2015, 64–5; Hawkins 2016, 26.

⁵¹ Oreshko 2015.

⁵² Dinçol *et al.* 2015, 76; Bryce 2016, 67.

⁵³ Dillo 2016, 40.

⁵⁴ For further references, see Fales 1979, 6 n. 1–2; Brown 2008, 342 n. 13.

⁵⁵ Brown 2008, 342 and n. 9 for further references.

⁵⁶ Tropper 1993, 27; Lipinski 2004, 115.

⁵⁷ Kaufman 2007; Dodd Swartz 2012.

⁵⁸ Lipinski 2004, 118.

⁵⁹ Kaufman 2007, 9.

⁶⁰ Lemaire 1983.

⁶¹ Lipinski 2004, 117–8.

⁶² Gander 2012, 296.

⁶³ Lemaire 1983, 18–9.

⁶⁴ Luwian version: Tekoğlu *et al.* 2000, 968–72; Beckman *et al.* 2011, 263–6; Payne and Melchert 2012, 42–4.

Phoenician version: Tekoğlu *et al.* 2000, 994–5.

⁶⁵ Gander 2012, 296.

⁶⁶ Gander 2012, 293–6; Bryce 2016, 70.

⁶⁷ Oettinger 2008, 64; Payne and Melchert 2012, 42.

⁶⁸ Bron 1979; Çambel *et al.* 1999; Hawkins 2000, 45–68; Schmitz 2008; Payne and Melchert 2012, 21–42.

⁶⁹ Lipinski 2004, 117–9.

⁷⁰ Winter 1979; Brown 2008, 342 n. 15; Payne and Melchert 2012, 20; Bryce 2016, 3.

⁷¹ Oettinger 2008, 64.

⁷² Mosca and Russell 1987; Röllig 2008; Schmitz 2017.

⁷³ Röllig 2008, 51.

MOPSOS

In the İncirli inscription king *Wrkys* claims to be a descendant of the House of *mp[š]*. In the Çineköy inscription king *Warikas* (Phoenician: *w[rk]*) mentions that he is a descendant of *Muk[sas]* (Phoenician: *mpš*). In the Karatepe inscription *Azatiwandas* (Phoenician: *'ztwd*) claims that king *Awarikus* (Phoenician: *'wrk*) was a descendant of the House *Muksas* (Phoenician: *mpš*). The fact that all these kings of Hiyawa/*dnnym* emphatically state that they were descendants of *Muksas/mpš*, while they mention none of their other predecessors, shows that *Muksas/mpš* was considered the founder of their royal dynasty and probably also of the kingdom of *Hiyawa/dnnym* in Cilicia.

The name *Mók^wsos*, a variation of the name *Muksas/mpš*, appears in Linear B tablets in Knossos and Pylos.⁷³ In the so called *Indictment of Madduwatta* of the late 15th/early 14th centuries a certain *^mMu-uk-šú-uš* is mentioned, probably in connection with Ahhiya(wa).⁷⁴ Oettinger argued that the name *Mopsos* is Greek, not Anatolian, because otherwise its Hittite or Luwian form would have been **Mukussa* or **Mukussu*.⁷⁵ Already in 1948 Barnett proposed that *Muksas/mpš*, the forefather of the Hiyawan kings in Cilicia, is to be identified with the seer Mopsos, the son of Manto and grandson of Teiresias.⁷⁶ The subsequent discovery of more inscriptions from Cilicia, mentioning *Muksas*, have also convinced the majority of scholars.⁷⁷

The earliest references to Mopsos originate from Greek authors of the 7th century.⁷⁸ His mother was forced to leave Thebes after its destruction by the Epigoni and found refuge in Klaros in West Anatolia; there she married Rhakos, the ruler of the city with a Cretan origin, and gave birth to Mopsos.⁷⁹ After the end of the Trojan War, Amphilochos and Kalchas led some of the Achaeans and other people (μυγᾶδων τινῶν ἐκ Τροίας) away from Troy;⁸⁰ when they arrived in Klaros, Kalchas was defeated by Mopsos in a contest in seer-craft.⁸¹ Afterwards, Kalchas, Amphilochos and Mopsos, led the immigrants to the east. Along the way, some of them decided to settle in locations they considered suitable: Podaleirios settled in Caria, Polypoites and Leonteus in Pamphylia;⁸² Kalchas founded Selge in South Pisidia,⁸³ and Mopsos established several cities in Pamphylia and in Cilicia, which was renamed *Mopsopia*.⁸⁴

⁷³ KN De 1381.B, PY Sa 774; Barnett 1953, 142; Vanschoonwinkel 1990, 194; Ramón 2005, 29; Jasink and Marino 2007, 408 n. 16; Oettinger 2008, 63 (rendering /Mok^wso-/).

⁷⁴ Vanschoonwinkel 1990, 197; Tekoğlu *et al.* 2000, 983–5; Jasink and Marino 2007, 408. Oettinger (2008, 64) mentioned: “*The Muksus living in the late-fifteenth century and mentioned in the Hittite letter to Madduwattas could have been a Greek.*” *contra* Gander 2012, 300.

⁷⁵ Oettinger 2008, 64; also Jasink and Marino 2007; Hawkins 2009, 166; Fowler 2013, 550; Yakubovich 2015b, 36–8. On the other hand, the Lydian writer Xanthus (*apud* Nikolaos of Damascus, FGrHist 90 F16) mentioned that Mopsos was Lydian. The name *Muksos* was inscribed in one of the wooden beams of Tumulus MM in Gordion (c. 740 BC): Liebhart and Brixhe 2009, 145–52.

⁷⁶ Barnett *et al.* 1948, 60; 1953.

⁷⁷ e.g. Vanschoonwinkel 1990; Finkelberg 2005, 152; 2006, 116; Forlanini 2005, 111–4; Lemaire 2006; Jasink and Marino 2007; Oettinger 2008; 2011; Hawkins 2009, 165–6; Liebhart and Brixhe 2009, 147–9; López-Ruiz 2009; Yakubovich 2010, 151–6; 2011, 538; 2015b; Beal 2011, 596; Röllig 2011, 122; Sams 2011, 608; Payne and Melchert 2012, 40 n. 14; Singer 2012, 459–61; Bryce 2016, 3.

⁷⁸ Kallinus of Ephesos (Callinus F 8 West) and Hesiod: Barnett *et al.* 1948, 60.

⁷⁹ Hesiod, *Melamp.* F 278–9.

⁸⁰ Strabo 14.4.1 and 14.5.21.

⁸¹ Finkelberg 2015, 134 n. 40. According to Sophocles (fr. 180) this contest took place in Cilicia. It is also attested that Kalchas died right after the contest (Hesiod, *Melamp.* F 278; Strabo 14.1.27).

⁸² Herodotus 7.91; Sophokles *apud* Strabo 14.5.16. Danek 2015, 368.

⁸³ Strabo 12.7.3.

⁸⁴ Pl. *NH* 5.96.

Some of the immigrants continued with their journey: some settled in Syria, where Amphilochos founded the city Posideion, which continued to exist at least until the time of Herodotus (3.91.1). Others reached Phoenicia, and established the city Askalon.⁸⁵ This narrative could reflect the historic memory of an overland migration of various groups of people from West Anatolia, through Cilicia and Syria, all the way to Philistia.⁸⁶ Interestingly, a similar series of events is described in a well-known passage in the Medinet Habu inscription of Ramesses III:⁸⁷ it is mentioned that several groups of people from "*foreign countries... in their islands*," attacked Egypt, having previously destroyed a series of foreign lands: Hatti, Qode (i.e. Cilicia), Carchemish, Arzawa (i.e. West Anatolia), Alashia (i.e. Cyprus) and Amurru, where they "*desolated its people, and its land was like that which has never come into being*." Of course, these narratives cannot be taken at face value, but we should also not ignore the fact that both the Egyptian and the later Greek Sources describe a similar course of events. As Finkelberg noted, "*(i)t seems to be more than a mere coincidence that this pottery [i.e. Mycenaean IIIC:1b] is found along the same route that was associated in Greek tradition with the migration of Mopsos and his people*."⁸⁸

A further indication that these narratives may be an echo of historic events, comes from another Medinet Habu inscription: one of the leaders of the 'Sea People' warriors with feathered-helmet, defeated by Ramesses III during his Year 5 campaign and depicted on his mortuary temple, was named m-sh-k-n, which Redford⁸⁹ reconstructed as *Mā-š(a/i)-k-n(0) ; he derived the name from Μόσχος or Μόσχειον, i.e. bull(-like) and suggested a possible etymological connection to Muksa(s)/Mopsu(s). Redford also noted its resemblance to the ethnonym *Mushki*.⁹⁰ A second captured warrior is named m-r/l-y-w, which Redford reconstructs as *Mā-r/i-3-yo(s) and links to Μάλεφος, Μάλεος or Μαλλός. Mallos is a city in Cilicia, which was thought to have been founded by Mopsos.

The story of Mopsos in later Greek sources and the fact that he was considered as the founder of the royal dynasty of the kingdom of *Hiyawa/dnny*m in the EIA Luwian and Phoenician inscriptions from Cilicia, indicate that groups of Achaeans migrated there at the end of the LBA.⁹¹ It should be pointed out that according to the Greek sources the migration from West Anatolia, to Cilicia, North Syria and finally to Canaan was a long process, which lasted for more than one generation.⁹²

Further linguistic evidence is to be found. As already mentioned, one or more members of the Mopsos dynasty in the land *Hiyawa/Qw/dnny*m are named in the Luwian and Phoenician inscriptions in Cilicia: *Wrkys* (İncirli), *Warikas/w[rk]* (Çineköy), *Awarikus/ 'wrk* (Karatepe), *'wrk* (Hassan Beyli) and *wryk* (Cebel Ires Dağı Dağı).⁹³ These names are usually transliterated as

⁸⁵ Strabo 14.4.3; Xanthus *apud* Steph. Byz. s.v. Ασκάλων (765 F 17 Jacoby). Of particular interest is also the reference of Xanthos (765 F 17a Jacoby), that Mopsos threw Atargatis into the Ascalon lake, which implies that "*Mopsos was regarded as the founder of the cult of the 'Askalon goddess'*" (Finkelberg 2006, 117).

⁸⁶ Yasur-Landau 2003, 37–8; 2010, 114 ff; Singer 2012, 459–60; 2013.

⁸⁷ Bryce 2005, 333: "*The foreign countries made a conspiracy in their islands. All at once the lands were removed and scattered in the fray. No land could stand before their arms, from Hatti, Qode, Carchemish, Arzawa, and Alasiya on, being cut off at one time. A camp was set up in one place in Amurru. They desolated its people, and its land was like that which has never come into being. They were coming forward toward Egypt, while the flame was prepared before them. Their confederation was the Peleset, Tjeker, Shekelesh, Denyen, and Weshesh, lands united. They laid their hands upon the land as far as the circuit of the earth, their hearts confident and trusting: 'Our plans will succeed!'*".

⁸⁸ Finkelberg 2005, 153.

⁸⁹ Redford 2007, 300; also Yasur-Landau 2012, 33; Emanuel 2017, 89.

⁹⁰ About the Mushki/Phrygians, see Kopanias 2015b.

⁹¹ Hawkins 2006, 194; Oettinger 2008, 65; 2011; Woudhuizen 2015, 221; Bryce 2016, 74.

⁹² Finkelberg 2006, 117 n. 41.

⁹³ Azatiwandas (KARATEPE) was not a king, but a vassal of the unnamed son of Awarikus: Lipinski 2004, 117.

Awarikus and Warikas. Most of the scholars believe that these names refer to the same person, probably the king known as Urikki in the Assyrian sources.⁹⁴ Both the names Awarikus and Warikas have been etymologically associated with Greek names:

Awarikus - Εἰσαρχος - Εὐαρχος⁹⁵ or Πάκιος⁹⁶

Warikas - Wo-ro-i-ko - Ποίκος⁹⁷

Furthermore, Schmitz identified some Greek terms in the Phoenician version of the Karatepe inscription.⁹⁸ Particular noteworthy is the divine appellation KRNTRYŠ of Baal, which is to be interpreted as *Κορυνητήριος (i.e. 'mace-bearing').⁹⁹ Greek names are also preserved in the Phoenician inscription of Cebel Ires Daği from the second half of the 7th century¹⁰⁰ As Schmitz noted, "(t)hese possible traces of Greek add substance to the suggestion of a Greek linguistic stratum in Iron Age Cilicia."¹⁰¹

ARCHAEOLOGICAL FINDS AND GREEK TEXTUAL EVIDENCE

Greek and Latin texts show a strong link between Mopsos and Cilicia. Pliny mentioned that it was renamed as *Mopsopia* after his migration.¹⁰² The name of Mopsos also survived in two later Cilician place names: *Mopsouhestia* (i.e. Mopsos' hearth)¹⁰³ and *Mopsoukrene* (i.e. Mopsos' fountain).¹⁰⁴ Interestingly, the term *Mopsouhestia* is the same as the one used in the Phoenician version of the KARATEPE inscription (*bt mpš*, i.e. House of Mopsos).¹⁰⁵

Mopsos and Amphilochos are supposed to have been buried in Magarsos, the port of Mallos,¹⁰⁶ but the surviving texts do not explicitly mention that it was founded by them. Later sources attributed to Mopsos the foundation of only one city in Cilicia, Mallos, which he supposedly established together with Amphilochos.¹⁰⁷ Afterwards Amphilochos traveled back to Argos, with the aim of collecting more settlers and then returned to Mallos together with a

⁹⁴ Lipinski 2004, 117; Hawkins 2006, 193; Lanfranchi 2009, 128; Novák 2010, 407; Gander 2012, 292–7; Payne and Melchert 2012, 5; Oreshko 2013, 19; Bryce 2016, 69. *contra* Simon 2014; Yakubovich 2015b, 42.

⁹⁵ Krahmalkov 2000, 38–9; Lipinski 2004, 120–1; Schmitz 2008, 7; 2009b, 141; Miller 2014, 13; Yakubovich 2015b, 39.

⁹⁶ Forlanini 1996, 15; Jasink and Marino 2007, 408–9.

⁹⁷ Lipinski 2004, 121–2; Miller 2014, 13; Simon 2014, 95.

⁹⁸ Schmitz 2008.

⁹⁹ Schmitz 2008, 7; 2009b. This term is mentioned six times in the Phoenician text. In the Hieroglyphic Luwian version of the text the deity is described as (DEUS) TONITRUS-*hu-za-sá* (i.e. Tarḥunzas the highly blessed): Schmitz 2009b, 122.

¹⁰⁰ Schmitz 2017, 122–6.

¹⁰¹ Schmitz 2009b, 141.

¹⁰² Pl. NH 5.96. Already Sophokles (*apud* Str. 14.5.16) used the names Pamphylia and Cilicia.

¹⁰³ Strabo 14.5.19. The city *Mopsouhestia* was located in Παγκικά όρη (τούρκ. Misis dağıları). It is probably to be identified with the place name *Pahar*, mentioned in the KARATEPE inscription and the city *Pahri*, which Salmas-nassar III destroyed in 839: Jasink and Marino 2007, 412.

¹⁰⁴ Scholia of Dionysius Periegetes 850; Eusebius Chr.-Can. p. 60 Helm²; Fowler 2013, 549. His name was also included in the name of *Moksupolis* in southern Phrygia.

¹⁰⁵ Bossert 1950, 123; Jasink and Marino 2007, 412.

¹⁰⁶ Strabo 14.5.16. Magarsos may be identified with the Hittite city *Urušša*, which is mentioned in Hieroglyphic Luwian as *Urassa/i*: Dillo 2016, 47–50.

¹⁰⁷ Strabo 14.5.16. Already Hesiod (fr. 279) and Herodotus (3.91) had associated Amphilochos from Argos with Cilicia. The attribution to Mopsos of the foundation of cities is fictitious: Vanschoonwinkel 2014, 89–90.

group of Argives.¹⁰⁸ The later inhabitants of Mallos considered Argos as their Mother City; thus Alexander the Great, who also claimed to be of Argive origin, granted them a tax exemption.¹⁰⁹ So far, there is no archaeological evidence, which could confirm that Mallos was a Greek colony,¹¹⁰ so it has been proposed that its claim was fictitious and Alexander's decision had ulterior political motives.¹¹¹ Nevertheless, the coin legends in Mallos were written in Greek from the later 5th century,¹¹² so at least part of its population must have spoken Greek. The archaeological exploration of this site is still very limited, so future excavations will hopefully shed more light to this question.

Archaeological excavations in Cilicia and Pamphylia are still very limited in number and restricted to only a few sites.¹¹³ During the LBA, while this region was an integral part of the Hittite kingdom, only a very limited amount of LH IIA–IIIB pottery was imported, mainly in Mersin, Tarsus and Kazanlı.¹¹⁴ After the collapse of the Hittite kingdom this situation changed dramatically. Significant quantities of LH IIIC pottery have been discovered in many sites in Cilicia; a substantial percentage of this pottery was produced locally.¹¹⁵

As already mentioned, the city of Adana existed already in the beginning of the LBA period and was called *Adanawa* or *Adaniya*.¹¹⁶ Interestingly, there are no finds of LH IIIC pottery and this city is mentioned not even once in Greek texts until the time of Alexander. It appears that no people from the Aegean settled in that city until, at least, the Hellenistic period. In Kinet Höyük there is no evidence that a cultural change took place during the transition to the EIA.¹¹⁷ The settlement 13.2 of the Hittite period was destroyed by fire and subsequently the site was re-inhabited by a non-indigenous group of people, who lived in simple dwellings (Period 12a–c); the new inhabitants were pastoralists, who did not exploit the sea or engage in commercial activity; very few metal objects were found and only small quantities of LH IIIC pottery.¹¹⁸

Tarsus (Gözlükule) was first excavated by H. Goldman (1934–1938, 1947) and then by A. Özyar (2001 ff). Tarsus existed during the Hittite period and can probably be identified with the city of *Tarša*.¹¹⁹ In the last layer of the Hittite phase (Layer LB IIa) only Hittite pottery was found.¹²⁰ In the beginning of the 12th century the official buildings were destroyed, but no Mycenaean pottery was found in that layer (LB IIb first phase).¹²¹ Subsequently the site was fully destroyed and new buildings were hastily constructed by people who produced local LH IIIC pottery, including cooking pots (LB IIb later phase).¹²² An apsidal building in that layer re-

¹⁰⁸ Strabo 14.5.16.

¹⁰⁹ Arr. An. 2.5.9.

¹¹⁰ Scheer 1993, 226; Ehling *et al.* 2004, 11.

¹¹¹ Ehling *et al.* 2004, 17.

¹¹² Balzat *et al.* 2013, xix.

¹¹³ For an overview of the archaeological research in Cilicia, see French 2013.

¹¹⁴ Sherratt and Crouwel 1987, 341; Lehmann 2007, 510; Gates 2010, 69; French 2013, 482; Vanschoonwinkel 2014, 44.

¹¹⁵ For a catalogue of sites in Cilicia with LH IIIA, IIIB and IIIC pottery: Yakar 1993, 14–8; Jean 1999, 27–31; Lehmann 2007, 498–500; Gür 2014–2015.

¹¹⁶ See above n. 21.

¹¹⁷ Jean 2003, 80–1; Gates 2010, 71; 2013, 5.

¹¹⁸ Gates 2010, 70; 2013, 507.

¹¹⁹ Desideri and Jasink 1990, 74 ff.

¹²⁰ Yalçın 2013, 200.

¹²¹ Slane 2006, 6; Gates 2010, 70.

¹²² Goldman 1956, 58; Sherratt and Crouwel 1987, 341; Jean 2003, 82–3; Mountjoy 2005; Lehmann 2007, 497, 510–1; Mommsen *et al.* 2011, 900.

calls similar EIA buildings in the Aegean.¹²³ The presence of this apsidal building and the large quantity of locally produced LH IIIC pottery, including cooking ware,¹²⁴ shows that a group of people from the Aegean settled in Tarsus.¹²⁵ Local pottery shapes continue to be produced on site.¹²⁶ They were gradually replaced by the so called *Cypro-Cilician Painted Pottery*: during the 10th century¹²⁷ Greek Geometric pottery and in the 7th century East Greek pottery was used.¹²⁸

According to later Greek sources, a group of people from Argos settled in Tarsus at a very early age, namely when Triptolemus and the Argives were wandering looking for Io,¹²⁹ but it was not claimed that this city was founded by them. There are archaeological finds, which show that a group of Greeks lived in that city during the 8th and 7th centuries,¹³⁰ but not enough in order to consider it a Greek colony.¹³¹ The presence of some Greeks in Tarsus during the first half of the 8th century is indicated by an economic text on an Assyrian cuneiform tablet, discovered in the city, which contains a list of six names: two are Luwian, one is possibly Luwian, and three are Greek.¹³² By the Classical period there probably was no significant Greek community in the city, since until the 4th century the coin legends in Tarsus were written in Aramaic, not in Greek, and there are no Greek inscriptions earlier than the 1st century BC.¹³³ Greek became the predominant language in Tarsus, as in many other cities in Cilicia, from the late Hellenistic period onwards.¹³⁴

In the beginning of the 12th century, Soloi (Soli Höyük) was destroyed; LH IIIC pottery was found in the layer that followed the destruction level (Trenches G8, E9, F9).¹³⁵ In later layers, Late-Geometric and Archaic pottery also appears (Trenches G7, G8, G9).¹³⁶ Furthermore, East-Greek architectural terracottas of the 7th century indicate the presence of a Greek temple in Soloi.¹³⁷ According to Herodotus, Amphilochoi was killed there, but it was not explicitly mentioned that the city was founded by him.¹³⁸ Soloi was settled either by Argives¹³⁹ or by Rhodians and Achaeans,¹⁴⁰ at some point prior to the 7th century, since it is mentioned already by Hesiod and Hecataeus.¹⁴¹ According to a decree of the late 4th century in Argos, the citizens of Soloi and Aspendos had the right to claim citizenship in Argos, since they were considered Argive settlers.¹⁴² It seems that the inhabitants of Soloi continued to speak Greek also in later periods, but the barbarisms in their local dialect became proverbial. The coins of Soloi bore the image of

¹²³ Yalçın 2013, 200 fig. 5.

¹²⁴ Killebrew 1998, 397.

¹²⁵ Gates 2010, 70; Gür 2014–2015, 19.

¹²⁶ Slane 1987, 84; Yalçın 2013, 198.

¹²⁷ Yalçın 2013, 198, 202 fig. 4.

¹²⁸ Rollinger 2001, 250; Boardman 2014, 515, 521.

¹²⁹ Strabo 14.5.12: "ἡ δὲ Ταρσὸς κεῖται μὲν ἐν πεδίῳ κτίσμα δ' ἐστὶ τῶν μετὰ Τριπτολέμου πλανηθέντων Ἀργείων κατὰ ζήτησιν Ἰοῦς."

¹³⁰ Bing 1971, 99–100.

¹³¹ Ehling *et al.* 2004, 11.

¹³² Schmitz 2009a, 131.

¹³³ Balzat *et al.* 2013, xix.

¹³⁴ Balzat *et al.* 2013, xxi.

¹³⁵ Yağcı 2007, 373 figs. 1–8; 2012, 7.

¹³⁶ Yağcı 2012, 7.

¹³⁷ Yağcı 2012, 10–4.

¹³⁸ Hesiod *apud* Str. 14.5.17.

¹³⁹ Strabo 14.5.8; Mela I.13 (71); Polyb. 21.24.10; Liv. 37.56.

¹⁴⁰ Strabo 14.5.8; Eust., Dionysius Periegetes, 875. See also Blumenthal 1963, 106, 121; Desideri and Jasink 1990, 27 ff; Ehling *et al.* 2004, 11.

¹⁴¹ Hesiod *apud* Strabon 14.5.17; Hecataeus *apud* Steph. Byz. s.v. Σολοί.

¹⁴² Stroud 1984, 201–2.

Athena and their legends were written in Greek from the late 5th century onwards.¹⁴³ According to Scylax only Soloi and Holmoi in Cilicia could be described as Greek cities at his time.¹⁴⁴

In Kilise Tepe in the Mersin Province the layers of the early 12th century show a cultural continuity with the previous period, but the living conditions deteriorated (Levels IIa-b).¹⁴⁵ In the subsequent level, the *Stele and East Building* (Level IIc) was destroyed by fire and then a significant quantity of LH IIIC pottery appeared (Level IId).¹⁴⁶ The archaeological evidence points to the existence of a Greek settlement in the area of Mersin at least during the 7th century.¹⁴⁷

LH IIIC pottery was also found in Kazanlı Höyük (in significant quantities),¹⁴⁸ Yumuktepe/Mersin,¹⁴⁹ Domuztepe,¹⁵⁰ Dağılıbaz Höyük,¹⁵¹ İslamkadı Çiftlik,¹⁵² Soyalı Höyük,¹⁵³ Misis¹⁵⁴ and Sirkeli Höyük.¹⁵⁵ Important quantities of LH IIIC pottery, a large percentage of which was locally produced, was also found in North Syria, namely in Tayinat,¹⁵⁶ Alalakh,¹⁵⁷ Sabuniye¹⁵⁸ and in at least 18 EIA sites in the Amuq plain.¹⁵⁹ In the case of Tayinat, there is substantial evidence, which shows that people from the Aegean migrated there in the early 12th century, since cooking wares and spool-shaped loom weights of Aegean type have been found.¹⁶⁰

Greek cities were established mainly west of Soloi, in Cilicia Tracheia.¹⁶¹ The foundation of the city of Olbe was attributed to Aias, son of Teukros, after the Trojan War.¹⁶² Interestingly, until the Roman period all rulers of the city had to assume the name of either Aias or Teukros. Later Greek texts linked the foundation of this city directly with the Achaean migration to Cyprus, since Teukros founded the city of Salamis. During the Archaic period, a group of Samians founded the cities of Nagidos and Kelenderis in Cilicia Tracheia.¹⁶³ Three more Greek cities are mentioned in Cilicia Tracheia, namely Anemourion, Aphrodisias and Holmoi, but we know almost nothing about them.

In Pamphylia the foundation of Phaselis was attributed either to Mopsos¹⁶⁴ or to one of

¹⁴³ Ehling *et al.* 2004, 14; Balzat *et al.* 2013, xix.

¹⁴⁴ Ps. Scylax 102.

¹⁴⁵ Jean 2003, 84–6; French 2007; 2013, 480–1; Hansen and Postgate 1999, 112–3; Jackson and Postgate 1999, 546; Symington 2001, 169–72; Sherratt 2013, 624.

¹⁴⁶ Postgate 2008, 170–1; Yağcı 2012, 6.

¹⁴⁷ Haider 1996, 84; Rollinger 2001, 250.

¹⁴⁸ Mee 1978, 131, 150; Sherratt and Crouwel 1987; Lehmann 2007, 497–8.

¹⁴⁹ Jean 2003, 83–4.

¹⁵⁰ Goldman 1935, 526; 1938, 54; Seton-Williams 1954, 154.

¹⁵¹ Killebrew 2006–2007, 250; Lehmann *et al.* 2008, 187.

¹⁵² Seton-Williams 1954, 135, 158; Mee 1978, 129.

¹⁵³ Seton-Williams 1954, 135, 169.

¹⁵⁴ Lehmann 2007, 517.

¹⁵⁵ Ahrens *et al.* 2010, 62. Small quantities of LH IIIC pottery were also discovered in a few sites of Central Anatolia: Konya-Çumra, Hatipkale, Dineksaray and Meram-Zoldura (Bahar and Koçak 2008, 13–14 n. 18). The LH IIIC pottery sherds in Fraktin (Özgüç 1948, 264; Drews 1993, 11) may have been imported from Cilicia (Vanschoonwinkel 2014, 72).

¹⁵⁶ Janeway 2011.

¹⁵⁷ Yener and Akar 2011, 6–7.

¹⁵⁸ Pamir and Nishiyama 2010, 301.

¹⁵⁹ Yener *et al.* 2000, 188.

¹⁶⁰ Janeway 2006–2007; 2011; Gates 2010, 70–1. A similar picture is also observed in West Anatolia, as shown by the recent LH IIIC finds in Liman Tepe, Bademgediği and Çine Tepecik (Gür 2014–2015, 17).

¹⁶¹ Ehling *et al.* 2004, 11.

¹⁶² Strabon 14.5.10.

¹⁶³ Blumenthal 1963, 105 ff.; Balzat *et al.* 2013, xvii.

¹⁶⁴ Athenaios, Deipn. Epit. VII 51.

his followers, namely Lakios, who was either from Argos or Rhodes.¹⁶⁵ Callimachus mentioned that, during his migration, Mopsos passed through Aspendos, where he offered a sacrifice in honor of Aphrodite Kastnia, so the city pre-existed.¹⁶⁶ Hellanicus mentions that Aspendos was founded by Deukalion, which shows that it was thought to have been a very ancient city.¹⁶⁷ Its name is not Greek and is probably derived from the ethnonym ΕΣΤΦΕΔΙΥΣ (*Εστφεδύς), which is written on its coins in the 5th century.¹⁶⁸ As in the case of Mallos in Cilicia, people from Argos settled also in Aspendos at some point.¹⁶⁹ The foundation of Selge was attributed to Kalchas, but at some later point also a group of Laconians settled in the city.¹⁷⁰ The city must have been in existence already, since the demonyms of Selge were ΣΤΑΓΕΥΣ, ΣΤΑΕΛΙΣ and ΕΣΤΑΕΛΙΥΣ.¹⁷¹ Side also has a Pre-Hellenic name, which was preserved even after the settlement of Kymaians.¹⁷² At some point, groups of Aeolians also settled in Pamphylia and founded the cities Tenedos, Lyrnessos and Thebe.¹⁷³ In the beginning of the 7th century Rhodians settled in the eastern part of Pamphylia and founded several cities.¹⁷⁴ The name Perge (*Πρέγᾱ¹⁷⁵) is derived from the Hittite name of the city *Parha*.¹⁷⁶ During the Roman period the citizens of Perge considered also Mopsos as their oikistes.¹⁷⁷ During the 7th century a significant group of Rhodians migrated into the city, but Luwian-speaking locals lived alongside with them.¹⁷⁸ In Perge, Aspendos and Sillyon a significant part of the population was indigenous until the Hellenistic period.¹⁷⁹ On the other hand, Phaselis and Melanippion retained characteristics expected to be found in Greek cities.¹⁸⁰

On the Pamphylian coast, there are no archaeological finds from the LBA and the early phase of the EIA. This lack of finds is to be attributed to the limited archaeological research in that area. Recently, LH IIIC pottery was discovered in the acropolis of Perge, but there are still no earlier finds from the LBA.¹⁸¹ In connection with the LH IIIC pottery a terracotta hearth was unearthed, which is similar to the ones discovered in Mycenaean palaces.¹⁸² According to Recke, these finds in Perge show that there was some historic truth in the legends about Mopsos and the other Greek heroes who established the city.¹⁸³ Geometric pottery was also found in Sillyon.¹⁸⁴

¹⁶⁵ Aristaenetus, FGrHist 771 F 1; Heropythos of Colophon, FGrHist 448 F 1. An inscription of the 1st century BC in the temple of Athena in Lindos mentions that the inhabitants of Phaselis dedicated weapons of the Solymians, who they defeated at the time of the foundation of their city (Higbie 2003, 33, 104).

¹⁶⁶ Iamb 10 of Call (F 200a Pf.). Robert (1960, 177) interpreted the figure of a mounted hunter on coins from Aspendos (420–360 BC) as Mopsos. It is often claimed (e.g. Işık 2008, 571) that Aspendos was founded by Mopsos, but this is not explicitly mentioned in the existing texts.

¹⁶⁷ Hellanicos (4 F 15 Jacoby).

¹⁶⁸ This term is probably related to the name *Azatiwataya*, namely the city that Azatiwatas mentions in his KARA-TEPE inscription (Jasink and Marino 2007, 413).

¹⁶⁹ Strabo 14.4.2: "...Ἀσπενδος πόλις εὐάνδρουσα ἱκανῶς, Ἀργείων κτίσμα."

¹⁷⁰ Strabo 12.7.3.

¹⁷¹ Machatshek and Schwarz 1989, 12; Nollé and Schindler 1991, 12 n. 8.

¹⁷² Strabo 14.4.2; Arrian, An. 1.26.4; Pseudo-Scylax, Periplus 101.

¹⁷³ Adak 2007, 46.

¹⁷⁴ Adak 2007, 42–4; 2013, 65.

¹⁷⁵ Miller 2014, 283.

¹⁷⁶ Oettinger 2008, 64; Sams 2011, 608.

¹⁷⁷ Şahin 1999, 1: nos. 101–7.

¹⁷⁸ Abbasoğlu 2001, 177.

¹⁷⁹ Şahin 1999, 1.

¹⁸⁰ Adak 2007, 43.

¹⁸¹ Abbasoğlu 2001, 177; 2009, 62; Martini *et al.* 2010, 112 ff; Recke 2011.

¹⁸² Abbasoğlu 2009, 62–3.

¹⁸³ Recke 2011, 176.

¹⁸⁴ Özer *et al.* 2011, 211.

ASSYRIAN SOURCES

Greeks are mentioned in Assyrian texts as Yamnāiu/Yaunāiu (i.e. *ΙάΦoveς = Ionians).¹⁸⁵ The earliest reference is dated to the reign of Tiglath-pileser III (744–727 BC). Ionians (i.e. Greeks) came “from the middle of the sea” and attacked three small towns in the Phoenician coast.¹⁸⁶ Furthermore, a ^{uru}ia-ú-na (i.e. city of the ‘Ionians’) is mentioned on the coast of North Syria,¹⁸⁷ possibly to be identified with Ra’s al-Basīt and maybe with Posideion.¹⁸⁸

During the reign of Sargon II (721–705 BC) it was noted:

*(Sargon) experienced in battles who in the midst of the Sea as a fisher (does) caught the ‘Ionians’ like fish and provided peace for the land of Que and the city of Tyre.*¹⁸⁹

In another text we read:

*[To subdue the Ionians, whose residences] are in the midst of the Sea, who killed the people of the [city of Ty]re and of the [land] of Que since faraway [days], [interrupted?] the ways(?), out on the Sea I sailed against them [with the ships of...].? and with the weapon stretched on the ground young and old.*¹⁹⁰

Apparently, piratical raids had been a problem for the area between Cilicia and the city of Tyre “since faraway [days]”.¹⁹¹ Nevertheless, it is very probable that these texts refer to the revolt in Cilicia Pedias (Que), which received the support of the Phrygian king Mita/Midas, but was successfully suppressed by Sargon II in 715 BC.¹⁹²

In 696, in the time of Sennacherib (704–681 BC), Kirūa incited a revolt in the cities of Illubru, Ingirâ, and Tarsus in the land Hilakku (Cilicia Tracheia). The Assyrian texts explicitly mention that the road to the land of Que (Cilicia Pedias) was blocked, which implies that the latter remained on the Assyrian side.¹⁹³ The Assyrians crushed the rebellion, plundered the cities involved, and then transported Kirua to Nineveh, where he was publicly executed. The involvement of ‘Ionians’ (i.e. Greeks) is not explicitly mentioned in the surviving texts. Nevertheless, Sennacherib’s Bull Inscription about the events of his sixth campaign (694 BC) states the following:

*Hittites [i.e. Syrians], plunder of my bows I settled in Nineveh. Mighty ships (after) the workmanship of their land they built dexterously. Sailors –Tyrians, Sidonians and Io[n]ians– captives of my land, I ordered at the bank of the Tigris with them. Downstream to Opis I had them shipped to disembark (there).*¹⁹⁴

¹⁸⁵ Rollinger 1997; 2011, 267; Lanfranchi 2000, 13.

¹⁸⁶ ND 2370. Saggs 2001, 164–6; Parker 2000; Rollinger 2001, 237; 2009, 33–4; 2011, 272; Yamada 2008, 303–5.

¹⁸⁷ ND 2737. Saggs 2001, 166–7; Yamada 2008, 305–6; Rollinger 2011, 271. In its vicinity was the city ^{uru}r[e-š] i-šu-ri, (Ri’isi-šurri or Rēši-šuri), probably to be identified with Ra’s Ibn Hāni: Na’aman 2004a; 2004b, 70; Yamada 2008, 306; Rollinger 2011, 271.

¹⁸⁸ Rollinger 2011, 272.

¹⁸⁹ Rollinger 2009, 34.

¹⁹⁰ Rollinger 2001, 239–40.

¹⁹¹ Lanfranchi 2000, 19–22; 2005; 2007; Rollinger 2001, 239–40; 2009, 34; 2011, 273.

¹⁹² Braun 1982, 15; Boardman 2014, 519.

¹⁹³ Grayson and Novotny 2012, 15–6.

¹⁹⁴ Rollinger 2001, 242.

It is very probable that these Greek captives were captured during the Assyrian campaign in Hilakku (Cilicia Tracheia) two years earlier. A very strong indication that this was the case comes from the reference to the events of Sennacherib's campaign of 696 BC in Cilicia, in the book *Babyloniaca* of Berossus (3rd century BC), which relied on earlier sources.¹⁹⁵ The book itself is lost, but in the Armenian translation of Eusebius' Chronicle we find two quotations from *Babyloniaca*, copied by Alexander Polyhistor (1st century AD)¹⁹⁶ and Abydenos (2nd century AD)¹⁹⁷ respectively. In Polyhistor's text we read that Sennacherib fought against Ionians in Cilicia and then erected a statue of himself with a "Chaldean inscription" as a memorial of his victory; most probably it is the statue which Alexander's generals saw in 333 BC in Anchiale, and mistakenly attributed to Sardanapalus (i.e. Ashurbanipal or Ashur-uballit II).¹⁹⁸ In Abydenos' account we read that Sennacherib defeated a group of Ionian warships off the Cilician coast;¹⁹⁹ then he dedicated a temple to Athena,²⁰⁰ and he built (i.e. rebuilt) Tarsus "according to plan and model of Babylon". Anchiale is probably to be identified with the city Ingirâ in Sennacherib's texts.²⁰¹

The Assyrian texts from the reign of Tiglath-pileser III and Sargon II reveal that Greek ships raided the Levantine coast. In the middle of the 8th century, a city of the 'Ionians' was located somewhere on the North Syrian coast, possibly in Ra's al-Basît. Greeks were also involved in two unsuccessful revolts in Cilicia: first, in 715 BC in Cilicia Pedias (Que), probably in cooperation with the Phrygian king Mita/Midas;²⁰² second, in 696 BC in Hilakku (Cilicia Tracheia). Such a strong involvement in Cilicia shows that at least some of the Greek cities in Cilicia Tracheia and in Pamphylia must have been founded prior to that date. After suppressing two revolts in Cilicia, both with some Greek involvement, the Assyrians kings would not have been inclined to permit the establishment of more Greek cities there. Sennacherib's campaign in 696 BC should be viewed as a *terminus ante quem* for the foundation of the Greek cities in Cilicia.

THE FOUNDATION DATES OF THE GREEK CITIES

According to the Greek sources, there was not one, but many small migrations to Pamphylia and Cilicia, spread throughout an extended period of time. The first one took place soon after the Trojan War (according to Eratosthenes dated to 1183 BC and by the Parian Marble to 1209 BC). It was not an organized migration of people from a single city: people from different backgrounds in Northwest and West Anatolia took part in it. It is implied that a significant number of people migrated, since various groups settled along the way (in Caria, Pisidia, Pamphylia, Cilicia and North Syria), but there was still enough of them left to reach and settle in Askalon. As already mentioned, similar events were also described in the Medinet Habu inscriptions of Ramesses III, dated to approximately 1175 BC, according to which a substantial number of people moved through Anatolia and the Levant, destroying one kingdom after the other: Hatti,

¹⁹⁵ Burstein 1978, 24; Rollinger 2001, 241; Lane Fox 2008, 81; Yağcı 2012, 7; Heller 2015, 337.

¹⁹⁶ Alexander Polyhistor, FgrHist 680 F 7c (31).

¹⁹⁷ Abydenos, FgrHist 685 F 5 (6).

¹⁹⁸ Callisthenes, FCrH 124 F 34; Aristobulus, FGrH 139 F 9; B 8: Braun 1982, 19; Lanfranchi 2013, 66. Sardanapalos supposedly also built Anchiale: Strabo 14.5.9; Arrian, Anabasis 2.5.2–4; Athenaeus 12.529 E.

¹⁹⁹ This account of the sea battle could actually refer to Sargon's naval battle against Greeks in Cilicia: Lanfranchi 2013, 68.

²⁰⁰ The text mentions a "temple of Athenians", which is obviously a mistake made by the Armenian translator of Eusebius' text: Lane Fox 2008, 82.

²⁰¹ Lane Fox 2008, 81; Lanfranchi 2013, 66. According to Braun (1982, 18), Illubru recalls the Greek name Olymbrus, the brother of Adanus.

²⁰² Braun 1982, 15; Boardman 2014, 519.

Alashia (i.e. Cyprus), Arzawa (i.e. West Anatolia), Qode (i.e. Cilicia), Carchemish and Amurru.²⁰³ They supposedly attacked Egypt itself, but in the end several groups of them settled in Philistia. The upheavals of that time are evident also in the archaeological record, since many sites in Anatolia and the Levant were either deserted or destroyed, and there is evidence for the movement of various groups of people.²⁰⁴ Such a disorganized and desperate migration of people, as the one described by both the Egyptian and the later Greek sources, must have been necessitated by a calamity,²⁰⁵ or maybe what may at the time have seemed an opportunity. We know that the Hittite kings forcibly relocated tens of thousands of people from West and South Anatolia to the central and northern part of their kingdom, often to dangerous border regions.²⁰⁶ After the collapse of the Hittite kingdom in the early 12th century, at least some of the deportees could have opted to leave and either return to their homelands, where they would not have necessarily been welcomed, or go on to new destinations, where they thought that they would have a better life. Such a disorganized migration of groups of people agrees with the information provided by the Greek sources about Mopsos and his followers. The followers of Mopsos were able to occupy a part of Cilicia and to establish there a kingdom, later known as Hiyawa in Luwian and *Qw/'dn/dnnym* in Phoenician. Later rulers of *Hiyawa* acknowledged *Muksas/mpš* as the founder of their royal dynasty.

In Cilicia and Pamphylia a second migration is attested, not long after the first one. It is mentioned that, after Mopsos and Amphilochos founded the city of Mallos in Cilicia, the latter traveled to Argos, where he persuaded some of its residents to travel with him back to Mallos and settle there.²⁰⁷ According to the later Greek texts, groups of Argives settled also in Tarsus²⁰⁸ and Soloi in Cilicia, as well as in Aspendos in Pamphylia.²⁰⁹ The mythical tradition places the foundation of Olbe in the same context, since it was attributed to Aias, the son of Teukros;²¹⁰ the cases of Soloi and Olbe show that, according to the later Greek authors, the migration to Cilicia and Pamphylia was linked to the one to Cyprus. Interestingly, during the EIA, pottery in Cilicia shows a strong affinity with Cypriot pottery, not with any Anatolian or Syrian styles.²¹¹

The archaeological evidence offers a similar picture. At the beginning of the 12th century, some sites in Cilicia were destroyed (Tarsus, Kilise Tepe, Kinet Höyük). In some cases they were soon afterwards re-settled (Tarsus, Tille Höyük, Kilise Tepe); in the early phase of the new settlements, there is usually a change in pottery production. During the 12th and 11th centuries, locally produced LH IIIC pottery appears in several Cilician sites. This pottery is not directly connected with destruction levels (Tarsus, Soli Höyük, Tayinat). As Lehmann noted, the "*LH IIIC pottery and its derivative styles characterize most of the decorated pottery in Cilicia during the early Iron Age, approximately the 12th and 11th century BCE. This pottery style was widely distributed in the plain... This substantial impact of Late Helladic ceramic styles on the material culture of Cilicia is comparable only to the Land of the Philistines and the Amuq plain.*"²¹² Some of the local pottery types do not cease to be produced, so it seems that at least part of the previous population continued to live there.

²⁰³ See above n. 90.

²⁰⁴ For an overview, see Killebrew and Lehmann 2013; Cline 2014.

²⁰⁵ For a detailed discussion and further references, see Knapp and Manning 2016.

²⁰⁶ Altman and Gan 2008, 380.

²⁰⁷ Strabo 14.5.16.

²⁰⁸ Strabo 14.5.12.

²⁰⁹ Stroud 1984, 201–2.

²¹⁰ Strabon 14.5.10.

²¹¹ Novák 2010, 408; Recke 2011, 176.

²¹² Lehmann 2007, 512.

With no exceptions, the later Greek sources place the migration of Mopsos and the Argives soon after the Trojan War, but modern scholars are divided on the matter: some date the founding of the Argive colonies in the 12th century,²¹³ while others place it in the period between the 9th–6th centuries.²¹⁴ The later date is mainly based on the fact that the Pamphylian dialect includes also Doric elements.²¹⁵ Nevertheless, it should be pointed out that the occurrence of Doric elements simply proves that Greeks continued to migrate to Cilicia and Pamphylia at least until the 7th century.²¹⁶ The earlier date for the foundation of the Argive colonies (12th–11th centuries) is supported by the fact that the Pamphylian dialect shows a strong affinity with the Arcadocypriot dialect and preserves many elements of the Mycenaean Greek.²¹⁷ As Miller noted, "*Pamphylian is thus possibly the substratum remnant of a Mycenaean colony.*"²¹⁸ This is indeed a strong indication that a wave of Achaean settlers arrived in Pamphylia at a very early age, during the 12th and the 11th centuries, during the time that Achaean settlers started to migrate to Cyprus.²¹⁹ There is also evidence for the survival of Mycenaean cults in later periods in Pamphylia: first, the cult of *Diwia*, mentioned in a 4th century inscription from Sillyon;²²⁰ she was originally the wife of Zeus, but had been replaced by Hera already at some point of the LBA.²²¹ Second, the cult of *Φανάσσα Πρευῖς* (i.e. the lady/goddess of *Prega), whose epithet is derived from the Mycenaean period and was also used for Aphrodite in the Cypriot dialect.²²²

Further waves of migration took place at different times of the EIA, when Rhodians, Kymaians, Lacedaemonians and possibly also Aeolians settled in pre-existing or in new towns and cities in Cilicia (mainly in Cilicia Tracheia) and in Pamphylia.²²³ The existence of Arcadocypriot, Doric and Aeolian elements in the Pamphylian dialect shows that there was not a single, but several waves of migration between the 12th and the 7th centuries, which is also in accordance with the ancient sources.²²⁴ This is also in line with the fact that significant amounts of Greek pottery were imported in Cilicia and Pamphylia from the 8th century onwards, in particular Rhodian and East Ionian.²²⁵

The indigenous languages had a significant influence on the Pamphylian dialect. The case of the Kymaean settlers in Side is characteristic: soon after they had settled in Side, they began to speak a mixed language under the influence of the indigenous population.²²⁶ Nevertheless, in Cilicia and Pamphylia, there are no Luwian inscriptions from the Archaic period onwards, contrary to the situation in Lycia, Caria and Lydia;²²⁷ the surviving texts were written in Phoenician, Aramaic and Greek. This means that the migration to Cilicia and Pamphylia was a protracted and gradual process. This corresponds with the evidence from modern anthropological

²¹³ Houwink ten Cate 1961, 44–50; Barnett 1975; Jasink and Marino 2007, 413; Grainger 2009, 1–14.

²¹⁴ Brixhe 1976, 191–4; Jones and Habicht 1989, 338.

²¹⁵ Brixhe 1976; Scheer 1993, 213–6; Adak 2007, 41; Colvin 2010, 209.

²¹⁶ e.g. in the case of Soloi, see Jones 1971, 194.

²¹⁷ Egetmeyer 2010; Ramón 2010, 227 ff. Generally about the Pamphylian dialect: Brixhe 1976; Παναγιώτου 2001; Balzat *et al.* 2013, xxv.

²¹⁸ Miller 2014, 282; see also Brixhe 2002, 50ff.

²¹⁹ About the arrival of the Achaeans on Cyprus, see Iakovou 2014, 234.

²²⁰ Brixhe 2002.

²²¹ Bremmer and Erskine 2010, 5; Miller 2014, 291–2.

²²² Miller 2014, 283–5.

²²³ Adak 2007, 47; Brixhe 2010, 228.

²²⁴ Balzat *et al.* 2013, xxv.

²²⁵ Forsberg 1995, 51 ff; Ehling *et al.* 2004, 10–1.

²²⁶ Arrian, *Anab.* 1.26.4.

²²⁷ Balzat *et al.* 2013, xvi.

studies, which confirm that people do not migrate to unfamiliar places, but to the ones which they already know of, especially to the ones where they have relatives and friends.²²⁸ A very interesting analogy can be found in the case of the 19th century AD city of Mersin: within a period of two or three generations, small groups of Greeks gradually migrated into the city from the Aegean, with the aim of finding better economic prospects and co-existed there peacefully with several other ethnic groups.²²⁹ In the case of the 19th century AD migration to Mersin, the whole process was decentralized and involved only a few families at a time.

CONCLUSIONS

There is still no definite evidence that people started to migrate from the Aegean to Cilicia during the 12th century. Nevertheless, there is a lot of circumstantial evidence: the Luwian inscriptions about the *Hiyawa/dnnyim* in EIA Cilicia, the claim of its rulers that they belonged to the royal dynasty Mopsos (Muksas/*mpš*), the testimony of Herodotus about the Hypachaeans of Cilicia, the legends about Mopsos and the migration people from West and Northwest Anatolia to Cilicia, the appearance of significant quantities of locally produced LH IIIC pottery in many sites, the Arcadocypriot and Mycenaean elements in the Greek Pamphylian dialect, the Assyrian sources, which link the Greeks to the affairs of Cilicia during the 8th and 7th centuries.

If we view this evidence *in corpore*, then we can safely draw the conclusion that small groups of Aegean immigrants had begun to arrive in Cilicia and Pamphylia already in the 12th century. They were soon amalgamated with the indigenous population and created mixed communities. Until the late 8th century a part of Cilicia belonged to the kingdom of *Hiyawa*, whose rulers acknowledged Mopsos as their progenitor. As in the case of the Aegean migrants in Philistine and in Amuq, the *Hiyawa* people in Cilicia were gradually assimilated into the indigenous population.²³⁰ These were the *Hypachaeans* of Cilicia, mentioned by Herodotus, which were the descendants of Achaeans, but were neither Greeks nor Cilicians. Further waves of Aegean immigrants continued to arrive, mainly in Pamphylia and Cilicia Tracheia, at least until the 7th century. These later migrants also amalgamated with the indigenous population and their local vernacular became heavily influenced by the local Luwian dialects.²³¹ Nevertheless, some of their cities could retain some of the characteristics of a Greek *polis*. In the case of Cilicia Pedias, the assimilation process was more intensive. Prior to the Hellenistic period, Soloi was the only city which could be characterized as Greek.²³² There are no Greek inscriptions or place names in Cilicia Pedias prior to the Hellenistic period.²³³ After the conquest of Alexander, this process was reversed: the local population gradually adopted the Greek language not only in writing, but also in everyday life. During the Roman period, the Greek language gradually replaced the native Luwian dialects, which then disappeared.²³⁴

²²⁸ Anthony 1990, 900.

²²⁹ Toksöz 2010.

²³⁰ Malkin 2015; 2016, 298.

²³¹ Arrian, *Anab.* 1.26.4; Grainger 2009, 12–4; Adak 2013, 63. Luwian personal names were still in use until the Roman period, see Balzat *et al.* 2013, xvii.

²³² Haider 1996, 79 ff.; Casabonne 2004, 75, 92; Ehling *et al.* 2004, 16; Balzat *et al.* 2013, xix.

²³³ Novák 2010, 407–8.

²³⁴ Balzat *et al.* 2013, 19–20.

WORKS CITED

- Abbasoğlu, H. 2001. "The Founding of Perge and its Development in the Hellenistic and Roman Periods." In *Urbanism of Western Asia Minor. New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos*, edited by D. Parrish, 172–88. Prortsmouth, R.I.: Journal of Roman Archaeology.
- _____. 2009. "Perge 2008." *Anmed* 7:61–9.
- Adak, M. 2007. "Die dorische und äolische Kolonisation des lykisch-pamphyliischen Grenzraumes im Lichte der Epigraphik und der historischen Geographie." In *Griechische Epigraphik in Lykien. Eine Zwischenbilanz: Akten des int. Kolloquiums München, 24.–26. Februar 2005*, edited by C. Schuler, 41–50. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris 25. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- _____. 2013. "Names, Ethnicity and Acculturation in the Pamphylian/Lycian Borderland." In *Personal Names in Ancient Anatolia*, edited by R. Parker, 63–78. Proceedings of the British Academy. Oxford: Oxford University Press.
- Ahrens, A., E. Kozal, and M. Novák. 2010. "Sirkeli Höyük in Smooth Cilicia. A General Overview from the 4th to the 1st Millennium BC." In *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, May 5th–10th 2008, «Sapienza» - Università di Roma*, Vol. 2, *Excavations, Surveys and Restorations: Reports on Recent Field Archaeology in the Near East*, edited by P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, and N. Marchetti, 55–74. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Altman, A., and R. Gan. 2008. "Hittite Imperialism in Perspective: the Hittite and Roman Treatment of Subordinate States Compared." In *Hattuša-Boğazköy: Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Altens Orients. 6. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft 22.–24. März 2006, Würzburg*, edited by G. Wilhelm, 377–96. CDOG 6. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Anthony, D.W. 1990. "Migration in Archeology: The Baby and the Bathwater." *American Anthropologist, New Series* 92(4):895–914.
- Astour, M.C. 1967. *Hellenosemitica: An Ethnic and Cultural Study in West Semitic Impact on Mycenaean Greece*. 2nd ed. Leiden: Brill.
- Bahar, H., and Ö. Koçak. 2008. "The Transition from Bronze to Iron Age in Lyconia and its Vicinity." In *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East: 29 March–3 April 2004, Freie Universität Berlin*, edited by H. Kühne, R.M. Czichon, F.J. Kreppner, 9–20. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Balzat, J.-S., R.W.V. Catling, É. Chiricat, and F. Marchand. Eds. 2013. *A Lexicon of Greek Personal Names*, Vol. V, B, *Coastal Asia Minor: Caria to Cilicia*. Oxford: Clarendon Press.
- Barnett, R.D. 1953. "Mopsos." *JHS* 73:140–3.
- _____. 1975. "Mopsos and the Dnny." *CAH2* II.2:363–6.
- Barnett, R.D., J. Leveen, and C. Moss. 1948. "A Phoenician Inscription from Eastern Cilicia." *Iraq* 10:56–71.
- Beal, R.H. 2011. "Hittite Anatolia: A Political History." In *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000–323 B.C.E.*, edited by S.R. Steadman, and J.G. McMahon, 579–603. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Beckman, G.M., T.R. Bryce, and E.H. Cline. 2011. *The Ahhiyawa Texts. Writings from the Ancient World*. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.
- Bing, J.D. 1971. "Tarsus. A Forgotten Colony of Lindos." *JNES* 30(2):99–109.
- Blumenthal, E. 1963. *Die altgriechische Siedlungskolonisation im Mittelmeerraum unter besonderer Berücksichtigung der Südküste Kleinasien*. Tübinger geographische Studien 10. Tübingen: Geographisches Institut der Universität Tübingen.
- Boardman, J. 2014. "Greeks in the East Mediterranean (South Anatolia, Syria, Egypt)." In *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Vol. 1, edited by G.R. Tsateskhladze, 507–34. Leiden & Boston. Brill.
- Bossert, H.T. 1950. "Reisen in Kilikien." *Orientalia NS* 19(1):122–5.
- Braun, T.F.R.G. 1982. "The Greeks in the Near East." *CAH2* III(2):1–31.
- Bremmer, J.N., and A. Erskine. 2010. *The Gods of Ancient Greece Identities and Transformations*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Brixhe, C. 1976. *Le dialecte grec de Pamphylie. Documents et grammaire*. Paris: Maisonneuve.
- _____. 2002. "Achéens et Phrygiens en Asie Mineure: approche comparative de quelques données lexicales." In *Novalis Indogermanica: Festschrift für Günter Neumann zum 80. Geburtstag*, edited by F. Matthias, and S. Zeilfelder, 49–73. Grazer Vergleichende Arbeiten 17. Graz: Leykam.
- _____. 2010. "Origins of the Linguistic Situation in the Imperial Period." In *A Companion to the*

- Greek Language*, edited by E.J. Bakker, 228-52. Malden, MA: Blackwell.
- Bron, F. 1979. *Recherches sur les inscriptions phéniciennes de Karatepe*. Hautes études orientales 11. Geneva: Droz.
- Brown, B. 2008. "The Kilamuwa Relief: Ethnicity, Class and Power in Iron Age North Syria." In *Proceedings of the 5th International Congress on the Archeology of the Ancient Near East. Madrid, April 3-8 2006*, edited by J. Córdoba, M. Molist, C. Pérez, I. Rubio, and S. Martínez, 341-55. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.
- Bryce, T.R. 2005. *The Kingdom of the Hittites*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- _____. 2010. "The Hittite Deal with the Hiyawa-Men." In *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, edited by Y. Cohen, A. Gilan, and J.L. Miller, 47-53. *StBoT* 51. Wiesbaden. Otto Harrassowitz Verlag.
- _____. 2016. "The Land of Hiyawa (Que) Revisited." *AnatSt* 66:67-79.
- Burstein, S.M. 1978. *The Babyloniaca of Berossos*. *SANE* 1/5. Malibu, CA.
- Çambel, H., W. Röllig, and J.D. Hawkins. 1999. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Vol. 2, *Karatepe, Aslantaş*. Berlin: de Gruyter.
- Casabonne, O. 2004. *La Cilicie à l'époque achéménide*. Paris.
- Cline, E.H. 2014. *1177 B.C. the Year Civilization Collapsed*. Princeton: Princeton University Press.
- Colvin, S. 2010. "Greek Dialects in the Archaic and Classical Ages." In *A companion to the Greek language*, edited by E.J. Bakker, 200-12. Malden, MA: Blackwell.
- Danek, G. 2015. "Nostoi." In *The Greek Epic Cycle and its ancient reception. A companion*, edited by M. Fantuzzi, and C. Tsagalis, 354-79. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Desideri, P., and A.M. Jasink. 1990. *Cilicia: dall'eta di Kizzuwatna alia conquista Macedone*. Turin: Casa editrice le lettere.
- Dillo, M. 2016. "The Location and Erection of the Storm-God Stelae from Arsuz. Deciphering the Unreadable Luwian City Name in Cilicia as the Port of Urassa/i." *BibO* 73(1-2):40-61.
- Dinçol, B., A. Dinçol, J.D. Hawkins, H. Peker, A. Öztan, and Ö. Çelik. 2015. "Two new inscribed Storm-god stelae from Arsuz (İskenderun): ARSUZ 1 and 2." *AnatSt* 65:59-77.
- Dodd, L.S. 2012. "Squeezing Blood from a Stone: the Archaeological Context of the Incirli Inscription." In *Puzzling out the Past. Studies in the Northwest Semitic Languages and Literature in honor of Bruce Zuckerman*, edited by M.J. Lundberg, St. Fine, W.Th. Pitard, 213-34. Leiden & Boston: Brill.
- Drews, R. 1993. *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 B.C.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Edel, E. 1994. *Die ägyptisch-hethitische Korrespondenz aus Boghazköy in babylonischer und hethitischer Sprache*. Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 77. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Eder, B., and R. Jung. 2015. "«Unus pro omnibus, omnes pro uno»: The Mycenaean Palace System." In *Tradition and Innovation in the Mycenaean Palatial Politics. Proceedings of an International Symposium Held at the Austrian Academy of Sciences, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Vienna, 1-2 March, 2013*, edited by J. Weilhartner, and F. Ruppenstein, 113-40. *Mykenische Studien* 34. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Egetmeyer, M. 2010. *Le dialecte grec ancien de Chypre*, Vol. 1, *Grammaire*. Berlin & New York: de Gruyter.
- Ehling, K., D. Pohl, and M.H. Sayar. 2004. *Kulturbegrenzung in einem Brückenland. Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien*. Asia Minor Studien 53. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.
- Emanuel, J.P. 2017. *Black Ships and Sea Raiders. The Late Bronze and Early Iron Age Context of Odysseus' Second Cretan Lie*. Lanham: Lexington Books.
- Fales, F.M. 1979. "Kilamuwa and the Foreign Kings: Propaganda vs. Power." *Die Welt des Orients* 10:6-22.
- Finkelberg, M. 2005. *Greeks and Pre-Greeks: Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- _____. 2006. "Ino-Leukothea Between East And West." *JANER* 6:105-21.
- _____. 2015. "Meta-Cyclic Epic and Homeric Poetry." In *The Greek Epic Cycle and its Ancient Reception. A Companion*, edited by M. Fantuzzi, and C. Tsagalis, 126-38. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Forlanini, M. 1988. "La regione del Tauro nei testi hittiti." *Vicino Oriente* 7:129-69.
- _____. 1996. "Awariku, un nom dynastique dans le mythe et l'histoire." *Hethitica* 13:13-5.
- _____. 2005. "Un peuple, plusieurs noms: le

- problème des ethniques au Proche Orient ancien. Cas connus, cas à découvrir." In *Ethnicity in Ancient Mesopotamia: Papers Read at the 48th Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden, 1–4 July 2002*, edited by W.H. van Soldt, R. Kalvelagen, and D. Katz, 111–9. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- _____. 2012. "The Historical Geography of Western Anatolia in the Late Bronze Age: Still an Open Question." *Orientalia NS* 81:133–40.
- Forrer, E. 1924. "Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghazköi." *MDOG* 63:1–22.
- Forsberg, S. 1995. *Near Eastern Destruction Datings as Sources for Greek and Near Eastern Iron Age Chronology. Archaeological and Historical Studies. The Case of Samaria (722 B.C.) and Tarsus (696 B.C.)*. Uppsala: Uppsala University.
- Fowler, R.L. 2013. *Early Greek Mythography*, Vol. 2, *Commentary*. Oxford: Oxford University Press.
- French, E. 2007. "The Mycenaean Pottery." In *Excavations at Kilise Tepe, 1994–98: From Bronze Age to Byzantine in Western Cilicia*, edited by J.N. Postgate, 373–6. McDonald Institute Monographs; British Institute of Archaeology 30. London & Cambridge: British Institute at Ankara & McDonald Institute for Archaeological Research.
- _____. 2013. "Cilicia." In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, edited by A.E. Killebrew, and G. Lehmann, 479–84. *Archaeology and Biblical Studies* 15. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Gander, M. 2010. *Die geographischen Beziehungen der Lukka-Länder*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- _____. 2012. "Aḥḥiyawa - Ḥiyawa - Que: Gibt es Evidenz für die Anwesenheit von Griechen in Kilikien am Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit?" *SMEA* 54:281–309.
- Gates, M.-H. 2010. "Potters and Consumers in Cilicia and the Amuq during the 'Age of Transformations' (13th–10th Centuries BC)." In *Societies in Transition, Evolutionary Processes in the Northern Levant Between Late Bronze Age II and Early Iron Age, Papers Presented on the Occasion of the 20th Anniversary of the New Excavations in Tell Afis, Bologna, 15th November 2007*, edited by F. Venturi, 65–81. *Studi e testi orientali* 9. Bologna: CLUEB.
- _____. 2013. "Early Iron Age Newcomers at Kinet Höyük, Eastern Cilicia." In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, edited by A.E. Killebrew, and G. Lehmann, 485–508. *Archaeology and Biblical Studies* 15. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Goldman, H. 1935. "Preliminary Expedition to Cilicia, 1934, and Excavations at Gözlü Kule, Tarsus." *AJA* 39(4):526–49.
- _____. 1938. "Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, 1937." *AJA* 42(1):30–54.
- _____. 1956. *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus*, Vol. 2, *From the Neolithic through the Bronze Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Grainger, J.D. 2009. *The Cities of Pamphylia*. Oxford & Oakville, CT: Oxbow Books.
- Grayson, A.K., and J.R. Novotny. 2012. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC)*. The Royal inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/1. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
- Gür, B. 2014–2015. "An Overview of the Late Helladic IIIC Period in Anatolia." *TALANTA* 44–46:7–26.
- Haider, P.W. 1996. "Griechen im Vorderen Orient und in Ägypten bis ca. 590 v. Chr." In *Wege zur Genese griechischer Identität: Die Bedeutung der früharchaischen Zeit*, edited by C. Ulf, 59–115. Berlin: Akademie-Verlag.
- Hajnal, I. 2003. *Troia aus sprachwissenschaftlicher Sicht: Die Struktur einer Argumentation*. Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen, Abteilung Sprachwissenschaft.
- _____. 2011. "Namen und ihre Etymologien - als Beweisstücke nur bedingt tauglich?" In *Lag Troia in Kilikien? Der aktuelle Streit um Homers Ilias*, edited by C. Ulf, and R. Rollinger, 241–63. Darmstadt: WBG.
- Hansen, C.K., and J.N. Postgate. 1999. "The Bronze to Iron Age Transition at Kilise Tepe." *AnatSt* 49:111–21.
- Hard, R., and H.J. Rose. 2004. *The Routledge Handbook of Greek Mythology Based on H.J. Rose's "Handbook of Greek mythology"*. London & New York: Routledge.
- Hawkins, J.D. 1979. "Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions." *AnatSt* 29:153–67.
- _____. 2000. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Vol. 1. Berlin & New York: de Gruyter.
- _____. 2006. "Que (A)." *REA* 11:191–5.
- _____. 2009. "Cilicia, the Amuq, and Aleppo: New light in a Dark Age." *NEA* 72:164–73.
- _____. 2015. "Addendum to 'Phoenician and Luwian in Early Iron Age Cilicia' by Ilya Yakubovich." *AnatSt* 65:54–5.
- _____. 2016. "Adana(wa) vs. Ahhiyawa: a Rejoinder to R. Oreshko, NABU 2015/3 (74)." *NABU*(1):26–7.
- Heller, A. 2015. "Why the Greeks Know so Little about Assyrian and Babylonian History." In

- Mesopotamia in the Ancient World Impact, Continuities, Parallels: Proceedings of the Seventh Symposium of the Melammu Project Held in Obergurgl, Austria, November 4–8, 2013*, edited by R. Rollinger, and E. van Dongen, 331–48. Münster: Ugarit-Verlag.
- Higbie, C. 2003. *The Lindian Chronicle and the Greek Creation of their Past*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Houwink ten Cate, P. 1961. *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period*. Leiden: Brill.
- Iakovou, M. 2014. "Cyprus: From Migration to Hellenisation." In *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Vol. 2, edited by G.R. Tsteskhladze, 219–88. Leiden & Boston: Brill.
- Işık, F. 2008. "Mopsos Mitosu ve Bilimsel Gerçekler Perge ve Karatepe'nin Kuruluşu üzerine." In *Euergetes. Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag*, edited by İ. Delemen, S. Çokay-Kepçe, and A. Özdzibay, 571–85. Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Jackson, M., and J. Postgate. 1999. "Kilise Tepe 1997: A Summary of the Principal Results." 20. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 1:541–55.
- Janeway, B. 2006–2007. "Aegean Contact at Tell Ta'ayinat and Vicinity in the Early Iron Age: Evidence of the Sea Peoples?" *Scripta Mediterranea* 27–28:123–46.
- . 2011. "Mycenean Bowls at 12th/11th BC Tell Tayinat (Amuq valley)." In *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loomweights and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighbouring Regions. An International Archaeological Symposium Held in Nicosia, November 6th–7th, 2010*, edited by V. Karageorghis, and O. Kouka, 167–85. Nicosia: A.G. Leventis Foundation.
- Jasink, A.M., and M. Marino. 2007. "The West-Anatolian Origins of the Que Kingdom Dynasty." In *Atti del VI Congresso Internazionale di Ittologia. Roma, 5–9 settembre 2005*, edited by A. Archi, and R. Francia, 407–26. Studi Micenei ed Egeo-Anatolici 49. Roma: Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente.
- Jean, E. 2003. "From Bronze Age to Iron Age Cilicia: The Pottery in its Stratigraphic Context." In *Identifying Changes. The Transition from Bronze and Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions: Proceedings of the International Workshop, Istanbul, November 8–9, 2002*, edited by B. Fischer, H. Genz, E. Jean, and K. Köroğlu, 79–91. Beyoğlu-Istanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.
- Jones, A.H.M. 1971. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*. Oxford: Oxford University Press.
- Jones, C.P., and C. Habicht. 1989. "A Hellenistic Inscription from Arsinoe in Cilicia." *Phoenix* 43(4):317–46.
- Kaufman, S.A. 2007. "The Phoenician Inscription of the Incirli Trilingual: A Tentative Reconstruction and Translation." *MAARAV* 14(2):7–26.
- Kelder, J.M. 2012. "Ahhiyawa and the World of the Great Kings: A Re-Evaluation of Mycenaean Political Structures." *TALANTA* 44:41–52.
- Killebrew, A.E. 1998. "Ceramic Typology and Technology of the Bronze II and Iron I Assemblage from Tel Mique-Ekron: The Transition from Canaanite to Philistine Culture." In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, edited by S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 379–405. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- . 2006–2007. "The Philistines in Context: The Transmission and Appropriation of Mycenaean-Style Culture in the East Aegean, South-eastern Coastal Anatolia and the Levant." *Scripta Mediterranea* 27–28:245–66.
- Killebrew, A.E., and G. Lehmann. Eds. 2013. *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*. Archaeology and biblical studies 15. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.
- Knapp, A.B., and S.W. Manning. 2016. "Crisis in Context. The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean." *AJA* 120(1):99–149.
- Kopaniak, K. 2008. "The Late Bronze Age Near Eastern Cylinder Seals from Thebes (Greece) and their Historical Implications." *AM* 123:39–96.
- . 2015a. "From the Mythical Atreus to the Ruler Attarissiya. Aegean Kingship in the Late Bronze Age through the Prism of Near Eastern Texts." In *Ein Minoer im Exil. Festschrift zum 65. Geburtstag von Wolf-Dietrich Niemeier*, edited by I. Kaiser, O. Kouka, and D. Panagiotopoulos, 211–22. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Bonn: Habelt.
- . 2015b. "The Mushki/Phrygian Problem from the Near Eastern Point of View." In *NOSTOI. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age. Proceedings of the International Conference held in Istanbul 31/3/11–3/4/11*, edited by N. Stampolidis, C. Maner, and K. Kopaniak, 211–26. Istanbul: Koç University Press.
- Krahmalkov, C.R. 2000. *Phoenician-Punic Dictionary*. OLA 90. Leuven: Peeters.

- Kretschmer, P. 1933. "Die Hypachäer." *Glotta* 21: 213–57.
- Kümmel, H.M. 1976–1980. "Kizzuwatna." *REA* 5: 628–9.
- Lackenbacher, S., and F. Malbran-Labat. 2005. "Ugarit et les Hittites dans les archives de la Maison d'Urtenu." *SMEA* 47:227–40.
- Lane Fox, R. 2008. *Travelling Heroes: Greeks and their Myths in the Epic Age of Homer*. London & New York: Vintage Books.
- Lanfranchi, G.B. 2000. "The Ideological and Political Impact of the Assyrian Imperial Expansion into the Greek World in the 8th and 7th Centuries." In *The Heirs of Assyria. Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Heritage Project, Held in Tvärminne, Finland, October 8–11, 1998*, edited by S. Aro, and R. Whiting, 7–34. Melammu Symposia 1. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- . 2005. "The Luwian-Phoenician Bilingual of Çineköy and the Annexation of Cilicia to the Assyrian Empire." In *Von Sumer bis Homer. Festschrift für M. Schretter zum 60. Geburtstag am 25. Februar 2004*, edited by R. Rollinger, 481–96. *Alter Orient und Altes Testament* 325. Münster: Ugarit-Verlag.
- . 2007. "The Luwian-Phoenician Bilingual of Çineköy: an Ideological Dialogue." In *Getrennte Wege? Kommunikation, Raum und Wahrnehmung in der Alten Welt*, edited by R. Rollinger, A. Luther, and J. Wiesehöfer, 179–217. *Oikumene. Studien zur antiken Weltgeschichte* 2. Frankfurt a.M.: Rheinland-Verlag.
- . 2009. "A Happy Son of the King of Assyria: Warikas and the Çineköy Bilingual (Cilicia)." In *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, edited by M. Luukko, and S. Parpola, 127–50. *Studia Orientalia* 106. Helsinki: Finnish Oriental Society.
- . 2013. "Babyloniaca, Book 3. Assyrians, Babylonians and Persians." In *The World of Berossos: Proceedings of the 4th International Colloquium on "The Ancient Near East Between Classical and Ancient Oriental Traditions", Hatfield College, Durham 7th–9th July 2010*, edited by J. Haubold, G.B. Lanfranchi, R. Rollinger, and J.M. Steele, 61–74. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Laroche, E. 1958. "Adana et les Danouniens." *Syria* 35:263–75.
- Lebrun, R., and J. de Vos. 2006. "A propos de l'inscription bilingue de l'ensemble sculptural de Çineköy." *Anatolia* 14:45–64.
- Lehmann, G. 2007. "Decorated Pottery Styles in the Northern Levant During the Early Iron Age and their Relationship with Cyprus and the Aegean." *UgaritF* 39:487–550.
- . 2008. "North Syria and Cilicia, c.1200 – 330 BCE." In *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, edited by C. Sagana, 205–46. *Ancient Near Eastern Studies Supplement* 28. Leuven: Peeters.
- Lehmann, G., A. Killebrew, and M.H. Gates. 2008. "Summary of the 2006 Cilicia Survey (İskenderun Bay Region)." In *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3.cilt*, edited by F. Bayram, A. Özme, and B. Koral, 171–88. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Lemaire, A. 1983. "L'inscription phénicienne de Hasan-Beyli reconsidérée." *RStFen* 11(1):9–19.
- . 2006. "La maison de Mopsos en Cilicie et en Pamphylie à l'époque du Fer (XIIe– VIe s. av. J.-C.)." *Res Antiquae* 3:99–107.
- Liebhart, R.F., and C. Brixhe. 2009. "The Recently Discovered Inscriptions from Tumulus MM at Gordion. A Preliminary Report." *Kadmos* 48:141–56.
- Lipiński, E. 2004. *Itineraria Phoenicia*. Leuven & Paris: Peeters.
- . 2000. *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*. Leuven: Peeters Publishers.
- Liverani, M. 1995. "Le Royaume d'Ougarit." In *Le pays d'Ougarit autour de 1200 av. J.-C. Actes du Colloque International. Paris, 28 juin – 1er juillet 1993*, edited by M. Yon, M. Sznycer, and P. Bordreuil, 47–54. *Ras Shamra - Ougarit* 11. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- López-Ruiz, C. 2009. "Mopsos and Cultural Exchange Between Greeks and Locals in Cilicia." In *Antike Mythen. Medien, Transformationen, Konstruktionen (Fritz Graf Festschrift)*, edited by U. Dill, and C. Walde, 382–96. Berlin & NY: de Gruyter.
- Machatshek, A., and M. Schwarz. 1989. *Bauforschungen in Selge*. *Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris* 9. Wien: Akad.
- Malkin, I. 2015. "Philistines and Phokaians: Comparative Hinterlands and Middle Grounds." In *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale – Hommages à Michel Bats. Actes du colloque d'Hyères, 15–18 septembre 2011*, edited by R. Roure, 131–42. *Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine* 15. Paris & Aix-en-Provence: Errance & Centre Camille Jullian.
- . 2016. "Migration and Colonization: Turbulence, Continuity, and the Practice of Medi-

- terranean Space (11th–5th centuries BCE).” In *New Horizons. Mediterranean Research in the 21st Century*, edited by M. Dabag, D. Haller, N. Jaspert, and A. Lichtenberger, 285–308. Mittelmeerstudien 10. Paderborn: Wilhelm Fink, Ferdinand Schöningh.
- Martini, W., N. Eschbach, and M. Recke. 2010. “Perge in Pamphylien: neue Evidenz für Parha am Kastraja. Bericht über die Grabungskampagne 2008.” *AA*(2):97–122.
- Mee, C. 1978. “Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millennium B.C.” *AnatSt* 28:121–56.
- Melchert, H.C. 2013. “Hittite and Hieroglyphic Luwian *arha* ‘away’. Common Inheritance or Borrowing?” *Journal of Language Contact* 6(2):300–12.
- Miller, D.G. 2014. *Ancient Greek Dialects and Early Authors. Introduction to the Dialect Mixture in Homer, with Notes on Lyric and Herodotus*. Boston: de Gruyter.
- Mommsen, H., P.A. Mountjoy, and A. Özyar. 2011. “Provenance Determination of Mycenaean IIC Vessels from the 1934–1939 Excavations at Tarsus-Gözlükule by Neutron Activation Analysis.” *Archaeometry* 53(5):900–15.
- Mosca, P.G., and J. Russell. 1987. “A Phoenician Inscription from Cebel Ires Dağı in Rough Cilicia.” *Epigraphica Anatolica* 9:1–28.
- Mountjoy, P.A. 2005. “The Mycenaean Pottery from the 1934–1939 Excavations at Tarsus.” In *Field Seasons 2001–2003 of the Tarsus-Gözlükule Interdisciplinary Research Project*, edited by A. Özyar, 83–134. İstanbul: Ege Yayınları.
- Na’aman, N. 2004a. “Ra’shu, Re’si-šuri, and the Ancient Names of Ras Ibn Hani.” *BASOR* 334:33–9.
- . 2004b. “Re’si-šuri and Yauna in a Neo-Assyrian letter (ND 2737).” *NABU* 68(3):69–70.
- Nollé, J., and F. Schindler. 1991. *Die Inschriften von Selge*. Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 37. Bonn: R. Habelt.
- Novák, M. 2010. “Kizzuwatna - Hiyawa - Quwe. Ein Abriss der Kulturgeschichte des Ebenen Kilikien.” In *Kulturlandschaft Syrien. Zentrum und Peripherie. Festschrift für Jan-Waalke Meyer*, edited by J. Becker, R. Hempelmann, and E. Rehm, 397–422. Alter Orient und Altes Testament 371. Münster: Ugarit-Verlag.
- Oettinger, N. 2008. “The Seer Mopsos (Muksas) As a Historical Figure.” In *Anatolian Interfaces: Hittites, Greeks, and their Neighbours: Proceedings of an International Conference on Cross-Cultural Interaction, September 17–19, 2004, Emory University, Atlanta, GA*, edited by B.J. Collins, M.R. Bachvarova, and I. Rutherford, 63–6. Oxford: Oxbow Books.
- . 2011. “Invasion und Assimilation von Griechen in Kilikien: Konsequenzen aus den Berichten über Mopsos/Muksas.” In *Der Orient und die Anfänge Europas. Kulturelle Beziehungen von der Späten Bronzezeit bis zur Frühen Eisenzeit*, edited by H. Matthäus, N. Oettinger, and S. Schröder, 127–33. Philippika 42. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Oreshko, R. 2013. “‘The Achaeon Hides, Caged in Yonder Beams’. The Value of Hieroglyphic Luwian Sign *429 Reconsidered and a New Light on the Cilician Ahhiyawa.” *Kadmos* 52(1):19–33.
- . 2015. “Once again on the Reading of Hieroglyphic Luwian Sign *429: the Evidence of the Newly Published ARSUZ Inscriptions.” *NABU*(3):123–5.
- Özer, E., A. Deveci, and M. Taşkiran. 2011. “Surveys in and around Sillyon in 2010.” *News of Archaeology from Anatolia’s Mediterranean Areas* 9:209–13.
- Özgüç, T. 1948. “Excavations at Firakdin Near Develi and Researches in Anti-Taurus Region.” *Belleten* 12:260–7.
- Pamir, H., and S. Nishiyama. 2010. “2008–2009 Yılı Sabuniye Höyüğü Kazıları.” 32. *Kazı Sonuçları* 4:299–314.
- Παναγιώτου, Α. 2001. “Παμφυλιακή.” In *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, edited by Α.-Φ. Χριστίδης, 315–8. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Parker, J.B. 2000. “The Earliest Known Reference to the Ionians in the Cuneiform Sources.” *Ancient History Bulletin* 14(3):69–77.
- Payne, A., and H.C. Melchert. 2012. *Iron Age Hieroglyphic Luwian Inscriptions*. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.
- Postgate, J.N. 2008. “The Chronology of the Iron Age Seen from Kilise Tepe.” *Ancient Near Eastern Studies* 45:166–87.
- Radner, K. 2010. “The Stele of Sargon II of Assyria in Kition: A Focus for an Emerging Cypriot Identity?” In *Interkulturalität in der Alten Welt. Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts*, edited by R. Rollinger, B. Gufler, M. Lang, and I. Madreiter, 429–50. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Rainey, A.F. 1996. “Who Is a Canaanite? A Review of the Textual Evidence.” *BASOR* 304:1–15.
- Rainey, A.F., and W.M. Schniedewind. 2015. *The El-Amarna Correspondence. A New Edition*

- of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of all Extant Tablets.* Handbook of Oriental Studies 110. Leiden & Boston: Brill.
- Ramón, J.L.G. 2005. "Update on 'Die historischen Personennamen des Mykenischen'." *IESB* 11:24–33.
- . 2010. "On the Genetic Classification of Ancient Greek Dialects: Comparative Reconstruction versus Hypercriticism and Atomism at Work." In *Studies in Greek Linguistics 30. Proceedings of the Annual Meeting of the Department of Linguistics, School of Philology, Faculty of Philosophy, Aristotle University of Thessaloniki May 2–3, 2009*, edited by C. Tzitzilis, T.-S. Pavlidou, and G. Papanastasiou, 219–39. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki.
- Recke, M. 2011. "Pamphylien zwischen Ost und West. Die Ausgrabungen von Perge als Fallbeispiel." In *Der Orient und die Anfänge Europas. Kulturelle Beziehungen von der Späten Bronzezeit bis zur Frühen Eisenzeit*, edited by H. Matthäus, N. Oettinger, and S. Schröder, 167–76. Philippika 42. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Redford, D.B. 2007. "Some Toponyms and Personal Names Relating to the Sea Peoples." In *The Archaeology and Art of Ancient Egypt: Essays in Honor of David B. O'Connor*, edited by Z.A. Hawass, and J. Richards, 299–302. *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 36. Cairo: Conseil Suprême des Antiquités de l'Égypte.
- Robert, L. 1960. "Monnaies et divinités d'Aspendos." *Hellenica* 11–12:177–88.
- Röllig, W. 2008. "Zur phönizischen Inschrift von Cebelreis Dağı." In *D'Ougarit à Jérusalem. Recueil d'études épigraphiques et archéologiques offert à Pierre Bordreuil*, edited by C. Roche, and P. Bordreuil, 51–6. *Orient & Méditerranée* 2. Paris: De Boccard.
- . 2011. "»Und ich baute starke Festungen an allen Enden auf den Grenzen ...«. Zur Bedeutung der Inschriften und Reliefs vom Karatepe-Aslantaş." In *Lag Troia in Kilikien? Der aktuelle Streit um Homers Ilias*, edited by C. Ulf, and R. Rollinger, 115–33. Darmstadt: WBG.
- Rollinger, R. 1997. "Zur Bezeichnung von 'Griechen' in Keilschrifttexten." *RA* 91:167–72.
- . 2001. "The Ancient Greeks and the Impact of the Ancient Near East: Textual Evidence and Historical Perspective." In *Mythology and Mythologies: Methodological Approaches to Intercultural Influences: Proceedings of the Second Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Paris, France, Oct. 4–7, 1999*, edited by R.M. Whiting, 233–64. *Melammu Symposia* 2. Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- . 2009. "Near Eastern Perspectives on the Greeks." In *The Oxford Handbook of Hellenic Studies*, edited by B. Graziosi, P. Vasunia, and G.R. Boys-Stones, 32–47. Oxford: Oxford University Press.
- . 2011. "Der Blick aus dem Osten: 'Griechen' in vorderasiatischen Quellen des 8. und 7. Jahrhunderts v. Chr. - eine Zusammenschau." In *Der Orient und die Anfänge Europas. Kulturelle Beziehungen von der Späten Bronzezeit bis zur Frühen Eisenzeit*, edited by H. Matthäus, N. Oettinger, and S. Schröder, 267–82. Philippika 42. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Saggs, H.W.F. 2001. *The Nimrud Letters, 1952. Cuneiform Texts from Nimrud* 5. London: British School of Archaeology in Iraq.
- Şahin, S. 1999. *Die Inschriften von Perge*. *Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien* 54. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.
- Sams, G.K. 2011. "Anatolia: The First Millennium B.C.E. in Historical Context." In *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000–323 B.C.E.*, edited by S.R. Steadman, and J.G. McMahon, 604–22. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Scheer, T.S. 1993. *Mythische Vorväter. Zur Bedeutung griechischer Heroenmythen im Selbstverständnis kleinasiatischer Städte*. *Münchener Arbeiten zur Alten Geschichte* 7. München: Ed. Maris.
- Schmitz, P.C. 2008. "Archaic Greek Words in Phoenician Script from Karatepe." *American Society of Greek and Latin Epigraphy Newsletter* 12(2):5–9.
- . 2009a. "Archaic Greek Names in a Neo-Assyrian Cuneiform Tablet from Tarsus." *JCS* 61:127–31.
- . 2009b. "Phoenician KRNTYŠ, Archaic Greek *KOPYNHΘPIOΣ, and the Storm God of Aleppo." *KUSATU* 10:119–60.
- . 2017. "Lexical Notes on the Phoenician Inscription from Cebel Ires Dağı (KAI 287)." In *"His Word Soars Above Him" Biblical and Northwest Semitic Studies Presented to Professor Charles R. Krahmalkov*, edited by R.M. Kerr, R. Miller II, and P.C. Schmitz, 121–31. Ann Arbor: R.M. Kerr; R. Miller; Ph.C. Schmitz.
- Schneider, T. 2002. "Sinuhes Notiz über die Könige: Syrisch-anatolische Herrschertitel in ägyptischer Überlieferung." *Egypt and the Levant* 12:257–72.
- Seton-Williams, M.V. 1954. "Cilician Survey." *AnatSt* 4:121–74.

- Sherratt, S. 2013. "The Ceramic Phenomenon of the "Sea-Peoples": an Overview." In *The Philistines and Other "Sea peoples" in Text and Archaeology*, edited by A.E. Killebrew, and G. Lehmann, 619–44. Archaeology and Biblical Studies 15. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.
- Sherratt, S., and J.H. Crouwel. 1987. "Mycenaean Pottery from Cilicia in Oxford." *OJA* 6(3):325–52.
- Simon, Z. 2011. "The Identification of Qode. Reconsidering the Evidence." In *Egypt and the Near East - the Crossroads. Proceedings of an International Conference on the Relations of Egypt and the Near East in the Bronze Age, Prague, September 1–3, 2010*, edited by J. Mynářová, 249–69. Prague: Charles University in Prague, Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts.
- _____. 2014. "Awarikus und Warikas: Zwei Könige von Hiyawa." *ZA* 104(1):91–103.
- _____. 2015. "Where did the Kings of Danuna of EA 151 Rule?" In *There and Back Again. The Crossroads II: Proceedings of an International Conference Held in Prague, September 15–18, 2014*, edited by J. Mynářová, P. Onderka, and P. Pavúk, 391–408. Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts.
- Singer, I. 2006. "Ships Bound for Lukka: A New Interpretation of the Companion Letters RS 94.2530 and RS 94.2523." *AoF* 33:242–62.
- _____. 2012. "The Philistines in the North and the Kingdom of Taita." In *The Ancient Near East in the 12th–10th Centuries BCE. Culture and History: Proceedings of the International Conference, Held at the University of Haifa, 2–5 May, 2010*, edited by G. Galil, A. LeYinzon-Gilbo'a, A.M. Maeir, and D'e. Kahn, 451–72. Alter Orient und Altes Testament 392. Münster: Ugarit-Verlag.
- _____. 2013. "'Old Country' Ethnonyms in 'New Countries' of the 'Sea Peoples' Diaspora." In *AMILLA: The Quest for Excellence. Studies Presented to Guenter Kopcke in Celebration of His 75th Birthday*, edited by R.B. Koehl, 321–34. Prehistory Monographs 43. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Slane, D. 1987. "Middle and Late Bronze Age Architecture and Pottery in Gözlü Kule Tarsus: A New Analysis." Ph.D. Ann Arbor, MI.
- _____. 2006. "Middle and Late Bronze Age Architecture And Pottery In Gözlü Kule Tarsus: A New Analysis." *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 15, Sayı 3*:1–10.
- Stroud, R.S. 1984. "An Argive Decree from Nemea Concerning Aspendos." *Hesperia* 53:193–216.
- Symington, D. 2001. "Hittites at Kilise Tepe." In *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J.-C.-Ive siècle ap. J.-C.)*. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 2–5 novembre 1999, edited by E. Jean, A.M. Dinçol, and S. Durugönül, 167–84. Varia Anatolica 13. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil.
- _____. 2006. "Que (B)." *REA* 11:195–201.
- Tekoğlu, R., A. Lemaire, I. Ipek, and T.A. Kasim. 2000. "La bilingue royale louvito-phénicienne de Çineköy." *CRAI* 144(3):961–1007.
- Toksöz, M. 2010. *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean. The Making of the Adana-Mersin Region 1850–1908*. The Ottoman Empire and its Heritage: Politics, Society and Economy 45. Leiden & Boston: Brill.
- Tropper, J. 1993. *Die Inschriften von Zincirli. New edition und vergleichende Grammatik des phönizischen, sam'alischen und aramäischen Textkorpus*. Abhandlungen zur Literatur Alt-Syrien-Palästinas 6. 2nd ed. Münster: Ugarit-Verlag.
- Vanschoonwinkel, J. 1990. "Mopsos: légendes et réalité." *Hethitica* 10:185–211.
- _____. 2014. "Mycenaean Expansion." In *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Vol. 1, edited by G.R. Tsateskhladze, 41–114. Leiden & Boston: Brill.
- Weeden, M. 2015. "The Land of Walastin at Tell Tayinat." *NABU*(2):65–6.
- Winter, I. 1979. "On the Problems of Karatepe: The Reliefs and their Context." *AnatSt* 29:115–51.
- Woudhuizen, F.C. 2015. "The Sea Peoples: Superior on Land and at Sea." *Dacia* 49:215–26.
- Yağcı, R. 2007. "Soli (Kilikia) Miken IIIC Kapları." In *Patronus, Coşkun Özgüne'e 65. Yaş Armağanı*, edited by E. Öztepe, and M. Kadioğlu, 367–76. İstanbul: Homerkitabevi.
- _____. 2012. "Problematising Greek Colonization in the Eastern Mediterranean in the Seventh and Sixth Centuries BC." In *Rough Cilicia. New Historical and Archaeological Approaches*, edited by M.C. Hoff, and R.F. Townsend, 6–15. Oxford: Oxbow.
- Yakar, J. 1993. "Anatolian Civilizations Following the Disintegration of the Hittite Empire: An Archaeological Appraisal." *TelAvivJA* 20:3–28.
- Yakubovich, I. 2010. *Sociolinguistics of the Luvian language*. Brill's studies in Indo-European Languages and Linguistics 2. Leiden & Boston: Brill.

- _____. 2011. "Luwian and the Luwians." In *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000–323 B.C.E.*, edited by S.R. Steadman, and J.G. McMahon, 534–47. Oxford & New York: Oxford University Press.
- _____. 2015a. "Adanawa or Ahhiyawa? Reply to the Addendum by J.D. Hawkins." *AnatSt* 65:56–8.
- _____. 2015b. "Phoenician and Luwian in Early Iron Age Cilicia." *AnatSt* 65:35–53.
- Yalçın, S. 2013. "A Re-evaluation of the Late Bronze to Early Iron Age Transitional Period: Stratigraphic Sequence and Plain Ware of Tarsus-Gözlükule." In *Across the Border. Late Bronze-Iron Age Relations Between Syria and Anatolia: Proceedings of a Symposium Held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, May 31–June 1, 2010*, edited by K.A. Yener, 195–212. Ancient Near Eastern Studies, Suppl. 42. Leuven & Walpole, MA: Peeters.
- Yamada, S. 2008. "Qurdi-Assur-lamur: His Letters and Career." In *Treasures on Camels' Humps. Historical and Literary Studies from the Ancient Near East Presented to Israel Eph'al*, edited by M. Cogan, and D'e. Kahn, 296–311. Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press.
- Yasur-Landau, A. 2003. "One If by Sea ... Two If by Land: How Did the Philistines Get to Canaan? Two: By Land—the Trek through Anatolia Followed a Well-Trod Route." *Biblical Archaeology Review* 29(2):34–39, 66–67.
- _____. 2010. *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2012. "The 'Feathered Helmets of the Sea Peoples: Joining the Iconographic and Archaeological Evidence." *TALANTA* 44:27–40.
- Yener, K.A., and M. Akar. 2011. "Alalakh Kenti 2010 Yılı Çalışmaları." 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 3:1–15.
- Yener, K.A., C. Edens, T.P. Harrison, J. Verstraete, and T.J. Wilkinson. 2000. "The Amuq Valley Regional Project 1995–1998." *AJA* 104(2):163–220.

Herakles or Dionysos?

Some thoughts on the iconography of the krater of the
Athens National Archaeological Museum no. 14902*

Manolis Petrakis

National and Kapodistrian University of Athens
petrakisman@gmail.com

ἀλλ' ὥνπερ ἔνεκα τήνδε τὴν σκευὴν ἔχων
ἦλθον κατὰ σὴν μίμησιν
well, this is the reason I have come
wearing this outfit in imitation of you**

ABSTRACT

This article reexamines an Attic red-figure calyx krater in Athens (Athens National Archaeological Museum 14902): a reclining figure in a four-column structure has been identified by previous scholarship as Herakles. The aim of this paper is to demonstrate the uniqueness of this vase among its apparent parallels, by analyzing the skin and wreath the figure wears and its pose. Another figure that had escaped the attention of researchers is considered. The imagery of the vase is analyzed in the context of the end of the 5th century BC, and compared with the Dionysos figure on Parthenon's pediment and with textual data. This leads to the conclusion that the reclining figure should be identified as Dionysos, posing as Herakles.

A major category of the iconography of the cult of Herakles is the depiction of the hero at a columnar shrine. New surveys¹ have revealed a series of representations of Herakles in an unusual architectural setting, namely a four-columned, open-air structure, a theme described and studied since the beginning of the 20th century. These representations occur in both red-figure pottery and votive reliefs;² they date to the late 5th and the first half of the 4th centuries BC.³

* I am indebted to Prof. em. L. Palaiokrassa, Assist. Prof. E. Kefalidou for reading drafts of this paper and generously offering their fruitful comments. Possible mistakes remain only mine. My sincerest thanks go to the National Archaeological Museum at Athens for permission to reproduce photographs of two vases (cat. no. 1, 2) and Dr. Chr. Avronidaki, Dr. G. Kavvadias and N. Palaiokrassa for helping me access the vases under study. All photographs of the Athenian red-figure calyx kraters 14902 and 12682 in Athens are courtesy of the National Archaeological Museum, Athens. Finally, acknowledgments are due to the anonymous readers and the editors of *AURA* for their incisive comments and suggestions.

** Aristophanes, *Frogs* 108–109 (J. Henderson 2002, Loeb Classical Library).

¹ Frickenhaus 1911; Walter 1937; Boardman *et al.* 1988, 801; Tagalidou 1993; Froning 1996; Carabatea 1997; Himmelman 2009, 127–135; Verbanck-Piérard 2013. The construction is in all cases described as four-columned, even if the number of columns depicted varies from two to four. It is unsafe to draw inferences from the vases as to details of the architectural forms portrayed (Tarbell 1910, 433).

² On the reliefs see Klöckner 2016, 49–60.

³ The study will focus on the Attic vase paintings; votive reliefs and vase paintings, although they do have certain elements in common, are iconographically distinct categories (see Van Straten 1995, 6). In contrast with the pottery, which is Attic, the reliefs come also from other areas of the Greek world, such as Andros (Naples,

One of the vases in the series is a calyx-krater in the Athens National Archaeological Museum (cat no. 1), (Fig. 1) dating from the beginning of the 4th century BC, which presents some differences from the other vases of the series, making it unique (as we will see below). In previous publications, the central figure of the vase has been regularly identified as Herakles and the scene has been interpreted as Herakles being worshiped in a four-column sanctuary. In this article a reexamination will be made, placing the vase within its historical context and taking into account, alongside the iconographical data, the evidence from texts, sculpture, myth and cultic practices, all the sources that afford a valuable insight into the matter. As a result, an alternative reading of the scene will be suggested, challenging the identification of the central figure as Herakles; instead I suggest that the central figure is Dionysos, imitating Herakles.

The group of Attic red-figure vases depicting a four-column structure associated with Herakles comprises some score or so, dating roughly from 420 to 350 BC: they share some common features. The analysis of these is preceded by a very brief list of the 18 already studied vases, those that comprise the core of the group:

1. Athens, National Museum 14902: *BAPD* no. 5556; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1372 [J. Boardman *et al.*].
2. Athens, NM 12682: *BAPD* no. 260003; *ARV*² 1418, 4; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1369 [J. Boardman *et al.*].
3. Boston MFA 21.272: *BAPD* no. 12952.
4. Caltanissetta, Museo Civico 46: *BAPD* no. 28005; *LIMC Suppl.* I, s.v. Dionysos add. 21 [C. Gaspari].
5. Christie's New York, 8.06.2007, no. 104: *LIMC Suppl.* I, s.v. Herakles no. add. 2 [J. Boardman *et al.*].
6. London, BM E251.1: *BAPD* no. 15551.
7. Paris, Musée Rodin 217: *BAPD* no. 218050; *ARV*² 1436, 2.
8. Paris, Louvre, G508: *BAPD* no. 218049; *ARV*² 1436, 1; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1373 [J. Boardman *et al.*].
9. Paris, Louvre G 509: *BAPD* no. 10879; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1374 [J. Boardman *et al.*].
10. Rome, Villa Giulia 3619: *BAPD* no. 260023; *ARV*² 1420, 7; *LIMC* V, s.v. Heracles no. 123 [S. J. Schwarz].
11. Samos, Vathy Archaeological Museum: *BAPD* no. 28188; *LIMC* IV, s.v. Hades no. 69 [R. Lindner *et al.*]; *CVA* Bucharest 1 Pl. 32, 1.
12. Taranto, Museo Archeologico Nazionale 143544: *BAPD* no. 41697; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1368 [J. Boardman *et al.*].
13. Thebes, Archaeological Museum 190: *BAPD* no. 44252; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1370 [J. Boardman *et al.*].
14. Würzburg, Martin von Wagner Museum L645: *BAPD* no. 260099; *ARV*² 1427, 39.
15. Rome, Villa Giulia 63673: *BAPD* no. 16210.
16. Tell Akko: *BAPD* no. 7539.
17. Thessaloniki 01.34.278; *ARV*² 1421.
18. Vatican: *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1371 [J. Boardman *et al.*].

In the center of the scene Herakles, young and beardless,⁴ is seated naked on his mantle, in front of or next to a four-column structure, and leaning on his club; he is surrounded by several figures: gods, mortals or satyrs. The depiction of the structure varies a lot: it may be either in

Museo Archeologico Nazionale, *LIMC* IV s.v. Herakles no. 1376 [J. Boardman *et al.*]) and from Ithome (Athens, National Museum 1404; Tagalidou 1993, 208, no. 18).

⁴ With the exception cat. no. 10, in which he appears bearded.

Fig. 1. Attic red-figured calyx krater 14902 in Athens.

the Doric or the Ionic order,⁵ with two or four columns, sometimes surmounted by a vase,⁶ with a rope connecting the columns or with branches on the top of the architrave, while its base may consist of two or three steps. Sometimes an altar is depicted in front of the structure, the form of which also varies. Twice it is of simple form – a relatively large, low, and rough block,⁷ thrice it is made up of cut blocks⁸ and in one case it consists of a pile of stones.⁹ Although the structure is not always depicted in the same way, they have been collectively interpreted as a shrine for the cult of Herakles, which used to have the shape of a baldachin. It must be noted that this kind of monopteros in Greek art and architecture was used for the cult of Herakles, but was also used for other deities and heroes.¹⁰ August Frickenhaus, the first scholar to study the representations of Herakles in a shrine, believed that they depicted the heroön excavated on the southwest slope of the Areiopagos, known as the sanctuary of Herakles Alexikakos in Melite.¹¹ Another reading of the scene considers these structures as the representations of theater settings, because of the presence of satyrs and the variations observed in the vase depictions.¹² The possibility of the vase being influenced by matters theatrical will be examined below.

Apart from the building, the characteristics that are constant for the central figure in almost all the representations are the following: Herakles is seated naked on his mantle and he is crowned with an olive or laurel wreath.

⁵ The Doric order is the most usual, but it appears as Ionic at least twice, on the cat. no. 4 and 14. It is also of Ionic order on the cat. no 1.

⁶ Cat. no. 1, 12.

⁷ Cat. no. 7, 8.

⁸ Cat. no. 1, 2, 3.

⁹ Cat. no. 13. For altars on vases, see Rupp 1991, 57–9; Aktseli 1996, 8–20; Ekroth 2001, 122.

¹⁰ Verbanck-Piérard 2013, 25. For baldachins, see Rupp 1974, 360–75.

¹¹ Frickenhaus 1911, 121–30.

¹² Vollkommer 1988, 70.

Fig. 2. Attic red-figured calyx krater 14902 in Athens.

On a closer observation, it is clear that the figure of the Athens National Museum krater is unique in many aspects, presenting some features that cannot be found in any of the other vases in the series. For a start the male figure interpreted as Herakles is differentiated in three respects; he is reclining instead of being seated, and not on a mantle but on an animal-skin, and moreover his wreath is made not of olive or laurel branches, but of ivy. Further his face is depicted frontally, while in the rest of the representations the faces are depicted in profile. These differences alone make the scene worthy of further examination and discussion.

In the center of the scene, depicted in added white is an Ionic four-column structure, with a two-step base and an oblong altar in front of it, as it is indicated by the red bloodstains on it. This complex is flanked by two bearded, wreathed figures, identified as satyrs, while to the right, on a different level, there is a third satyr.¹³ The one to the left is naked: he is bringing a kantharos and a hydria to the figure inside the structure, while the one to the right, with a *pardalis* on his shoulders is holding a *kanoun*.¹⁴ The third figure holds an oinochoe and a phiale: depicted on a higher level, he is approaching a lebes above the handle to the right of this scene (Fig. 2). The presence of satyrs along with Herakles is not unusual, even among the scenes with the four-column structure. Satyrs appear on five vases of the series, albeit most of these seem to depict scenes from

¹³ For the form of satyrs, see Lissarague 2013, 53–70.

¹⁴ And not a plate with cakes as described by Van Straten (1979) and by Carabatea (1997, 133). The kanoun is covered by some type of cloth, as the white color indicates, and the two triangles can be identified as handles. The offering of food is typical for Herakles, and its omission here weakens the case for association with him.

Fig. 3. Attic red-figured calyx krater 12682 in Athens, side A.

satyr-dramas.¹⁵ On the red-figure krater by the Telos Painter,¹⁶ dated to the first quarter of the 4th century BC, the former identification is safe, as the satyrs are clearly actually actors wearing clothes and the two-dimensional depiction of the construction, which is interpreted as a tetra-style due to the depiction of the *skene* of a theater.¹⁷ In three more depictions only the half of the four-column structure is depicted, as it is set further in the background, possibly painted on the *skene* of a theater (Fig. 3).¹⁸ Since the satyrs' presence on the Athens National Museum (hence: ANM) krater cannot be interpreted in any terms of known cultic or mythical context, and given that their parallels are connected with theater, the possibility that here too they indicate some influence from the theater should be seriously considered, even if there is no direct indication connecting the satyrs to theater on the ANM krater. Another fact that should be kept in mind is that satyrs are creatures from the world of Dionysos, his loyal companions who are always associated with him, and are the most popular among the Dionysiac figures.¹⁹ The theme of satyrs bringing offerings to Dionysos is not at all unusual.²⁰

The figure to the left of the building holds a hydria and a kantharos, as stated before. The big kantharos which is brought to the central lolling figure has been interpreted by some scholars as the *οἰνιστηρία*,²¹ the vase full of wine offered to Herakles during the festival of the Apatouria,

¹⁵ Cat. no. 2, 3, 13, 14, 16. For satyrs and satyric dramas, see Shaw 2014.

¹⁶ Cat. no. 14; Vollkommer 1988, 66 no. 482, fig. 91.

¹⁷ Vollkommer 1988, 66, no. 490, 70.

¹⁸ Cat. no. 2, 3, 16.

¹⁹ Isler-Kerényi 2015, 38.

²⁰ Simon 1982, 123.

²¹ Otto Walter had identified as the *οἰνιστηρία* the *lebes* depicted in the series. *Οἰνιστηρία* is referred to in the

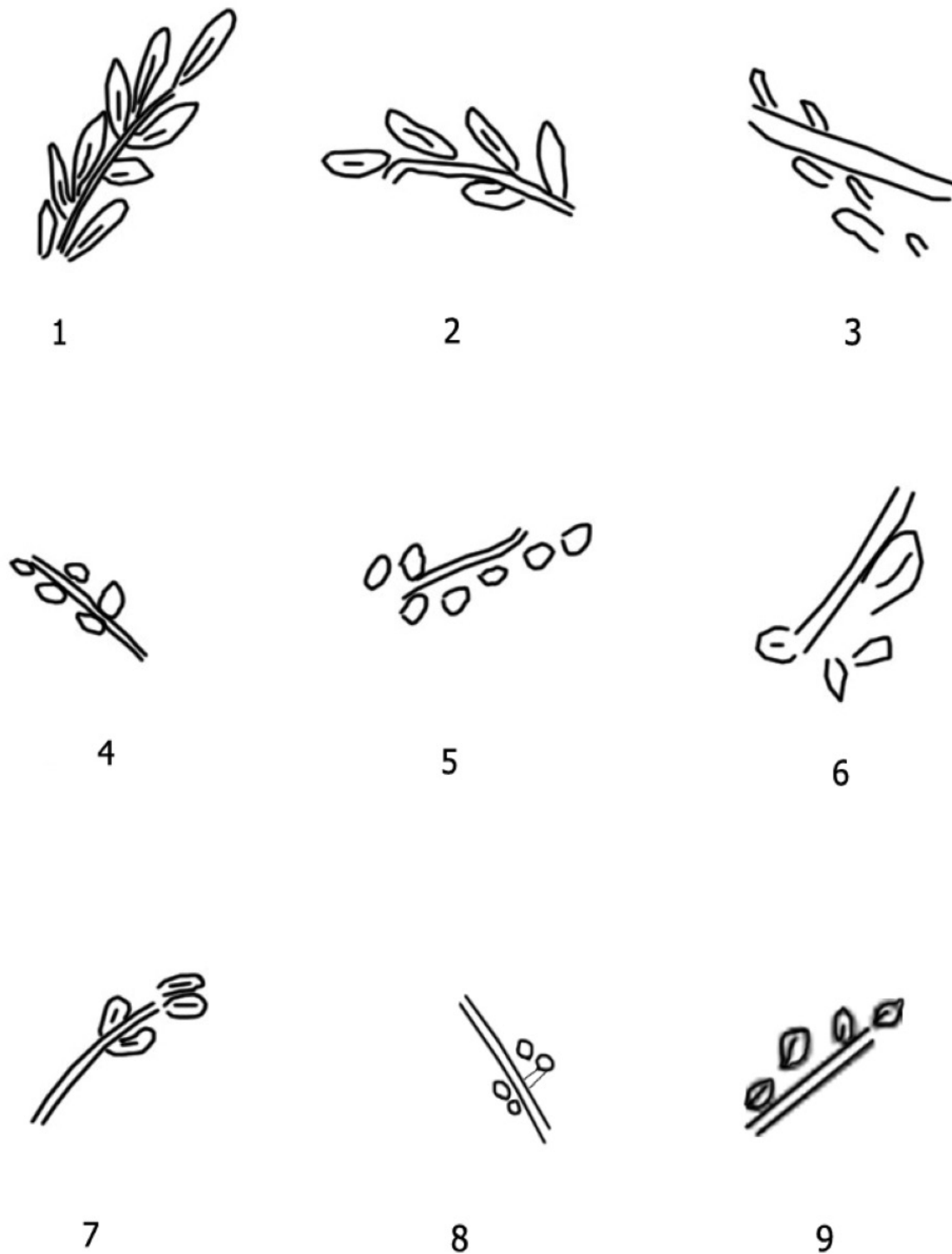

Fig. 4. Drawing of Herakles wreaths in the "Herakles tetrastyle" series. (1: Taranto, Mus. Arc. Naz. 143544; 2: Athens, NM 12682, 3: Caltanisseta, Mus. Civ. 46.4; Würzburg, Martin von Vagner Museum L645. 5: Thebes, Archaeological Museum 190.6: Paris, Musée Rodin 217.7: Rome, Villa Giulia 3619.8: Paris, Louvre G 509.9: Boston MFA 21.272).

but a kantharos, primarily a vase with religious connotations, is one of the most common attributes of Dionysos, the god of wine.²² The same is true for the ivy wreath worn by the figure, which has no connections with Herakles. This item does not appear among the other vases of the tetrastyle-structure series: all the others are olive- or laurel-wreaths (Fig. 4).²³ There is no reason to suppose that the choice here of that type of wreath is some random matter, but rather that it clearly points to the god of wine and theater, the κισσοκόμης (ivy crowned or haired), as he is referred to one of the three Homeric Hymns honoring Dionysos.²⁴

The presence of the lion-skin, the most characteristic of Herakles' attributes, on the vase is potentially more than problematic, as it does not exist in any other vase of the series. But is it really a lion-skin? In order to answer this, it is necessary to study other known representations of such.²⁵ A short investigation of this matter in red-figure pottery shows that artists picture the lion-skin in a number of ways, varying in their internal embellishment as shown in Figure 5. The one decorated with little dots appears to be the most usual. It can be found in four variations, with dense and more or less aligned dots (Fig. 5.1a),²⁶ with sparse, unaligned dots (Fig. 5.1b),²⁷

sources as the act of libation to Herakles, and not to the vase itself (Ath. 11.494). For the connection of *οἰνιστηρία* with the columnar construction series with recent bibliography, see Salowey 2014, 379–80.

²² Kantharoi do occur in some of the vases of the series, Cat. no. 2, 9, 18. Their connection with the Herakles cult, is not looked into here. For the kantharos as a symbol of Dionysos, see Isler-Kerényi 2015, 32.

²³ See also the Moirakles relief (Van Straten 1979): Moirakles was honored with an olive wreath for contributing to the Herakleia, a festival for Herakles. On an important inscription discovered in Eleusis (332/331 BC), a vase is carved in the centre of a large wreath of olive-leaves, and is related to two texts mentioning a *thysia* for *theos* Herakles (Koumanoudes and Gofas 1978, 200–91). For the ivy wreaths, see Isler-Kerényi 2007, 141, 151. The only depiction to my knowledge in which Herakles wears an ivy wreath and sits in a tetrastyle structure is found on Cat. no. 2. This does not influence our inquiry, happily, as the vase is a Lucanian bell krater and the rules for South-Italian pottery are different.

²⁴ *Hom. Hymn* 26.1: Κισσοκόμην Διόνυσον ἐρίβρομον ἄρχομ' αἰδεῖν.

²⁵ Widdows 2006 (I thank the author for sending me the manuscript. Although this exhaustive research does much to remedy the lack of study into the animal skins worn by figures in iconography, it centers on the Archaic period. It was needful still to develop a simple appreciation for the typology of the Heraklean lion-skins in red-figure. This gap is not filled either by Cohen's (1998) short article, which mainly focuses on the different instances of Herakles not wearing his lion-skin, rather than the form of it. The lion-skins worn by Herakles in approximately 100 Attic red-figured vases (depictions in *LIMC* were taken as a sample) are categorized here to ascertain the types of its decoration, to compare them with the Athens Museum calyx krater. This catalog does not claim to be exhaustive, a comprehensive study is still needed.

²⁶ Vatican 502: *BAPD* no. 200564; *ARV*² 66; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 60 [J. Boardman *et al.*]. Boston MFA 99.538: *BAPD* no. 200012; *ARV*² 4,12; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1332 [J. Boardman *et al.*]. Athens, Agora P7899: *BAPD* no. 212663; *ARV*² 455,12; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2008 [J. Boardman *et al.*]. Athens, NM Acr 2.325: *BAPD* no. 204701; *ARV*² 460,20; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2037 [J. Boardman *et al.*]. Munich, Antikenslg 8704: *BAPD* no. 200080; *ARV*² 16.17,1619; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2501 [J. Boardman *et al.*]. Paris, Louvre F204: *BAPD* no. 200011; *ARV*² 4,11; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2554 [J. Boardman *et al.*]. London, BM E262: *BAPD* no. 206701; *ARV*² 580,3; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2874 [J. Boardman *et al.*]. Arezzo, Museo Civico 1464: *BAPD* no. 200068; *ARV*² 1634,30bis; *LIMC* I, s.v. Amazones no. 64 [P. Devambez, A. Kaufmann-Samaras. Paris, Cabinet des Médailles 699: *BAPD* no. 201751; *ARV*² 191.103; *LIMC* I, s.v. Amazones no. 84 [P. Devambez, A. Kaufmann-Samaras. Basel BS 453: *BAPD* no. 275091; *ARV*² 1634.30bis; *LIMC* I, s.v. Amazones no. 86 [P. Devambez, A. Kaufmann-Samaras]. St. Petersburg, Ermitage 807: *BAPD* no. 206866; *ARV*² 593.42; *LIMC* I, s.v. Amazones no. 89 [P. Devambez, A. Kaufmann-Samaras. Munich, Antikenslg 8762: *BAPD* no. 275132; *ARV*² 1638 2bis; *LIMC* VI, s.v. Nereides no. 267 [A.V. Szabados]; London, BM E162: *BAPD* no. 202006; *ARV*² 209.165,1633; *LIMC* VI, s.v. Nereus no. 42 [M. Pipili]. New York, Sh. White and Levy Collection: *BAPD* no. 7501; *LIMC* VII, s.v. Kyknos no. 179 [S. Paspalas]. Paris, Louvre G180: *BAPD* no. 2-2629; *ARV*² 289,2; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2996 [J. Boardman *et al.*]. Basel. BS 456: *BAPD* no. 275090; *ARV*² 1634,1bis; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3165 [J. Boardman *et al.*].

²⁷ Harvard University, Arthur M. Sackler Mus. 1925.30.34: *BAPD* no. 202582; *ARV*² 285,7; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1324 [J. Boardman *et al.*]. Hanover, Kestner Mus. KS.761 (now lost): *BAPD* no. 212120; *ARV*² 83230; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1562 [J. Boardman *et al.*]. Orvieto, Faina Museo. 27: *BAPD* no. 203070; *ARV*² 296,3; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3167 [J. Boardman *et al.*]. Brussels, Mus. Roy. R. 235: *BAPD* no. 214829; *ARV*² 112111; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3206 [J. Boardman *et al.*]. Munich 2617: *BAPD* no. 205025; *ARV*² 480,1; *LIMC* I, s.v. Alkyoneus no. 13 [L. J. Balmaseda]. Ferrara, Mus. Naz. 3031: *BAPD* no. 207095; *ARV*² 612; *LIMC* III, s.v. Bousiris no. 27 [A. F. Laurens].

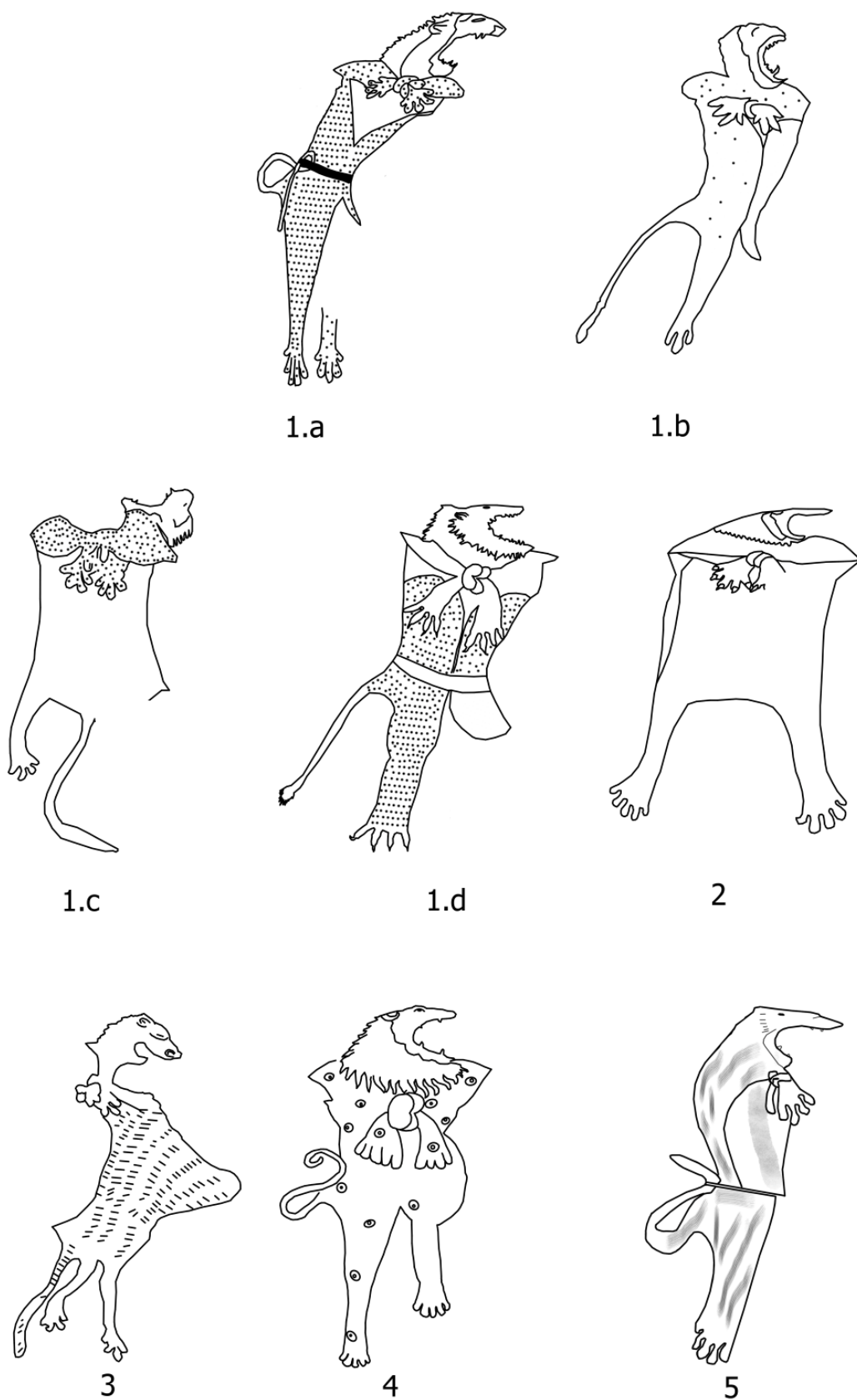

Fig. 5. Drawing of Herakles lion-skins on Attic red-figure vases. (1.a: Boston MFA 99.538; 1.b: Harvard University, Arthur M. Sackler Mus. 1925.30.34; 1.c: Berlin, Antikensammlung F4027; 1.d: Dresden, Staatl. Kunstsammlungen 288; 2: New York MMA 13.233; 3: Adolphseck Schloss Fasanerie 77; 4: Brussels Musees Royaux R296; 5: Florence, Museo Archeologico Etrusco 4227).

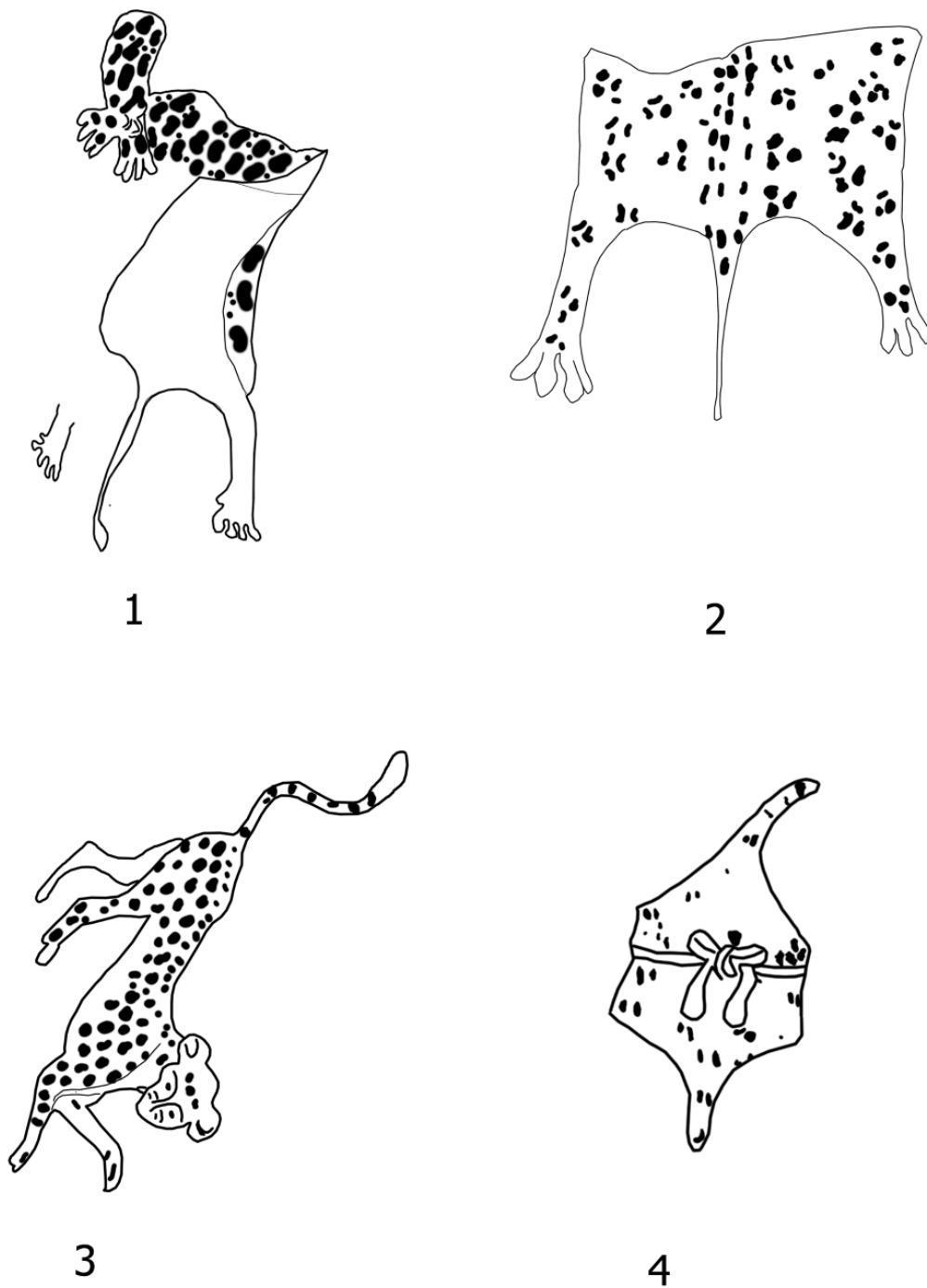

Fig. 6. Drawing of Dionysos panther and deer-skins on Attic red-figured vases. (1: London, BM E443; 2: Rome, Villa Giulia 50388; 3: Paris, Louvre G250; 4: Tübingen, Eberhard-Karls Universität S101382).

with dense dots only in the area of the knot (Fig. 5.1c)²⁸ and with dots everywhere, except in the area of the knot - or only a few scattered dots in that area (Fig. 5.1d).²⁹ The second type is that of the undecorated lion-skin, reserved, i.e. left in the color of background clay: this frequently occurs (Fig. 5.2).³⁰ The third type of lion-skin is decorated with vertical short lines (Fig. 5.3).³¹ Another type of lion-skin decoration, rarer than the previous ones, has a decoration with circles (Fig. 5.4)³² and another type is fashioned with long lines of diluted glaze (Fig. 5.5).³³ All these

²⁸ Berlin Antikensammlung F4027: *BAPD* no. 206280; *ARV*² 551,5; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1325 [J. Boardman *et al.*]. London, BM E176: *BAPD* no. 205575; *ARV*² 49710; Add. 2250; *LIMC* IV, s.v. Nessos no. 61. Newark (N.J.) Mus. 68.11: *BAPD* no. 11550; *LIMC* VII, s.v. Kyknos no.127 [S. Paspalas]. Toledo (Ohio) Art Mus. 1961.25: *BAPD* no. 200731; *ARV*² 90.36, 1625; *LIMC* VII, s.v. Kyknos no. 135 [S. Paspalas]. London, Art Market Sotheby's 14/12/1987 (lost): *BAPD* no. 44054; *LIMC* VII, s.v. Syleus no. 6 [J. H. Oakley].

²⁹ Dresden, Staatliche Kunstsammlungen. 288: *BAPD* no. 200096; *ARV*² 19; *LIMC* IV, s.v. Herakles no.17 [J. Boardman *et al.*]. Copenhagen NM 3293: *BAPD* no. 202489; *ARV*² 251.36; *LIMC* VII, s.v. Syleus no. 2 [J. H. Oakley].

³⁰ New York, MMA 12.231.2: *BAPD* no. 203221; *ARV*² 3196; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1559 [J. Boardman *et al.*]. Toulouse, Mus. St. Raymond 26.307: *BAPD* no. 231138; *ARV*² 1524,7; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1566 [J. Boardman *et al.*]. Paris, Louvre G263: *BAPD* no. 212347; *ARV*² 341,89; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2189 [J. Boardman *et al.*]. Bologna, Museo Civico 228: *BAPD* no. 205736; *ARV*² 511,3; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2869 [J. Boardman *et al.*]. New York MMA 13.233: *BAPD* no. 201666; *ARV*² 183,13; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2958 [J. Boardman *et al.*]. Vatican 573: *BAPD* no. 200211; *ARV*² 36; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2994 [J. Boardman *et al.*]. Rome, Villa Giulia 27250: *BAPD* no. 201036; *ARV*² 1248; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3027 [J. Boardman *et al.*]. Munich, Antikensammlungen 7517: *BAPD* no. 201726; *ARV*² 189,78; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3044 [J. Boardman *et al.*]. Bochum, Un. S1085: *BAPD* no. 46410; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3084 [J. Boardman *et al.*]. Athens, NM 12542: *BAPD* no. 218276; *ARV*² 1456,4; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3137 [J. Boardman *et al.*]. Berlin, Staatliche Museum. F.2164: *BAPD* no. 201663; *ARV*² 183,10; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3370 [J. Boardman *et al.*]. London, BM E290: *BAPD* no. 207611; *ARV*² 1571; *LIMC* IV, s.v. Geras no. 1 [H.A. Shapiro]. Private Collection: *BAPD* no. 401; *LIMC* I, s.v. Alkyoneus no. 12 [L. J. Balmaseda]. Berlin Antikensammlung 2263: *BAPD* no. 200521; *ARV*² 1599.19; *LIMC* I, s.v. Amazones no. 62 [P. Devambez, A. Kaufmann-Samaras]. London, BM E45: *BAPD* no. 203248; *ARV*² 316.8,1645; *LIMC* I, s.v. Amazones no. 67 [P. Devambez, A. Kaufmann-Samaras]. Ferrara Mus. Naz. 609 (T499): *BAPD* no. 204521; *ARV*² 415.2,1652; *LIMC* III, s.v. Bousiris no. 16 [A.F. Laurens]. Athens, NM 19568: *BAPD* no. 205795; *ARV*² 517,7;1657; *LIMC* III, s.v. Bousiris no.19 [A.F. Laurens]. New York MMA 15.27: *BAPD* no. 206613; *ARV*² 574,9; *LIMC* III, s.v. Bousiris no. 23 [A.F. Laurens]. Bari Museo Civico 1397: *BAPD* no. 213674; *ARV*² 1053,44; *LIMC* III, s.v. Bousiris no. 28 [A.F. Laurens]. Paris, Louvre G50: *BAPD* no. 201718; *ARV*² 188,70;1632; *LIMC* III, s.v. Bousiris no. 32 [A.F. Laurens]. Bologne, Museo Civico 196: *BAPD* no. 206074; *ARV*² 537,8; *LIMC* VI, s.v. Nereus no. 46 [M. Pipili]. Copenhagen NM 3877: *BAPD* no. 200523; *ARV*² 1573; *LIMC* VII, s.v. Kyknos no. 20 [S. Paspalas]. London, BM E8: *BAPD* no. 200524; *ARV*² 63.88; *LIMC* VII, s.v. Kyknos no. 107 [S. Paspalas]. London, BM E73: *BAPD* no. 201754; *ARV*² 192.106; *LIMC* VII, s.v. Kyknos no. 108 [S. Paspalas]. Rome, Villa Giulia: *BAPD* no. 201940; *ARV*² 206,131; *LIMC* VII, s.v. Kyknos no. 118 [S. Paspalas]. Altenburg 233: *BAPD* no. 201142; *LIMC* VIII, s.v. Persephone no. 268 (A) [G. Güntner]. Palermo Mus. Reg. N.I. 26992: *BAPD* no. 43574; *LIMC* I, s.v. Alkyoneus no. ad 5 [L. J. Balmaseda]. Malibu. Getty Mus. 84.AE.974: *BAPD* no. 16201; *LIMC* I, s.v. Alkyoneus no. add. 6 [L. J. Balmaseda].

³¹ Newark Mus. 28.203: *BAPD* no. 41696; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 62 [J. Boardman *et al.*]. London, BM E244: *BAPD* no. 202491; *ARV*² 1481; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1528 [J. Boardman *et al.*]. Paris, Cabinet des Médailles 397: *BAPD* no. 202583; *ARV*² 285,8; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1561 [J. Boardman *et al.*]. Adolphseck Schloss Fasanerie 77: *BAPD* no. 217589; *ARV*² 1346,1; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2310 [J. Boardman *et al.*]. London, BM E321: *BAPD* no. 207856; *ARV*² 670,10; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3094 [J. Boardman *et al.*]. Kerameikos 3737: *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3188 [J. Boardman *et al.*]. Bremen, Private Collection: *BAPD* no. 214642; *ARV*² 1107,4; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3125 [J. Boardman *et al.*]. Angers, Mus. Princé 285-19(29): *BAPD* no. 15588; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 1508 [J. Boardman *et al.*]. Vatican 16509: *BAPD* no. 207224; *ARV*² 623,72; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3234 [J. Boardman *et al.*]. Athens, NM 2192: *BAPD* no. 211360; *ARV*² 863,32; *LIMC* VI, s.v. Nereus no. 48 [M. Pipili]. London, BM E370: *BAPD* no. 215017; *ARV*² 1134,7; *LIMC* VII, s.v. Omphale no. 2 [J. Boardman]. New York MMA 08.258.21: *BAPD* no. 214585; *ARV*² 1086,61; *LIMC* IV, s.v. Peirithoos no. 73.

³² Brussels Musees Royaux R296: *BAPD* no. 202141; *ARV*² 1619; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 40 [J. Boardman *et al.*]. Berlin, Antikensammlungen F2271; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 61 [J. Boardman *et al.*]. Palermo, Mus. Reg. 2083 (V786): *BAPD* no. 205729; *ARV*² 511.1,1657; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 213 [J. Boardman *et al.*]. Altenburg 233: *BAPD* no. 201142; *ARV*² 137,1; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2811 [J. Boardman *et al.*]. Melbourne, Victoria 1730/4: *BAPD* no. 201048; *ARV*² 125.20,128; *LIMC* I, s.v. Alkyoneus no. 11 [L. J. Balmaseda]. Tarquinia Mus. Naz. RC 2066: *BAPD* no. 201051; *ARV*² 126,23; *LIMC* IV, s.v. Phobos no. 3.

³³ Florence, Museo Archeologico Etrusco 4227: *BAPD* no. 213392; *ARV*² 1028,11; *LIMC* IV, s.v. Herakles no.1477 [J. Boardman *et al.*]. Berlin Staatliche Museum VI 3154: *BAPD* no. 202454; *ARV*² 245,4; *LIMC* IV, s.v. Herakles no.

motifs are intended to show the coat of the lion-skin, but none of them match the thick dots of the skin depicted in the Athens National Museum krater.³⁴

However, this thick-dotted decoration definitely does seem to match up better with the *pardalis*, the panther-skin, as worn by Dionysos. Dionysos appears wearing a *pardalis* in Attic iconography after ca. 560 BC, in Gigantomachy scenes.³⁵ Furthermore he is depicted reclining on panther-skins on Attic red-figure vases of the same period.³⁶ The written sources further confirm all this.³⁷ Two main distinct types of *pardalides* can be observed in the red-figure iconography, connected to the depictions of Dionysos, one with thick dots (Fig. 6.1),³⁸ and a second one with thick lines (Fig. 6.2),³⁹ while there are rarer types too, such as a decoration with splashes, like ivy leaves, or circles.⁴⁰ The same motifs can be found on depictions of live panthers themselves (Fig. 6.3).⁴¹ Dionysos is also depicted in deer-skin whose shapes are often like the panther skin, but it is even harder to identify them without the paws or head (Fig. 6.4).⁴² From this sample it can be observed that the main difference between a lion-skin and a *pardalis* (or even a *nebris*), as depicted in Attic red-figure iconography, is that the decoration of the first is made up by thin motifs (lines, dots, circles) and the second by considerably thicker motifs. These reflect the real animal's fur, and more specifically the dots that cover the skin of the panthers. Even if the Greek vase-painters had never seen a live lion or a panther, they might

1560 [J. Boardman *et al.*]. Boston MFA 01.8076: *BAPD* no. 209664; *ARV*² 785,1; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1563 [J. Boardman *et al.*]. Oxford, Ashmolean 1890.26 (V322): *BAPD* no. 207278; *ARV*²; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 1678 [J. Boardman *et al.*]. Berlin Staatliche Museum 3232: *BAPD* no. 200980; *ARV*² 117.2, 1627, 1577; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2586 [J. Boardman *et al.*]. Trieste, Museo Civico S.424: *BAPD* no. 202325; *ARV*² 217,2; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 2873 [J. Boardman *et al.*]. Vatican 16573: *BAPD* no. 201656; *ARV*² 182,3; *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3186 [J. Boardman *et al.*]. Athens, NM Acr. 288: *LIMC* IV, s.v. Eurytos I no. 5. Brussels, Mus. Roy: *BAPD* no. 205305; *ARV*² 445,256; *LIMC* I, s.v. Amazones no. 83 [P. Devambez, A. Kaufmann-Samaras]. Rome, Villa Giulia: *BAPD* no. 200468; *ARV*² 72,24; *LIMC* III, s.v. Bousiris no. 12 [A.F. Laurens]. Basel, Private Collection: *BAPD* no. 11081; *LIMC* III, s.v. Bousiris no. 25 [A.F. Laurens]. Ferrara, Mus. Naz. 1087: *BAPD* no. 203008; *ARV*² 292,34;1642; *LIMC* VI, s.v. Nereus no. 44 [M. Pipili]. Paris, Louvre Cp. 10777: *BAPD* no. 202183; *ARV*² 234,8; *LIMC* VII, s.v. Kyknos I no. 4 [S. Paspalas]. New York, MMA 91.1.462: *BAPD* no. 202330; *ARV*² 234,1; *LIMC* VII, s.v. Kyknos I no. 5 [S. Paspalas]. Holy de Bameville (lost): *BAPD* no. 205069; *ARV*² 429,25,1568; *LIMC* VII, s.v. Syleus no. 1 [J. H. Oakley]. Munich, Antikensammlungen 2306 (3406): *BAPD* no. 202086; *ARV*² 225,1; *LIMC* VIII, s.v. Persephone no. 279 [G. Güntner].

³⁴ Depictions of lion-skins, within the *LIMC* sample used, which resemble to on Cat. no. 1 can be found on South Italian vases and not Attic: London, BM F131: *RVApI* 86,153²; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 911 [J. Boardman *et al.*]. St. Petersburg, Hermitage B299 (St. 1775): *LIMC* V, s.v. Herakles no. 3373 [J. Boardman *et al.*].

³⁵ Carpenter 1986, 55.

³⁶ Benevento T121: *BAPD* no. 28061. Torino 41119: *BAPD* no. 8031.

³⁷ The skins worn by maenads and satyrs were not taken into account, because it is not sure if they are panther-skins in each and every instance. Again *LIMC* depictions were taken as a sample, and categorized here to ascertain the types of its decoration, to compare them with the Athens Museum calyx krater. This catalog does not claim to be comprehensive.

³⁸ Madrid, Museo Nacional 32656: *BAPD* no. 205606; *ARV*² 499,20 *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 312 [C. Gaspari]. Berlin, Antikensammlung F2278: *BAPD* no. 200108; *ARV*² 21,1; *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 499 [C. Gaspari]. Bologna, Museo Civico 338: *BAPD* no. 206890; *ARV*² 595,65; *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 611 [C. Gaspari]. London, BM E443: *BAPD* no. 203003; *ARV*² 292,29; *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 628 [C. Gaspari].

³⁹ London British Museum E8: *BAPD* no. 200524; *ARV*² 63,88; *LIMC* IV, s.v. Gigantes no. 365 [F. Vian]. Tübingen Univ. S101382: *BAPD* no. 5698; *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 80 [C. Gaspari]. London British Museum E439: *BAPD* no. 203092; *ARV*² 298,1643; *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 151 [C. Gaspari]. Munich Antikensammlung 8732 (2344): *BAPD* no. 201659; *ARV*² 182,6; *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 311 [C. Gaspari]. Rome, Villa Giulia 50388: *BAPD* no. 200550; *ARV*² 65,114; *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 615 [C. Gaspari].

⁴⁰ St. Petersburg, State Ermitage Museum 1149 (St 1274): *BAPD* vase; 206924 *ARV*² 598,2; *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 621 [C. Gaspari].

⁴¹ On the contrary, lions do not have their fur decorated and drawn in paint, but they are reserved (and so in the orange color of the clay). For panthers themselves represented, see Paris, Louvre G250: *BAPD* no. 203850; *ARV*² 365,58 *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 297 [C. Gaspari] (panther with thick dots). Berlin Staatliche Museum F2321: *BAPD* no. 203429; *ARV*² 333,3 *LIMC* IV, s.v. Gigantes no. 369 [F. Vian] (panther with ivy-like splashes).

⁴² Tübingen, Eberhard-Karls Universität S101382: *BAPD* no. 5698; *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 80 [C. Gaspari].

Fig. 7. Reclining male Figure D from the sculpture of the Parthenon, Athens. Photo Courtesy Trustees of the British Museum.

have seen their skins.⁴³ Therefore the skin on which the central figure is reclining finds closer parallels to panther-skins, rather than lion-skins.⁴⁴ Here it must be noted that an animal skin in Greek imagery was not merely decorative, but it carried a meaning.⁴⁵ In this case the meaning should be: the vase-painter aims to portray a feature, suitable for Dionysos.

I return now to the first difference observed, the posture of the figure's body. In contrast with the male figures in the other vases of the series, which are clearly depicted as seated, the male figure here lies in a relaxed half-reclining position on an animal's skin, which is placed a little higher than the top step of the structure: in fact it would appear that skin and figure are floating above the ground, or are supported somehow by the club on which the figure's left elbow rests or is propped up.⁴⁶ Parallels with other images of Herakles reclining on a lion-skin do exist, but they are few.⁴⁷ When he does recline, Herakles rarely does it on a lion-skin; if the skin is present, it is usually depicted as hanging on the wall or is in the background. Further, if we consider Herakles as a god and not as a hero on the krater, as Annie Verbanck-Piérard has proposed, he does not need his lion-skin in an apotheosis scene.⁴⁸ And finally the lion-skin is

⁴³ It is unlikely that there were any lions in central Greece or the Peloponnese at this period, or that many Athenians had ever seen a live one (Widdows 2006, 20).

⁴⁴ It can be said that the decoration of that skin is in the painter's personal manner (and so not open to categorization), but the painting of it (with thick dots) seems intentional, especially if compared with the satyr on his right, whose skin also has thick dots.

⁴⁵ Widdows 2006, 16–7.

⁴⁶ Exceptional is the earliest vase of the series (Cat. no. 5), dating in the middle of the 5th century BC, where Herakles is depicted seated in a four-column construction, wearing his lion-skin and holding his club. Note that the lion-skin is worn with its head clearly depicted on Herakles' head, serving as the hero's helmet.

⁴⁷ In Vatican, Museo Gregoriano Etrusco 16509: *BADP* Vase 207224; *ARV*² 623,72; *LIMC* IV, s.v. Herakles no. 3234 [J. Boardman *et al.*] and in New York Private Collection (Cohen 1998, pl. 17 fig. 11). Herakles reclines on his lion-skin, whose head is clearly depicted in both cases. See Cohen 1998.

⁴⁸ Verbanck-Piérard 2013, 29. There could be exceptions, as Herakles' nature is not always clear.

depicted with its head.⁴⁹ Indeed, the head of the lion is a most important feature for Herakles, as it symbolizes the power, the brute strength of the hero; it is depicted, even when Herakles is just holding his *dora*. When Dionysos is found reclining on animal skins, he does not need the head to be visible at all, quite contrary to his half-brother. The absent head on the krater represents a deliberate choice on the artist's part: in so doing, he removes any reference to Herakles and the skin of the invulnerable Nemean lion. The reclining figure on an animal's skin, then, must find better parallels in Dionysos rather than in Herakles (the presence of the club, loosely held, will be explained below).

More positively, one should note the Dionysos figure from the west pediment of the Parthenon (Fig. 7), dated to ca. 432 BC. It provides a close iconographical parallel to the Athens National Museum krater: the posture of the body is the same, the hair is short and a foot indicates the existence of a *pardalis*, but no head of the animal is carved. The Dionysos on the Acropolis was in prominent and plain view from at least 432 BC: the vase-painter must have been aware of it for much of his life. This particular statue was probably one of the most (if not *the* most) accessible images of the god, both for artisans and the potential vase-buyers. Moreover, it was on the Parthenon that Dionysos was first represented as a young god, a new form that thereafter set the standard in vase painting, exerting a profound influence, both stylistically and iconographically.⁵⁰

Here too another significant feature must be noted: the face of the figure on the vase, which is in frontal view. His gaze though is directed neither towards the other figures in the images nor to the viewer of the vase, but has an introspective posture. Frontal faces occur rarely in Attic vase painting. Although neither Herakles nor Dionysos are regularly represented frontally, the frontal face is better suited to Dionysos,⁵¹ as he is associated with masks and satyrs, which are represented with frontal faces more often than other figures, rather than to Herakles.⁵² The frontal face may be another and further indication that the Parthenon's Dionysos provided the iconographic model for our vase painter. All in all, the sum of the above individual clues would rule the identification with Herakles out; the central figure is again better seen as Dionysos.

The above thoughts are supported by a damaged, but interesting figure depicted on the vase, neglected by previous scholarship, perhaps due to its condition and position.⁵³ To the

⁴⁹ In some votive reliefs, paralleled to the vase series with the tetrastyle structure, Herakles has his lion-skin with the lion-head indicated (Boston MFA 96.696, *LIMC* IV s.v. Herakles no. 1378 [J. Boardman *et al.*]. Rome Mus. Barraco, *LIMC* IV s.v. Herakles no. 1380 [J. Boardman *et al.*]. Athens, NM 1404, *LIMC* IV s.v. Herakles no. 1377 [J. Boardman *et al.*]). The reliefs comprise a distinct category with many differences from the vases. In vase-painting, when the lion-skin is not worn by the hero, it is usually hanging to the side and the head is normally represented frontally, for example: Paris, Louvre G103: *BAPD* no. 200064; *ARV*² 14,2. London, BM E44: *BAPD* no. 203219; *ARV*² 318–9,2.

⁵⁰ During the last decades of the 5th century BC, the final visual transformation of the god has occurred; since by then he is depicted as a beardless, naked or semi-naked youth; the first examples on pottery can be found on vases by the Dinos painter. This change in the imagery of Dionysos has been attributed to Pheidias and the Dionysos statue from the Parthenon's pediment, which established a new iconographical type. Most specialists agree that this figure is Dionysos, although some suggest that he is in fact Herakles. See Palagia 1993, 19–20, 60; Carpenter 1993, 206; Carpenter 1997, 85–103, 122; Traficante 2007, 77; Kefalidou 2011, 126; Moraw 2011, 233–52; Isler-Kerényi 2015, 8–9, 88, 150, 162, 166–210. For a new reading identifying this figure as Ares see Stewart 2016, 590.

⁵¹ Dionysos' frontal face is attested on two black-figure vases: On the François vase (Florence, Museo Archeologico Etrusco 4209: *BAPD* no. 300000 and on Boulogne, Mus. Communal 559: *BAPD* no. 4508.

⁵² Mackay 2001, 24. For images of Dionysos on red-figure vases with cult scenes, see Durand and Frontisi-Ducroux 1982. For Archaic frontal faces: Korshak 1987, with bibliography of previous scholarship.

⁵³ It is only mentioned in Carabatea 1997, 135, where it is referred to as another satyr. But a satyr would not hold a club and would not be that large.

Fig. 8. Attic red-figured calyx krater 14902 in Athens.

left of the naked satyr, half covered by the vase's handle and only preserved from below the waist stands a male figure in an animal skin (Fig. 8). He holds a club with his left hand and has the other hand on his waist, which makes him the only figure in the scene without an offering. Remarkable is the height of the figure; although poorly preserved it is clear that he was taller than any other: his waist is a bit higher than the left satyr's chest, although their feet are placed on the same level.⁵⁴ A figure in this manner by far taller than the others indicates that it belongs to the sphere of gods and heroes. Such a figure holding a club and wearing a skin should be identified as Herakles.⁵⁵ There could not co-exist two Herakles figures in the same scene. Which in turn corroborates the determination that the reclining figure is not Herakles. Did the artist deliberately choose to swap the accustomed roles of Dionysos and Herakles? the first does appear in a vase in this series as one of the attendants of Herakles, looking towards the baldachin.⁵⁶

This figure's head would have reached the level of the horizontal object set well above the left satyr's head: the item was interpreted by Folkert van Straten as a *bakchos*, in an allusion to

⁵⁴ The figure is relaxed, with the left foot back of the right foot. The left foot is not entirely painted because it was at the back of the handle and the artist could not or did not care to paint it. It looks rather like a statue but it is not, as it would be colored in white and in a different pose. For Herakles present both as a statue and as the hero himself on an Apulian column krater (New York, MMA 50.11.4), see Marconi 2011. Observe too that the satyr to the right of the building has his left foot unfinished, again because of the handle, which helps to confirm the above reading.

⁵⁵ Unfortunately only the interior side of the skin is preserved, with no decoration on it, which does not help into identifying it as lion-skin, as interiors of skins are normally not painted.

⁵⁶ Cat. no. 13.

Herakles' initiation in Eleusis.⁵⁷ Earlier studies had interpreted it as a club, which seems much more probable, as it is painted in exactly the same way as the two other definite clubs on the vase, in the hands of the reclining and the tall figures. Van Straten's argument was that the position is not suitable for a club, but neither it is for a *bakchos*. Even if the artist intended to depict a *bakchos*, he would not have painted it in a manner indistinguishable to that of the other clubs – a *bakchos* on a vase such as this would be more likely to be rendered in added white.⁵⁸ So with this object also being recognized as a club, there are now three clubs in the same scene: one used as a prop for the body of the reclined central figure, identified as Dionysos, one held by the real Herakles to the left, and one hovering somewhere around Herakles' head level. This apparent oddity raises more questions about the meaning of the scene and role-exchange argument. To investigate further, a brief review of the connections existing between Dionysos and Herakles is needed.

Dionysos and Herakles have a lot of characteristics in common, which does sound somewhat unlikely at first utterance. Parallels between Dionysos and Herakles exist in myth, cult and iconography. Both were offspring of Zeus and a mortal woman, both were hated by Hera, both had gone to the Realm of Hades and returned, both were initiates in the Eleusinian Mysteries and both of them had been connected with major Attic festivals, established or re-established during the first half of the 5th century BC. In iconography they are attested together under certain circumstances. It may be significant that when the two half-brothers occur together, they usually are both shown reclining, in a sympotic context.⁵⁹ On a red-figure cup, today in Würzburg,⁶⁰ and dating ca. 390–380 BC, not only are they depicted walking together, after a *symposion*, but they look like each other, only recognizable apart by their attributes, Herakles by the club and Dionysos by the thyrsus. Facially, they are similar to the central figure of the Athens National Museum krater, namely beardless and short-haired. It is possible that the parallel imagery employed in some depictions of Dionysos and Herakles may reflect a popular understanding of connections between them.⁶¹

Bearing the above in mind, it becomes quite plausible that when the vase painter was decorating the krater, he had in mind the similarities of the cult, mythology and iconography of Herakles and Dionysos, and attempted to play with them. Dionysos occurs in a variety of environments with references to theater, ritual and wine-drinking. The artist could have been taking advantage of the parallels in their iconography: Herakles is depicted on other vases in the series and in the presence of satyrs or kantharoi. Dionysos is also present in some of the series where Herakles is in a tetrasyle structure.⁶² Because these features generally accompany Dionysos, perhaps the vase painter found it easier and more appropriate to depict Dionysos in a setting used for Herakles. But would this have been understood and acceptable to the Athenians at the dawn of the 4th century BC? The creators of the imagery in all media were guided by the values and the interests of their cultural milieu. These images must have appealed to and answered the expectations and the needs of the Athenian consumers for whom it was pro-

⁵⁷ Van Straten 1979, 190–1.

⁵⁸ See London BM F68: *BAPD* no. 218148; *ARV*² 1446.1, 1693; *LIMC* IV, s.v. Hephaistos no. 111(B) [A. Hermans and A. Jacquemin], in which there is a clear difference between Herakles' club and *bakchos* (Lapatin 2006, 320–1).

⁵⁹ For Dionysos and Herakles similarities, see Carpenter 1986, 98–123. For their iconography, see Vollkommer 1988, 51–2.

⁶⁰ Würzburg H 5011: *BAPD* no. 340164; *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 584 [C. Gaspari], Vollkommer 1988, 51, no. 386, fig. 68.

⁶¹ Carpenter 1986, 99. Although Dionysos and Herakles are two of the most popular subjects on Attic iconography, it is unlikely for the iconographical parallels to be accidental.

⁶² As attendant: Cat. no. 13. On the reverse side of the vase: Cat. no. 4, 14.

Fig. 9. Attic red-figured calyx krater 14902 in Athens.

duced. To attempt an answer, one must look deeper into the cultic relationships of Dionysos and Herakles in that specific context, the four-columned structure.

It has been suggested that there is a link between these representations and the *Oinisteria*, which is part of the Apatouria festival. Verbanck-Piérard proposed that the Apatouria was devoted, in addition to the gods of phratries, Zeus Phratrios, Athena Phratia and Apollon Patroos, to Herakles as well, based on this vase-painting series.⁶³ Dionysos had succeeded in winning a footing in the festival, as he exists in the very founding myth of the festival. This says that the Athenians and the Boeotians were at war over Attica's northern district; the Athenian general Melanthos challenged the Boeotian king Xanthos to single combat. During the fight Dionysos, dressed in a black goatskin, appeared behind Xanthos. Melanthos called out to his opponent that two against one was not fair; as Xanthos dropped his guard and looked round to identify his unknown ally, Melanthos seized the opportunity and killed him. The Apatouria festival was instituted because of the deception which had won the victory over Xanthos.⁶⁴ The explanation given by Parke is that Dionysos had succeeded in securing acceptance in the devotion of at least some of the *phratries*, sometime in the mid-sixth century BC, when he was worshiped on the North Attic border. The celebrations and toasts which made up no small part of the activities of the Apatouria would readily suggest libations in honor of the wine god.⁶⁵ So if the tetrastyle structure is really connected with the Apatouria festival and the *phratries*, Dionysos would have the same claim to be involved as Herakles would.

⁶³ Verbanck-Piérard 2013, 27–8.

⁶⁴ *Apate* is the Greek word for deception.

⁶⁵ Parke 1972, 90. For the Apatouria, see Parker 2005, 458–61.

From this cultic point of view both Dionysos and Herakles could both have been worshiped by *phratries*, but where does that leave the tetrastyle structure, the major problem of the series? Annie Verbanck-Piérard has shown convincingly that this kind of monopteros in Greek art and architecture was used for the cult of Herakles, but was not restricted to it, as structures like that appear in vase-paintings with Apollo and Artemis.⁶⁶ But Dionysos is also depicted in front of a four-column structure on a fragment of calyx-krater by the Meidias Painter in Jena, of the same date as the calyx-krater of the Athens National Museum.⁶⁷ The tetrastyle is of the same type there as in the series here, namely consisting of four columns placed at the corners of a square foundation and supporting an epistyle; the figure is unmistakably identified as Dionysos by the thyrsos he is holding.⁶⁸ Moreover on a red-figure chous of the second half of the 5th century BC, a statue of a seated Dionysos holding a thyrsos and a kantharos is depicted inside a portable baldachin.⁶⁹ So the image of Dionysos in a tetrastyle is not something without parallels. The best-known image of Dionysos in a tetrastyle is in fact his cult statue from Ikaria, in the Athens National Museum. This represents the god seated under a four-column baldachin, as shown by Georgos Despinis, who makes it clear that four-column structures are also connected to Dionysos.⁷⁰ Despinis was the first to mention the similarities between the Dionysos baldachin from Ikaria and the depiction of baldachins in the series of the vases of Herakles in four-columned structures, on votive reliefs to Herakles and in vase paintings.⁷¹ In all likelihood Dionysos' cult statue from Ikaria, the statue from the Parthenon's pediment and some basic cultic similarities between the two sons of Zeus were all well-known both to the artist and his customers.

The reverse side of the vase shows two youths, flanking a Nike (Fig. 9). Nike holds a torch, the youth to the right is naked, wearing a white tainia on his head and seated on a hydria, and the youth to the left in a short himation approaches them. The first youth is interpreted as a winner of a torch race.⁷² When the central figure of the main side was interpreted as Herakles, the imagery mentioned above was connected with games in honor of him.⁷³ However this composition on the reverse side of the vase does not affect the new interpretation of the central figure as Dionysos. The imagery of the one side of a vessel is not always connected to that of the other. Furthermore, scenes with athletes on the reverse side are also found on other vases with Dionysian imagery on the main.⁷⁴

Based on the observations in the iconography of the vase noted above – the *pardalis*, the wreath, the posture of the figure, and the parallels existing in painting and sculpture, it is argued that the central figure is Dionysos adopting a Heraklean pose. To detect possible written testimonia to support the above and so render this study complete, the vase itself must be put aside for the moment, and the scope of inquiry broadened, to take in its historical context, and especially the theater. At the Lenaia of 505 BC, Aristophanes presented the *Frogs*, one of the most studied of plays, which bears some obvious resemblances with the vase under investi-

⁶⁶ Verbanck-Piérard 2013, 31.

⁶⁷ Jena 382: *BAPD* no. 16452. This four-column construction appears to have a roof. See Kathariou 2002, 32.

⁶⁸ For the thyrsus, see von Papen 1905, 31, 35–6.

⁶⁹ New York, MMA 24.97.34: *BAPD* no. 4091; *LIMC* III, s.v. Dionysos no. 825 [C. Gaspari]. For recent bibliography on this vase, see Tiverios 2016, 613–4.

⁷⁰ Despinis 2007, 114–26. In light of this new data the old thoughts of Dörpfeld (1921) about the identification of Dionysion in Limnai are reconsidered.

⁷¹ Despinis 2007, 131–4.

⁷² Kefalidou 1996, 223.

⁷³ Carabatea 1997, 139.

⁷⁴ Ferrara 2738: *BAPD* no. 206865; *ARV*² 264 (593.41); London E492: *BAPD* no. 207166; *ARV*² 270 (619.16); Munich 8732 (2344): *BAPD* no. 201659; *ARV*² 186 (182.6).

gation, as at the play's very beginning a figure steps on to the stage with a lion-skin upon his shoulders, holding a club and wearing a female saffron robe and buskins.⁷⁵

The lion-skin and the club are the almost unmistakable insignia of Herakles,⁷⁶ but the saffron robe and the buskins qualify as Dionysian attributes. The complexities of the relationship between Dionysos and Herakles in the comedy's prologue have been extensively discussed by Ismene Lada-Richards, who revealed the paradox that "Dionysian" and "Heraklean" polarities are not only sharply differentiated, but also inextricably interwoven. Dionysos' "Heraklean" role-playing functions in such a way as to invite the spectator to conceive of the god in the position and the role of an actor.⁷⁷ Dionysos interweaves in his persona the two antithetical viewpoints from which the phenomenon of "playing the other" is conceivable, the ritual and the theatrical, both of which are markedly Dionysian. The primary dimension of Dionysos' *dramatis persona* in the *Frogs* is theatricality. From the beginning of the play he steps onto the stage dressed up as Herakles, that is, like a true actor, who sets out to incarnate someone other than himself. In the perspective of an ancient Greek audience, a deep affinity exists between Dionysos and acting. Dionysos is the divine prototype for the Greek actor's stage metamorphoses.⁷⁸ Despite the many examples of vases decorated under the influence of the theater and the popularity of the *Frogs*, no Attic vase known depicts a scene influenced by the play.⁷⁹ What is important for our survey is that at this comedy, set only few years before the production of the vase, Dionysos appears dressed as Herakles.

Returning to the Athens National Museum krater and reviewing it within the particular time-span of the late 5th century BC, after Aristophanes' *Frogs* had been put on, can any influence on the vase from the play be observed? It has been established that, based on the iconographical, archaeological and textual data analyzed, the central figure is Dionysos transfigured into Herakles. The feeble, unwarlike central figure of the vase is unable to carry off his posturing as Herakles with success, just as the comic Dionysus of the *Frogs* is unable to do with his borrowed identity. But the vase-painting cannot be classed as one of theatrical character, as it does not present any of the criteria by which one may be recognized.⁸⁰ The figure from the Athens National Museum krater may only be broadly associated with the idea set forth by Aristophanes, of Dionysos in disguise, it does not depict any particular scene from the play.⁸¹ The *Frogs* was a comedy and not a satyr drama – there are no satyrs in it, but the presence of satyrs on the

⁷⁵ *Frogs* 46–7: (Ἡρακλῆς) ὀρῶν λεοντῆν ἐπὶ κροκωτῷ κειμένην. τίς ὁ νοῦς; τί κόθορνος καὶ ρόπαλον ξυνηλθέτην. *Frogs* 108–10: (Διώνυσος) ἀλλ' ὥνπερ ἔνεκα τήνδε τὴν σκευὴν ἔχων ἦλθον κατὰ σὴν μίμησιν. *Frogs* 494–7: (Διώνυσος) ἴθι νυν ἐπειδὴ ληματίας κἀνδρείος εἶ, σὺ μὲν γενοῦ γῶ τὸ ρόπαλον τουτί λαβὼν καὶ τὴν λεοντῆν, εἴπερ ἀφοβόσπλαγχνος εἶ· ἐγὼ δ' ἔσομαι σοι σκευοφόρος ἐν τῷ μέρει. I am indebted to my colleague A. Bantziou for the useful conversations about Aristophanes' *Frogs*.

⁷⁶ Bérard 1983, 115.

⁷⁷ Lada-Richards 1999, 9.

⁷⁸ Lada-Richards 1999, 159, 163–4.

⁷⁹ The only possible scene from the *Frogs* known to me is depicted on an Apulian bell-krater, dated from 375 to 350 BC (formerly in Berlin, Staatliche Museum F3046, and bought in Naples at 1847), as was persuasively argued by Oliver Taplin (1993, 45–7), and generally approved (Walsh 2009, 234).

⁸⁰ For the criteria in order to characterize a vase-painting as of theatrical character, see Kefalidou 2008, 649–70.

⁸¹ Dionysos in the *Frogs* also wears a saffron robe and buskins, qualified as Dionysian attributes which are not present in the calyx-krater. But this is not a problem, as it is not needful for the vase-painting to correspond in every point with the play, in order to claim that they are related. This is shown by the only known vase representation, as shown by Oliver Taplin, in which Dionysos has the club and the skin, as in the play, but he also carries a bow. Also the Herakles-figure on the vase has neither *krokotos* nor *kothornoi*, on the contrary he appears to be naked, as in cat. no. 1 (Taplin 1993, 45–7). We must remember that the vase painters who lived and worked in Athens of the Classical period, had the opportunity to view but once a play, if at all; they are perhaps more likely to have been told about it.

vase can introduce a connection with the theater and should also be considered. It must not be forgotten that the art of transformation is intrinsically Dionysian, as a lack of stable identity and fluidity of shape lie at the very core of the experience that Dionysos creates for his votaries. And, of course, this very vase would be used in a sympotic context.⁸² In such, the most suitable god is Dionysos, the god of wine. If the influence from theater on the vase is accepted, then the question about the three clubs in the scene is easily answered, as is also the unusual position of the third club. Herakles holds his own, Dionysos the one that he used in his dressing up, and the third club was placed above Herakles' head as a symbol, to indicate who the true Herakles is. The number of the clubs, which is unparalleled, may not be accidental: in the *Frogs*, there are three "Heraklean" figures – the real Herakles, Dionysos and his slave Xanthias dressed as Herakles.

As only a small amount of the ancient written sources has survived and is accessible to us, there is space for alternative interpretations about the influences working on the vase painter. The *Frogs* is the closest known parallel, but what if the initial source is lost? We cannot exclude entirely the possibility of a lost myth about changing roles and transfigurations that applied to Herakles, which had separately influenced both Aristophanes and the vase painter. It seems unlikely that the vase painter could create the scene *ex nihilo*, but it might have been based on a rich array of mythical traditions.

Each one of the clues mentioned and analyzed above does not lead inexorably and by itself to the identification here presented. Herakles could wear an ivy wreath, could be with satyrs, he could recline wearing a lion-skin, his lion-skin could even be depicted with thicker dots by a not-so-talented artist and a kantharos can be present. The ivy wreath and the unusual skin, resembling more a *pardalis*, could also be explained by the chronology of the vase at the beginnings of the 4th century BC. Rather it is the accumulation of the mass of observations – all capable of tending in the same direction – that is significant. The coexistence of all these aspects together on a single scene is probably not coincidental. The identification of the reclined figure as Dionysos is much more probable. Moreover, it is only under this perspective that the tall standing figure, which can be none other than Herakles, can be understood. If our interpretation of the ANM krater is correct, then the imagery of this vase constitutes a particular artistic expression drawn from the multiverse of Dionysos, something which has been among his characteristics at least ever since the end of the 5th century BC.

PROVENANCE OF FIGURES

Fig. 1. Source: author.

Fig. 2. Source: author.

Fig. 3. Source: G. Kavvadias.

Fig. 4. Source: author.

Fig. 5. Source: author.

Fig. 6. Source: author.

Fig. 7. Photo Courtesy Trustees of the British Museum.

Fig. 8. Source: author.

Fig. 9. Source: author.

⁸² Lada-Richards 1999, 14.

WORKS CITED

- Aktseli, D. 1996. *Altäre in der archaischen und klassischen Kunst. Untersuchungen zu Typologie und Ikonographie*. Internationale Archäologie 28. Espelkamp: Leidorf.
- Bérard, C. 1983. "Héros de tout poil: d' Héraklès imberbe 'a Tarzan barbu." In *Image et céramique grecque. Actes du Colloque de Rouen*, 25-6 Nov. 1982, edited by F. Lissarrague, and F. Thelamon 111-8. Publications de l'Université de Rouen 96. Rouen: Publications de l'Université de Rouen.
- Boardman, J. et al. 1988. "Herakles." *LIMC* IV(1):728-838.
- Carabatea, M. 1997. "Herakles and a 'Man in Need?'" In *Greek Offerings: Essays on Greek Art in Honour of John Boardman*, edited by O. Palagia, 131-43. Oxford: Oxbow.
- Carpenter, T.-H. 1986. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art. Its development in black-figure vase painting*. Oxford: Clarendon Press.
- . 1993. "On the Beardless Dionysos." In *Masks of Dionysus*, edited by T.H. Carpenter, and C. A. Faraone, 185-206. Ithaca, London: Cornell University Press.
- . 1997. *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press.
- Cohen, B. 1998. "The Nemean Lion's Skin in Athenian Art." In *Le Bestiaire d' Héraclès. IIIe Rencontre héracléenne, Actes du Colloque organisé à l' Université de Liège et aux Facultés Universitaires Notre-Dame de la Paix de Namur, du 14 au 16 novembre 1996*, edited by C. Bonnet, C. Jourdain-Annequin, and V. Pierrenne-Delforge, 127-39. Liège: Centre Internationale d'Étude de la Religion Grecque Antique.
- Despinis, G.I. 2007. "Neues zu der spätarchaischen Statue des Dionysos aus Ikaria." *AM* 122:103-37.
- Dörpfeld, W. 1921. "Die Ausgrabungen am Westabhang der Akropolis II. Das Lenaion oder Dionysion in den Limnai." *AM* 20:166-76.
- Durand, J.L., and F. Frontisi-Ducroux. 1982. "Idoles, figures, images: autour de Dionysos." *RA* 1982:81-108.
- Ekroth, G. 2001. "Altars on Attic vases: the identification of bomos and eschara." In *Ceramics in context. Proceedings of the Internordic colloquium on ancient pottery held at Stockholm 13-15 June 1997*, edited by Ch. Scheffer, 115-26. Stockholm studies in classical archaeology 12. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Frickenhau, A. 1911. "Das Herakleion von Melite." *AM* 36:113-44.
- Froning, H. 1996. "Un Eracle attico in Sicilia." In *I vasi attici ed altre ceramiche coeve in Sicilia. Atti del convegno internazionale, marzo-aprile 1990*, Vol. I, Cronache di archeologia 29 Palermo, edited by G. Rizza and F. Giudice, 107-19. Catania: University di Catania.
- Himmelmann, N. 2009. *Der ausruhende Herakles*. Paderborn: Schöningh.
- Isler-Kerényi, C. 2007. *Dionysos in Archaic Greece. An Understanding through Images*, Religions in the Greco-Roman World. Translated by W.G.E. Watson. RGRW Vol 160. Leiden: Brill.
- . 2015. *Dionysos in Classical Athens. An Understanding through images*. Translated by A. Beerens. RGRW 181. Leiden: Brill.
- Kefalidou, E. 1996. *Νικητής: εικονογραφική μελέτη του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- . 2008. "Η Εικονολογία της Αττικής Τραγωδίας." In *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία - Θεωρία και Πράξη*, edited by A. Markantonatos, and Ch. Tsangalis, 637-725. Αθήνα: Gutenberg.
- . 2011. "Η διονυσιακή εικονογραφία στην αρχαία ελληνική αγγειογραφία." In *The gift of Dionysos Mythology of wine in central Italy (Molise) and northern Greece (Macedonia). Exhibition Catalogue - Thessaloniki Archaeological Museum 2011*, edited by P. Adam-Veleni, E. Kefalidou, and E. Stefani, 118-35. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο.
- Klöckner, A. 2016. "Herakles und der Viersäulenbau", in *Marburger Winckelmann-Programm 2015-16*:49-62.
- Korshak, Y. 1987. *Frontal Faces in Attic Vase Painting of the Archaic Period*. Chicago: Aris Publishers.
- Koumanoudes, S.N., and Gofas, D.C. 1978. "Deux décrets inédits d'Éleusis." *REG* 91:289-306.
- Lada-Richards, I. 1999. *Initiating Dionysus. Ritual and Theatre in Aristophanes' Frogs*. Clarendon Press. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press.
- Lapatin, K. 2006. "Kerch-style Vases: The Finale." In *The Colors of Clay, Special Techniques in Athenian Vases*, edited by B. Cohen, 318-33. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Lissarrague, F. 2013. *La cité des satyres. Une anthropologie ludique (Athènes, VIe-Ve siècle avant J.-C.)*. Paris: École des hautes études en sciences sociales.
- Mackay, E.A. 2001. "The frontal face and 'you'. Narrative disjunction in early Greek poetry and painting." *Acta Classica* 44:5-34.

- Marconi, C. 2001. "The birth of an image. The painting of a statue of Herakles and theories of representation in ancient Greek culture." *RES* 59/60:145–67.
- Moraw, S. 2011. "Visual Differences: Dionysos in Ancient Art." In *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism*, edited by R. Schlesier, 233–52. Berlin: De Gruyter.
- Palagia, O. 1993. *The Pediments of the Parthenon*. Leiden, New York: Brill.
- Parke, H.W. 1972. *Festivals of the Athenians*. London: Thames and Hudson.
- Parker, R. 2005. *Polytheism and Society at Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Rupp, D. W. 1974. "Greek Altars of the Northeastern Peloponnesos, ca. 750/725 B.C. to ca. 300/275 B.C." Ph.D. diss., Bryn Mawr College, Ann Arbor.
- . 1991. "Blazing altars: the depiction of altars in Attic vase painting." In *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité. Actes du colloque tenu à la Maison de l'Orient, Lyon, 4-7 Juin 1988*, edited by R. Étienne, and M.Th. Le Dinahet, 56–62. Publications de la Bibliothèque Salomon-Reinach 5. Paris: Diffusion de Boccard.
- Salowey, C.A. 2014. "Sophokles' Philoktetes: The cult of Herakles Dramatized." In *Cities called Athens: Studies honoring John Mck. Camp II*, edited by K.F. Daly, and L.A. Riccardi, 369–87. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Shaw, C.A. 2014. *Satyr Play. The Evolution of Greek Comedy and Satyr Drama*. New York: Oxford University Press.
- Simon, E. 1983. "Satyr-plays on Vases in the time of Aeschylus." In *The Eye of Greece. Studies in the Art of Athens*, edited by D. Kurtz, and B. Sparkes, 123–48. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stewart, A. 2016. "The Borghese Ares Revisited: New Evidence from the Agora and a Reconstruction of the Augustan Cult Group in the Temple of Ares", *Hesperia* 85:577–625.
- Taplin, O. 1993. *Comic Angels and Other Approaches to Greek Drama Vase-Paintings*. Oxford: Clarendon Press.
- Tarbell, F. B. 1910. "Architecture on Attic Vases." *AJA* 14:428–33.
- Tagalidou, E. 1993. *Weihreliefs an Herakles aus klassischer Zeit*. Jönsered: Aström.
- Tiverios, M. 2016. "Διονυσιακές Πομπές και Κορυμβοφόροι Στύλοι." In *Ἠχάδιν. Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, edited by M. Giannopoulou, and Ch. Kallini, 608–20. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Traficante, V. 2007. "Quale Dioniso nelle Baccanti di Euripide? Nota iconografica sull'evoluzione dell'immagine di Dioniso nel V sec. a. C." In *Studi e materiali per le Baccanti di Euripide. Storia Memorie Spettacoli*, edited by A. Beltrametti, 65–93. Como, Pavia: Ibis.
- Van Straten, F. T. 1979. "The lebes of Herakles. Note on a new decree stele from Eleusis." *BABesch* 54:189–91.
- . 1995. *Hiera Kala, Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*. Leiden: Brill.
- Verbanck-Pièrard, A. 2013. "Herakles and his Attic Pillaris: Iconographical Study and Socio-religious Context of the Four-column Herakleion." In *Red-figure Pottery in its Ancient Setting*, edited by St. Schierup, and B.B. Rasmussen, 22–32. Aarhus: Aarhus University Press.
- Vollkommer, R. 1988. *Herakles in the Art of Classical Greece*. Oxford: Oxford University Committee for Archaeology.
- Von Papen, F. G. 1905. *Der Thyrsos in der griechischen und römischen Literatur und Kunst*. Berlin: Reimer.
- Walsh, D. 2009. *Distorted Ideals in Greek Vase-Painting: The World of Mythological Burlesque*. New York: Cambridge University Press.
- Walter, O. 1937. "Der Säulenbau des Herakles." *AM* 62:41–51.
- Widdows, D. L. 2006. "Removing the body: Representations of animal skins on Greek vases." Ph.D. diss., University of Southern California.

Middle Byzantine Altars with Sculpted Decoration*

Georgios Pallis

National and Kapodistrian University of Athens
gpallis@arch.uoa.gr

ABSTRACT

The altar, the most sacred structure of the Middle Byzantine church, is one of the less known works of this era involving sculpture. Depending on the dimensions and the funds available to each church, the form of the Middle Byzantine altars varies from rectangular slabs based on free-standing posts to slabs placed on built bases. Sculpted decoration can be found on the frame of the upper surface of the slab, leaving the main space empty and flat, probably in order to receive safely the holy vessels. However, there are some cases where the whole surface is covered with relief. The main questions about Middle Byzantine altars concern the selection of decorative patterns in use and their function on a structure which was out of sight, hidden behind the templon screen and under the vestments.

The altar or holy table, namely the place where the bloodless sacrifice is performed,¹ is a rather neglected element amongst the marble equipment of the Middle Byzantine church. This omission is due to the fact that only a restricted number of altars are preserved in Middle Byzantine monuments. Merely fragments of such elements exist, usually detached from their original place; hence, it is often difficult –even impossible– to identify them at first glance. Furthermore, many altars were made of marble *spolia* coming from monuments dating before the Middle Byzantine times.² Despite these problems, the study of altars of this era is intriguing, as it involves elements charged with a great liturgical and symbolic value. In this study, I will attempt to make some comments on their form, as well as on the placement and significance of sculpted decoration on them.

FORM

In the Early Christian period, the free-standing altar table supported on colonettes predominated in the Mediterranean.³ This type consisted of a base in the form of a slab, on which

* This paper was presented at the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, August 22–27, 2016, in the thematic session on Byzantine sculpture entitled “Studying Byzantine Sculpture in the 21st Century: New Perspectives and Approaches” (conveners: Alessandra Guiglia, Sapienza University of Rome, and the late Claudia Barsanti, Tor Vergata University). I would like to thank my colleagues Dr Alexandra Konstantinidou (Ephorate of Antiquities of Messenia) and Antonios Georgiou (Independent Researcher) for their help during the preparation of this paper, as well as Stavros Mamaloukos (University of Patras) and Georgios Tsekas (Ephorate of Antiquities of Argolis) for figs. 2 and 3 in this paper.

¹ Wessel 1966a; Taft and Bouras 1991.

² Bouras and Bouras 2002, 532.

³ Orlandos 1954, 444–52, figs. 403–13.

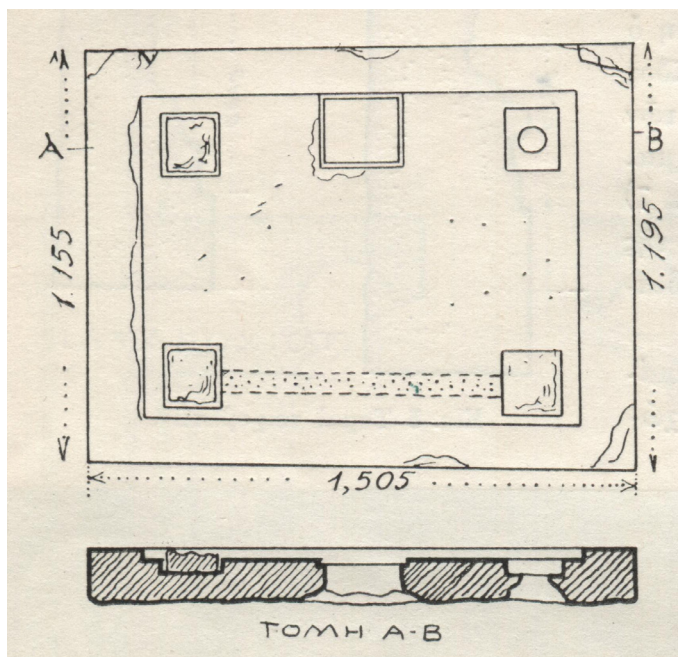

Fig. 1. Attica, katholikon of the Daphni monastery, altar base, ca. 1080.

the colonettes holding the altar top stood. These elements were usually four or six in number and had integral relief bases and capitals. The altar top had a raised border with decoration in relief or inscriptions. The *enkainion*, which was obligatory after the Seventh Ecumenical Council, was placed in a special hollowed out space on or under the base of the altar.⁴

This altar type continued to be in use throughout the Middle Byzantine period, mainly in exceptional monuments. The Middle Byzantine free-standing altar table supported by colonettes is a fragile element composed of the slab of the base, the colonettes and the table's top slab. The undecorated base bears re-

cesses for the placement of the colonettes, whose number may vary, ranging from three⁵ to five,⁶ with four⁷ being the commonest. On the surface of the base, one more hollow may occur and this is where the *enkainion* would be embedded. At the katholikon of the Daphni monastery in Attica, traces of a slab on the west side of the altar-base indicate that it was blocked by a panel (Fig. 1), which was visible from the nave: unfortunately it is not preserved today.⁸ In other cases, the altar-base could be omitted, so that the colonettes stood directly on the floor pavement.⁹

The colonettes are usually octagonal; their capitals are of a piece with the shaft and so may be their bases, although more rarely so. In the altar of the katholikon of the Vatopedi monastery on Mount Athos the colonettes stand on a plinth; their shafts are octagonal and their capitals are impost-like.¹⁰ In general, altar-colonettes only slightly differed from those used in templon screens; where, as often, identical it is not easy to determine their original place, when separated from it. For this reason, it is rather difficult and sometimes risky to restore dismantled or destroyed altars in monuments: for example, the altar of the late 10th century church of Agioi Apostoloi at the Athenian Agora was reconstructed on the basis of a single colonette fragment that was unearthed in the interior of the edifice, without adequate evidence about its original location.¹¹ The impressive altar of the katholikon of the Hosios Meletios monastery on mount Kithairon is the result of the restoration by Anastasios Orlandos, who used a 12th century colonette and four later ones, all of them with integral capitals and simple plinths as

⁴ Orlandos 1954, 466–8, figs. 429–30.

⁵ Serres, Old Metropolis, 11th century (Orlandos 1939–40c, 162, fig. 5).

⁶ Kithairon, katholikon of the Osios Meletios monastery, ca. 1100 (Orlandos 1939–40b, 75–6, fig. 25).

⁷ Attica, katholikon of the Daphni monastery, ca. 1080 (Orlandos 1955–56, 76–7, fig. 10), Thrace, mount Papikion, church at Kerasia I, mid-11th century (Zekos 1983, 337, dr. 2), Euboea, Agia Trias of Kriezotis, late 12th century (Orlandos 1939–40a, 10, fig. 2).

⁸ Orlandos 1955–56, 77, fig. 10. Orlandos suggested that this lost panel was decorated.

⁹ Thrace, mount Papikion, church at Kerasia II, late 11th–early 12th centuries (Zekos 1988, 443, dr. 1).

¹⁰ Pazaras 2001, 141–2, dr. 23a–δ.

¹¹ Frantz 1971, 41–2, pl. 26a.

Fig. 2. Peloponnese, monastery of Gorgoepeikoos at Nestani, Doric capital converted into an altar, ca. 1100.

bases.¹² In smaller monuments, the altar stands on a single support, usually a reused cylindrical column from an earlier building.¹³ In several cases, spolia of various types may replace the column.¹⁴

The altar top is a square or rectangular slab with a smooth upper surface, which can be either plain or surrounded by a slightly raised border. It often happens that it is made of reused material, even in monuments of lavish and high quality marble decoration, such as the *katholikon* of the Vatopedi monastery on Mount Athos.¹⁵ In another monastery, that of Gorgoepeikoos of Nestani in the Peloponnese, the masons –probably the monk Iakovos, who carved two templon colonettes of similar style, according to an inscription¹⁶– converted an ancient Doric capital into an altar (Fig. 2), by preserving the square abacus and by carving the echinus to obtain an octagonal form.¹⁷ An intriguing example of liturgical continuity is found in the Early Christian offertory table exhibited in the Byzantine Sculpture Collection of Chalkida, which seems to be reused for the same purpose, with the addition of a foliated cross on its surface. The same probably happened at Kalenderhane camii (Panagia Kyriotissa?) in Constantinople, where parts of at least two Early Christian altar slabs were found – one of them inscribed.¹⁸ On these slabs the enkainion is embedded into a rectangular cutting in the surface.

¹² Orlandos 1939-40b, 75-6, fig. 25.

¹³ Thrace, Paleochora of Maroneia, north and south single-nave churches, 12th century (Doukata-Demertzis 2008, 68, figs. on p. 67, 73, 74), Mani, Agios Petros at Gardenitsa, mid-12th century (Drandakes 1995, 262), Mesa Mani, Agios Niketas at Kepoula, 11th century (Drandakes 1995, 340, 342, fig. XV2), Mani, Agioi Theodoroi near Kafiona, 1144/5 (Drandakes 1995, 73).

¹⁴ A Roman pedestal has been used at the Serres Metropolis, between two column shafts (Orlandos 1939-40c, 162, fig. 5).

¹⁵ Pazaras 2001, 141.

¹⁶ Pallis 2013, 789-90, n. 37, with earlier bibliography.

¹⁷ Moutsopoulos 1959, 398, fig. 6.

¹⁸ Peschlow 1997, 107-8, n. 172-3, pl. 123.

Fig. 3. Skyros, Episkopi, altar slab, 895 (?).

Fig. 4. Peloponnese, Mani, altar slab from Exechoro, 11th century.

In several monumental and lavishly decorated buildings, the altars were placed under a ciborium, following an Early Christian tradition.¹⁹ The few existing examples –Agios Dimitrios of Thessaloniki,²⁰ Koimisis at Kalambaka,²¹ and the katholikon of Hosios Loukas²²– indicate that this practice was rather rare by Middle Byzantine times.

Apart from free standing altar tables supported by colonettes, built altars also occur in this period, especially in small churches. These can be divided into two groups: a) the free standing tables and b) those embedded in the sanctuary conch. A square or rectangular slab for the upper surface is the only marble element that can be found on this type of altars. This is probably the case of the church of Faneromeni at Kardia, Nisyros, although we are not sure about the exact time of its construction.²³

DECORATION

Sculpted decoration appears on the supporting colonettes and the table top of the Middle Byzantine altars. As far their capitals are concerned, the colonettes share the same patterns with those of templon screens and the window mullions; once more, these affinities do not allow of the ready identification of their original placing. The colonette attributed to the altar of the Agioi Apostoloi church in Athens bears an integral capital with a typical lyre-like pattern.

Regarding the table top slabs, relief decoration is to be found either on the border that runs around their top, or on the flat surface that is enclosed in this frame. The first case includes some very simple examples, such as the altar slabs with a mere moulding as a frame, from Panagia Trimetou in Aitoloakarnania, dated to the 10th century,²⁴ and the Episkopi of Skyros (Fig. 3), which was founded according to an inscription in 895.²⁵ Rarely, the border bears a more

¹⁹ Orlandos 1954, 471–80, figs. 434–41.

²⁰ Mentzos 2008.

²¹ Vanderheyde 2005; Voyadjis and Sythiakakis-Kritsimallis 2011, 209–11, figs. 28–30.

²² Manollessou 2008, 318–21, dr. 1–4, figs. 1–4.

²³ Kappas 2005, 425–6, figs. 21–2.

²⁴ Vocotopoulos 1992, 35, n. 13, pl. 23β.

²⁵ Karambinis 2015, 398–401, fig. C.1–7, with earlier bibliography.

Fig. 5. Peloponnese, Mani, the altar of Agios Niketas at Kepoula, 11th century.

Fig. 6. Peloponnese, Mani, the altar slab of Agios Nikolaos at Milea, 2nd half of the 11th century.

complicated ornament and this is the case of a slab from Exechoro, Mani, whose one side is covered by arches with inscribed leaves (Fig. 4).²⁶ In the crypt of the katholikon of the Hosios Loukas monastery, a reused slab covers a built tomb. This extraordinary piece of sculpture is reported in the literature as a sarcophagus cover slab,²⁷ but I believe that it could have been originally used as an altar table top as well. This idea is supported by the following characteristics: the cuts on the corners to fit to ciborium supports, the richly decorated border, the empty and smooth inner surface that covers most of the slab, the small rectangular incision which could receive the enkainion. The kufesque patterns of the decorated border, where a good part of the colored inlaid material has been preserved, link this slab with the sculpture of the church of Panagia at the same monastery.

The inner surface is usually decorated with a cross taking up a small or a big part of it. On the altar of Chalkida, the cross is inscribed within a special frame, while on that of Nisyros it is freely developed.²⁸ The simple cross of the altar of Agios Niketas at Kepoula, Mani, dated to the 11th century (Fig. 5), covers almost all the surface within the border.²⁹ A unique case is that of the altar of Agios Nikolaos at Milea in the Mani, a work of the local sculptor Niketas Marmaras.³⁰ The slightly irregular rectangular slab bears an inscription on the border indicating its use – *θυσιασθήριον*, while the inner surface is entirely covered with relief decoration (Fig. 6). The inscription gives also the information that the slab was made by Niketas, the only Byzantine marble mason who proudly signed five of his works and must have created much more, during the second half of the 11th century. The late professor Nikolaos Drandakis identified as an altar slab one more relief from Mani, at the church of Panagitsa at Fagrianika, but it seems that it was originally a relieving arch transenna.³¹

The decoration of the Middle Byzantine altars was in low relief or in the cloisonné technique. Apart from its wide use in the sculpture of this era, the aforementioned techniques were obviously preferred for practical reasons: the relief work should not cause any problems in the

²⁶ Kalamara 2005, 80–1, n. 38 (N. Bouza).

²⁷ Bouras 1980, 112–4, dr. 5β, figs. 185–90; Pazaras 1988, 44, n. 53, pl. 42α–β.

²⁸ Kappas 2005, 425–6, figs. 21–2.

²⁹ Drandakes 1995, 340, 342, fig. XV.2.

³⁰ Drandakes 1980, 179–81, fig. 1.

³¹ Drandakes 1980, 181–3, fig. 2.

smooth performance of the holy mysteries that took place on the slab. This is why the altar top surface remains in many examples undecorated and even. The cross predominates as the decorative pattern, in various forms: greek, latin, on a globe, foliated. This preference arises from its symbolic values, and of those of the altar as well.

There are also several supplementary patterns, such as foliate ornaments, arcades and interconnected roundels. Even when they do not frame a cross, as they usually do, they may contain symbolic values referring to Paradise, fitting excellently with that of the holy altar, where the eternal life giving sacrifice is celebrated. If the slab of Osios Loukas crypt was originally a table top, then the adaptation of kufesque Arabic letters forms on an altar would be rather puzzling.

CONCLUSION

Altars with sculpted decoration never became widespread in Middle Byzantine period: the examples we discussed are extremely few, given the degree of church building activity and the architectural sculpture production during this era. The reasons seem to be primarily practical, as the existence of relief elements on the altar slab might endanger the safe placement of the holy vessels on it during the services.

Furthermore, it seems needless to decorate an element that would be permanently hidden under vestments as soon as it had been sanctified. Since the Early Christian era, altars began to be dressed with the covering *ενδυτή* and this practice continued to be in use in the Middle Ages, when the altar was usually covered with two vestments, the white *κατασάρκιον* below and the *ενδυτόν* over it.³² The strange choice to decorate this hidden element could be connected with the main decorative pattern employed, the cross: probably it was deemed needful to confirm and enhance the sanctity of the altar, regardless whether the faithful could see it or not – and probably this latter point was of no real consequence.

Thus, the choice to treat the altar as a work of sculpture was an exceptional one, depending possibly on the taste of the donor or the sculptor. The exceptional case of the completely decorated altar of Milea, which was created and signed by Niketas Marmaras, famous in Mani, probably has more to do with the personality of this provincial sculptor, rather than reflecting a trend in altar arrangement that did not find other supporters.

PROVENANCE OF FIGURES

Fig. 1. After Orlandos 1955–56, 77, fig. 10.

Fig. 2. Fig. courtesy of Georgios Tsekas.

Fig. 3. Fig. courtesy of Stavros Mamaloukos.

Fig. 4. After Kalamara 2005, 80–1, n. 38.

Fig. 5. After Drandakes 1995, 342, fig. XV.2.

Fig. 6. After Drandakes 1980, 184, fig. 1.

³² Orlandos 1954, 468–9, fig. 431; Speck 1966; Wessel 1966b; Cutler 1991.

WORKS CITED

- Bouras, L. 1980. *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 95. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Bouras, Ch., and L. Bouras. 2002. *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Cutler, A. 1991. "Endyte." In *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, edited by A.P. Kazhdan, 697. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Doukata-Demertzis, S. 2008. *Παληόχωρα Μαρώνειας. Η ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και του μεσοβυζαντινού οικισμού*. Καβάλα: Υπουργείο Πολιτισμού, 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
- Drandakes, N.B., 1980. "Δύο βυζαντινές ενεπίγραφες πλάκες αγίας Τράπεζας σε ναούς της Μεσσηνιακής Μάνης." In *Μνήμη. Τόμος εις μνήμην Γεωργίου Ι. Κουρμούλη*, 179–85. Αθήνα.
- _____. 1995. *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 141. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Frantz, A. 1971. *The Church of the Holy Apostles*. Agora 20. Princeton, New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Kalamara, P. 2005. *Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
- Kappas, M. 2005. "Ο ναός της Παναγίας Φανερωμένης στη θέση Καρδιά της Νισύρου." *Byzantina* 25: 423–55.
- Karambinis, M. 2015. *The Island of Skyros from Late Roman to Early Modern Times. An Archaeological Survey*. Archaeological Studies Leiden University 28. Leiden: Leiden University Press.
- Manolessou, E. 2008. "Γλυπτά από τη συλλογή της Τράπεζας του Οσίου Λουκά." In *La sculpture byzantine, VIIe-XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes* (6–8 septembre 2000), edited by Ch. Pennas, and C. Vanderheyde, 317–37. BCH Supplément 49. Athènes: École française d'Athènes.
- Mentzos, A. 2008. "Εργαστήριο γλυπτικής στη Θεσσαλονίκη τον 11ο αιώνα." In *La sculpture byzantine, VIIe-XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes* (6–8 septembre 2000), edited by Ch. Pennas, and C. Vanderheyde, 217–30. BCH Supplément 49. Athènes: École française d'Athènes.
- Moutsopoulos, N.K. 1959. "Αι παρά την Τρίπολιν μοναί Γοργοεπηκόου Βαρσών και Επάνω Χρέπας." *EpetByz* 29: 390–445.
- Orlandos, A.K. 1939–40a. "Η Αγία Τριάς του Κριεζώτη." *Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 5: 3–16.
- _____. 1939–40b. "Η μονή Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής." *Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 5: 35–118.
- _____. 1939–40c. "Η μητρόπολις των Σερρών." *Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 5: 153–66.
- _____. 1954. *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 36. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, n. 36.
- _____. 1955–56. "Νεώτερα ευρήματα εις την μονήν Δαφνίου." *Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 8: 68–99.
- Pallis, G. 2013. "Inscriptions on middle Byzantine marble templon screens." *ByzZeit* 106(2): 761–810.
- Pazaras, Th.N. 1988. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 2001. *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Peschlow, U. 1997. "Architectural Sculpture." In *Kalenderhane in Istanbul. The Buildings, their History, Architecture, and Decoration*, edited by C. L. Striker, and Y. Doğan Kuban, 102–111. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Speck, P. 1966. "Die Endyte. Literarische Quellen zur Bekleidung des Altars in der byzantinischen Kirche." *JÖB* 15: 323–75.
- Taft, R. F., and L. Bouras. 1991. "Altar." In *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, edited by A.P. Kazhdan, 71. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Vanderheyde, C. 2005. "Le ciborium de l' église de la Dormition de la Vierge à Kalambaka (Thessalie)." In *Mélanges Jean-Pierre Sodini. Travaux et Mémoires* 15, edited by F. Baratte, V.

- Déroche, C. Jolivet-Lévy, B. Pitarakis. 427–42. Paris: Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance.
- Vocotopoulos, P. L. 1992. *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος*. 2nd ed. Thessaloniki: Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών.
- Voyadjis, S., and V. Sythiakakis-Kritsimallis. 2011. "Redating the Basilica, Kalampaka, Thessaly." *JÖB* 61:195–227.
- Wessel Kl. 1966a. "Altar." *RbK* 1: 111–9.
- _____. 1966b. "Altarbekleidung." *RbK* 1:119–23.
- Zekos N. 1983. "Κερασιά." *ArchDelt* 38(B2):337.
- _____. 1988. "Παπίκιον όρος." *ArchDelt* 43(B2): 442–4.

Sherds from around the Church

Pottery from the Panayia Church at Chonika, Argolis*

Anastasia Vassiliou

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
a.vassiliou@culture.gr

ABSTRACT

Lately, attention has been drawn to the glazed pottery of the two main Argolic centers, Argos and Nauplio. However, our knowledge of the material culture of the rest of Argolis remains seriously limited. This paper aims to narrow that gap by examining the unpublished pottery dating from as early as the 10th century right up to the 19th, found in the area around the Byzantine church of Chonika.

INTRODUCTION

Chonika (Χώνικα), a village in the northeastern Peloponnese, lies 5.5km NE of Argos and 12km NW of Nauplio (Fig. 1).¹ Its position is significant: situated at the heart of the Argolic plain, the major source of central Argolis's economic prosperity and on one of the two main roads that led from Corinth to Argos through Ayionori and Prosymni (Berbati), known in antiquity as 'Kontoporeia'.² Although the attention of scholars, from as early as the late 19th century, was drawn to the important Middle Byzantine church of the Panayia that lies at the village's modern center, we know little about the history of the settlement or the function of the church, except for brief mentions in later sources. Both are mentioned in the Venetian archives of 1696 and 1700, the church as 'Ἀγία Παναγία' and the village as 'Χόνικα', 'Cognica', or 'Ghonica'.³

The aim of this paper is to examine the unpublished pottery found in the 1993 rescue excavation in the hope of improving our knowledge of the material culture of medieval and post-medieval Argolis, as well as of the history of the church and the settlement.

*I am particularly grateful to the former Director of the 25th Ephorate of Byzantine Antiquities, Dr. Demetrios Athanasoulis (who kindly shared his expertise with me) and the Director of the Ephorate of Antiquities of Argolis, Dr. Alcestis Papadimitriou, for granting me permission to study the present material. I also thank Dr. Rossana Valente, Dr. Susanne Metaxas, Dr. Anastassios Antonaras, Voula Konti, Athanassios Velentzas, Prof. G.A. Pikoulas and Prof. Maria Velioti-Georgopoulos for so willingly sharing their expertise, as well as the two anonymous reviewers for their useful remarks.

¹ According to G.D.R. Sanders (2015, 617), its name could have derived from the French toponym Honnecourt. However, a Greek origin could not be excluded, see Symeonidis 2010, 2:no. 18336: Χώνικας (χώνικα [μέρη]=steep locations). Today the village has been renamed Νέο Ηραίο i.e. New Heraion (see Pikoulas 2001, 490) after the neighboring ancient Heraion, although its inhabitants continue to use its previous name. Ancient Heraion was one of the major Argive sanctuaries in antiquity, see Piérart and Touchais 1996, 33–5, 53–6.

² On 'Kontoporeia', see mainly Pikoulas 1995, 42–5, 278–83; see also Sanders 2015, 590. On the 19th century see Miliarakis 1886, 62, 171.

³ Dokos 1971–1974, 70 no. 51; Panagiotopoulos 1987, 245, 293; Liata 2003, 25, 39, 94, 111–2, 114, 116.

Fig. 1. Map of Argolis.

THE CHURCH

The church of the Panayia functions today as the parish church, dedicated to the Dormition of the Virgin (Fig. 2). A dedicatory inscription found a few meters SE of the church, dated by Georgios Velenis and Demetrios Athanasoulis to the second half of the 9th or the first half of the 10th century, points to the existence of an earlier church (Fig. 3). The inscription is an invocation to the Virgin, engraved on a marble architectural member.⁴

As for the existing church of the Panayia, it is a reference point for scholars of Byzantine church architecture (Fig. 2). It is typical of the so-called 'Helladic School', dated to the 12th century (perhaps the first quarter) and built in the type of the complex four-columned cross-in-square church with three apses at the east end, a narthex at the west end and two porches on its western and southern sides.⁵ It displays close affinities with the important 12th- and 13th-century Argolic churches of Ayia Moni at Areia and Panayia at Merbaka, having some architectural elements in common such as the internal triconch formation of the bema, the re-use of ancient blocks and being built on a krepis. The church's outer facades are built using cloisonné masonry decorated with large stone crosses in the lower parts and decorative brick ornament in the middle and upper parts; only the masonry in the lower part of its eastern facade is faced with large stone blocks.⁶ Its dome and parts of its upper structure were rebuilt at a later phase, perhaps during the second Venetian occupation (1686–1715), when similar restorations were carried out

⁴ Athanasoulis and Vassiliou 2016, 102 no. 103 (D. Athanasoulis); Papachristodoulou 1967, 183, pl. 132:a.

⁵ Struck 1909, 196–201, 233–34; Hadji-Minaglou 1994; Bouras and Boura 2002, 325–28 and elsewhere with earlier bibliography; Athanasoulis 2016, 89–91. Cf. Sanders 2015, 617, for a different dating in the 13th century.

⁶ Megaw 1931–1932, 102, 108–9, 111–2, 117, 118–19, 123, 126, 129, fig. 5c, pl. 30:42–5; Hadji-Minaglou 1992, 117, 127, 131–2, pls. XIV:a, g, XV:b, d, e, XVI:a–c; Bouras and Boura 2002, 327, 389, 421, 462 and elsewhere. The immured ceramics that decorated the church's facades have not survived.

Fig. 2. Chonika, Church of the Panayia, SE view.

on Byzantine churches like the Panayia church at Argos.⁷ Here, it should be noted that according to a local tradition, the church of Chonika was once the *katholikon* of a large male monastery and the presence of the monastery accounted for the formation of the settlement around it.⁸

In modern times restoration works were undertaken by the Archaeological Society at Athens between 1959 and 1963, under the supervision of Eustathios Stikas, on the upper part of the church, the southern and northern facades and the door frames,⁹ while in 1988 the church's roof was once again restored by the Hellenic Ministry of Culture.¹⁰

The Panayia's wall-paintings do not survive, as is the case with the majority of the Byzantine churches in the Argolid. However, in 1982 the 5th Ephorate of Byzantine Antiquities detected the existence of previous wall decoration in the bema, prothesis and on the templon through trial trenches.¹¹ Fragments of wall-paintings were also found in the excavation which will be the focus of the present paper.

Fig. 3. Chonika, Dedicatory inscription engraved on a marble architectural member found to the SE of the church, second half of the 9th–first half of the 10th century.

⁷ Hadji-Minaglou 1998, 224. The restoration of the Argive church is dated by inscription to the year 1699, see Hadjiminaglou 1980, 493.

⁸ See Antonakatoú 1973, 42, who also informs us that according to this tradition the former settlement lay around 800 m NW of the modern settlement, closer to ancient Heraion. However, we should bear in mind that the church is not mentioned as monastic in the above mentioned Venetian archives of 1696 (Dokos 1971–1974, 70 no. 51).

⁹ Orlandos 1959, 243; 1960, 349, pl. 296; 1963, 220, figs. 1–2, pl. 192. See also Hadji-Minaglou 1998, 224.

¹⁰ Bakourou 1988. These restoration works were co-financed by the European Union.

¹¹ Bakourou 1982.

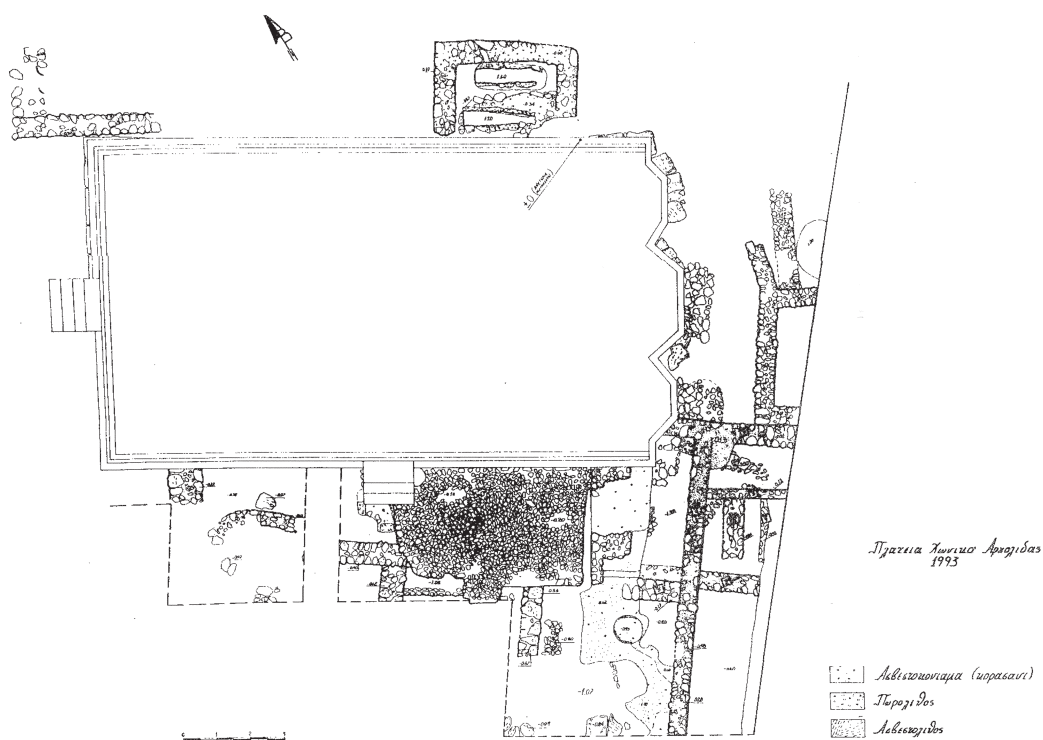

Fig. 4. Chonika, Plan of the excavation in the precincts of the Panayia church, 1993.

THE EXCAVATION

The pottery in question was found in 1993 in a rescue excavation undertaken by the 5th Ephorate of Byzantine Antiquities when a new pavement was being constructed in the surrounding area of the church (Fig. 4). The excavation was carried out under the direction of archaeologist Anastasia Oikonomou-Laniado with the assistance of archaeologist Chryssa Argyraki. Despite the fact that the field data remains unpublished, the pottery unearthed can offer us useful evidence first of all on the pottery found at Argolis and secondly on the history of the church and the settlement.¹²

During the excavation a number of walls were revealed mainly at the southern and eastern perimeter of the church, as well as some pavements such as the stone-paved floor in the southern part (Fig. 4). Regrettably, the limited area excavated combined with the relatively shallow depth of excavation meant that we could glean little information about the function of the walls thus revealed.¹³

From the excavation notebook, we can deduce that the tombs that were uncovered were not very numerous: of these two cist tombs stand out in the northern part of the church grounds within a small rectangular building (Fig. 4).¹⁴ This is in sharp contrast to other Argolic Byzantine

¹² Regrettably, the archaeological diary is not sufficient by itself to elucidate all the aspects and questions raised by study of the excavation and its finds. For a brief mention of the excavation see Oikonomou-Laniado 2009, 208.

¹³ Nevertheless the existence of walls adjacent or very close to the church does not exclude the possibility of them belonging to monastic structures. The excavator Chryssa Argyraki recorded in the field notebook (p. 235) that the walls revealed in the northwestern part of the church belonged to a monastery.

¹⁴ Cf. Tsekes 2009, 165–6, pls. 32–3, for a similar building in the southern part of the churchyard at Plataniti. Georgios Tsekes suggests that initially the building served as an *arcosolium*, which would have opened on to the inside of the church, and dated it ca. early 11th century. Unfortunately, the Chonika tombs could not provide

churches, such as Ayios Ioannis Theologos at Ligourio and the churches of Merbaka, Plataniti, and Lalioteika/Ano Epidavros, where tombs and transferred relics were abundant.¹⁵

The majority of the ceramics were found in the southern part of the church precincts, mostly the southeastern part, like the majority of the architectural remains; the rest were found in the northern part, while only a few sherds come from the eastern and western parts.¹⁶

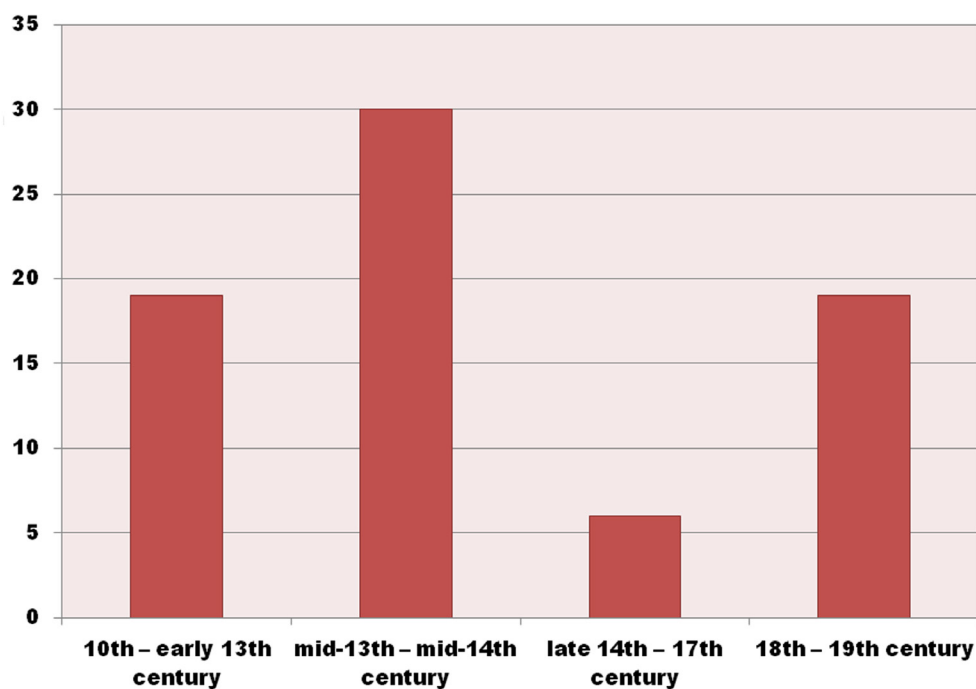

Chart 1. Chronological sequence of the diagnostic pottery of the Chonika assemblage

THE POTTERY¹⁷

To date no extensive archaeological research has been carried out in the rural areas of Argolis, with the exception of the important surveys by the Swedish Institute at Athens in the areas of Prosymni (Berbati) and Limnes.¹⁸ However, in recent years our knowledge of the medieval and post-medieval ceramics of the two major Argolic centers, Argos and Nauplio, has been enhanced.¹⁹

us with a secure dating: tomb 1 was disturbed, while some 13th-century glazed pottery was found around it and tomb 2, although intact, contained only a few finds. For a brief mention of the Chonika tombs see Laskaris 2000, 111.

¹⁵ On Ayios Ioannis Theologos at Ligourio see Vassiliou 2009, 302, fig. 7; on the Panayia at Merbaka see Gérolymou 1999, 539; on the Transfiguration of the Savior at Plataniti see Tsekis 2009, 169; on the Byzantine church at Lalioteika in Ano Epidavros see Oikonomou 1989, 305.

¹⁶ This is understandable at the east end, given the limited amount of free space available in this part of the church's perimeter. It should also be noted that in some cases it was not possible to specify the exact find spot of some sherds due to the concise character of the data in the excavation records.

¹⁷ The 13th-16th-century imported glazed wares are part of the author's ongoing post-doctoral research at the National and Kapodistrian University of Athens under the supervision of Prof. Platon Petridis.

¹⁸ See Wells 1996; Hahn 1996; Lindblom and Wells 2011; Hjohlmán 2011. Another significant survey with an in-depth diachronic study of the settlements was carried out in SE Argolis (general area of Hermionis), see Jameson *et al.* 1994; Sutton 2000.

¹⁹ See Yangaki 2012; Vassiliou 2014; Athanasoulis and Vassiliou 2016.

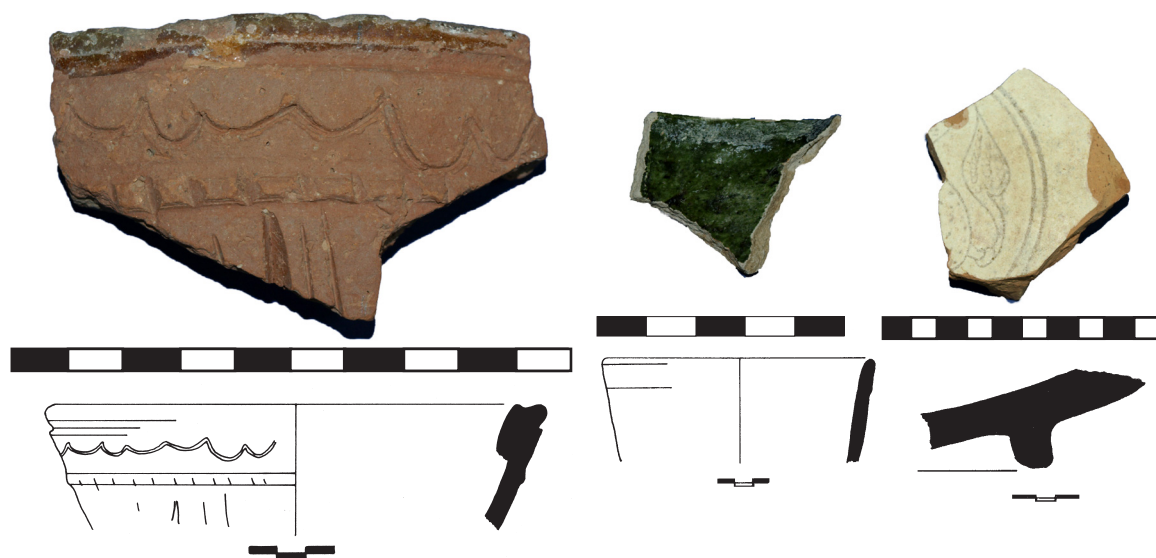

Fig. 5a, b. Small upper part of a chafing dish, Unslipped Glazed Red Ware, 10th (-early 11th) century (cat. no. 1).

Fig. 6a, b. Small upper body and rim fragment of an open vessel (cup?), Glazed White Ware, second half of the 11th (-early 12th) century (cat. no. 2). 7a, b. Base and body fragment of an open vessel, Fine Sgraffito Ware, second quarter-mid-12th century (cat. no. 3).

As for the Chonika assemblage the unearthed pottery encompasses a wide time-span from at least as early as the 10th century right up to the 19th (Chart 1). For the present study I have selected the most representative diagnostic specimens, with emphasis primarily on the ceramics found in Argolis. In recent decades a considerable number of comprehensive handbooks, monographs, and museum catalogues containing extensive bibliography on each ceramic category have been published.²⁰

On the whole there was only a modest amount of pottery found, bearing in mind that the excavation only reached a depth of ca. 1.00–1.20m from the second step of the krepis. Furthermore, the depth of the excavation per se implied that most of the archaeological strata must have been disturbed, bearing also in mind that the excavated area was in the center of the village; indeed, this was confirmed by the pottery contexts, with the exception of some contexts dated to the 13th century.

The majority of the pottery unearthed was unglazed. However, there are about 150 glazed pottery sherds, i.e. a significant part of the assemblage. Most of the pottery finds are in a fragmentary state, which impedes their documentation, especially regarding their shape.

10th-early 13th century²¹

The earliest diagnostic specimen of the assemblage dates to the 10th (-early 11th) century.²² It is a small fragment of a red-ware chafing dish (cat. no. 1; Fig. 5a, b) sharing the characteristics

²⁰ See Hayes 1992; Papanikola-Bakirtzi 1999; Papanikola-Bakirtzi *et al.* 1999; Dark 2001; Kalopissi-Verti 2003; Vroom 2005; Bormpoudaki 2007; Papanikola-Bakirtzi and Zekos 2007; Skartsis 2012; Yangaki 2012.

²¹ On Middle Byzantine period in Argolis (843–1209) see Lambrynidis 2001, 18–33; Bon 1951, 165 and elsewhere; Zenginīs 1968, 164–93; Savvides 1991–1992, 287–96; 1994, 359–74; Jameson *et al.* 1994, 112–6; Piérart and Touchais 1996, 92–4; Vassiliou 2013, 217–20. For a concise presentation of its monuments during this period see Konti 1983.

²² It is highly probable that had the excavation gone deeper, earlier finds would have appeared.

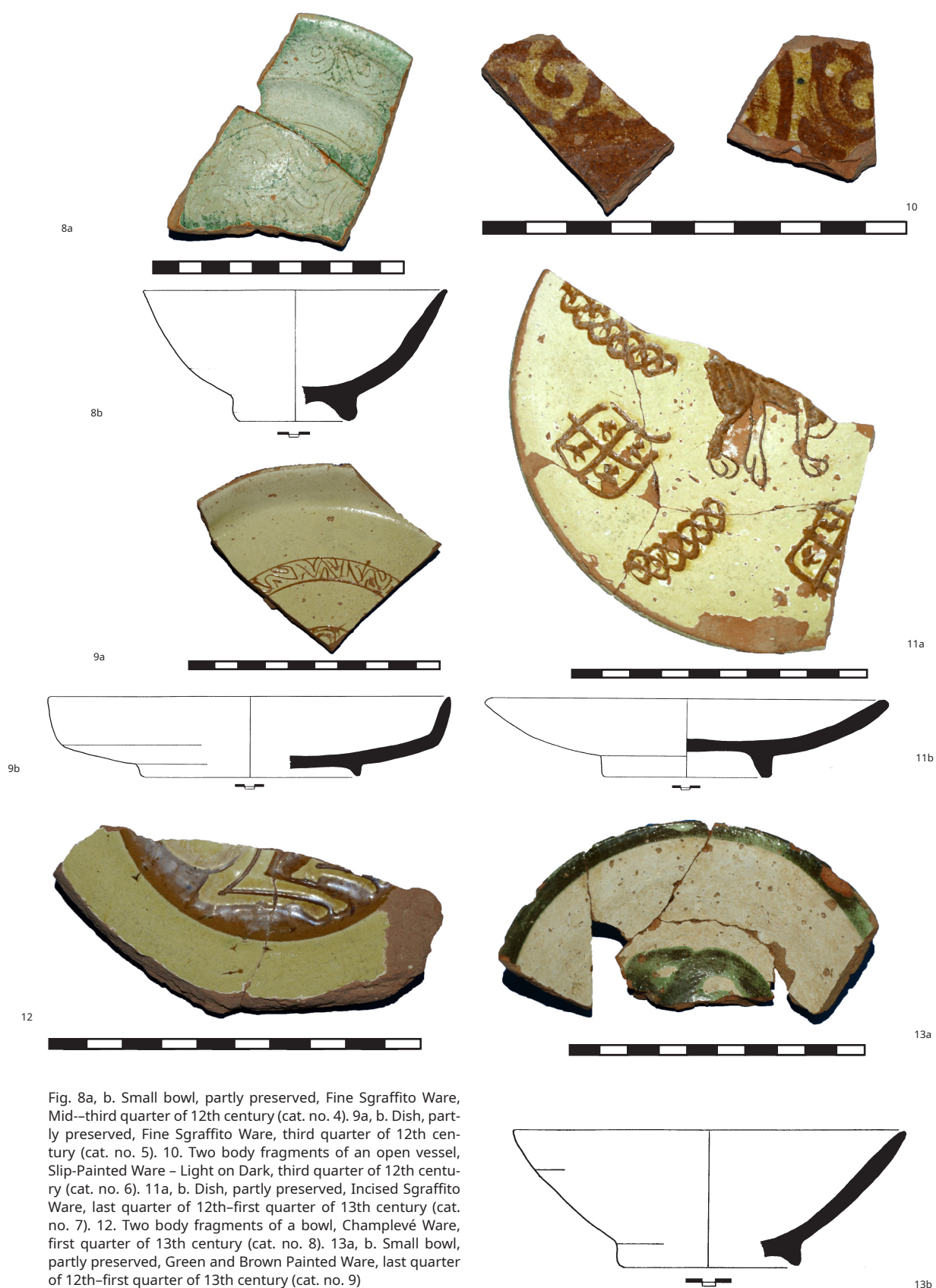

Fig. 8a, b. Small bowl, partly preserved, Fine Sgraffito Ware, Mid-third quarter of 12th century (cat. no. 4). 9a, b. Dish, partly preserved, Fine Sgraffito Ware, third quarter of 12th century (cat. no. 5). 10. Two body fragments of an open vessel, Slip-Painted Ware – Light on Dark, third quarter of 12th century (cat. no. 6). 11a, b. Dish, partly preserved, Incised Sgraffito Ware, last quarter of 12th–first quarter of 13th century (cat. no. 7). 12. Two body fragments of a bowl, Champlévé Ware, first quarter of 13th century (cat. no. 8). 13a, b. Small bowl, partly preserved, Green and Brown Painted Ware, last quarter of 12th–first quarter of 13th century (cat. no. 9)

of a group of chafing dishes found in neighboring Argos.²³ This elaborate type of clay vessel is mostly found in coastal and urban areas of the central and eastern Mediterranean, while it is rarely attested in small settlements or rural areas. In Argolis it is found mainly in Argos from at least as early as the 9th century through to the 11th or even the 12th century, both in white- and red-ware²⁴, while an early 9th century specimen was found at Nauplio in the castle of Akronauplia.²⁵ A later specimen of the late 11th–early 12th century with totally different characteristics was found in the Middle Byzantine church at Lalioteika/Ano Epidavros.²⁶

Another early fragment is an upper body and rim fragment of a glazed white ware vessel (cup?) (cat. no. 2; Fig. 6a, b). It displays characteristics of Hayes's Glazed White Ware III group (white, hard, fairly clean fabric, green glaze).²⁷ It could therefore be dated to the second half of the 11th or the early 12th century.²⁸ As for its place of manufacture, Constantinople is generally accepted as the main site of glazed white-ware production.²⁹ It is found mostly in urban areas of the Empire, though in small quantities, as in Argos.³⁰ Thus the discovery of this ware at Chonika is of some importance. Nevertheless, this is not a unique find in rural Argolis; another glazed white ware cup (?) was found not very far from Chonika, in the Limnes area.³¹

Red-ware pottery of the 12th–early 13th century is better represented. There are four sherds of Fine Sgraffito Ware, one of the most popular and characteristic wares of Middle Byzantine glazed pottery.³² A base fragment decorated with a central medallion containing a quadruped (cat. no. 3; Fig. 7a, b), could be dated to the second quarter–mid-12th century, while its fabric and surface treatment display similarities with Corinthian glazed wares (e.g. Fine Sgraffito, Measles etc.).³³ There is also a monochrome green glazed bowl fragment in the assemblage with similar fabric and outer surface treatment, which could also be dated to this period. This type of pottery, which has close affinities with Corinthian wares, constitutes a common find at Argos,³⁴ while fewer specimens have been found at Nauplio.³⁵

No. 4, a small partly-preserved bowl with typical Fine Sgraffito decoration consisting of scrolls arranged in a central medallion and a wider band below the lip containing similar motifs

²³ Vassiliou 2016, 259, 268 no. 14, fig. 15a, b, and elsewhere. For a similar chafing dish fragment from Argos see Vassiliou 2016, 268 no. 13. On similarities with chafing dishes from Corinth, see Vassiliou 2016, 263. On chafing dishes in general see Bakirtzis 2003, 55–65; Sanders 1995, 261–5, 278–80; Arthur 2007, 179–80; Poulou-Papadimitriou 2008, 67–8; François 2010, 351–4; Vroom 2012, 364–7; Vassiliou 2016, esp. 252–5, with earlier bibliography.

²⁴ Vassiliou 2016; Athanasoulis and Vassiliou 2016, 170 no. 233, 171 nos. 235–6 (A. Vassiliou).

²⁵ Vassiliou 2016, 266 no. 7, fig. 8a, b; Athanasoulis and Vassiliou 2016, 170 no. 234 (A. Vassiliou).

²⁶ Vassiliou 2016, 275 no. 44, fig. 45.

²⁷ Hayes 1992, 29–30.

²⁸ Hayes 1992, 30. However, we should mention the difficulty of attributing glazed white wares to a specific group (I–V) based only on the literature.

²⁹ Megaw and Jones 1983, 236; Hayes 1992, 12; Papanikola-Bakirtzi 2003, 47–50; Waksman and Girgin 2008, 458, 467–8, no. IST 2, figs. 25b, 26.

³⁰ See Vassiliou 2014, 1:41–67, 2:24–30 nos. 1–16; on Nauplio see Yangaki 2012, 37–8, 73 no. 1, fig. 1. The ongoing research from previous excavations at the castle of Akronauplia conducted by the author shows that Nauplio should have a good sample of glazed white ware.

³¹ Hahn 1996, 424 (no. 232, fig. 113), 432.

³² Only three of them are described here. On Fine Sgraffito Ware see mainly Morgan 1942, 116–35; Sanders 1995, 68–9, 248; Papanikola-Bakirtzi 1999, 18–9; Papanikola-Bakirtzi *et al.* 1999, 58–80. On this ware's main characteristics and distribution see Vroom 2005, 84–5.

³³ On the fabric, which resembles macroscopically the Corinthian 'Clay Pellet fabric', see White *et al.* 2009. Another Fine Sgraffito fragment of the assemblage, not included in the catalogue, also has a similar fabric.

³⁴ Vassiliou 2014, 1, esp. 282–5 (Group B).

³⁵ Yangaki 2012, 49–50, 82–3 nos. 37–40, figs. 33–6 (Measles Ware).

Fig. 14. Body fragments of cooking pots, Unglazed Coarse Ware, second half of 12th–mid-13th century (cat. no. 10). 15. Body fragment of an open vessel, Late Sgraffito Ware, 13th century (cat. no. 11). 16. Base and body fragment of an open vessel, Late Sgraffito Ware, 13th century (cat. no. 12). 17. Base and body fragment of an open vessel, Late Sgraffito Ware, 13th century (cat. no. 13). 18. Two rim fragments of an open vessel, Colored Sgraffito Ware, 13th century (cat. no. 14). 19. Two upper body and rim fragments of a bowl, Late Slip-Painted Ware, 13th century (cat. no. 15). 20a, b. Base and body fragment of a bowl(?), Glaze Painted Ware, 13th century (cat. no. 16). 21. Small rim fragment of a dish, Protomaionica salentina, third quarter of 13th century (cat. no. 17). 22. Small rim fragment of a bowl, Invetriata policroma, 14th–15th(?) century (cat. no. 18).

recalls some examples that may be of Argive production; it could be dated around the mid- to third quarter of the 12th century (Fig. 8a, b).³⁶

No. 5 belongs to a typical dish form with the equally typical Fine Sgraffito decoration organized in a central medallion encircled by a wider band (Fig. 9a, b), a type with numerous parallels all over the Byzantine Empire and beyond.³⁷ No. 6 is ascribed to the Slip-Painted, Light on Dark category (Fig. 10), which is equally widely distributed.³⁸ Both could be dated to around the third quarter of the 12th century.³⁹ No. 7, a partly-preserved Incised Sgraffito dish, is decorated with a quadruped in the so-called Silhouetted Style (Fig. 11a, b).⁴⁰ These dishes, which constitute Morgan's Free Style group, are mostly known for their figural themes, especially warriors depicted on a large scale.⁴¹ Our specimen could be dated between the last quarter of the 12th and the first quarter of the 13th century. No. 8, a Champlévé bowl fragment, depicts an extremely popular subject in this category: a rabbit within a central medallion (Fig. 12). This fragment should be dated to the first quarter of the 13th century.⁴²

The fabric, shape, surface treatment and decoration of nos. 5–8 point to the large pottery workshop(s) of the time and the so-called main 'Middle Byzantine Production' (or MBP) of the second half of the 12th and the first quarter of the 13th century.⁴³ This production was widely distributed as part of trans-regional commerce, mainly to the urban centers of the Byzantine Empire. As is to be expected, it is well attested at Argos and Nauplio,⁴⁴ with a few catalogued specimens from the rest of Argolis (Lalioteika/Ano Epidavros,⁴⁵ Ligourio,⁴⁶ Limnes,⁴⁷ and Asini⁴⁸).

Green and Brown Painted Ware is represented solely by a late specimen from the last quarter of the 12th or the first quarter of the 13th century, possibly of Argive manufacture (cat. no. 9; Fig. 13a, b). The bowl is decorated only with green glaze⁴⁹ and is characterized by the absence of the covering glaze as is the case with many Argive green and brown painted ceramics.⁵⁰

³⁶ See Vassiliou 2014, 2:185–6 nos. 353–4. See also Papanikola-Bakirtzi 1999, 33 no. 13 (E. Katsara). On the evidence for Argive glazed pottery production in the 12th–early 13th century see Vassiliou 2014, 1: esp. 294–305 (Group D). However, it should be noted that these observations concerning the Argive production, are based on macroscopic examination and should be tested archaeometrically.

³⁷ Morgan (1942, 127–35) named this style 'Developed'.

³⁸ See Morgan 1942, 95–103; Sanders 1995, 64, 241–2; Papanikola-Bakirtzi *et al.* 1999, 53; Vroom 2005, 80–1.

³⁹ See Sanders 2003, 41.

⁴⁰ On the Silhouetted Style see Armstrong 1991, 345, fig. 6. On Incised Sgraffito Ware in general see Morgan 1942, 146–57; Papanikola-Bakirtzi *et al.* 1999, 85–100; Vroom 2005, 90–1.

⁴¹ Morgan 1942, 150–7. It should be noted that the Free Style group in its later, more naïf, version, is similar to or in some cases the same as the so-called Aegean Ware; on the latter see Megaw 1975.

⁴² On Champlévé Ware see Morgan 1942, 162–6; Sanders 1993, 260–1; Papanikola-Bakirtzi *et al.* 1999, 101–12; Vroom 2005, 92–3.

⁴³ On these workshops see Waksman *et al.* 2014, who presumed that Chalcis was their base.

⁴⁴ On Argos see Vassiliou 2014, 1: esp. 285–94 (Group C); on Nauplio see Yangaki 2012, 40–1 and elsewhere.

⁴⁵ See some specimens in Oikonomou 1989, 307.

⁴⁶ Vassiliou 2009, 302–3.

⁴⁷ Some specimens from an unpublished survey by Anastasia Oikonomou-Laniado; see also Hahn 1996, 412 fig. 100 (uncatalogued fragment at bottom left).

⁴⁸ Unpublished material from the medieval fortifications at 'Kastraki'. I thank my colleague Georgia Ivou for putting this unpublished material at my disposal.

⁴⁹ I have preferred the term Green and Brown Painted to Glaze Painted Ware, because in other similar specimens there is also brown along with the green, see for example Vassiliou 2013, 221 fig. 194. Furthermore, the arrangement of the decoration combined with the vessel's manufacture points to a local version of Green and Brown Painted Ware.

⁵⁰ Vassiliou 2014, 1:108–13.

Apart from Argos, where this pottery abounds, some specimens have been found in Nauplio,⁵¹ while only a few come from neighboring Plataniti⁵² and Prosymni.⁵³ Similarly Green and Brown Painted Ware without the covering glaze has also been found at Corinth,⁵⁴ Sparta,⁵⁵ Nichoria/Messinia,⁵⁶ Athens,⁵⁷ and on Crete.⁵⁸

The following Middle Byzantine glazed wares are absent from the Chonika assemblage: Slip-Painted Ware – Dark on Light, Green and Brown Painted Ware of the main ‘MBP’, Spatter Painted Ware, Measles Ware, Painted Sgraffito Ware. To date these wares are equally absent or sparsely represented outside the two major Argolic centers.

As for the unglazed wares, the assemblage contains a few fragments of cooking pots, probably dated to the second half of the 12th to the mid-13th century (cat. no. 10; Fig. 14).⁵⁹ Cooking pots of similar shape and fabric, dated to the 12th century, have been found at Argos,⁶⁰ while the type continues until the mid-13th century with examples from Corinth.⁶¹

Mid-13th–mid-14th century

The majority of the diagnostic pottery and the more secure contexts belong to this period (esp. the 13th century) (Chart 1), which coincides to a large extent with the Frankish occupation of the area (1212–1388).⁶² Several specimens belong to the so-called Late Sgraffito Ware possibly of Argive production, dated mainly to the 13th century (cat. no. 11; Fig. 15).⁶³ One of them depicts a male figure, perhaps a warrior (cat. no. 12; Fig. 16). There are also a few Late Sgraffito specimens dated to the 13th century, which must have been imports.⁶⁴ I present here one characteristic specimen which bears a simple decoration with incised concentric circles, by far the most common motif of Late Sgraffito Ware (cat. no. 13; Fig. 17). It stands out by virtue of its more refined fabric and surface treatment.

The assemblage also contains some typical 13th-century wares, which could be ascribed to local (perhaps Argive) production: Colored Sgraffito Ware (cat. no. 14; Fig. 18),⁶⁵ Late Slip-

⁵¹ Unpublished specimens from the Akronauplia castle; they are currently being studied by the author.

⁵² Unpublished specimen from the Plataniti excavation.

⁵³ Hahn 1996, 350 no. 2, 376 no. 68, fig. 53.

⁵⁴ Morgan 1942, 77–80.

⁵⁵ Sanders 1993, 258.

⁵⁶ Rosser 1983, 382 no. P1719, fig. 10:40, pl. 10:23.

⁵⁷ Waagé 1933, 323–4, fig. 18g; Frantz 1938, 442 no. A17, figs. 6, 33 & 443 no. A20, fig. 4.

⁵⁸ Poulou-Papadimitriou 2008, 42, 90 no. 16, pls. 6:16, 44–5; Yangaki 2008, 212–3.

⁵⁹ I thank Dr. Rossana Valente for her useful remarks.

⁶⁰ Athanasoulis and Vassiliou 2016, 165 no. 217 (R. Valente).

⁶¹ Stillwell MacKay 2003, 410, fig. 24:3; see also Vroom 2005, 104–5.

⁶² On this period see Lambrynidis 2001, 39–53; Luttrell 1966; Zenginis 1968, 193–8; Bon 1969, 484–96; Savvides 1991–1992, 296–8; Jameson *et al.* 1994, 116–23; Piérart and Touchais 1996, 95–6; Topping 2000, 26–8; Vassiliou 2013, 221.

⁶³ On Late Sgraffito Ware in general see Sanders 1987, 163–6; Sanders 1993, 256–7; Papanikola-Bakirtzi 1999, 23; Papanikola-Bakirtzi *et al.* 1999, 125–48. At Argos (and possibly Nauplio) during the 13th century, there must have been local production of Late Sgraffito and other glazed wares. On kilns found at Argos, on the Kontoyianni plot, possibly dated to this period see Oikonomou-Laniado 2006, 348. On remnants of Byzantine pottery workshops at Argos in general see Vassiliou 2014, 1:298–302. On a tripod stilt found at Nauplio see Yangaki 2012, 183–4, no. 146, figs. 128–9.

⁶⁴ On Late Sgraffito specimens from Nauplio see Yangaki 2012, 57–60, 85–7 nos. 45–55, figs. 38–40, 44–51.

⁶⁵ On Colored Sgraffito Ware see Papanikola-Bakirtzi 1999, 23; Papanikola-Bakirtzi *et al.* 1999, 149–60.

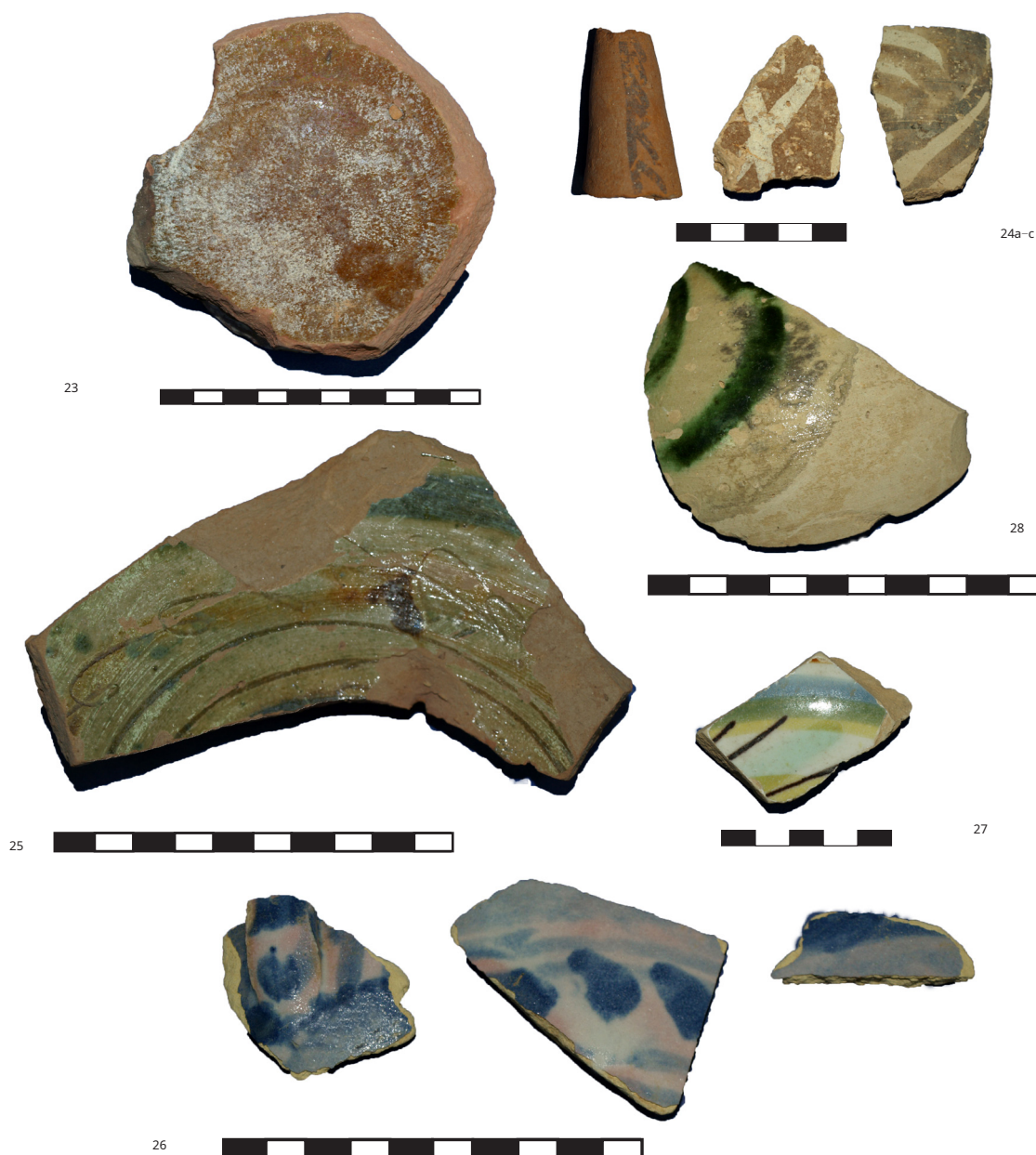

Fig. 23. Base and body fragment of a bowl, Veneto Ware, late 13th–early 14th century (cat. no. 19). 24a–c. Small fragments of closed vessels, Matt-Painted Ware, 12th–13th century (cat. nos. 20a–c). 25. Base and body fragment of an open vessel, Colored Sgraffito Ware, 15th (–16th) century (cat. no. 21). Fig. 26. Three body fragments of an open vessel, Maiolica berettina, 17th century (cat. no. 22). 27. Small body fragment of a bowl, Late Maiolica, Late 17th–early 18th century (cat. no. 23). 28. Body fragment of a closed vessel, Green Painted Ware, 17th–early 18th century (cat. no. 24).

Painted Ware (cat. no. 15; Fig. 19),⁶⁶ and Glazed Painted Ware (cat. no. 16; Fig. 20a, b).⁶⁷ The latter has a well-cut hole at its center, indicating re-use.⁶⁸

⁶⁶ On Late Slip-Painted Ware see Morgan 1942, 101–3; Stillwell MacKay 1967, 261–2; Sanders 1993, 261–3; 2003, 41; Stillwell MacKay 2003, 404; on the dating of no. 15 see also Papanikola-Bakirtzi and Zekos 2007, 125 nos. 136–7 (N. Zekos).

⁶⁷ On 13th-century Glaze Painted Ware see Morgan 1942, 80–3; Stillwell MacKay 2003, 409.

⁶⁸ The piercing of vessels for various secondary uses was a common practice in the medieval and post-medieval period; see for example similar holes at the bottom of Colored Sgraffito bowls from Serres in Dadaki 1997, 892, pl. 330b. In the Serres' case Dadaki presumes a possible connection with burial rites. Unfortunately we do not know the exact find spot of no. 16.

All the above mentioned wares are common finds at Argos and Nauplio, and to a lesser extent in rural Argolis, e.g. the areas of Prosymni⁶⁹ and Limnes,⁷⁰ Asini and Ligourio.⁷¹ No Zeuxippus Ware was found, although it is well documented in Argos and Nauplio,⁷² but there are scant finds from the rest of Argolis. Likewise absent is Thessaloniki Ware, which is well represented in Nauplio and Argos.⁷³

The conquest and partitioning of the Byzantine Empire by the Crusaders paved the way for the import of glazed Italian wares in the newly formed crusader states, especially from the mid-13th century onwards.⁷⁴ The area of Argolis was no exception. In the Chonika assemblage there are single examples of wares such as a *protomaiolica salentina* dish fragment with the typical blue chevron band at the rim, dated to around the third quarter of the 13th century (cat. no. 17; Fig. 21).⁷⁵ More popular in many crusader areas were the *protomaiolica* bowls with similar decoration below their rim and a grid-patterned medallion at their center ('grid-iron' bowls).⁷⁶ The best known examples from Argolis are the immured bowls of the Merbaka church.⁷⁷

Macroscopically no. 18 resembles the south Italian wares (Fig. 22). Its whitish fabric recalls that of the Salento area, while the red color of the decoration and the lead glaze coating (without the white slip background) show similarities with *invetriata policroma* type 'RMR'. Examples of the latter date from the second half of the 13th to the 15th century and are characterized by the use of red, brown and green colors.⁷⁸ However, in our sample blue is used instead of green. This, along with the fact that its exterior surface is lead-glazed, makes its classification as so-called RMR Ware dubious.

No. 19 bears the characteristics of the so-called *Veneto Ware* (Fig. 23). It is an *invetriata monocroma*, with no decoration on the preserved part. Veneto Ware is mostly known for its carinated medium-sized bowls with or without slip, undecorated or decorated with an incised spiral at the center (*tipo spirale-cerchio*), or with roulette decoration on the upper half of the exterior, or both.⁷⁹ These ceramics were products of Venice, dating to the late 13th to early 14th century.⁸⁰ There are relatively few specimens in Nauplio and Argos compared to other Italian wares.⁸¹

⁶⁹ Hahn 1996, 352 no. 11, fig. 11; 357–8 no. 22, fig. 19; 368 no. 53, figs. 41–2; 375 no. 64, fig. 49.

⁷⁰ Hahn 1996, 403 no. 121, figs. 89–90; 407 no. 135, fig. 96; 408 nos. 140, 143, figs. 95, 97, 100; 411 no. 155, figs. 96, 99.

⁷¹ Unpublished material.

⁷² For published examples from Nauplio see Yangaki 2012, 53–4, 83–4 nos. 41–3, figs. 37, 41–2.

⁷³ On Nauplio see Yangaki 2012, 64–9, 89–93 nos. 62–72, figs. 54–64.

⁷⁴ See Sanders 1989, 191–4; Sanders 2003, 41–2. On Nauplio see Yangaki 2012, 195–200; Vassiliou 2017, 333.

⁷⁵ On *protomaiolica* in general see Sanders 1987, 166–70; Patitucci Uggeri 1997; Riavez 2000. On its distribution see Skartsis 2012, 46–7. For its dating see Sanders 2003, 41–2.

⁷⁶ Patitucci Uggeri 1985, 348–50 and elsewhere; Sanders 1987, 167–70; Sanders 1989, 191–4.

⁷⁷ Megaw 1964–1965, 147–8, 153–8, 159–60 nos. 9–20, figs. 5–6, 7:16; Nikolakopoulos 1979, 13–4, 29–30 nos. 37–43, figs. 69–80; Patitucci Uggeri 1985, 367–9, fig. 9; Sanders 1989, 189–94; Sanders 2015, 584, 591–3 and elsewhere. *Protomaiolica* is also found at Argos: Oikonomou-Laniado 1993, 308–12, figs. 1–5; Athanasoulis and Vassiliou 2016, 239–240 nos. 384–6 (A. Vassiliou), and Nauplio: Yangaki 2012, 100, 148 nos. 80–1, figs. 71, 73; Vassiliou 2017, 334.

⁷⁸ On *invetriata policroma* type 'RMR' or Polychrome Lead Glazed Ware, a typical product of the Apulian region with several production centers, see mainly Dufournier *et al.* 1986; Sanders 1987, 170–1; Skartsis 2012, 48–53; Yangaki 2012, 95–7.

⁷⁹ On Veneto Ware see Stillwell MacKay 1967, 254–5; Gelichi 1986, 383–6, 388; Williams 1993, 268–70.

⁸⁰ Flawed ceramics and tripod stilts were found at Malamocco, see Saccardo 1993, 209, 234. On the dating of the ware see Stillwell MacKay 1967, 250–1.

⁸¹ On Nauplio see Yangaki 2012, 115–7, 152–3 nos. 94–6, figs. 89–90. On Argos see a brief mention in Oikonomou-Laniado 1993, 309.

Fig. 29a, b. Base and body fragments of an open vessel, Marbled Ware, 18th–early 19th century (cat. no. 25). Fig. 30. Small upper body and rim fragment of a cup, Kütahya Ware, 18th century (cat. no. 26). Fig. 31. Body fragment and part of lip of a dish, Çanakkale Ware, late 18th–early 19th century (cat. no. 27). Fig. 32. Upper body and rim fragment of a dish, Drip-Painted Ware, late 18th–early 19th century (cat. no. 28). Fig. 33. Tobacco pipe, late 18th–first half of 19th century (cat. no. 29). Fig. 34. Rim fragment of a dish, Polychrome Painted Maiolica, 19th century (cat. no. 30). Fig. 35. Glass bottle, 18th–19th century. Fig. 36. Copper-alloy lamp, Late or Post-Byzantine period

According to Italian scholars, the immured ceramics of the Merbaka church, decorated with incised spirals are likely to be of Venetian origin and the *spirale-cerchio* type.⁸²

Maiolica arcaica, which is so common at Argos though represented by fewer specimens from Nauplio and just one probable specimen from Limnes, is absent from the present assemblage.⁸³

As regards the unglazed diagnostic sherds, approximately 20 fragments of closed vessels were found ornamented with simple linear motifs in colored pigment (red, dark brown, black, or white) (cat. nos. 20a–c; Fig. 24a–c). This ware, known as Matt-Painted Ware or *ceramica dipinta*, with its simple way of decorating vessels of everyday use, became popular in the Peloponnese from the 12th century onwards.⁸⁴ Matt-Painted abounds at Argos,⁸⁵ and is common in the area around Prosymni⁸⁶ and Limnes.⁸⁷ An interesting assemblage of 13th–14th-century Matt-Painted vessels in a variety of forms was discovered in a deposit in the apse of the Early Byzantine basilica at Kephalaria, 5.5 km southwest of Argos (Fig. 1).⁸⁸ As for the specimens of the Chonika assemblage, most of them could be ascribed to what might be considered local (perhaps Argive) production (cat. nos. 20b, c – Fig. 24b, c), dating mainly to the 12th–13th century⁸⁹, while two of them (of which one is no. 20a – Fig. 24a), judging by their fabric and decoration, point to the so-called ‘Protogeometric’ group.⁹⁰

Late 14th–19th century

The period from the late 14th up to the 19th century coincides with several periods when Argolis was occupied by the Venetians or the Ottomans.⁹¹ In 1821–1830 Argolis, like the whole of the Peloponnese, found itself at the epicenter of activities during the Greek War of Independence, while in 1827–1834 Nauplio became the capital of the modern Greek state (a kingdom from 1832).⁹²

⁸² Gelichi 1993, 32, 36; Saccardo 1993, 202–3, 235.

⁸³ Argos: Oikonomou-Laniado 1993, 308; Bakourou *et al.* 2003, 234, fig. 5; Athanasoulis and Vassiliou 2016, 241–3 nos. 388–90 (A. Vassiliou). Nauplio: Yangaki 2012, 102–3, 148–9 nos. 82–4, figs. 76–8; Vassiliou 2017, 334, fig. 2. Limnes: Hahn 1996, 403 no. 122, 434.

⁸⁴ Stillwell MacKay 1967, 279–88; Sanders 1993, 269–75; Skartsis 2012, 113–4. This type of decoration was also popular in Argolis during the 6th–early 7th century, see for example the jugs from the Andritsa cave in Athanasoulis and Vassiliou 2016, 74–5 nos. 88–91 (L. Kormazopoulou).

⁸⁵ Piérart and Thalmann 1980, 470, 473, 480 (nos. B37, B41, pl. IX), 482 (nos. D9–11, fig. 8, pl. X); Oikonomou-Laniado 1993, 307–8; 1997, 237, figs. 1–3; 2006, 346–47, fig. 5; Bakourou *et al.* 2003, 235, fig. 7; Athanasoulis and Vassiliou 2016, 157 nos. 197, 198; 158–9 nos. 200–2; 161 no. 206; 162 nos. 208–10 (A. Vassiliou and R. Valente).

⁸⁶ Hahn 1996, 350, 352 (no. 10, fig. 11), 357, 380, 382 (no. 82, figs. 61–2), 383 (no. 83, fig. 62), 434; Hjohlmán 2011, 132–3, 140 nos. 325–8, figs. 96–7.

⁸⁷ Hahn 1996, 408 (fig. 96: uncatalogued fragment at bottom right), 415 (nos. 177–83, fig. 104), 434.

⁸⁸ Kritzas 1973–1974, 245, pl. 167c; Athanasoulis and Vassiliou 2016, 158 no. 199, 160 no. 205, 161 no. 207 (A. Vassiliou and R. Valente).

⁸⁹ No. 20c belongs in the same context as other 13th-century sherds, incl. the protomaiolica specimen. I thank Dr. R. Valente for her interesting remarks on the dating of Matt-Painted ware.

⁹⁰ On the ‘Protogeometric’ group see Stillwell MacKay 1967, 285–8; Sanders 1993, 275; cf. Bakourou *et al.* 2003, 235. See also Oikonomou-Laniado 1997, 237, fig. 3.

⁹¹ First Venetian occupation: 1388–1540 (Nauplio) / 1394–1463 (Argos); first Ottoman occupation: 1463 (Argos) / 1540 (Nauplio)–1686; second Venetian occupation: 1686–1715; second Ottoman occupation: 1715–1822. See Lambrynidis 2001, 54–195; Zengin 1968, 198–213; Jameson *et al.* 1994, 123–39; Piérart and Touchais 1996, 96–101; Topping 2000, 28–40; Liata 2002; 2003; 2017; Maltezou and Panopoulou 2010; Vassiliou 2013, 221–22; Kondylis 2016.

⁹² See Lambrynidis 2001, 196–326; Zengin 1968, 213–72; Piérart and Touchais 1996, 102–9.

Only a few sherds in the assemblage can be ascribed to the late 14th–17th century (Chart 1). Two of them are fragments with colored sgraffito decoration, possibly of the 15th or even the 16th century (cat. no. 21; Fig. 25).⁹³ Popular Italian wares, found in substantial numbers at Nauplio⁹⁴, such as *graffite rinascimentali*, the so-called ‘ladder medallion’ jugs (or ‘blue on white maiolica’) or *maioliche rinascimentali*, are totally absent from our assemblage. A similar situation arises in the Prosymni/Limnes area.⁹⁵ The only maiolica specimens are some sherds of a *maiolica berettina* vessel (cat. no. 22; Fig. 26). This ware, which is common in Nauplio,⁹⁶ is characterized by a blue tin glaze in various tones for the ground and darker blue for the decoration.⁹⁷ It had a long production period, from the mid-16th to the 19th century; no. 22 can be dated to the 17th century. There is also a small fragment of an open vessel, tin-glazed in dark blue, which could be *maiolica turchina* or dark blue maiolica, dating to around the late 16th or the 17th century.⁹⁸ However, due to its extremely fragmentary state, the identification remains hypothetical.

From the late 17th or early 18th century, there is a small bowl fragment of Late Maiolica from central Italy, decorated with a typical vegetal motif in a variety of colors (cat. no. 23; Fig. 27).⁹⁹ These bowls were a popular product of the time; likewise they are well represented in Argolis (Nauplio, Argos, Kastri/Ermioni immured at the church of the Taxiarches).¹⁰⁰ Yet, popular 17th-century Italian wares such as *marmorizzata* and *graffita tarda*, which were so common at Nauplio,¹⁰¹ or Ottoman wares such as Iznik,¹⁰² are absent from our assemblage.

No. 24 belongs to a closed vessel decorated with a spiral motif in dark green glaze (Fig. 28). This ware, dated to the late 16th or 17th century, is known as Green Painted Ware.¹⁰³ In Argolis it is found at Nauplio, Argos and Asini.¹⁰⁴ As for the Chonika sherd, judging by its manufacture, a later dating to the 17th or early 18th century could be proposed.

There are several sherds ascribed to the 18th–19th century which belong to typical glazed wares of their time, such as Marbled Ware with its characteristic decoration imitating marble veining (cat. no. 25; Fig. 29a, b). These ceramics were manufactured in several places, such as Didymoteicho and Ganos.¹⁰⁵ Marbled ware was common at Argos and Nauplio,¹⁰⁶ and was also

⁹³ On Post-Byzantine Monochrome or Colored Sgraffito Ware, see Papanikola-Bakirtzi 1999, 23–4; Bormpoudaki 2007, 36–48. We should mention that the other sherd resembles *graffita arcaica* in its outer surface treatment, though in its decoration it resembles the Post-Byzantine Colored Sgraffito Ware.

⁹⁴ See Yangaki 2012, 103–8, 119–32; Vassiliou 2017, 335–9, table 2.

⁹⁵ Hahn 1996, 434.

⁹⁶ It is mostly found at the Akronauplia castle, but also in ‘Psaromachalas’ (The Fishermen’s Neighborhood) and in the lower city, see Vassiliou 2017, 342, fig. 15; on Akronauplia see also Yangaki 2012, 110, 151 no. 91, figs. 80–1.

⁹⁷ On *maiolica berettina* also known in the bibliography as ‘blue on blue maiolica’, see Beltrán de Heredia Bercero and Miró i Alaix 2010, 31–50; Skartsis 2012, 77; Yangaki 2012, 109.

⁹⁸ On this ware see Skartsis 2012, 75. On some probable specimens from Nauplio see Vassiliou 2017, 339–40, fig. 10.

⁹⁹ On various Late Maiolica types see Skartsis 2012, 78–80. On an almost intact parallel from Monemvasia see Bormpoudaki 2007, 109 no. 67 (Y. Skagkou).

¹⁰⁰ On Nauplio see Vassiliou 2017, 342, fig. 16. The rest are unpublished.

¹⁰¹ See Vassiliou 2017, 340–1, figs. 13–4.

¹⁰² For specimens from Nauplio see Yangaki 2012, 173–8, 179–82 nos. 138–45, figs. 119–25; Athanasoulis and Vassiliou 2016, 264 no. 426 (A. Vassiliou).

¹⁰³ Skartsis 2012, 63–6.

¹⁰⁴ Unpublished specimens.

¹⁰⁵ Bakirtzis 1980, 151, figs. 28–9; Armstrong and Günsenin 1995, 185 (nos. 19–21, figs. 4–5), 200; Vroom 2005, 164–65; Kontogiannis 2015, 176–78, with further bibliography.

¹⁰⁶ Unpublished pottery. On a single published example from the ancient Agora of Argos see Daux 1968, 1003, fig. 2.

found in the Limnes area,¹⁰⁷ while an immured plate decorates the belfry of the post-medieval church of the Dormition of the Virgin at Plataniti.¹⁰⁸

Other typical wares originate from the famous Ottoman workshops of Kütahya and Çanakkale. No. 26 is a small cup fragment possibly from Kütahya (Fig. 30). These small handleless cups, which clearly imitate Chinese porcelain, were high-quality products intended for coffee drinking.¹⁰⁹ No. 27 is a typical fragment of Çanakkale Ware with the characteristic decoration in manganese dark brown color depicting stylized vegetal motifs (Fig. 31).¹¹⁰ No. 28, which bears a simple slip-painted decoration known as Drip-Painted (Fig. 32), could also be attributed to the Çanakkale production.¹¹¹ This ware is dated to the late 18th to early 19th century and is a common find at Nauplio and Argos. Tobacco pipes are represented by a single specimen, possibly dated to the same period (cat. no. 29; Fig. 33).¹¹²

Eighteenth–nineteenth-century Italian wares are well represented in the Chonika assemblage; seven fragments of Polychrome Painted Maiolica have been found, three of them belonging to the Grottaglie production (cat. no. 30; Fig. 34).¹¹³ Similar dishes and jugs were a common merchandise of their time.¹¹⁴

Despite lacunae or the commonality of some specimens, it should be noted that these late wares of the 17th–19th century in the present assemblage, such as *maiolica berettina*, Late Maiolica, Marbled, Kütahya, Çanakkale, and Polychrome Painted Maiolica Wares, are rarely found together in the rural settlements of Argolis.

Apart from the pottery, other excavation finds include a small glass bottle perhaps of the 18th or even 19th century (Fig. 35),¹¹⁵ a gilded ring of the Late- or Post-Byzantine period, a part of a copper-alloy Gospel cover and a copper-alloy lamp of the same period (Fig. 36).¹¹⁶

DISCUSSION

The Chonika assemblage displays a diversity of wares (Chart 2), encompassing a wide chronological span from at least the 10th to the 19th century, with variations from one period to another, especially during the period from the late 14th to the late 17th century (Chart 1).

The chafing dish (cat. no. 1) could be connected with the existence of an earlier church in the 9th–10th century, only evidenced so far by the fragmentary dedicatory inscription (Fig. 3). In fact

¹⁰⁷ Hahn 1996, 412 nos. 157–8, fig. 99; 413 no. 167, fig. 102; 434 (only pottery drawings are given).

¹⁰⁸ For a brief mention of the church, which lies close to the Transfiguration of the Savior in the same village, see Bakourou *et al.* 1997. I thank my colleague Dr. Georgios Tsekis for sending me a photo of this vessel.

¹⁰⁹ On Kütahya Ware see Hayes 1992, 266–8; Vroom 1996, esp. 9–11; Vroom 2005, 168–9; Bormpoudaki 2007, 28–9 & 166–7 nos. 124–5 (Y. Skagkou). On some specimens from Nauplio and Argos see Athanasoulis and Vassiliou 2016, 259–60 nos. 419, 420a–c (A. Vassiliou).

¹¹⁰ On Çanakkale Ware see Hayes 1992, 268–70; Korre-Zografou 2000; Vroom 2005, 180–3; Bormpoudaki 2007, 29–31, 173 no. 131 (P. Lykou). On Argos and Nauplio see Athanasoulis and Vassiliou 2016, 264–5 nos. 427–9 (A. Vassiliou).

¹¹¹ See Böhlendorf-Arslan 2002. Drip-Painted Ware was also produced at Didymoteicho, see Bakirtzis 1980, 151, fig. 27.

¹¹² Robinson 1985, 164, 178 nos. C35–C37, pls. 50–1.

¹¹³ On this ware see Vroom 2005, 166–7, 184–5; Bormpoudaki 2007, 133–4 nos. 91–4 (S. Germanidou); 135 no. 95 (Y. Skagkou).

¹¹⁴ On Nauplio see Vassiliou 2017, 342–3, fig. 18.

¹¹⁵ On the dating I am indebted to Dr. Anastassios Ch. Antonaras.

¹¹⁶ The metal finds will be published by Dr. Susanne Metaxas, whom I warmly thank for sharing her initial observations. On the lamp see Athanasoulis and Vassiliou 2016, 212 no. 339c (S. Metaxas).

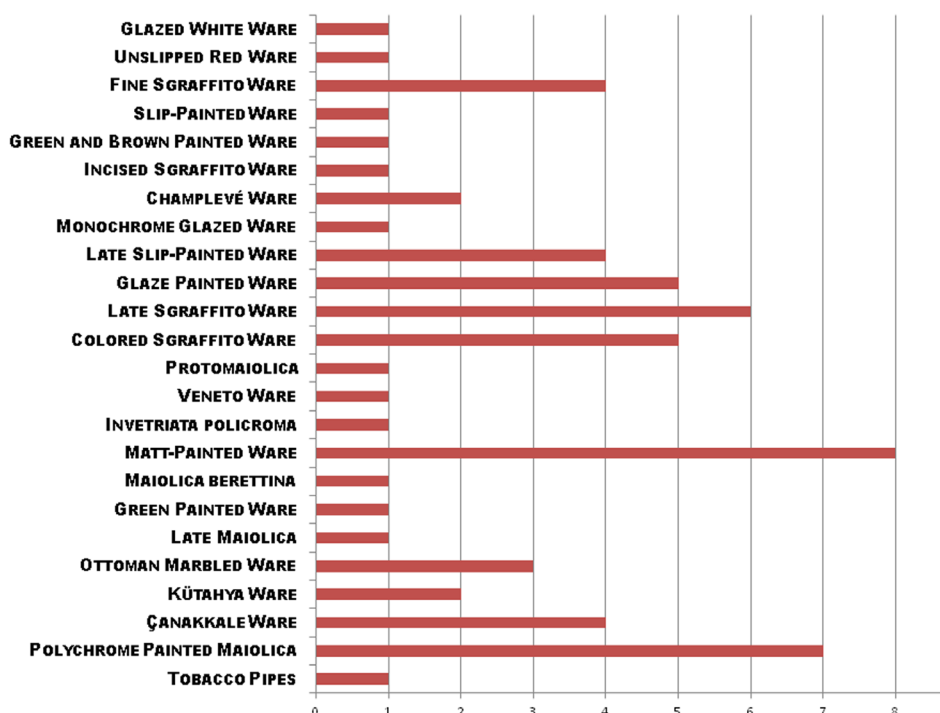

Chart 2. Frequency of the diagnostic wares in the Chonika assemblage.

Demetrios Athanasoulis finds a connection between this earlier church and St. Peter, Bishop of Argos, one of the most luminous figures of the Argolic Church during the early 10th century, intriguing.¹¹⁷ As for the glazed white ware fragment (cat. no. 2), it constitutes an extremely rare find in rural Argolis. All in all both finds are important, taking into account the scarcity of archaeological evidence from this period, even in Argos and Nauplio.

The pottery of the 12th–early 13th century shows close affinities with Argos and Nauplio, as is only to be expected given that the latter were the major Argolic centers of the time (esp. Argos), and perhaps with Corinth too (e.g. cat. no. 3), the major center of the northeastern Peloponnese. Furthermore, the presence of glazed pottery from the major workshops of the Late Comnenian period (cat. nos. 5–8) indicates some connection with the trans-regional commerce, either directly or perhaps through the city of Argos.¹¹⁸ In any case, the pottery evidence reflects Chonika's prosperity during the 12th century, a state of affairs previously mainly confirmed by Argos and Nauplio. This prosperity is also reflected in the erection of the Chonika church and of other significant churches in the vicinity: the Transfiguration of the Savior at Plataniti¹¹⁹ and Ayia Sotira at Anyphi.¹²⁰

¹¹⁷ Athanasoulis (in Athanasoulis and Vassiliou 2016, 102 no. 103) hypothesizes that the letters "...POC" of the dedicatory inscription might be read as [ΠΕΤ]ΡΟC. On the life of St. Peter see Kyriakopoulos 1976; for further bibliography see Vassiliou 2013, 222 n. 5. St. Peter is today the patron saint of Argos and he is commemorated on 3rd May.

¹¹⁸ As we have mentioned, Chonika was situated at a strategic point on the road that linked Corinth with Argos ('Kontoporeia').

¹¹⁹ According to Georgios Tsekas (2009, esp. 167–8), the church of Plataniti would have served as a small funerary chapel, dating to around the early 11th century, while its upper structure must have been rebuilt in the 12th century, at a time close to the date of the Chonika church. A similar dating (initial church: 11th century, rebuilding: 12th century) has been proposed by Gisèle Hadji-Minaglou (1998, 223). On the church see also Bouras and Boura 2002, 266–8 with earlier bibliography.

¹²⁰ Only the lower walls survive from the original church of Ayia Sotira, dated by Hadji-Minaglou (1994, 165) to

The majority of our diagnostic specimens date to the 13th–early 14th century (Chart 1), when the region was occupied by the Franks, indicating the continuing prosperity of the area. This must have had some bearing on the construction of the neighboring monumental church of Merbaka.¹²¹ In this period local wares predominate, more especially in the ex-Byzantine territories with the emergence of numerous local workshops producing ceramics of mediocre quality, possibly due to the void left by the large workshops of the Late Comnenian period.¹²² Furthermore their distribution even to rural areas is the norm for this period. On the other hand, Middle Byzantine high-quality glazed ceramics were replaced from the mid-13th century onwards by a new product for the area, the Italian wares (especially maiolica). Despite the limited number in the assemblage (cat. nos. 17–9), these examples are important, as they are rarely found outside the two major centers of Argolis.

The striking scarcity of pottery evidence from the mid-/late 14th to the late 17th century (Chart 1), roughly coinciding the first Venetian, the first Ottoman and the second Venetian occupation, indicates a sort of decline in (or even depopulation of) the area around the church and perhaps the settlement, while the church itself seems to have been in poor condition. Typical 15th- and 16th-century Italian wares such as the ‘ladder medallion’ jugs, *maioliche* or *graffite rinascimentali*, so common at Nauplio, are absent from Chonika. The picture in Argos and the neighboring areas of Prosymni and Limnes is similar.¹²³ To some extent we could connect this scarcity to the great plague that had affected the Peloponnese by 1347 and the turbulent period of 1388–1397 with constant warfare between Venice and the Duchy of Athens, the Despotate of Morea and soon after the Ottoman Empire, which reached its culmination in 1397 with the sacking of Argos and part of rural Argolis by the Ottomans.¹²⁴ The continuity of pottery evidence and the fact that it is plentiful for this extremely agitated period in neighboring Nauplio cannot be coincidental and could be linked with the fact that the city was better protected. Be that as it may, the Chonika assemblage contains no more than six sherds that can be dated to between the late 14th and the late 17th century (Chart 1). In any case, the wall-paintings of the prothesis of the Merbaka church, dated by Mary Lee Coulson to the late 14th or the early 15th century,¹²⁵ and a *graffita rinascimentale* bowl featuring a female bust found in the precincts of the Transfiguration of the Savior at Plataniti and dated to the late 15th–early 16th century,¹²⁶

around the mid-12th century, see also Hadjiminaglou 1984; Bouras and Boura 2002, 76 with earlier bibliography. In the wider region of Argolis there are significant 12th-century churches such as Ayios Ioannis Eleimon at Ligourio, the katholikon of the Areia Monastery (1143–1149) and the Panayia at the Larisa castle of Argos (1174), see Bouras and Boura 2002, 79–85, 212–4, 262–3; Athanasoulis 2016, 89–91.

¹²¹ On the church’s dating in the late 13th century, which was a major subject of dispute for decades among scholars of Byzantine architecture, see Bouras and Boura 2002, 332–3; Sanders 2015, esp. 590–4. Initially the church was dated to the 12th century see Struck 1909, 233 (ca. 1140); Megaw 1931–1932, 129 (last quarter of the 12th century) and Megaw 1964–1965, 148 (around 1200); Hadji-Minaglou 1992, 132 (same dating as Hagia Moni or slightly later). Apparently the monument has not ceased to intrigue scholars, cf. Stillwell MacKay 2003, 417 n. 97, who notes: “... it could be argued that the church was started much earlier and was only finished in the late 13th century, perhaps by William of Meerbeke”. On the Latin archbishop of Corinth Willem van Moerbeke (1278–1286) and his connection with the church of Merbaka see Sanders 2015, with earlier bibliography; see also Coulson 2013.

¹²² See Papanikola-Bakirtzi 1999, 21; Papanikola-Bakirtzi 2003, 63–4. See nos. 11–2, 14–16 in the present assemblage.

¹²³ Hahn 1996, 434: “..., Period IV [ca. 1400–1700] exhibits a decline in the amount of finds”.

¹²⁴ Many inhabitants ended up in captivity; the depopulation was such that the Venetians brought Albanians to revive the area, see Luttrell 1966, 49; Panagiotopoulos 1987, 61–8, 59–61, 68–100, 102–4; Kondylis 2010, 37–8, with further bibliography; Velioti-Georgopoulos 2016, 252.

¹²⁵ See Coulson 2013.

¹²⁶ Athanasoulis and Vassiliou 2016, 251 no. 405 (A. Vassiliou); Vassiliou 2017, 338–9, fig. 8. Diana Wright (2014)

imply that life beyond subsistence did not come to an end in the settlements of the Argolic plain during this agitated period.

During the 18th–early 19th century, i.e. the period of the brief second Venetian and the second Ottoman occupation, the pottery data is more representative (Chart 1), pointing to a revival of the church and perhaps the settlement. The pottery evidence is characterized by the variety of glazed wares (cat. nos. 23–8, 30), both Ottoman (among them products of Kütahya and Çanakkale) and Italian (mostly products of southern Italy, especially Grottaglie), as well as local ones, displaying a certain local affluence. As we have seen, both the church and the settlement are mentioned in the Venetian archives of 1696 and 1700. We should also recall that the restoration of the upper part of the church may have taken place during this period.

If we compare the present assemblage with the finds from the Transfiguration of the Savior at Plataniti,¹²⁷ Ayios Ioannis Theologos at Ligourio,¹²⁸ or the Byzantine church at Lalioteika/Ano Epidavros¹²⁹, the former emerges as quite distinctive. With the exception of the Byzantine church at Lalioteika, where the few glazed sherds were mostly Middle Byzantine, the aforementioned churches produced pottery mostly of a late date, with far fewer wares, especially glazed ones of inferior quality. Even at Merbaka, where a significant number of immured vessels decorated the outer facades of the church, the glazed sherds found in the area around the church in 1998 were not very numerous and were mostly of a late date.¹³⁰

Another aspect that emerges from the study of the assemblage is that it shows stronger affinities with neighboring Argos, taking into account the absence of late 14th- to late 16th-century Italian pottery. This is to some extent to be expected, since Chonika is relatively close to Argos, situated on a main road that connected the latter with Corinth. Furthermore, we know from the Venetian archives that during the second Venetian occupation Chonika belonged to the *territorio di Argos* and later during the second Ottoman occupation to the *kaza* of Argos.¹³¹

The quality of some specimens like the glazed white ware sherd (cat. no. 2), the chafing dish (cat. no. 1), the Middle Byzantine glazed pottery of the large workshop(s) (cat. nos. 5–8), or the Italian and Ottoman wares (cat. nos. 17–9, 22–3, 25–8, 30), reflects a certain eclecticism and makes this a unique assemblage outside Argos and Nauplio. We do not know whether these ceramics were used by the clergy of the church or even by monks if the church actually belonged to a monastery. However, the assemblage does not contain clay specimens with an obvious liturgical function (e.g. censers, chalices, or vessels with liturgical inscriptions), as is the case for example with a chalice found in the crypt of the Merbaka church.¹³² Then again we should not altogether exclude the possibility that some of them served liturgical purposes.¹³³ We should also bear in mind that other important assemblages connected with churches or monasteries included glazed and coarse pottery but with no specific traits indicating liturgical use.¹³⁴

suggests that the Plataniti church could have belonged to a fief.

¹²⁷ Tsekas 2009, 169.

¹²⁸ Vassiliou 2009, 302–3.

¹²⁹ Oikonomou 1989, 307; Vassiliou 2016, 275 no. 44.

¹³⁰ See Gérolymou 1999, 540. It should be noted that four excavations have taken place so far at the church of the Panayia in Merbaka (incl. that of 1998), see Gérolymou 1999, 531.

¹³¹ See Liata 2003. The village is still part of the administrative area of Argos to this day.

¹³² On this vessel see Athanasoulis and Vassiliou 2016, 119 no. 131 (I.D. Varalis).

¹³³ We should keep in mind that some of the excavation finds, mainly of the Late and Post-Byzantine periods, have a direct connection with the church, such as the Gospel cover, the copper-alloy lamp and the wall-painting fragments, which suggest that some of the vessels in the assemblage could have been used by the clergy (or the monks).

¹³⁴ See Hahn 1996, 437, who concludes in relation to the Prosymni–Limnes survey: “... based on the associated

CONCLUDING REMARKS

Studying an assemblage entails confronting a number of challenges, normally including various limitations regarding its quantity, quality and field documentation. However, its value is self-evident, and such an assemblage constitutes a primary archaeological source.

The Chonika assemblage stands out from other known assemblages from rural medieval and post-medieval Argolis by virtue of its quality and the extended period represented by its constituents. Actually it confirms the significance of the church, which is to be expected given its monumentality and high level of architectural craftsmanship.

The greater number of sherds from the Comnenian and Frankish periods (12th–early 14th century) seem to confirm the prosperity of the area, as is further indicated by the construction of significant churches on a monumental scale in the vicinity and, of course, the church of the Panayia itself. On the other hand, the sharp decrease in the pottery evidence between the late 14th and the late 17th century might reflect to some extent the turbulent epoch known from the sources.¹³⁵ The 18th–19th century data seems to indicate a certain stability in the area.

The crucial issue regarding the owners of the ceramics must remain unanswered in the absence of further evidence. Yet the adoption of ‘mainstream wares’ alongside local ones over a relatively long period suggests the existence of a distinct nucleus, whether ecclesiastical, monastic or secular, apparently connected with the adjacent church.

CATALOGUE¹³⁶

1. (Fig. 5a, b). Chafing dish. Small upper body and rim fragment. Unslipped Glazed Red Ware. Pres. H. 4.65; Diam. of rim 17.8. Brick-red fabric, 10R 5/6, coarse, very hard. Oblique outer walls, double lip. Int.: Dark olive-brown glaze to over lip outside. Ext.: Incised wavy line below lip. 10th (–early 11th) century. Vassiliou 2016, 268 no. 14, fig. 15a, b.
2. (Fig. 6a, b). Cup (?). Small upper body and rim fragment. Glazed White Ware. Pres. H. 2.95; Diam. of rim 8. Gritty white fabric. Very thin (0.3), almost vertical walls, plain rim. Dark green mottled glaze on both sides. Second half of the 11th (–early 12th) century.
3. (Fig. 7a, b). Open vessel. Base and lower body fragment. Fine Sgraffito Ware. Pres. H. 2.1; pres. W. 6.2. Light red fabric, 2.5 YR 6/6, with some black and white inclusions; pores. Low ring base. Int.: Thick white slip; central medallion with double ring in deeper incision repre-

finds it has not been possible in the survey area to distinguish a church site from a settlement”. See also Gerstel *et al.* 2003, 181–4 nos. 42–54, 220–1, on the ceramics (especially glazed ones) without specific liturgical character found in the church of a rural settlement at Panakton/Boeotia (mid 14th–first decades of the 15th century), and Papanikola-Bakirtzi and Zekos 2007, 13, 37–8, 48–9, 105–27 on Thracian monastic centers at Synaxi in Maroneia (9th–13th centuries) and Mt Papikion (Middle–Late Byzantine period), where Demetra Papanikola-Bakirtzi comments that the monastic communities used the same glazed vessels as those found in secular contexts. That does not, of course, exclude the existence of certain vessels with obvious ecclesiastical affinities, see for example a ceramic with incised cross from Mt Papikion dated to the 13th century in Papanikola-Bakirtzi and Zekos 2007, 109 no. 106 (N. Zekos).

¹³⁵ However, we should keep in mind that making a direct connection between pottery evidence and history could lead to overly simplistic and misleading results. Moreover, the written sources for Argolis in medieval and post-medieval periods are scant and fragmentary (not unlike its material evidence). There is always a risk of over-emphasizing some pottery evidence that seems to coincide with written sources, while other valuable evidence is ignored due to the lack of written or material documentation.

¹³⁶ All measurements are in centimeters. Maximum preserved dimensions are given. Abbreviations: Diam. = diameter, Dim. = dimensions, H. = height, L. = length, pres. = preserved, W. = width. All the drawings of pottery are by the author.

- senting the back of an animal with its tail in finer incision; almost colorless (slightly green) glaze. Ext.: Light brown wash. Second quarter–mid-12th century.
4. (Fig. 8a, b). Small bowl, partly preserved. Fine Sgraffito Ware. H. 6.2; Diam. of base 5.3; Diam. of rim 14.5. Light red fabric, 2.5 YR 6/8, with some medium white and red inclusions. Low ring base with small conical projection, curved walls, plain rim. White slip and green glaze on the interior to over lip outside; ocher white wash on the exterior. Int.: Central medallion and band below lip with spirals in extremely fine and shallow incision. Mid- to third quarter of 12th century.
 5. (Fig. 9a, b). Dish, partly preserved. Fine Sgraffito Ware. H. 4.2; Diam. of base 11.5; Diam. of rim 21. Red fabric, 2.5 YR 5/6, with some white inclusions. Very low ring base, almost horizontal walls turning to form an almost vertical rim. Int.: Thick white slip to over lip outside; traces of central medallion with spiral (?) motif, band with sketchy zig-zag lines, all in medium incision; yellowish glaze to over lip outside. Ext.: Thinner white slip. Third quarter of 12th century.
 6. (Fig. 10). Open vessel. Two small body fragments. Slip-Painted Ware – Light on Dark II. Red fabric, 2.5 YR 5/8, with some medium and large white inclusions. Int.: Scrolls made with white slip; brown glaze. Ext.: White wash. Third quarter of 12th century.
 7. (Fig. 11a, b). Dish partly preserved. Incised Sgraffito Ware – Free Style. H. 4.2; Diam. of base 9.03; Diam. of rim 22.2. Red fabric, 2.5 YR 5/8, with some white inclusions; pores. Ring base, slightly curved walls, plain rim. Int.: Thick white slip to over lip outside; quadruped turned to the right rendered in deep incision, typical Free Style motifs around; yellowish green glaze. Ext.: White wash; yellowish green glaze. Last quarter of 12th–first quarter of 13th century.
 8. (Fig. 12). Bowl. Two body fragments. Champlévé Ware. Pres. L. 4.9; pres. W. 10.5. Red fabric, 2.5 YR 5/6, with small–medium white inclusions; pores. Int.: Thick white slip; central medallion with a rabbit turned to the right; shiny, thick yellowish-green glaze. Ext.: Traces of white wash; shiny brownish glaze. First quarter of 13th century.
 9. (Fig. 13a, b). Small bowl partly preserved. Green and Brown Painted Ware III. H. 4.6. Diam. of base 6.3; Diam. of rim 13.3. Reddish brown fabric, 2.5 YR 5/6–5/8, gritty, with frequent white and dark red inclusions; frequent pores. Low ring base, oblique walls, plain rim. Int.: Thick white slip to over lip outside; traces of central motif with curved lines, band around rim (inside and out), all with green glaze; without covering glaze. Ext.: Grey wash due to overheating. Last quarter of 12th–first quarter of 13th century.
 10. (Fig. 14). Cooking pots. Body fragments with handle. Unglazed Coarse Ware. Handle W. 2.4–2.88. Red fabric, 2.5 YR 5/6, coarse, with small medium and large white inclusions. Strap handles. Ext.: Horizontal combed decoration on the shoulder. Traces of burning owing to use. Second half of 12th–mid-13th century.
 11. (Fig. 15). Open vessel. Small body fragment. Late Sgraffito Ware. Pres. L. 4.3; pres. W. 5.6. Same fabric as no. 9. Int.: Ocher white slip; incised chevron motif in vertical arrangement; dark green glaze. Ext.: Ocher brownish wash. 13th century.
 12. (Fig. 16). Open vessel. Base and lower body fragment. Late Sgraffito Ware. Pres. H. 3.8; pres. W. 7.9. Same fabric as no. 9. Conical base. Int.: Thick white slip; male (warrior?) figure turned to the left; brown glaze. Ext.: Thinner white slip. 13th century.
 13. (Fig. 17). Open vessel. Base and body fragment. Late Sgraffito Ware. Pres. H. 4.68; Diam. of base 6.6. Red fabric, 2.5 YR 5/6, with white inclusions. Ring base. Int.: Thick white slip; three incised concentric circles; shiny yellow-green glaze. Ext.: Pinkish wash. 13th century.
 14. (Fig. 18). Open vessel. Two rim fragments. Colored Sgraffito Ware. Pres. L. 3.3; pres. W. 6.1. Same fabric as no. 9. Oblique walls, plain rim. Thick white slip and colorless glaze on the interior to over lip outside, white wash on the rest of exterior. Int.: Linear motifs rendered mainly in deep incision enriched with brown glaze. 13th century.

15. (Fig. 19). Bowl. Two upper body and rim fragments. Late Slip-Painted Ware. Pres. H. 4.6; Diam. of rim 16.5. Same fabric as no. 9. Curved walls, plain rim. Int.: Small circles of white slip; dark green glaze to over lip outside. 13th century.
16. (Fig. 20a, b). Open vessel (bowl?). Base and lower body fragment. Glaze Painted Ware. Pres. H. 2.7; Diam. of base 8.1. Light brown fabric, 5 YR 6/4, pores. Low ring base. Int.: Thin whitish(?) slip; elementary decoration with dark green strokes; greenish yellow glaze. Hole at the bottom made in a later phase. 13th century.
17. (Fig. 21). Dish. Small rim fragment. Protomaiolica salentina. Pres. L. 2.6; pres. W. 2.3. Whitish fabric, 7.5 YR 8/2. Int.: Thin layer of white tin glaze to over lip outside, two black lines in the upper part of a band with blue chevron motif. Third quarter of 13th century.
18. (Fig. 22). Bowl. Small rim fragment. Invetriata policroma. Pres. L. 2.7; pres. W. 3.68. Ocher white fabric, 10 YR 8/2. Int.: Linear decoration in red, blue and dark brown; colorless lead glaze. Ext.: Colorless lead glaze. 14th–15th(?) century.
19. (Fig. 23). Bowl. Base and lower body fragment. Veneto Ware. Pres. H. 2.3; Diam. of base 5.6. Dark red fabric, 2.5 YR 5/8–4/8, with frequent tiny sparkling inclusions. Low ring-base with small conical projection on its underside. Brown glaze all over, except the base (more sketchily applied on the exterior). Traces of tripod stilts on the interior. Late 13th–early 14th century.
20. (Fig. 24a–c). Closed vessels. Small fragments. Matt-Painted Ware.
 - a: Spout. 'Protogeometric' group. Pres. L. 3.8, Diam. 2.2. Fine, orange-red fabric, 2.5 YR 5/8, with white and sparkling inclusions. Linear decoration with black slip on the exterior. Second half of 12th–early 13th century.
 - b: Small body fragment. Pres. Dim. 3.2 x 3.9. Coarse, light reddish brown fabric, 5 YR 6/4. Thick walls (1.1). Ext.: Decoration with white cross-hatching on a brown background (probably in the form of a band). Late 12th–13th century.
 - c: Body fragment. Pres. L. 5.4; pres. W. 4.1. Coarse, light brown fabric, 5 YR 7/4, with many medium black inclusions. Linear decoration with black slip on the exterior. Second half of 13th century.
21. (Fig. 25). Open vessel. Base and lower body fragment. Colored Sgraffito Ware. Pres. H. 3.7; Diam. of base 12.5. Red fabric, 2.5 YR 5/6, with some small–medium white and sparkling inclusions. Low ring base. Int.: Whitish wash and light green glaze; hasty decoration with linear incised motifs and splashes of green and brown glaze. Ext.: Ocher brown wash. 15th (–16th) century.
22. (Fig. 26). Open vessel. Three body fragments. Maiolica berettina. Soft, ocher white/yellowish fabric, 10 YR 8/3. Light blue (with a purplish tint) tin glaze on both sides. Decoration in darker blue on the exterior. 17th century.
23. (Fig. 27). Bowl. Small body fragment. Late Maiolica. Pres. L. 2.5; pres. W. 3.8. Pinkish brown fabric, 7.5 YR 8/4. Thick white tin glaze on both sides. Int.: Polychrome painted decoration with vegetal and linear motifs. Late 17th–early 18th century.
24. (Fig. 28). Closed vessel. Body fragment. Green Painted Ware. Pres. L. 5.6; pres. W. 5.9. Ocher white fabric, 10 YR 8/3. Curved walls. Ext.: Curved lines in dark green glaze and thin colorless glaze in the decorated area, partly overfired. 17th–early 18th century.
25. (Fig. 29a, b). Open vessel. Base and lower body fragment. Marbled Ware. Pres. H. 2.15; Diam. of base 9. Fine red fabric, 2.5 YR 5/8, with sparkling inclusions. Low ring base. Thick white slip and olive green glaze all over (except for the interior of the base). Int.: 'Marbled' decoration in dark brown. 18th–early 19th century.
26. (Fig. 30). Cup. Small upper body and rim fragment. Kütahya Ware. Pres. L. 1.7; pres. W. 1.8. Pinkish fabric, 7.5 YR 8/3. Thin (0.3), almost vertical walls, plain rim. White slip and colorless glaze on both sides. Monochrome decoration in blue on the exterior, simple line below lip on the interior. 18th century.

27. (Fig. 31). Small dish. Body fragment and small part of lip. Çanakkale Ware. Pres. L. 4.7; pres. W. 7.8. Red fabric, 2.5 YR 5/6. Curved walls, horizontal rim. Int.: Thick white slip; vegetal decoration (probably a whirling rosette) in black-brown color; colorless glaze. Ext.: Splashes of white slip. Late 18th–early 19th century.
28. (Fig. 32). Dish. Small upper body and rim fragment. Drip-Painted Ware. Pres. H. 3.45; pres. W. 4.9. Fine red fabric, 2.5 YR 5/6–4/6, with sparkling inclusions. Folded lip outside. Int.: Dripped white slip; green glaze to over lip outside. Ext.: Ocher brown wash. Late 18th–early 19th century.
29. (Fig. 33). Tobacco pipe. Shank and part of the bowl. Pres. L. 4; pres. W. 2.2. Fine dark red fabric, 2.5 YR 4/6. Faceted shank with wreath. Ext.: Fine red slip. Late 18th–first half of 19th century.
30. (Fig. 34). Dish. Small rim fragment. Polychrome Painted Maiolica (Grottaglie Ware). Pres. L. 2.5; pres. W. 4.45. Ocher white fabric, 10 YR 8/4, gritty. Horizontal rim. Thick white tin glaze on both sides. Int.: Blue rosette in a band outlined in dark brown. 19th century.

PROVENANCE OF FIGURES

Figs. 1, 5–35: ©A. Vassiliou

Figs. 2–4, 36: ©Ephorate of Antiquities of Argolis

WORKS CITED

- Antonakatou, D., ed. 1973. *Αργολίδος περιήγησις*. Prefecture of Argolis.
- Armstrong, P. 1991. "A Group of Byzantine Bowls from Skopelos." *OJA* 10:335–47.
- Armstrong, P., and N. Günsenin. 1995. "Glazed Pottery Production at Ganos." *Anatolia Antiqua* 3:179–201.
- Arthur, P. 2007. "Form, Function and Technology in Pottery Production from Late Antiquity to the Early Middle Ages." In *Technology in Transition: AD 300–650*, edited by L. Lavan, E. Zanini, and A. Sarantis, 159–86. Late Antique Archaeology 4. Leiden, Boston: Brill.
- Athanasoulis, D. 2016. "Σημείωμα για την αργολική βυζαντινή αρχιτεκτονική." In *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος Μόνιμης Έκθεσης*, edited by D. Athanasoulis, and A. Vassiliou, 84–101. Athens: Ephorate of Antiquities of Argolis – Kapon Editions.
- Athanasoulis, D., and A. Vassiliou, eds. 2016. *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος Μόνιμης Έκθεσης*. Athens: Ephorate of Antiquities of Argolis – Kapon Editions.
- Bakirtzis, Ch. 1980. "Didymoteichon: Un centre de céramique post-byzantine." *BalkSt* 21:147–53.
- . 2003. *Βυζαντινά τσουκαλογάγνηνα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*. 2nd ed. Athens: Archaeological Receipts Fund. 1st ed. 1989.
- Bakourou, A. 1982. "Προμελέτες – Έρευνες." *ArchDelt* 37(B1):130.
- . 1988. "Νέο Ηραίο (Χώνικας). Ναός Κοίμησης Παναγίας." *ArchDelt* 43(B1):123–4.
- Bakourou, A., D. Charalampous, and E. Pantou. 1997. "Πλατανίτι. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου." *ArchDelt* 52(B1):226.
- Bakourou, A., E. Katsara, and P. Kalamara. 2003. "Argos and Sparta: Pottery of the 12th and 13th Centuries." In *VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 11–16 octobre 1999*, edited by Ch. Bakirtzis, 233–6. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Beltrán de Heredia Bercero, J., and N. Miró i Alaix. 2010. *The Ceramics Trade in Barcelona in the 16th–17th Centuries: Italy, France, Portugal, the Workshops of the Rhine and China*. Muhba textures 2. Barcelona: Gráficas Cellier, S.A.
- Böhlendorf-Arslan, B. 2002. "Ein neuer Typ der Çanakaleware." In *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan, 10–13 Ekim 2001*, 31–43. Izmir: Ege Üniversitesi.
- Bon, A. 1951. *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*. Bibliothèque byzantine, Études 1. Paris: Presses universitaires de France.
- . 1969. *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205–1430)*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 213. Paris: Éditions E. de Boccard.
- Bormpoudaki, M., ed. 2007. *Πηλός & Χρώμα. Νεώτερη κεραμική του ελλαδικού χώρου*. Athens: Ministry of Culture – Byzantine & Christian Museum.
- Bouras, Ch., and L. Boura. 2002. *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*. Athens: Commercial Bank of Greece.
- Coulson, M.L. 2013. "Birds in Paradise: Funerary Iconography at Merbaka Church." *Deltion of the Christian Archaeological Society* 34:157–66.
- Dadaki, St. 1997. "Σέρρες. Οδός Ίωνος Δραγούμη." *ArchDelt* 52(B3):891–2.
- Dark, K. 2001. *Byzantine Pottery*. Stroud & Charleston SC: Tempus.
- Daux, G. 1968. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1967." *BCH* 92:711–1135.
- Dokos, K. 1971–1974. "Η έν Πελοποννήσω έκκλησιαστική περιουσία κατά την περίοδο της Β' Ένετοκρατίας." *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21:43–168.
- Dufournier, D., A.-M. Flambard, and G. Noyé. 1986. "A propos de céramique 'RMR': problèmes de définition et de classement, problèmes de répartition." In *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale, Siena, 8–12 ottobre 1984 – Faenza, 13 ottobre 1984*, 251–78. Florence: All'Insegna del Giglio.
- François, V. 2010. "Cuisine et pots de terre à Byzance." *BCH* 134:317–82.
- Frantz, A. 1938. "Middle Byzantine Pottery in Athens." *Hesperia* 7:429–67.
- Gelichi, S. 1986. "La ceramica ingubbiata medievale nell'Italia nord-orientale." In *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale, Siena 8–12 ottobre 1984 – Faenza 13 ottobre 1984*, 353–407. Florence: All'Insegna de Giglio.
- . 1993. "La ceramica bizantina in Italia e la ceramica italiana nel Mediterraneo orientale tra XII e XIII secolo: stato degli studi e proposte di ricerca." In *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Atti del Seminario Certosa di Pontignano, Siena, 11–13 marzo 1991*, 9–46. Florence: All'Insegna del Giglio.

- Gérolymou, K. 1999. "Merbaka (Argolide)." *BCH* 123:531–40.
- Gerstel, Sh.E.J., M. Munn, H.E. Grossman, E. Barnes, A.H. Rohn, and M. Kiel. 2003. "A Late Medieval Settlement at Panakton." *Hesperia* 72:147–234.
- Hadjiminaglou, G. 1980. "L'église de la Théotokos au cimetière d'Argos." *Études Argiennes*, 493–99. *BCH Suppl.* VI. Athens: De Boccard.
- _____. 1984. "Hagia Sotira d'Aniphi en Argolide." *BCH* 108:599–614.
- Hadj-Minaglou, G. 1992. *L'église de la Dormition de la Vierge à Merbaka (Hagia Triada)*. Etudes Péloponnésiennes VIII. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.
- _____. 1994. "Le grand appareil dans les églises des IXe–XIIe siècles de la Grèce du Sud." *BCH* 118:161–97.
- _____. 1998. "Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή – Βυζαντινή Αργολίδα." *ArchDelt* 53(B1):223–4.
- Hahn, M. 1996. "The Berbati-Limnes Project: The Early Byzantine to Modern Periods." In *The Berbati – Limnes Archaeological Survey 1988–1990*, edited by B. Wells, 345–451. *ActaAth* 4°, 44. Stockholm: Swedish Institute at Athens – Åström Editions.
- Hayes, J.W. 1992. *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, Vol. 2, *The Pottery*. Princeton: Princeton University Press & Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Hjohlman J. 2011. "The Late Antique and Medieval Periods." In *Mastos in the Berbati Valley: An Intensive Archaeological Survey*, edited by M. Lindblom, and B. Wells, 125–41. *ActaAth* 4°, 54. Stockholm: Swedish Institute at Athens – Åström Editions.
- Jameson, M.H., C.N. Runnels, and T.H. van Andel. 1994. *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*. Stanford: Stanford University Press.
- Kalopissi-Verti, S., ed. 2003. *Διδακτική Συλλογή Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Κεραμικής – Μουσείο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης*. Athens: University of Athens, Department of Archaeology and History of Art.
- Kondylis, Th. 2010. "Η Αργολίδα την περίοδο 1350–1400. Το τέλος της φραγκοκρατίας και η αρχή της βενετοκρατίας." In *Venezia – Argos. Segni della presenza veneziana ad Argos e nella sua regione, Argos, 11 ottobre 2008, Atti dell'Incontro scientifico internazionale*, edited by Ch. Maltezou, and A. Panopoulou, 19–38. Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Convegni 14. Athens – Venice: Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia.
- _____. 2016. *Το Ναύπλιο και η Βενετία (1388–1540). Μια αναγεννησιακή πόλη στην ελληνοβενετική Ανατολή*. Athens: Iamvos.
- Konti, V. 1983. "Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία του νομού Αργολίδας." *Byzantina Symmeikta* 5:169–202.
- Kontogiannis, N.D. 2015. "Marbled Ware in Ottoman Greece: Pottery that doesn't like itself, or Pre-industrial Kitsch?." In *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean – Fact and Fiction, Proceedings of the First International Conference on Byzantine and Ottoman Archaeology, Amsterdam, 21–23 October 2011*, edited by J. Vroom, 172–98. Medieval and Post-Medieval Mediterranean Archaeology Series 1. Turnhout: Brepols Publishers.
- Korre-Zografou, K. 2000. *Τά κεραμικά του Ίσσανάκ Καλέ, 1670–1722*. Athens: Foundation of the Hellenic World.
- Kritzas, Ch.B. 1973–1974. "Κεφαλάρι Άργους (οικόπεδον Γεωργίου Πανταζή)." *ArchDelt* 29(B2):242–6.
- Kyriakopoulos, K.Th. 1976. *Άγίου Πέτρου επισκόπου Άργους βίος και λόγοι*. Athens: Holy Metropolis of Argolis.
- Lambrynidis, M.G. 2001. *Η Ναυπλία από τῶν ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*. 4th ed. Nauplio: 'Palamidis', Progressive Association of Nauplio. 1st ed. 1898.
- Laskaris, N.G. 2000. *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*. Les éditions historiques Stéfanos D. Basilopoulos. Athens: Stéfanos D. Basilopoulos.
- Liata, E.D. 2002. *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αι. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*. Athens: Academy of Athens, Research Centre for Medieval and Modern Hellenism.
- _____. 2003. *Αργεία γη, από το τεριτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17ου, αρχές 19ου αι.)*. Center of Hellenic Research, National Hellenic Research Foundation 82. Athens: National Hellenic Research Foundation.
- _____. Ed. 2017. *Τῆς Βενετίας τ'Ανάπλι. 300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής, 1715–2015, Ναύπλιο, 9–11 Οκτωβρίου 2015*. Ναυπλιακά Ανάλεκτα IX. Nauplio: Municipality of Nauplio – Cultural Foundation "Ioannis Kapodistrias".
- Lindblom M. and B. Wells. eds. 2011. *Mastos in the Berbati Valley: An Intensive Archaeological Survey*. *ActaAth* 4°, 54. Stockholm: Swedish Institute at Athens – Åström Editions.

- Luttrell, A. 1966. "The Latins of Argos and Nauplia: 1311-1394." *PBSR* 34:33-55.
- Maltezou, Ch., and A. Panopoulou, eds. 2010. *Venezia - Argos. Segni della presenza veneziana ad Argos e nella sua regione, Argos, 11 ottobre 2008, Atti dell'Incontro scientifico internazionale*. Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Convegni 14. Athens, Venice: Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia.
- Megaw, H. 1931-1932. "The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches." *BSA* 32:90-130.
- Megaw, A.H.S. 1964-1965. "Glazed Bowls in Byzantine Churches." *Deltion of the Christian Archaeological Society* 4:145-62.
- . 1975. "An Early Thirteenth-Century Aegean Glazed Ware." *Studies in Memory of David Talbot Rice*, edited by G. Robertson, and G. Henderson, 34-45. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Megaw, A.H.S., and R. E. Jones. 1983. "Byzantine and Allied Pottery: A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origin and Distribution." *BSA* 78:235-63.
- Miliarakis A. 1886. *Γεωγραφία πολιτική, νέα και αρχαία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας μετὰ γεωγραφικοῦ πίνακος τοῦ νομοῦ*. Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν 256. Athens: Publications D.N. Karavias.
- Morgan, Ch. 1942. *The Byzantine Pottery*. Corinth XI. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Nikolakopoulos, G. 1979. *Ἐντοιχισμένα κεραμικά στὶς ὀψεις τῶν μεσαιωνικῶν καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐκκλησιῶν μας*. Vol. III, *Τὰ κεραμικά τῆς Παναγίας τοῦ Μέρμπακα τῆς Ναυπλίας*. Athens.
- Oikonomou, A.D. 1989. "Συμβολὴ στὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς Ἄνω Ἐπιδαύρου στοὺς μέσους χρόνους." In *Πρακτικά τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν, Ἄργος, 30 Μαΐου - 1 Ἰουνίου 1986*, 303-12. Athens: Society of Peloponnesian Studies.
- Oikonomou-Laniado, A. 1993. "La céramique protomajolique d'Argos." In *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Atti del Seminario Certosa di Pontignano, Siena, 11-13 marzo 1991*, edited by S. Gelichi, 307-16. Florence: All'Insegna del Giglio.
- . 1997. "Céramique commune byzantine d'Argos." In *La céramique médiévale en Méditerranée, Actes du VIe Congrès de l'AIÉCM 2, Aix-en-Provence, 13-18 novembre 1995*, 237-8. Aix-en-Provence: Narration Éditions.
- . 2006. "Βυζαντινὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ Ἄργος (12ος-13ος αἰώνας)." In *Α' Αρχαιολογικὴ Σύνοδος Νότιας καὶ Δυτικῆς Ελλάδος, Πάτρα, 9-12 Ἰουνίου 1996*, 345-48. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- . 2009. "Τὸ Ἄργος κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο." In *Μνήμη Τασούλας Οικονόμου (1998-2008)*, edited by I.D. Varalis, and G.A. Pikoulas, 205-14. Volos: University of Thessaly, Department IAKA.
- Orlandos, A.K. 1959. "Ἀναστήλσεις καὶ συντήρησις μνημείων." *Prakt*:240-4.
- . 1960. "Ἀναστήλσεις καὶ συντήρησις μνημείων." *Prakt*:341-51.
- . 1963. "Ἀναστήλσεις καὶ συντήρησις μνημείων." *Prakt*:218-24.
- Panagiotopoulos B. 1987. *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰώνας*. Reproduction. 2nd ed. Μελέτες Νεοελληνικῆς Ἱστορίας. Athens: Commercial Bank of Greece, 1st ed. 1985.
- Papachristodoulou, I. 1967. "Τυχαία εὐρήματα ἐκ περιοχῆς Ἀργους." *ArchDelt* 22(B1):183.
- Papanikola-Bakirtzi, D., ed. 1999. *Βυζαντινὰ εφυαλωμένα κεραμικά. Ἡ τέχνη των εγχαράκτων*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- . 2003. "Εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικῆς στὸ βυζαντινὸ κόσμο." In *VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 11-16 octobre 1999*, edited by Ch. Bakirtzis, 45-66. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Papanikola-Bakirtzi, D., F.N. Mavrikiou, and Ch. Bakirtzis. 1999. *Βυζαντινὴ κεραμικὴ στό Μουσεῖο Μπενάκη*. Athens: Benaki Museum.
- Papanikola-Bakirtzi, D., and N. Zekos, eds. 2007. *Εφυαλωμένη κεραμικὴ υστεροβυζαντινῶν χρόνων ἀπὸ τὴ Θράκη. Απόπειρα ἀνάγνωσης ανασκαφικῶν ευρημάτων*. Thessaloniki: 12th Ephorate of Byzantine Antiquities - Cultural Association of Komotini.
- Patitucci Uggeri, St. 1985. "La protomaiolica del Mediterraneo orientale in rapporto ai centri di produzione italiani." *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 32:337-402.
- . Ed. 1997. *La Protomaiolica. Bilancio e aggiornamenti*. Quaderni di Archeologia Medievale II. Florence: All'Insegna del Giglio.
- Piérart, M., and J.-P. Thalmann. 1980. "Céramique romaine et médiévale." *Études Argiennes*, 459-92. *BCH* Suppl. VI. Athens: De Boccard.
- Piérart, M., and G. Touchais. 1996. *Argos. Une ville grecque de 6000 ans*. Paris: CNRS Editions.
- Pikoulas, G.A. 1995. *Ὁδικὸ δίκτυο καὶ ἄμυνα. Ἀπὸ τὴν*

- Κόρινθο στο Άργος και την Άρκαδία. HOROS: Ἡ Μεγάλη Βιβλιοθήκη. Athens: HOROS.
- _____. 2001. *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν τῆς Πελοποννήσου. Παλαιὰ καὶ νέα τοπωνύμια*. HOROS: Ἡ Μεγάλη Βιβλιοθήκη. Athens: HOROS.
- Poulou-Papadimitriou, N. 2008. "Βυζαντινὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ελευθέρνα: Ἡ Στέρνα τῆς Αγίας Ἄννας." In *Ελευθέρνα, Τομέας II.3. Βυζαντινὸ σπῖτι στὴν Αγία Ἄννα*, edited by Th. Kalpaxis, 25–187. Rethymno: Crete University Press.
- Riavez, P. 2000. "Atlit – Protomaiolica: ceramiche italiane nel Mediterraneo orientale." In *II Congresso Nazionale di Archeologia Medievale, Brescia, 28 settembre – 1 ottobre 2000*, edited by G.P. Brogiolo, 444–50. Florence: All'Insegna del Giglio.
- Robinson, R.C.W. 1985. "Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora." *Hesperia* 54:149–203.
- Rosser, J. 1983. "The Pottery." In *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, Vol. III, *Dark Age and Byzantine Occupation*, edited by W.A. McDonald, W.D.E. Coulson, and J. Rosser, 378–97. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Saccardo, F. 1993. "Contesti medievali nella laguna e prime produzioni graffite veneziane." In *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Atti del Seminario Certosa di Pontignano, Siena, 11–13 marzo 1991*, 201–39. Florence: All'Insegna del Giglio.
- Sanders, G.D.R. 1987. "An Assemblage of Frankish Pottery at Corinth." *Hesperia* 56:159–95.
- _____. 1989. "Three Peloponnesian Churches and their Importance for the Chronology of Late 13th and Early 14th Century Pottery in the Eastern Mediterranean." In *Recherches sur la céramique byzantine, Actes du colloque organisé par l'École Française d'Athènes et l'Université de Strasbourg II, Athènes, 8–10 avril 1987*, edited by V. Déroche, and J.-M. Spieser, 189–99. *BCH Suppl.* XVIII. Athens: De Boccard.
- _____. 1993. "Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988–91. Preliminary Report, Part 1, (c) Medieval Pottery." *BSA* 88:251–86.
- _____. 1995. "Byzantine Glazed Pottery at Corinth to c. 1125." Ph.D. diss., University of Birmingham.
- _____. 2003. "An Overview of the New Chronology for 9th to 13th Century Pottery at Corinth." In *VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 11–16 octobre 1999*, edited by Ch. Bakirtzis, 35–44. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- _____. 2015. "William of Moerbeke's Church at Merbaka: The Use of Ancient Spolia to make Personal and Political Statements." *Hesperia* 84:583–626.
- Savvides, A.G.C. 1991–1992. "Nauplion in the Byzantine and Frankish Periods." *Πελοποννησιακά* 19:286–302.
- _____. 1994. "Τα προβλήματα σχετικά με το βυζαντινὸ Ναύπλιο." *Βυζαντικά* 14:357–74.
- Skartsis, St.S. 2012. *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), NW Peloponnese: Its Pottery and its Relations with the West (13th–early 19th centuries)*. BAR International Series 2391. Oxford: Archaeopress.
- Stillwell MacKay, Th. 1967. "More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth." *Hesperia* 36:249–320.
- _____. 2003. "Pottery of the Frankish Period: 13th and early 14th Century." In *Corinth, The Centenary: 1896–1996*, edited by Ch.K. Williams, and N. Bookidis, 401–22. Corinth XX. Athens: The American School of Classical Studies at Athens.
- Struck, A. 1909. "Vier byzantinische Kirchen der Argolis: Plataniti, Chonika, Merbaka und Areia." *AM* 34:189–236.
- Sutton, S.B. ed. 2000. *Contingent Countryside: Settlement, Economy, and Land Use in the Southern Argolid since 1700*. Argolid Exploration Project. Stanford: Stanford University Press.
- Symeonidis, Ch.P. 2010. *Ετυμολογικὸ λεξικὸ τῶν νεοελληνικῶν οἰκωνυμῶν*. 2 vols. Nicosia, Thessaloniki: Center for Scientific Studies of Kykkos Monastery.
- Topping, P.W. 2000. "The Southern Argolid from Byzantine to Ottoman Times." In *Contingent Countryside: Settlement, Economy, and Land Use in the Southern Argolid since 1700*, edited by S.B. Sutton, 25–40. Argolid Exploration Project. Stanford: Stanford University Press.
- Tsekes, G.P. 2009. "Νέα στοιχεία για το ναὸ Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτήρος στο Πλατανίτι Αργολίδας." In *Μνήμη Τασούλας Οικονόμου (1998–2008)*, edited by I.D. Varalis, and G.A. Pikoulas, 157–71. Volos: University of Thessaly, Department IAKA.
- Vassiliou, A. 2009. "Παλιγοურიό ή Παλιό Λιγουριό. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου." *ArchDelt* 64(B1):301–3.
- _____. 2013. "Argos from the Ninth to Fifteenth Centuries." In *Heaven & Earth: Cities and Countryside in Byzantine Greece*, edited by J. Albani, and E. Chalkia, 216–23. Athens: Hellenic Ministry of Culture and Sports – Benaki Museum.
- _____. 2014. "Μεσοβυζαντινὴ εφωλαμμένη κεραμικὴ ἀπὸ τὴν πόλιν τοῦ Ἀργους (10ος – α' τέτ. 13ου αἰ.)." Ph.D. diss., National & Kapodi-

- strian University of Athens. thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/35222#page/1/mode/2up
- _____. 2016. "Middle Byzantine Chafing Dishes from Argolis." *Δελτίον of the Christian Archaeological Society* 37:251–76.
- _____. 2017. "Κεραμική ιταλικών εργαστηρίων στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο." In *Τῆς Βενετιᾶς τ' Ἀνάπλι. 300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής, 1715–2015, Ναύπλιο, 9–11 Οκτωβρίου 2015*, edited by E.D. Liata, 331–48. Ναυπλιακά Ανάλεκτα IX. Nauplio: Municipality of Nauplio – Cultural Foundation "Ioannis Kapodistrias".
- Velioti-Georgopoulos, M. 2016. "Αρβανίτες." In *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος Μόνιμης Έκθεσης*, edited by D. Athanasoulis, and A. Vassiliou, 252–53. Athens: Ephorate of Antiquities of Argolis – Kapon Editions.
- Vroom, J. 1996. "Coffee and Archaeology: A Note on a Kütahya Ware Find in Boeotia, Greece." *Pharos* 4:5–19.
- _____. 2005. *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean, 7th to 20th Century: An Introduction and Field Guide*. Utrecht: Parnassus Press.
- _____. 2012. "From One Coast to Another: Early Medieval Ceramics in the Southern Adriatic Region." In *From One Sea to Another: Trading Places in the European and Mediterranean Early Middle Ages, Proceedings of the International Conference, Comacchio, 27th–29th March 2009*, edited by S. Gelichi, and R. Hodges, 353–91. Seminari del Centro Interuniversitario per la Storia e l'Archeologia dell'Alto Medioevo 3. Turnhout: Brepols Publishers.
- Waagé, F.O. 1933. "The Roman and Byzantine Pottery." *Hesperia* 2:279–328.
- Waksman, S.Y., and Ç. Girgin. 2008. "Les vestiges de production de céramiques des fouilles de Sirkeci (Istanbul). Premiers éléments de caractérisation." *Anatolia Antiqua* 16:443–69.
- Waksman, S.Y., N.D. Kontogiannis, St.S. Skartsis, and G. Vaxevanis. 2014. "The Main 'Middle Byzantine Production' and Pottery Manufacture in Thebes and Chalcis." *BSA* 109:379–422.
- Wells, B., ed. 1996. *The Berbati – Limnes Archaeological Survey 1988–1990. ActaAth 4°*, 44. Stockholm: Swedish Institute at Athens – Åström Editions.
- White, H.E., C.M. Jackson, and G.D.R. Sanders. 2009. "Byzantine Glazed Ceramics from Corinth: Testing Provenance Assumptions." In *36th International Symposium on Archaeometry, 2–6 May 2006*, edited by J.-F. Moreau, R. Auger, J. Chabot, and A. Herzog. Quebec. Cahiers d'archéologie du CELAT 25. Quebec: CELAT.
- Williams, Ch.K. 1993. "Italian Imports from a Church Complex in Ancient Corinth." In *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Atti del Seminario Certosa di Pontignano, Siena, 11–13 marzo 1991*, 263–82. Florence: All'Insegna del Giglio.
- Wright, D. 2014, 26 November. "Fief Churches." Surprised by Time. surprisedbytime.blogspot.gr/search?q=Fief+churches.
- Yangaki, A.G. 2008. "Η κεραμική από το βυζαντινό κτήριο στο Πυργί της Ελεύθερνας." In *Ελεύθερνα, Τομέας II.3. Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, edited by Th. Kalpaxis, 189–307. Rethymno: Crete University Press.
- _____. 2012. *Εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση "Άγιοι Θεόδωροι" στην Ακροναυπλία (11ος–17ος αι.)*. Research Series 7. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research.
- Zenginis, I.E. 1968. *Τὸ Ἄργος διὰ μέσου τῶν αἰώνων*. 2nd ed. Pyrgos.

Μια λανθάνουσα χαλκογραφία του Γύζη

Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής χαρακτηριστικής του ΙΘ' αι.*

Δημήτρης Παυλόπουλος

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
dempavl@arch.uoa.gr

Μνήμη Νέλλης Μιαρλή (1939–2011),
που μελέτησε και αγάπησε τον Γύζη

ABSTRACT

Contribution to the Study of 19th-century Greek Prints. A Latent Etching by Gyzis

Known by his painting and drawings, Nikolas Gyzis (1842–1901) also engaged in prints. A latent etching by Gyzis has been included as a photogravure in a monograph devoted to his works. The print was published in 1902 in a series of monographs for artists, edited by the painter and art historian Hermann Knackfuß (1848–1915) for the publishing house Velhagen & Klasing based in Bielefeld and Leipzig. Worked as an etching, the copper plate may be dated ca. 1899, if we accept that it depicts the young son of the painter Telemachos. Strangely enough, this etching did not appear in later publications on Gyzis. Is it possible that both its copper plate and any etchings produced from it were lost, left lying in the home of the painter and his two daughters in Munich during World War II?

Την εισαγωγή της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας κατά τον ΙΘ' αιώνα την προέβλεπε το βασιλικό διάταγμα αναδιοργάνωσής του. Έτσι, κατά το σχολικό έτος 1843–44 το μάθημα της ξυλογραφίας εμφανίζεται στο πρόγραμμα του Καθημερινού Σχολείου.¹ Η διδασκαλία του μαθήματος αυτού ανατέθηκε στον Αθωνίτη ιερομόναχο-ιεροδιάκονο Αγαθάγγελο Τριανταφύλλου (π. 1786–1872), με καταγωγή από τη Νιγρίτα Σερρών.² Ο Αγαθάγγελος δίδαξε την ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο·³ το μάθημα ήταν αρχικά οργανωμένο σε δύο τάξεις και από το σχολικό έτος 1848–49 σε τρεις. Οι μαθητές διδάσκονταν την αντιγραφική ξυλογραφία από ξυλογραφία και κατόπιν από χαλκογραφία, ελαιογραφία ή λιθογραφία, αλλά και από γλυπτά, εκμαγεία αρχαίων έργων. Αντέγραφαν αγγλικές ή γαλλικές ξυλογραφίες και χαλκογραφίες.⁴ Τον ΙΘ' αιώνα η ξυλογραφία ανήκε στις εφαρμοσμένες τέχνες, συνδυασμένη και με την τυπογραφία,⁵ αφού αποτελούσε τη βασική τεχνική για την εικονογράφιση περιοδικών, όπως η *Ευτέρπη* και η *Πανδώρα*.⁶ Ο ίδιος ανέλαβε από το 1854 και

* Αναθεωρημένο κείμενο ανακοίνωσης στο IX Συμπόσιο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ (κεντρικό κτήριο Πανεπιστημίου Αθηνών, αμφιθέατρο Ιωάννης Δρακόπουλος, 5–6 Απριλίου 2013).

¹ Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 29.

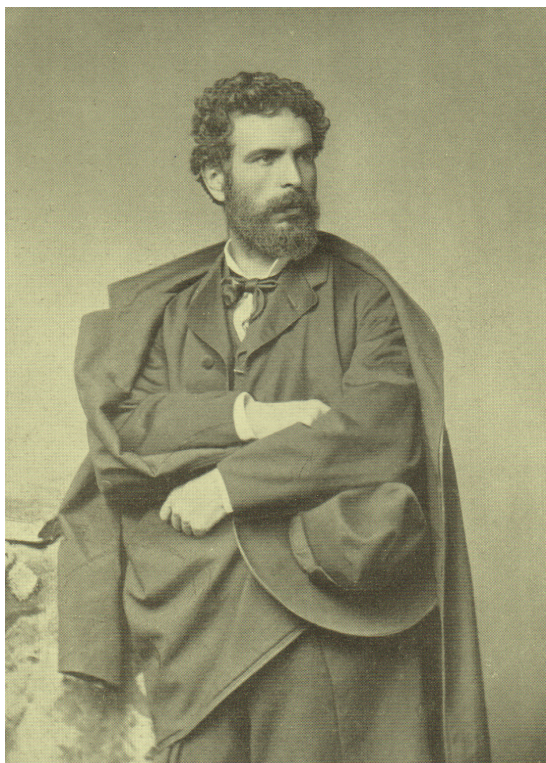
² Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 29–30, υποσ. 58.

³ Παυλόπουλος 2011, 68.

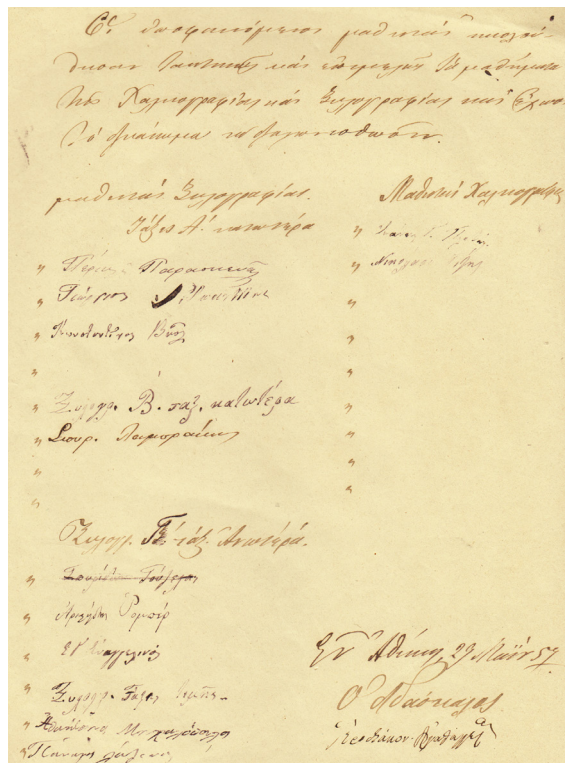
⁴ Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 33.

⁵ Κωνσταντινίδης 1875, 8· Παυλόπουλος 2011, 43· Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 33.

⁶ Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 33–9.

Εικ. 1. Ο Νικόλας Γύζης στο Μόναχο το 1875, φωτογραφία με την τεχνική του υγρού κολλοδίου τυπωμένη σε χαρτί αλμπουμίνας, Αρχείο Εθνικής Πινακοθήκης και Μουσείου Αλεξάνδρου Σούτζου (Δροσίνης και Κορομηλάς 1953).

Εικ. 2. Έγγραφο του διδασκάλου της χαλκογραφίας στο Σχολείο των Τεχνών Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου το 1857 με αναγραφή του Νικόλα Γύζη ως μαθητή χαλκογραφίας (ιδιωτική συλλογή).

το μάθημα της χαλκογραφίας σε μία τάξη και δίδαξε για πρώτη φορά τη μέθοδο με καλέμι,⁷ που την είχε διδαχτεί στο Άγιον Όρος. Οι μαθητές χάραζαν στον χαλκό ζωγραφικά έργα, χαρακτηριστικά και γλυπτά. Η τάξη της χαλκογραφίας ακολουθούσε τις τάξεις της ξυλογραφίας.⁸

«Μετά των εκατοντάδων σχεδίων, μικρών και μεγάλων, μέχρι κολάσεως και παραδείσου, έζησα ονειρευόμενος», έγραφε, ανάμεσα σε άλλα, με κόκκινο μελάνι σε ένα χαρτάκι, λίγο καιρό πριν φορέσει το μαύρο κράνος του θανάτου ο Νικόλας Γύζης (1842–1901) (Εικ. 1).⁹ Η πρόταση αυτή δημοσιεύεται στις τελευταίες σελίδες του τόμου με όσες από τις επιστολές του ζωγράφου στάθηκε δυνατό να περισωθούν. Οι επιστολές αυτές έχουν τη μικρή ιστορία τους: συγκεντρωμένες ευλαβικά, επί είκοσι τρία χρόνια, από τη φιλοξενούμενη από το ζεύγος Γύζη στο Μόναχο, αγαπημένη αδελφή της συζύγου του ζωγράφου, κουνιάδα του, τη ραχιτική Ουρανία Νάζου (γ. 1871), κόρη του συντοπίτη του, τραπεζίτη, υποστηρικτή και πεθερού του Νικολάου Νάζου (1817–1888), κατόπιν, επί άλλα τριάντα χρόνια, φυλαγμένες από την κόρη του John, πέμπτου βαρόνου Abercromby, νύφη της, σύζυγο του αδελφού της, διευθυντή του Ωδείου Αθηνών Γεωργίου Νάζου (1862–1934),¹⁰ Edla Louisa Montague (γ. 1877), κατέληξαν, μέσω του γιου του ζωγράφου, γλύπτη Τηλέμαχου (1884–1964), να εκδοθούν το 1953 από το σπουδαίο περιοδικό *Εκλογή* της Ελένης Βλάχου (1911–1995),¹¹ με την επιμέλεια του ποιητή,

⁷ Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 39, 43.

⁸ Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 43.

⁹ Δροσίνης και Κορομηλάς 1953, 270· Καλλιγιάς 1981, 197.

¹⁰ Καλογερόπουλος 1998, 4: 314–6. — Για τον Γεώργιο Νάζο και την προσφορά του στο Ωδείο Αθηνών αναντικατάστατη παραμένει η μονογραφία του Δροσίνης (1938).

¹¹ Καρυκόπουλος 2008, 1: 380.

δημοσιογράφου και ακαδημαϊκού Γεωργίου Δροσίνη (1859–1951)¹² έως το 1939 και του δημοσιογράφου Λάμπρου Γ. Κορομηλά (1916–1981)¹³ μεταπολεμικά, που πρόσθεσε και τα σύντομα επεξηγηματικά κείμενα μεταξύ των επιστολών· οι επιστολές τούτες του ζωγράφου απόκεινται σήμερα ως αρχαιακό υλικό στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου.¹⁴

Γνωστός από τη ζωγραφική και τα σχέδια του περισσότερο, ο Γύζης ασχολήθηκε από νέος και με τη χαρακτική. Κατά το σχολικό έτος 1852–53 πήρε μέρος στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως της ξυλογραφίας και τιμήθηκε με το πρώτο βραβείο (5 δρχ.) για την ξυλογραφία του *Πελαργός ιστάμενος*, η οποία δημοσιεύεται στο περιοδικό *Πανδώρα*,¹⁵ εικονογραφώντας άρθρο «Περί πελαργών». Επί μία ολόκληρη δεκαετία, από το 1854 έως το 1864, διακρίθηκε σε όλους τους ετήσιους διαγωνισμούς, τόσο στις τάξεις της ζωγραφικής όσο και στην τάξη της χαλκογραφίας (Εικ. 2). Συμμετέσχε και βραβεύτηκε με το πρώτο βραβείο (16 δρχ.)

στους διαγωνισμούς του σχολικού έτους 1855–56 για χαλκογραφία του με θέμα *Ο εις Εμμανούλ Δείπνος*,¹⁶ του σχολικού έτους 1856–57 για χαλκογραφία του με θέμα *Απόστολος Ιάκωβος ο αδελφόθεος*,¹⁷ του σχολικού έτους 1858–59 για χαλκογραφία του με απεικόνιση του *Κοραή*,¹⁸ αντιγραφή από γύψινη προτομή, ίσως του Ιωάννη Κόσσου (1822–1875),¹⁹ με την οποίαν απέσπασε και χάλκινο μετάλλιο στην πρώτη έκθεση των Ολυμπίων.²⁰ Από τα σπουδαστικά χρόνια του σώζονται δύο χαλκογραφίες του δουλεμένες με καλέμι: η πρώτη, χρονολογημένη το 1859, έχει θέμα τους *Άγιους Δέκα Μάρτυρες τους εν Κρήτη υπέρ πίστεως και πατρίδος μαρτυρήσαντας επί Δεκίου*, 249 μ.Χ. (Εικ. 3),²¹ και η δεύτερη τον μυθικό βασιλιά της Λυδίας *Τμώλο* (Εικ. 4).²² Το σχέδιο της πρώτης χαλκογραφίας έγινε από τον Ρεθύμνιο ζωγράφο-αγιογράφο Αντώνιο Χατζη Γεωργίου Βεβελάκη (1819–1914) και χαράχτηκε από τον Γύζη.²³ Η χάλκινη πλάκα της (21 × 15 εκ.) αγοράστηκε το 1967 από την Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου.

Εικ. 3. Αντώνιου Χατζη Γεωργίου Βεβελάκη και Νικόλα Γύζη, *Άγιοι Δέκα Μάρτυρες οι εν Κρήτη υπέρ πίστεως και πατρίδος μαρτυρήσαντες επί Δεκίου*, 249 μ.Χ., 1859, χαλκογραφία, Εθνική Πινακοθήκη & Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου (Καλλιγιάς 1981).

¹² Χρυσογέλου-Κατσή 2008, 1: 532–33.

¹³ Παπαδημητρίου 1990, 2: 148–51.

¹⁴ Μισιρλή 1995, 388, υποσ. 2.

¹⁵ Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 193.

¹⁶ Μπόλης 2000, 334· Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 131.

¹⁷ Μπόλης 2000, 338· Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 133.

¹⁸ Μπόλης 2000, 342· Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 134.

¹⁹ Ο Κόσσος είχε φιλοτεχνήσει το 1855 προτομή του Κοραή. Μυκονιάτης 1984, 388–92, 443, αρ. 8.

²⁰ Μπόλης 2000, 72· Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 50–1, 160· Ολύμπια 1859, 95.

²¹ Καλλιγιάς 1981, 27–8.

²² Καλλιγιάς 1981, 28· Χρήστου 1994, 216· Μισιρλή 1995, 340· Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 193.

²³ Καμηλάκης 1999, 42, υποσ. 68· Καμηλάκης 2003, 337, αρ. 2β, 345–6.

Αργότερα τυπώθηκε ένα αντίτυπο (αρ. ευρ. 3659).²⁴ Η χάλκινη πλάκα της δεύτερης χαλκογραφίας ανήκε στον Δημοσθένη Πουρή²⁵ και αντίτυπό της (11,5 × 9,5 εκ.) βρίσκεται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου (αρ. ευρ. 2407). Ίσως οι δύο χαλκογραφίες —μαζί με μίαν ακόμα που απεικονίζει τον Άγιο Νικόλαο, βρίσκεται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου (αρ. ευρ. 5682) και με τεχνοτροπικά κριτήρια αποδίδεται στον Γύζη ως πιθανό φίλιο δώρημα του Αντώνιου Βεβελάκη, ο οποίος σχεδίασε τον άγιο,²⁶ προς τον συνώνυμο του αγίου φίλο του Γύζη, που θα περνούσε τη μορφή του στον χαλκό, ενώ η χάραξή του έχει γίνει στην πίσω όψη, στο verso, της χάλκινης πλάκας με τους Άγιους Δέκα Μάρτυρες— να μην είναι άσχετες προς τις βραβευμένες χαλκογραφίες του Γύζη των χρόνων 1860–62 (σχολικά έτη 1859–62), οι οποίες δυστυχώς δεν έχουν εντοπιστεί ούτε στο αρχείο του Βασιλικού Πολυτεχνείου ούτε στον αθηναϊκό Τύπο.²⁷ Το 1865, με υποτροφία του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου, ο νεαρός Γύζης κατευθύνθηκε στο Μόναχο, όπου σπούδασε στην Ακαδημία Καλών Τεχνών. Στη βαυαρική πρωτεύουσα γνώρισε την καταξίωση, συμμετέσχε σε μεγάλες εκθέσεις, κατέλαβε σημαντικές θέσεις (το 1888 εξελέγη τακτικός καθηγητής της Ακαδημίας Καλών Τεχνών) και κατέλιπε πολυσύνθετο έργο (ηθογραφίες, προσωπογραφίες, νεκρές φύσεις, αλληγορικές συνθέσεις, αφίσες, διπλώματα και μετάλλια) που συνδυάζει τον ρεαλισμό με τον ιδεαλισμό, αξιοποιεί μορφές του Jugendstil, και προσεγγίζει τα όρια του συμβολισμού, σε ευθεία αντιστοιχία με τον κόσμο των ιδεών, την αγάπη του για τη μουσική, τα προσωπικά του οράματα και την πικρή ανάμνηση της πατρίδας του. Τις τελευταίες μέρες του έγραψε σε χαρτάκι με ερυθρό μελάνι, αισθανόμενος ξένος —αυτός, ο αναγνωρισμένος και μακριά από τον τόπο του!— στη Γερμανία: «Η Μάννα μου Ελλάς δι' εμέ δεν έχει το μητρικόν γάλα, δι' ου αναπτύσσονται και μεγαλώνουν αι τέχναι. Έπρεπε να καταφύγω εις παραμάνναν, ήτις είναι μεν ικανή να αναπτύξη συν τα τέκνα αυτής και ξένων εθνών τέκνα, αλλά...».²⁸

Το 1887 ο Γύζης πικράθηκε πολύ με την αντιμετώπισή του και από το Πανεπιστήμιο Αθηνών: επί πρυτανείας Γεωργίου Καραμήτσα (1834–1904), η παραγγελία του χρυσοκεντημένου λαβάρου του δόθηκε ταυτόχρονα στον Γύζη²⁹ και στον νεότερό του Γεώργιο Ιακωβίδη

Εικ. 4. Νικόλα Γύζη, *Τμώλος*, χαλκογραφία, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου (Χρήστου 1994).

²⁴ Καλλιγιάς 1981, 212, υποσ. 12.

²⁵ Προφανώς είναι ο εργοστασιάρχης οινοπνευματοποιίας και ποτοποιίας στον Πειραιά από το 1868 Δημοσθένης Π. Πουρή (†1918), φημισμένος για το κονιάκ του, βλ. Χατζηιωάννου 1923, 2: 311.

²⁶ Καμηλάκης 2003, 346.

²⁷ Μπόλης 2000, 343.

²⁸ Δροσίνης και Κορομηλάς 1953, 270.

²⁹ Λυδάκης 1976, 197–8· Καλλιγιάς 1981, 131–3· Μισιρλή 1995, 260, 264. — Με την ευκαιρία των επετειακών εκδηλώσεων για τη συμπλήρωση 180ετίας από την ίδρυση του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, οργανώθηκε έκθεση με θέμα *Το Λάβαρο του Πανεπιστημίου Αθηνών: Σύγχρονες εικαστικές προσεγγίσεις* στο Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, από τις 6 Μαΐου έως τις 31 Δεκεμβρίου 2017 (επιμέλεια και συντονισμός Ειρήνη Σαββανή, έρευνα Ειρήνη Σαββανή – Μυρσίνη Πήχου, επιμέλεια καταλόγου Ειρήνη Σαββανή – Κωνσταντί-

(1853–1932), συντοπίτη του πρύτανη· ο Γύζης δέχτηκε τότε μειωτικές κρίσεις για το έργο του από την εφημερίδα *Επιθεώρησις*³⁰ —έγραφε στον υποστηρικτή και πεθερό του Νικόλαο Νάζο: «Παρατηρώ με λύπην μου ότι ολίγοι είναι εκείνοι οίτινες με αγαπώσι, και δεν είμαι ούτε κακός ούτε εσκέφθην ποτέ να βλάψω τινά. Το αληθές είναι ότι ποτέ δεν εκολάκευσα ούτε επλήρωσά τινα διά να με επαινέση, πληρωμένους επαίνους και αξιώσεις δεν τας θέλω», και σε υστερόγραφο: «[...] μου αρέσουν οι έπαινοι και αι αξιώσεις όταν μοι τας δίδουν διά την ικανότητά μου, άλλως δεν τας θέλω».³¹

Έργα του Γύζη βρίσκονται σε ιδρύματα (Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Νέα Πινακοθήκη Μονάχου, Εθνική Πινακοθήκη Βικτόριας [Μελβούρνη], Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών – Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία, Πινακοθήκη Ευάγγελου Αβέρωφ [Μέτσοβο], Πινακοθήκη Δήμου Λάρισας – Συλλογή Γ.Ι. Κατσίγρα, Ίδρυμα Ευριπίδη Κουτλίδη, Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη, Συλλογή Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου, Τράπεζα της Ελλάδος και Alpha Bank), και σε συλλογές.

Η λανθάνουσα χαλκογραφία του Γύζη που μας απασχολεί (Εικ. 5, 8 × 6 εκ.) έχει δημοσιευτεί, τυπωμένη με μιαν από τις τεχνικές ή τις μεθόδους της φωτοχαρακτικής,³² στη μονογραφία για την καλλιτεχνική δημιουργία του, που την κυκλοφόρησε το 1902 στη σειρά των μονογραφιών του για καλλιτέχνες, με υπεύθυνο τον ζωγράφο και ιστορικό της τέχνης Hermann Knackfuß (1848–1915), ο εκδοτικός οίκος Velhagen & Klasing με έδρα του το Μπίλεφελντ και τη Λειψία.³³

Εικ. 5. Νικόλα Γύζη, *Παίδι (Τηλέμαχος Γύζης)*, π. 1899, χαλκογραφία (Montandon 1902).

νος Καψιμάλλης, σχεδιασμός έκθεσης Ειρήνη Σαββανή – Κωνσταντίνος Καψιμάλλης – Έλενα Κίττα). Στην έκθεση πήραν μέρος με έργα εμπνευσμένα από το λάβαρο του Γύζη οι καλλιτέχνες Αντώνιος (Παναγόπουλος, γ. 1957), Δημήτρης Ζουρούδης (γ. 1956), Πελαγία Κυριαζή (γ. 1954), Ελένη Λύρα (γ. 1969), Κύριλλος Σαρρής (γ. 1950), Δήμητρα Σιατερλή (γ. 1952), Δημήτρης Σκουρογιάννης (γ. 1973), Άγγελος Σκούρτης (γ. 1949), Γιώργος Χατζημιχάλης (γ. 1954) και Γιάννης Ψυχοπαίδης (γ. 1945). Στο πλαίσιο αυτό, έγινε η ημερίδα *Ελληνική αρχαιότητα, σύμβολα και ζητήματα υποδοχής στο 19ο αιώνα: Το παράδειγμα του Λαβάρου του Νικολάου Γύζη*, στο Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 2 Δεκεμβρίου 2017, με σχετικές ανακοινώσεις.

³⁰ Αμφικτύων 1887.

³¹ Καλλιγιάς 1981, 206. — Στο τέλος, δίπλα στην υπογραφή του, ο Γύζης σημειώνει: «Αφού αναγνώσετε την παρούσαν, παρακαλώ να την σχίσετε»... (Καλλιγιάς 1981, 238, υποσ. 3).

³² Για τις τεχνικές και τις μεθόδους της φωτοχαρακτικής βλ. Παυλόπουλος 2011, 131.

³³ Montandon 1902, 145, εικ. 153. — Δεκαοκτώ συναφείς με τη χαλκογραφία μας μήτρες σε επιχαλκωμένο χάλυβα, υλοποιημένες με τεχνικές της φωτοχαρακτικής, διαστάσεων 5,5 × 5 – 18 × 12,5 εκ., έχουν εντοπιστεί στα Γιάννενα, στο Μουσείο Τυπογραφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, και σχετίζονται με την εικονογράφηση της γερμανικής μονογραφίας για τον Γύζη, με κείμενο του ρουμανικής καταγωγής τεχνοκρίτη Marcel [Henri] Montandon (1875–1941). Φέρουν στη βάση τους χαραγμένο το ονοματεπώνυμο του δραστηριοποιημένου στη Λειψία από το 1862 τυπογράφου Albert Fischer, ο οποίος φέρεται να τύπωσε και τη μονογραφία, όπως διαβάζουμε στη σελίδα πίσω από τον μεγάλο τίτλο της έκδοσης. Ευχαριστούμε από τη θέση αυτή τον Κωνσταντίνο

Δουλεμένη ως γραμμική οξυγραφία —μέθοδος της χαλκογραφίας στην οποία χρησιμοποιείται διάλυμα νιτρικού οξέος και νερού, το λεγόμενο στην Ελλάδα από τον ΙΗ' αιώνα «ασημό-νερο» ή «αψύ νερό»—,³⁴ η χαλκογραφία χρονολογείται γύρω στο 1899,³⁵ υπό την προϋπόθεση ότι απεικονίζει τον νεαρό γιο του ζωγράφου Τηλέμαχο.

Παιδικές μορφές ο Γύζης ζωγράφισε αρκετές φορές: πρόκειται για μέλη της οικογένειάς του, που τα απεικονίζει σαν για να ξεφύγει από την κούραση της ζωής, με ένα πνεύμα ελευθερίας στην όλη σύνθεση. Σώζεται αμφίγραπτη ελαιογραφία σε τσίγκο με παιδί που σφυρίζει, γύρω στο 1901,³⁶ έργο το οποίο προσεγγίζει τη μορφή της χαλκογραφίας μας. Το 1898 μαθαίνουμε, χάρη σε επιστολή του Γύζη,³⁷ ότι η κρατική επιτροπή αγορών του Μονάχου επέλεξε και πρότεινε να αγοραστούν δύο κορνιζαρισμένες συνθέσεις του με λευκή κιμωλία σε μαύρο χαρτί για τη Συλλογή Χαλκογραφιών της πόλης, που σημαίνει ότι ο ζωγράφος πουλούσε έργα του σε ελαφριά ύλη, άρα και χαρακτηριστικά. Από την ίδια περίοδο της καλλιτεχνικής δημιουργίας του προέρχεται και το ζωγραφικό έργο *Ο μικρός Σάτυρος* της Συλλογής του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη,³⁸ έργο που σχετίζεται με τη χαλκογραφία μας. Το χαρακτηριστικό του πρέπει να συνδεθεί και με τα εκφραστικά κεφάλια, τα *tronies*, των προσωπογραφιών του μεγάλου Rembrandt (1606–1669).³⁹ Κέντρο στα χαρακτηριστικά των δύο αυτών ζωγράφων είναι τα βλέμματα. Ο Γύζης όμως προχωρεί και σε σχεδόν εξπρεσιονιστικό *ante litteram* χαρακτηρισμό του παιδιού, με την ανέμελη έκφραση και με τα πονηρά μάτια.

Είναι περίεργο, αλλά η χαλκογραφία αυτή δεν επανεμφανίστηκε σε εκδόσεις σχετικές με τον Γύζη. Δυστυχώς δεν σώθηκε το ημερολόγιο που κρατούσε ο ζωγράφος και ήταν στην κατοχή του γιου του Τηλέμαχου, καθώς το εξαφάνισε ο βομβαρδισμός του Ελληνικού στις 7 Ιανουαρίου 1944.⁴⁰ Από εκείνο, πηγή του Montandon, θα μπορούσαμε να μάθουμε κάτι παραπάνω για το έργο. Δεν φάνηκε ούτε η χαλκογραφημένη μήτρα του ούτε καν ένα αντίτυπό του —μήπως χάθηκαν, παρατημένα μέσα στο κατεστραμμένο κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο σπίτι του ζωγράφου και των δύο θυγατέρων του στο Μόναχο; Ο επαρκής μελετητής της ιστορίας της ελληνικής χαρακτηριστικής του ΙΘ' αιώνα συνειδητοποιεί και για αυτό το χαρακτηριστικό του Γύζη όσα είχε αναφέρει ο λογοτέχνης και τεχνοκρίτης της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα* Ζαχαρίας Παπαντωνίου (1877–1940), με αφορμή την έκθεση έργων του ζωγράφου που οργάνωσε ο Σύλλογος των Φιλοτέχνων το 1928 στο Ιλίου Μέλαθρον: «ήτο ιδιοσυγκρασία “κοπιώδης” [...], «τον κατείχεν ο πόθος του εκλεκτού και του τελείου, και για κάθε δημιουργίαν του, και την πιο μικρή, έχυne το αίμα της καρδιάς του»».⁴¹

«Εμπνέομαι ως παιδί, αλλά πού ο καιρός, τα μέσα και η δύναμις όπως εκτελέσω αυτές [τας εικόνες] —και προς τι τούτο; Αφού οι άνθρωποι δεν με εννοούν, αχ Λύτρα μου, τι να σου ειπώ, δεν λέγονται ό,τι αισθάνεται η καρδιά μου», έγραφε ο Γύζης στον συμπατριώτη, στενό φίλο και ομότεχνό του Νικηφόρο Λύτρα (1832–1904) από το Μόναχο το 1899,⁴² έτος περί το οποίο μάλλον χρονολογείται και η χαλκογραφία που παρουσιάζουμε.

Αράπη, απόφοιτο του Τμήματος Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του ΤΕΙ Αθηνών, που μας γνωστοποίησε την ύπαρξη των μητρών.

³⁴ Παυλόπουλος 2011, 98.

³⁵ Μπόλης και Παυλόπουλος 2012, 194.

³⁶ Μισιρλή 1995, 200, 376, αρ. 150.

³⁷ Δροσίνης και Κορομηλάς 1953, 234–5.

³⁸ Μισιρλή 1995, 254, 255, 380, αρ. 200.

³⁹ Bevers κ.ά. 1991, 160–9 (H. Bevers), 170–283· Χρήστου 2008, 162.

⁴⁰ Τσάτσος 1952, 1000, υποσ. 1 (αναδημοσίευση: Τσάτσος 2001, 92, υποσ. 10)· Τσάτσος 1956, 5 (αναδημοσίευση: Τσάτσος 2001, 109)· Καλλιγιάς 1981, 9· Μισιρλή 1995, 13.

⁴¹ Παπαντωνίου 1928· 1966, 104· Καλλιγιάς 1981, 158–9.

⁴² Καλλιγιάς 1981, 208.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αμφικτύων 1887: «Πομπή», *Επιθεώρησις*, 19/5/1887.
- Bevers κ.ά. 1991. *Rembrandt. Der Meister und seine Werkstatt*, Τόμος 2: *Zeichnungen und Radierungen*, München, Paris, London: Schirmer/Mosel.
- Δροσίνης, Γ. Επιμ. 1938. *Γεώργιος Νάζος και το Ωδείο Αθηνών*. Αθήνα: Εστία.
- Δροσίνης, Γ. και Λ.Γ. Κορομηλάς. Επιμ. 1953. *Επιστολαί του Νικολάου Γύζη*. Αθήνα: Εκλογή.
- Καλλιγιάς, Μ. 1981. *Νικόλαος Γύζης. Η ζωή και το έργο του*. Νεοελληνική Προσωπογραφία Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Καλογερόπουλος, Τ. 1998. *Το Λεξικό της Ελληνικής Μουσικής. Από τον Ορφέα έως σήμερα*, 6 τόμοι. Αθήνα: Γιαλλέλης.
- Καμηλάκης, Χ.Κ. 1999. *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός Τα Εισόδια της Θεοτόκου Ρεθύμνου και τα περί αυτόν κτίσματα και παρεκκλήσια*. Ρέθυμνο: Χ.Κ. Καμηλάκης.
- . 2003. «Αντώνιος Χατζη Γεωργίου Βεβελάκης, Ρεθύμνιος Κρης Ζωγράφος (1819–1914)». Διδ. διατριβή, ΕΚΠΑ.
- Καρυκόπουλος, Π. 2008. *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784–1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*. Επιμέλεια Λ. Δρούλια και Γ. Κουτσοπανάγου. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Λυδάκης, Σ. 1976. *Η ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής (16ος–20ός αιώνας)*. Οι Έλληνες Ζωγράφοι 3. Αθήνα: Μέλισσα.
- Μισιρλή, Ν. 1995. *Γύζης*. Αθήνα: Αδάμ.
- Montandon, M. 1902 (εισαγωγή F. von Lenbach). *Gysis. Mit Porträt und 155 Abbildungen nach Gemälden und Zeichnungen*. Künstler-Monographien 59. Bielefeld, Leipzig: Velhagen & Klasing.
- Μπόλης, Ι.Ν. 2000. «Οι καλλιτεχνικές εκθέσεις. Οι καλλιτέχνες και το κοινό τους στην Αθήνα του 19ου αιώνα». Διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Μπόλης Γ. και Δ. Παυλόπουλος. 2012. *Ελληνική Χαρακτική, 1843–1915. Ιστορία – Λεξικό Χαρακτών*. Αθήνα: Da Vinci.
- Μυκονιάτης, Η. 1984. «Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος (1822–1873)». *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 22:377–458.
- Ολύμπια 1859. Επιτροπή Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων 1859. *Ολύμπια του 1859. Γενική έκθεσις, υποβληθείσα εις την Α.Μ. τον Βασιλέα, υπό του προέδρου της επί των Ολυμπίων Επιτροπής*. Αθήνα: Επιτροπή Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων.
- Πανδώρα 1853: [Ραγκαβής, Α. Ρ.:] «Περί πελαργών», *Πανδώρα. Σύγγραμμα περιοδικόν εκδιδόμενον δις του μηνός*, 88: 399, 401.
- Παπαδημητρίου, Ν. 1990. *Οι συγγραφείς της αθηναϊκής δημοσιογραφίας*, 3 τόμοι. Αθήνα: Χρήστος Γιοβάνης.
- Παπαντωνίου, Ζ. 1928. «Το έργο του Γκύζη». *Ελεύθερον Βήμα* 15/3/1928.
- . 1966. *Κριτικά*. Επιμέλεια Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Παυλόπουλος, Δ. 2011. *Χαρακτική – Γραφικές Τέχνες. Ιστορία – Τεχνικές – Μέθοδοι – Γλωσσάρια Όρων*. Αθήνα: Color Network.
- Τσάτσος, Θ. 1952. «Το σχέδιο και το χρώμα στο έργο του Ν. Γύζη». *Νέα Εστία* 602:995–1000.
- . 1956. «Η μορφή του Ν. Γύζη όπως βγαίνει από τα γράμματά του». *Ζυγός* 13:5–6, 22.
- . 2001. *Γύρω από την ζωγραφική. Αισθητικά δοκίμια*, 2η έκδ. Αθήνα: Γαβριηλίδης.
- Χατζηιωάννου, Ι. 1923. *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος, 1821–1921. Η Χρυσή Βίβλος του Ελληνισμού, Βιομηχανία – Εμπόριον*. Αθήνα: Ιωάν. Χρ. Χατζηιωάννου.
- Χρήστου, Χ. 1994. *Ελληνική Τέχνη. Νεοελληνική Χαρακτική*. Επιμέλεια – βιογραφικά σημειώματα Δ. Παυλόπουλος. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- . 2008. *Ρέμπραντ φαν Ράιν, Η Ζωή και το Έργο μιας Μεγαλοφυΐας. Τετρακόσια χρόνια από τη γέννησή του (1606–1669)*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Γραφείο Έρευνας Νεοελληνικής Τέχνης.
- Χρυσογέλου-Κατσή, Ά. 2008. *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784–1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*. Επιμέλεια Λ. Δρούλια και Γ. Κουτσοπανάγου, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Cities and museums of cities

Hybrid discourses and social ecosystems

Marlen Mouliou

National and Kapodistrian University of Athens
mmouliou@arch.uoa.gr

*The revolution in our times has to be urban or nothing.*¹

*The Museum-city [is] far richer in every respect
than any city-museum can ever be.*²

ABSTRACT

Cities and museums are chameleon-like, hybrid artefacts that operate in a world that is nowadays immersed into a kind of 'great unsettling'. Urban identity, citizenship and civic engagement, belonging, urban networks, cooperation and connectivity, activism and innovation in various forms from environmental sustainability initiatives to the cultural incorporation of immigrants are key matters for reflection and action within this context. If David Harvey, as a social historian, sets in his study on rebel cities the age-old question 'what kind of city we want', this article aims to re-address the question within the context of museums and exhibitions that deal with contemporary urban utopias, dystopias and networks of urban experiences and ask what kind of city museums we need in contemporary societies. It discusses how museums of cities are living systems of tremendous scale and potential which embody a hybridity of cultures and employ an array of modalities that tell different stories of the world. It also reflects on urban museology through a systems thinking lens and sets new questions on key social issues about cities and museums of cities.

URBAN UTOPIAS, DYSTOPIAS AND NETWORKS OF URBAN EXPERIENCES

The urban process is global in scope. David Harvey suggests that it is also a process 'wracked with all manner of fissures, insecurities, and uneven geographical development'.³ The right to the city, as he argues drawing from Henri Lefebvre's seminal essay,⁴ is connected with key existential concerns about the quality of everyday life in the cities in times of crisis and the creation of alternative urban life that promotes more meaningful and open encounters between people. It is also connected with the political question of who shapes cities, which elites prevail in decision making, based on which needs and desires, and how various complex processes in the cities are addressed by different social agents.⁵

Recent work on the happiness crusade in cities encourages us to think of them not merely as engines of financial wealth but rather as social systems that should be shaped to improve

¹ Harvey 2012, 25.

² Cotton Dana 1920, 41.

³ Harvey 2012, 22.

⁴ Lefebvre 1968.

⁵ Lefebvre 1968, x-xii.

human wellbeing. In this respect, we are warned not to judge the happiness of a city by its sheer wealth but assess its quality of life by the quality of the relationships that the citizens develop between themselves and acknowledge those relationships as more important than local and global economies.⁶ No doubt, city barometers and indexes do exist as a way to define material and immaterial evidence of urban qualities, create comparative ranking tables and distil the essence of sustainable city brands.⁷ Within the globalisation creed and a highly competitive world, the 'branding' of cities and the amassing of collective symbolic capital becomes a political act. There are several known examples around the world, both of cities⁸ and museums, that serve a successful branding ambition. Cities use their soft power,⁹ namely their ideas, knowledge, values and tangible and intangible culture, in order to stand out. City branding relies a lot on the creation of an iconic 'experience' or 'signature architecture' and the staging of cultural events of all kinds. However, the wide adoption of architectural choices and methods that have increased homogeneity among cities does not promote their distinctiveness and unique identities. It is also true that most branding campaigns have been based on deliberate formal strategic procedures adopting top-down approaches and much less on place brand co-creation initiatives that take equally into account the experiences of local people and their needs or even the stories city museums tell. Co-creating city brands in partnership with a multitude of local stakeholders and in accordance with a bottom-up approach offers a more representative and dynamic frame of work which fosters better ownership of the brand by locals. With this in mind, we can sense the potential impact of museums, and specifically of city museums, as 'guardians of collective symbolic and cultural capital'¹⁰ in the formation and constant renegotiation of urban identity and the need to develop more co-creative procedures of place branding in the museum by involving a multitude of stakeholders.

Sustainability and social innovation in cities can also be related to cooperation especially today when we begin to come to terms with the limits placed on the planet and at the same time we realise the importance of connectivity both on a local and on a global level. A kind of dialogue of cooperation or co-designing process¹¹ arises as a 'process in which everybody is allowed to bring along their ideas'.¹² Social cooperation, as advocated by thinkers like Richard Sennett,¹³ can be an essential asset for the making of better cities but it is also a 'thorny process, full of difficulty and ambiguity'.¹⁴ Nowadays, the excess of rigidity in form as well as people's de-skilling in the practice of cooperation affects urban design, leading often to cultural homogenization as well as fear for conditions of complexity and difference, be they political, racial or any other.¹⁵ A vision of togetherness would instead provide useful alternative insights. From Sennett's plentiful references on this matter, I would like to highlight some which in my view resonate not only with the function of cities and our everyday life challenges in them but also with the function of museums in cities as spaces for dialogue that promote human empowerment, empathy and openness. Sennett distinguishes the dialectic from the dialogic kind

⁶ Montgomery 2013, 42.

⁷ For various kind of indexes, see Florida 2008 and Insch 2011.

⁸ The relevant literature is vast and here come only two titles out of many: Bell and Avner de-Shalit 2011; Glaeser 2011.

⁹ Dexter Lord and Blankenberg 2015.

¹⁰ Harvey 2012, 105, 108.

¹¹ Manzini 2015.

¹² Manzini 2015, 67.

¹³ Sennett 2012. For an interesting review of the book, see Runciman 2012, 3 February 2012.

¹⁴ Sennett 2012, x.

¹⁵ Sennett 2012, 8.

of conversation both grounded on the act of listening between two different parties. Although he clearly states that the difference between dialectic and dialogic conversation is not a matter of either/or, he nonetheless clarifies that 'in dialectic, the verbal play of opposites gradually builds up to a synthesis and the aim is to come eventually to a common understanding'.¹⁶ On the other hand, the dialogic discussion does not resolve itself by finding common ground but by making people aware of their own views and thus expand their understanding of one another. Interestingly, Sennett goes further into relating the notions and acts of sympathy and empathy with the dialectic and dialogic kinds of conversation, the former acting more as an embrace and the latter as an encounter.¹⁷

Cities and museums are chameleon-like, hybrid artefacts that operate in a world that is nowadays immersed into a kind of 'great unsettling'.¹⁸ Urban identity, citizenship and civic engagement, belonging, urban networks, cooperation and connectivity, activism and innovation in various forms from environmental sustainability initiatives to the cultural incorporation of immigrants are key matters for reflection and action within this context. If Harvey sets in his study on rebel cities the age-old question 'what kind of city we want' alongside some other side key questions as 'what kind of people we want to be', 'what kinds of social relations we seek', 'what relations to nature we cherish', 'what style of life we desire', this article aims to re-address such kinds of questions within the context of museums and exhibitions that deal with contemporary urban utopias, dystopias and networks of urban experiences and ask what kind of city museums we need in contemporary societies.

IDEAS ON HYBRIDITY AND SYSTEMS VIEW OF LIFE AND OF CITIES

The social linguist James Paul Gee studies the nature of hybridity¹⁹ and sees in human language two main functions: the first is about scaffolding the performance of social activities and the second about scaffolding human affiliation within cultures, social groups and institutions. One of his most important reminders is that 'life for all of us is just a patchwork of thoughts, words, objects, events, actions, and interactions in Discourses' (with a capital D).²⁰ In other words, we are all members of many, a great many, different Discourses, which often influence each other in positive and negative ways, and which sometimes breed with each other to create new hybrids. So, hybridity is often hidden, denied or its origins forgotten, whereas people overlook the fact that almost everything in history is a mixture, a hybrid. Likewise, the idea for a hybrid nature of museums of cities could be an inspiring one, because in this way we can identify many different generic and hybrid types of cities and accordingly different museum practices. We can thus list at least dozen different options of generic cities, and this list can further expand depending on contemporary socio-political understandings and interpretations about them: the *palimpsest* historic city; the *hyper-diverse* city; the *mega-city*; the *global* city; the *post-colonial* city; the *post-industrial* city; the *branded touristic* city; the *ecological/green* city; the *traumatised* by conflict, social unrest, terrorism or poverty city; the *refugee camp* city; the *slum* city; the *ghetto* city; the *virtual* city; the *port or/and isle* city; the *peripheral-edge* city; the *nucleus* city (at the level of the street and/or of neighbourhood), not to mention so many other taxono-

¹⁶ Sennett 2012, 18–20.

¹⁷ Sennett 2012, 20–1.

¹⁸ Sennett 2012, 96.

¹⁹ Gee 1999.

²⁰ Gee 1999, 7.

mies of cities based on their current challenges: i.e. *resilient, walkable, creative, smart, (in)formal, open, digital, decent, accessible, fluid, sustainable or happy* cities. Imagine how this diversity of city types affects the cities and citizens, all the people involved in the making, re-making and daily operation of their respective urban museums.

A museum of city is a complex ecosystem whose organisms define its mind, body and spirit. Its heartbeat is constantly tuned by the heartbeats of its separate parts and although louder than their sum, it remains strong only when all of them stay alive. Monitoring daily the collective urban heartbeat and keeping it in good health is the prime role of museums of cities. A curator from Museum Rotterdam, during the process of its transformation, raised the following pertinent question: 'how can Rotterdammers with all their differences work and live together and how can the Museum play a significant role in this and in their life in general'.²¹ What pre-occupied the museum discourse in other words was whether there was a role for the museum in exploring 'difference' and also the kind of resulting tensions and stress found in various domains in the city.

So, Museum Rotterdam has been studying these domains of modern city life in partnership with Rotterdammers in order to devise strategies to cope with urban tensions, as this is both a way to identify important trends in the city and also to collect the heritage of the current era (Figs. 1–2). To use Nicole van Dijk's exact words 'by doing this together with Rotterdammers we are working towards a new set of values for a twenty-first century museum which acknowledges the importance of "living heritage"'.²² And this is where the systems thinking can also be insightful for making this daily heartbeat and metabolism understood better.

Systems thinking sets its emphasis on the exploration of relationships, qualities, networks and processes. In essence, it reminds us that the world and any living system within it including social systems like small or large cultural organisations, are very complex, non-linear entities that need to be explored as interconnecting within a broader network of relationships by taking into account a large number of variables.²³ Based on two core theories that represent two different perspectives in life, the theory of autopoiesis and the theory of dissipative structures, systems theorists set out to outline the defining characteristics of living systems by starting from the structure of a single cell.²⁴ They explain that a cell is characterised by a boundary (the cell membrane) which distinguishes the system (the 'self') from its environment. Within this boundary, there is a network of chemical reactions, the cell's metabolism, by which the system sustains itself. Membranes are always active, opening and closing continually, keeping some substances out and letting others in. Membranes are very different from cell walls which are rigid structures. Membranes regulate the cell's molecular composition and thus preserve its identity. The cell membrane is thus the first defining characteristic of cellular life. The second is the nature of the metabolism that takes place within the cell boundary and determines its self-maintenance. When we take a closer look at the processes of metabolism, we notice that they form a chemical network. Networks are the key to the systemic definition of life because 'networks continually create, or recreate, themselves by transforming or replacing their components'.²⁵ This dynamic of self-generation is named 'autopoiesis' (a Greek word literally meaning 'self-making') and is identified as a key characteristic of life. Yet, the theory

²¹ van Dijk 2015, 33–7.

²² van Dijk 2015, 36.

²³ The seminal book by Capra and Luisi 2014 provides an excellent analysis of systems thinking and its application to all aspects of life.

²⁴ Capra 2002.

²⁵ Capra 2002, 9.

Figs. 1–2. Museum Rotterdam entrance hall and main exhibition area which is regularly changing in order to focus on contemporary urban issues through the concept of “bonding heritage”.

of autopoiesis does not provide a detailed description of the physics and chemistry that are involved in these networks. All cellular structures exist far from thermodynamic equilibrium and would soon decay and die if the cellular metabolism did not use a continual flow of energy to restore structures as fast as they are decaying. This means that the cell must be an open system and needs to be fed on continual flows of matter and energy from its environment in order to stay alive. The study of the flow of energy and matter through complex systems has resulted in the theory of dissipative structures which focuses on the spontaneous emergence of new forms of order at critical points of instability. This new 'emergence' is the dynamic origin of development, learning, creativity and evolution. Thus, system theorists conclude that open systems develop and evolve whilst life constantly reaches out into novelty.²⁶

The aliveness of a living system like a city or of an organization like a museum resides in its communities and their relationships, in the ways their membranes and metabolisms work and the ways they process matter and energy from the environment. The process of emergence entails a certain openness within an entity or organization, a willingness to be disturbed. A new urban vision for an Open City is clearly based on systems thinking and the theories of autopoiesis and dissipative structures.²⁷ Richard Sennett, who advocates it, talks about the creation of ambiguous edges and the differences between the boundaries (cell wall) and the borders (cell membrane) within an urban context. He refers to the *boundary* as an edge where things end (the boundary as a dead-end) and defines a guarded territory where the exchange between different racial, ethnic or communities is non-existent. On the other, he claims that a *border*, both porous and resistant, is where difference groups interact and connect. Cities as open systems are in any case non-linear, flexible, fragmented, evolving bottom-up places that belong to the people who, in their social life, are encouraged to develop diverse dialogic approaches.

DIFFERENT VISIONS OF URBAN UTOPIAS AND DYSTOPIAS IN MUSEUM EXHIBITIONS

Today, creating visions for the future and debating about changes seems as timely as in the 1900s or the 1960s. In the 1900s, for instance, the world experienced radical social changes due to industrialisation and large-scale flows of migrants into European cities or/and immigrants leaving the Old Continent for a new life in America. Issues of difference, otherness, empathy and coexistence, and the virtue of solidarity, both as an expression of unity and as a reflection of diverse inclusion, were then as timely as they are today. Exhibitors in the Paris Universal Exposition at the turn of the twentieth century aimed to celebrate the 'Triumph of Industry and Empire' but in parallel raised key social concerns through 'a show that no modern museum curator would ever have mounted'.²⁸ It was the so-called 'La Question sociale', a side-space social museum set up in few rooms, on a side street outside the range of the shiny innovations that were presented in the Fair. Mostly in the form of documents and maps mounted on the walls, whose content aimed to show 'the surging capitalism of their era, its inequalities and oppressions',²⁹ the Social Question was no other than a self-reflective exercise on 'how should society be made different'.³⁰ Some of the exhibits included Charles Booth's maps of poverty in London

²⁶ Capra 2002, 11–2.

²⁷ Sennett 2006.

²⁸ Sennett 2012, 35.

²⁹ Sennett 2012, 35–9.

³⁰ Sennett 2012, 36.

Figs. 3–4. Poster and a view from the exhibition *Tomorrows: urban fictions for possible futures*.

(for Great Britain), documents on the history-making coalition of labour unions and political parties (for Germany), pamphlets on social policy (for France) or daunting statistical material on the fate of African-Americans in the state of Georgia, USA and race differences (for the USA), a totally novel topic at least for the Europeans who usually focused on class differences. All the exhibits in these rooms were meant to be provoking. Visitors seemed³¹ to be more interested in this kind of material than the industrial innovations presented in the central spaces of the Fair. The common theme that connected all the displays in these rooms was solidarity and its meaning for different people.

Making a big jump in time, some contemporary exhibitionary examples resonate with that early exercise of social activism in the space of an exhibition. The first such example I would like to mention is the fascinating exhibition *You say you want a REVOLUTION? Records and Rebels 1966–1970*,³² on show in 2016–2017 in the Victoria and Albert Museum. The exhibition framed and explained this pre-digital global uprising, still relevant for our contemporary societies. As the exhibition curators noted in the Preface of the exhibition catalogue ‘the years from 1966 to 1970, just 1,826 days, shook the foundations of post-WWII society and undeniably shaped the way we live today. They set the agenda that is at the heart of the current struggle between Western liberal values and fundamentalism of all sorts’.³³ With their focus being on different kinds of revolutions that took place in look, lifestyle, politics and beliefs, they used music to create sensational and evocative connecting paths for audiences to explore in depth these five fascinating years of world history. Their clue was that ‘in a world without mobile phones, music provided the connectivity for the late 1960s, linking similarly minded people thousands of miles apart with ideas, words, humour, images and, above all, a sense of community and common aspirations’.³⁴ And as they note, ‘a huge amount of this revolution of “utopianism”, is still with us’³⁵ despite the fact that it later fell into decline.

In Athens whilst the economic and social crisis holds strong, the Onassis Cultural Centre³⁶ organised a separate urban project, in a series of many such projects, entitled *Tomorrows: urban fictions for possible futures*, on view for two months in spring 2017 in one of the most multicultural neighbourhoods of the city (Figs. 3–4). The exhibition aimed to present utopian and dystopian scenarios about the future and to ‘unfold the multiple aspects the future presents today through the works of artists, architects, and designers’ (exhibition leaflet). The thinking behind the exhibition was triggered by the fact that today ‘a series of environmental, technological, and social shifts are changing the planet, forcing us to reassess our place on it’.³⁷

The exhibition’s approach to contextualize its exhibits within contemporary relevance has been grounded on the premise that on one hand ‘the Earth resembles a city which keeps on

³¹ Sennett 2012, 36.

³² On show from 10/9/2016 to 26/2/2017, the exhibition explores the era-defining significance and impact of the late 1960s, expressed through some of the greatest music and performances of the twentieth century alongside fashion, film, design and political activism, and considers how the finished and unfinished revolutions of the time changed the way we live today and think about the future.

³³ Broackes and Marsh 2016, 12.

³⁴ Broackes and Marsh 2016, 12.

³⁵ Broackes and Marsh 2016, 14.

³⁶ OCC is a highly repeatable institution and cultural space that develops and supports local and international projects across the entire spectrum of performative, visual and digital arts, hybrid arts and design, architecture and sciences and also promotes interdisciplinary approaches to the understanding of the urban phenomenon. See <http://www.sgt.gr/eng/SPG1/>.

³⁷ A statement by the exhibition curators Daphne Dragona and Panos Dragonas. See <http://tomorrows.sgt.gr/article.php?article=1&lang=en>.

sprawling outwards while other areas are abandoned due to climate change and extreme socio-political conditions'.³⁸ Not totally unexpectedly, the exhibition focused on local urban visions for the cities of the Mediterranean and set at centre stage a utopic project also rooted in the 1960s, the so-called *Ecumenopolis* (1959–1974) which was conceived and developed by a Greek visionary urban planner Constantinos Doxiadis as a continuous network of interconnected cities. This mega city would occupy the whole of the inhabited planet by the beginning of the twenty-second century, yet the most interesting part of this futuristic project would be its function, the type of life that would be created with the city and the quality of life that would offer to the people, all very relevant concerns for our lives in the cities today. Doxiadis' core philosophy was expressed in his *Ekistiks* and was grounded on some key elements themselves used in the context of the exhibition to outline the main components of the future and related fields of change. These elements would be defined as nature and anthropos, his different shells and networks as well as society at large. The relations and balance between these elements would eventually determine the connections between humans and their physical environment. He believed that this ideal continuous city could be 'the real city of human', a cosmopolis in which all people would be equal and united into one world without national, racial, religious or other categorisations which serve to divide. Using Doxiadis' work as springboard for their interpretative approach, the curators of *Tomorrows* posed two core existential questions for individual and collective contemplation and provided five key subthemes as conceptual pointers around which they re-contextualized the projects selected for the exhibition. The questions were: 'Which future is, at the end, the one we want, and what will be our role within its formation?' The five subthemes were interestingly set along the line of systemic thinking. The first theme, identified as the 'Post-natural environment', brings to the fore complex entanglements between nature and humans. The second theme, 'Networks and Infrastructures', is about connectivity and the immense changes brought to all aspects of our everyday lives. The third concept-theme, 'Shells and Co-habitats', questions the architecture and technological development of different containers of human life and human-made resources. The fourth concept, focusing on 'Algorithmic Society', brings forward the dilemmas and challenges of contemporary economic and social crisis, the refugees' issue, the growing xenophobia, the need for more social cooperation, solidarity and co-existence, as well as dystopias and utopias related to these new conditions. The central overriding question at stake is about the sustainability of contemporary cities and the evolution of their anthropogeography, a question that also connects with the final section and theme of the exhibition. Entitled 'Beyond Anthropos', it explores the limits of the sovereignty of humans on the planet and raises the issue, if not fear, of dominance of 'artificial superintelligence' over the human control. Much is at stake and, in essence, the meaning of human life itself.

As the year 2016 marked the 500th anniversary of the publication of Thomas More's *Utopia*,³⁹ it comes as no surprise that utopic/dystopic imaginary scenarios bring new force to cultural production and appear as core elements in various hybrid exhibitions that cut across different fields of cultural production. In fact, the curators of the *You say you want a REVOLUTION?* used More's *Utopia* as a starting point of their exhibition paying special tribute to his vision in creating a fictional society that rejected intolerance, personal gain and property to promote instead a spirit of peace, contentment and community building.⁴⁰

³⁸ See more information about the exhibition in its website <http://www.sgt.gr/eng/SPG1757/>.

³⁹ For a recent review of the book, see Eagleton 2015 16 October.

⁴⁰ Broackes and Marsh 2016, 13.

Figs. 5–7. Info-graphic panels of the exhibition City is Ours at the Museum of London.

Such is also the philosophical agenda of Lisbon's new and totally hybrid Museum of Art, Architecture and Technology (MAAT) which focuses on contemporary culture through a combination of visual arts, media, technology, science, society, architecture and the city.⁴¹ MAAT is already deemed as 'the ideal location to consider the current mood of urban civilization'⁴² and a core contributor to Lisbon's 'strong case for getting on the list of global contemporary art hubs'.⁴³ The new museum complex is located along one of Lisbon's most historic sites, the riverfront of Belém's historic district, next to the recently renovated iconic Central Tejo Power Station (and now the Electricity Museum). MAAT represents the new architecture, 'a spectacularly modest structure'⁴⁴ in a broader and most ambitious urban revitalization project earning the status of a 'mini Bilbao effect'. Its position in the contemporary world of architectural innovation and urban regeneration, the challenges and opportunities the overall project brought to the city of Lisbon are indeed hot topics of discussion. MAAT was inaugurated in October 2016 and has already become one of Lisbon's top must-see locations. With years of previous professional experience in MOMA New York, MAAT's Director Pedro Gadanho aims 'to relate contemporary art's critical discourse with crucial themes in current social and political debates' and 'discuss the impact of change in society'.⁴⁵ He urges audiences to reflect on how 'architecture, the city and technology are at the core of so much of the transformation of the world around us' and through contemporary art engage socially diverse communities and provide essential

⁴¹ For an overview of the museum project, see Gadanho 2017.

⁴² Thorpe 2017.

⁴³ Choy 2017.

⁴⁴ A characterisation suggested by the Financial Times of London, as we get informed by MAAT's Director; see Gadanho 2017, 6.

⁴⁵ Gadanho 2017, 9.

critical reflection on current social issues. In this frame of mind, he suggested that ‘the contemporary museum can, and indeed should take a critical position’ based on a triptych notion of its role ‘as activator, as activist, and as agitator’.⁴⁶ This activating and agitating force in MAAT’s new museum vision is imprinted in its inaugural exhibitions that opened to the public in March 2017. One of them on show during the first half of 2017, entitled *Utopia/Dystopia – A Paradigm Shift*,⁴⁷ was assigned the status of a first ‘manifesto exhibition’. It shared concerns with the *Tomorrow’s* exhibition in Athens and revealed its inspiration source as also being Thomas More’s *Utopia*. Through a hybrid assemblage of 60 artworks and projects from the fields of art, technology and architecture, the exhibition aimed, according to its press release, to reveal ‘how the dichotomy between utopia and dystopia reflects a time of paradoxical acceleration, where anxiety and optimism collide’ and notably recognized that ‘today technological developments stimulate expectations of enhanced connectivity and a better quality of life’. However, cyclical crises constantly arise and disturb the social, political and ecological spheres.

Another example of a museum project that puts together local and international projects that are now real and happening and highlights the ways in which individuals, communities, universities and governments practice cooperation to improve city life is the exhibition *City is Ours* on show at the Museum of London during the second half of 2017. As an exhibition that was originally created by the Cité des Sciences et de l’Industrie in Paris, it is a useful addition to the list of inspiring exhibitionary ideas about contemporary urban visions. It is an interactive exhibition that according to the curatorial note ‘looks at how and why cities are changing and what urban communities around the world are doing to improve city life’.⁴⁸ These objectives are realized through the four core sections of the exhibition: ‘Urban Earth’ which visualizes the urbanization of our planet through data and compares the features of major cities around the world; ‘Cities Under Pressure’ which deals with the challenges of urban growth and the personal experiences of cities by citizens; ‘Urban Futures’ which turns the spotlight to ground-breaking initiatives for the cause of sustainable cities around the world; ‘London’ which is about the contemporary reality of the British capital on the basis, among others, of a specially commissioned film projecting ideas about its future perspectives and twenty-five London-based community projects. The *City is Ours* exhibition is part of a wider project entitled *City Now, City Future* which stands out as a year-long season of ideas, debates and inspiration ‘about the past, present and future of our cities’ (running from May 2017 to April 2018) (Figs. 5–7). Through creative commissions, exhibitions, public events, talks, workshops, gaming and collective decision making, the project aims to explore the issues that matter to Londoners most, signposting thus a period of change and transition not only for London but also for its metropolitan museum whose relocation in the West Smithfield Market will be a reality by 2021–22. The preamble text of the project starts with an overly used statement: ‘we are living in a world of cities. More than half of the world’s population now live in urban areas. By 2050 more than 70% of us may be living in cities’. Yet, the project aims apparently to get beyond clichéd data and explore, now even more urgently as the Brexit clock has already started ticking, the following questions: ‘how and why are our cities transforming?’, ‘what does it mean to live in a truly global city?’, ‘what does the future hold for London and for cities around the world?’, ‘what are urban communities around the world doing to improve city life?’ and ‘how can we all play a part in making our city better?’ The interpretative museum approach is notably based on human-centred ideas and on partici-

⁴⁶ See Pedro Gadanho, TEDx conference in Vienna, 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=NiHTGBT8hIc>

⁴⁷ Official website press release for the exhibition, <https://www.maat.pt/en/exhibitions/utopiadystopia>

⁴⁸ Anon. 2017, 3 April; see also the official exhibition website <https://www.museumoflondon.org.uk/museum-london/whats-on/exhibitions/the-city-is-ours>

patory governance and civic engagement. The text panels occupying the walls of the museum entrance-induction area make references to such values through the adjectives defining the city of London today, envisaged more on a human scale rather than as a techno-dystopic tale: a people's city, a shared city, a living city, a future city.

MUSEUMS (OF CITIES) AS HYBRID LIVING SYSTEMS: HOW DIFFERENCE MAKES THE DIFFERENCE AFTER ALL

Museums have the potential to build better societies by emancipating their citizens through participatory community involvement and creative work to reach meaningful self-governance in each one's adventurous pathway to self-fulfilment. They can serve as activators, activists and agitators. They can be the membranes and borders of societies that believe in cooperation through dialogue between diverse communities. But do they do that? What are their visions, missions, values and actions? And in analogy with the question posed by Harvey for the city, what kind of city museum do we want after all? This is the kind of question raised by the specialised international committee for Collections and Activities of Museums of Cities (CAMOC)⁴⁹ which was founded under the administrative framework of the International Council of Museums (ICOM) in recognition of the special role and multiple values cities hold. In 2015, an already 10-year-old recognised professional network, CAMOC set as priority to re-explore institutional identities by rethinking the role and character of museums of cities, the work of other museums on cities, their fluid borderlines and ultimately rewrite the definition of city museums in the twenty-first century. At the last section of the article, what will be attempted is a commentary on some key institutional trends that may also serve as indicators of broader changing discourses of museums of cities, especially now that many of them at least in Europe are undergoing large-scale transformations (in cities like Frankfurt, London,⁵⁰ Paris, Berlin,⁵¹ Lisbon, Copenhagen, Stockholm, Valencia, Barcelona, Rotterdam, Helsinki and others).

Through a diversity of connecting debate routes such as a questionnaire-based survey and a number of workshops⁵² in Berlin (2015), Moscow (2015), Glasgow (2015) and Athens⁵³ (2017) and its online publication *CAMOCnews* (later becoming a journal, *CAMOC Museums of Cities Review*), CAMOC set out to redefine the city museum and explore the work museums of cities develop in relation to key social issues such as migration. All these initiatives have been thoroughly documented, thus their detailed analysis will not be sought for here. What will be sought are brief digests and some key definitions on the city museum. The inaugural workshop of the ambitious project *Migration:Cities | (im)migration and arrival cities*,⁵⁴ organised in Athens in early 2017, discussed intensively the issue of migration and current refugee crises and the social dilemmas and responsibilities faced by city museums in dealing with these realities. The workshop had a range of positive outcomes, among others the co-creation of a *Vision* and a *Manifesto/Mission* statement for museum professionals and museums in regard to local and migrant communities in the cities, as well as a series of proposed *Strategies* to have in mind and

⁴⁹ For the history of CAMOC, see for example Jones 2015 and Altayli 2015.

⁵⁰ Ament 2016.

⁵¹ Anon. 2017, 23 August.

⁵² A series of articles about these workshops and research work conducted by CAMOC is available online: Mouliou 2015a; 2015b.

⁵³ Mouliou *et al.* 2017.

⁵⁴ Mouliou *et al.* 2017.

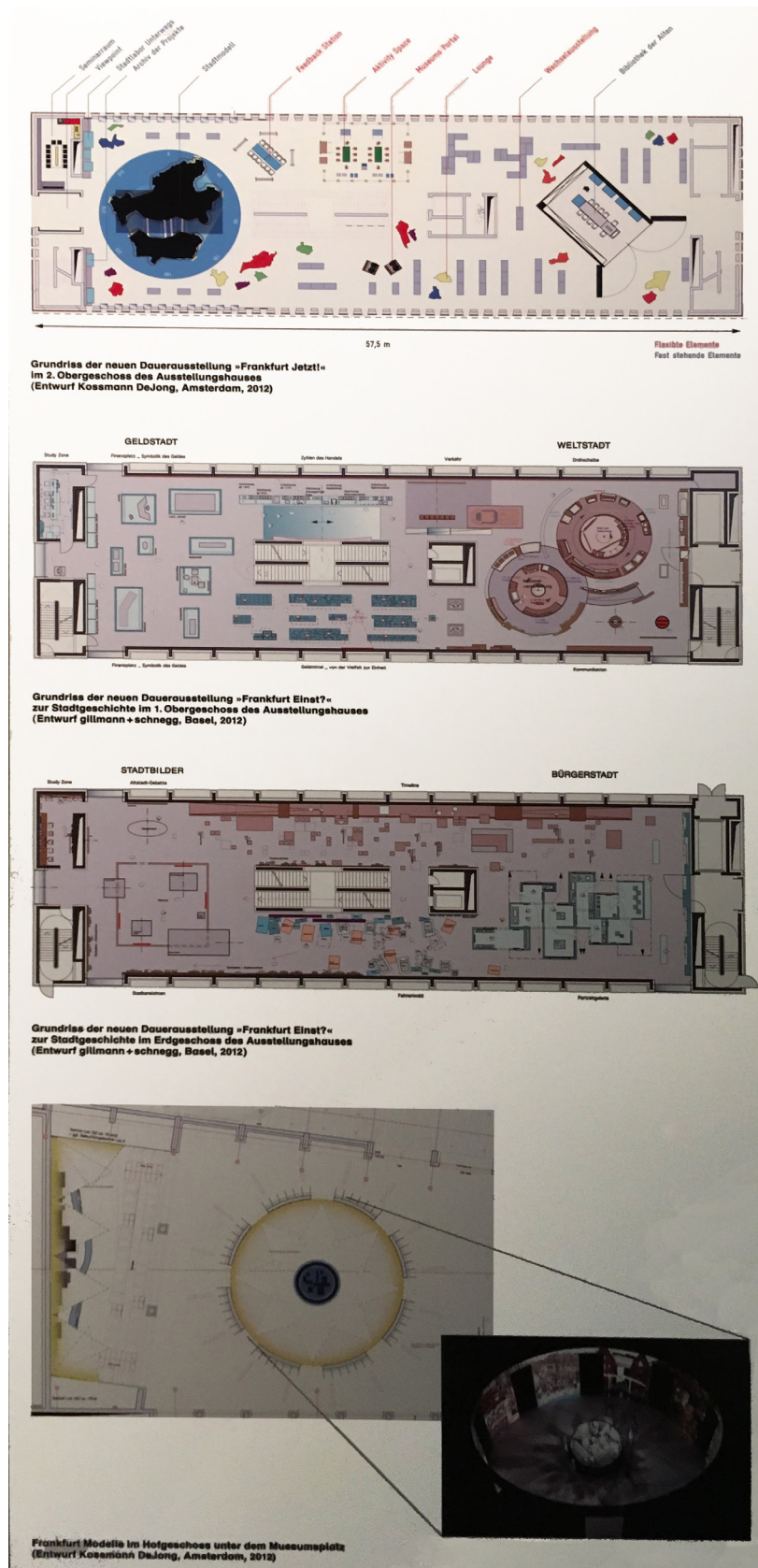

Fig. 8. Historical Museum of Frankfurt: re-design plans, on show in 2016, for its major transformation now completed.

endorse when embarking on social projects involving migrant communities or/and individuals.

Key-concepts that define city museums in contemporary societies form a long list of words, which if classified under broader rubrics like urban space, museum activities, changes in society, emotions, to a large extent resonate with many of the issues we discussed in the previous sections of the article. The need for city museums to approach communities and individuals in a proactive way and become co-production spaces and crowd-sourcing collectors of memories by developing participatory methodologies of collecting, curating or even governing, has been expressed frequently in the survey responses. The most prevailing concepts mentioned have been diversity, participation and community engagement. Building networks in cities and between cities and regions has also been identified as profoundly important, but of course there are different museum mind-sets and strategies, different social norms, and political cultures in terms of community engagement and participation in the work of museums in different geographical regions from north to south of Europe and outside Europe's frontiers.

Regarding the physical space of city museums, there is a certain fluidity and flexibility. Museum space is under constant renegotiation, especially as museums move around the city and form strategic partnerships with other agents in order to present their collections and work beyond their restricted locations. Today there is much more imagination in the use of public space by museums as an extended urban lab and can take pop-up forms or alternatively may occupy only digital space. The presence of city museums in e-culture is very strong (websites, blogs, social media, apps on smart phones) reaches bigger and more diverse audiences. Many city museums of course operate in historic museum locations, which need to be respected as monuments but also be used creatively as modern functional spaces. Conflicts of interest between preservation and accessibility often arise. Some professionals feel that new museum buildings may be a viable solution for city museums to display more recent history and developments of the city as it is today, but this is not necessarily the only way.

Most city museums continue to rely on historical collections but, it would be interesting to explore whether there has been an evolution in their collecting strategy and their missions at large. Ghent City Museum (STAM) in Belgium, for instance, doesn't collect historical weapons any more (although the museum has such a collection) but concentrates on collecting scale models of the city and on developing projects about migration which feedback the museum collection with material and immaterial cultural heritage items. The nature of museum collections is expected to differ depending on its geographical distinctiveness. A typical city museum in Europe, for example, consists of paintings, prints and drawings, art objects, historical and some archaeological objects, audio-visual and photo collections, textiles, furniture, coins and medals, armoury, toys, scientific instruments, technology, everyday life etc., whereas a collection in an African museum may contain arts and crafts, pearls, traditional textiles and games, song and musical Instruments as well as audio-visual material. Some Chinese museum focus on pottery and calligraphy collections. Although museum narratives still tend to be much more informative in describing and understanding the past of the city and its present than dealing with the future of the city, most would agree that 'the focus of the narrative in the City Museum needs to be dialectic. The Chair of the ICOM national committee of Brazil has observed, within the framework of CAMOC's survey work, that being articulate, and able to describe, and interact with the past are essential factors to understand the present and design the future. These temporal references are interdependent and define the profile and characteristics of cities and their way of living. Assessing the museum presence in the cultural life of the city, the responses in CAMOC's survey identified networks as quite important and highlighted that museums could be really active on different levels of urban cultural life. In Amsterdam for instance,

the city museum is represented in the Board of the Amsterdam Consultative Body of public and private museums; it has close links with the municipal marketing organisation and website *I Amsterdam* and equally close contacts with the municipal archive, the municipal archaeological service and the university. In Graz, the city museum collaborates with the Akademie Graz, local festival organisations, the University, the Association for History and Education (CLIO), the Association for Support of Youth, Culture and Sport, the Steirische Kulturinitiative, the Werkstatt Graz and others. In Brazil, there is a network of initiatives called culture points and points of memory, in which peripheral groups fit together. This network would be the main connection of collaboration of a city museum in Brazil. Jan Gerchow, the Director of the Historical Museum of Frankfurt and creator of the special City Lab has a motto for his kind of museum vision, which he expressed in the context of the above survey. He says that 'everyone is an expert in his city', whereas city museums themselves are to be perceived as the 'Living Rooms of Cities'.

The survey⁵⁵ also helped trace different strategies in terms of community engagement and participation in museum work in different geographical regions around the world. We can certainly argue that there are different mind-sets, different social norms, different political cultures, and different museum practices from north to south of Europe and outside Europe's frontiers. Participatory projects are an integral part of museum work in Amsterdam, Copenhagen, Rotterdam, Frankfurt, Glasgow, London, Ghent and many other museums in north and central Europe and the USA, whereas such projects are now being endorsed as a way to exercise effective social practice in museum organisations in the south of Europe. In Brazil, where society is now facing major crises which could give birth to innovative urban projects of great public interest, a city museum would be the obvious body to organize them. The first crisis deals with ethics and involves a political action of society against corruption on the part of rulers and the second one is the crisis of water which is directly related to the issue of sustainability of cities (need for conscious consumption, the role of media in public information campaigns and the kind of social practices implemented, ethics, etc.). Financial sustainability, social relevance, building new audiences and influencing local politics are obvious key current challenges that come to the fore through CAMOC's survey research.

Beyond the survey, when looking at all the museum projects discussed in CAMOC's publications from 2011 to today, it is possible to argue that there is a proliferation of innovative initiatives (from Sao Paulo, Auckland and El Paso to Osaka, Tokyo and Taiwan, from Gothenburg, Copenhagen, Newcastle and Krakow to London, Helsinki, Berlin, Ghent, Rotterdam, Trento and Istanbul) that resonate with systemic principles, especially those on the value of diversity and cooperation and the importance of finding meaning in life, which, of course, is not solely a museum concern. When comparing definitions proposed by professionals representing museum organisations from different countries and continents, some interesting observations come to the fore. In Europe, a city museum like the Historical Museum in Frankfurt is defined by its Director more like a centre of information, reflection and discussion about a city, a multi-vocal and multi-faceted forum, which is concerned about all the temporalities of the city and important topics concerning municipal society (Fig. 8). It is perceived as an agent for understanding social processes in the city, as a vehicle of representation and projection of the diverse civic societies of the twenty-first century. This diversity is connected and respected throughout all the resources of the museum: collections, activities, and human resources. A key factor is the participatory culture of work, by which the collective wealth of citizens' experiences and

⁵⁵ By way of concise presentation of innovative city museum projects suggested by the survey respondents, see Mouliou 2015a, 8.

knowledge is endorsed as part and parcel of museum operation. A Latin American voice from Brazil resonates with this European perspective and focuses on the forum-like nature of the city museum, its democratic and open culture of giving to people the right to reflect on their past, to become responsible citizens in the present in order to formulate collaboratively the future of the city. In this approach to civic exploration and construction, the Latin American voice gives predominance to the present moment and to the contemporary challenges of city museums. A definition proposed by a professional working in Cameroon gives an African perspective; it focuses on museum professionalism and the status of the museum institution as a space of well-being and entertainment for the families as well as an institution responsible for creating programmes through which the communities will identify themselves. An insight from USA highlights the importance of the three 'E' of museums as spaces of Exploration, Experience and Enjoyment, giving equal importance to local communities and tourists alike. The Asian voice, reflecting the rapid transformation of cities in China, perceives the city museum more as a public cultural reservoir of memories and objects through which citizens can find a spiritual home for their reminiscences. It acknowledges that city museums can be key cultural landmarks of a city, especially as cities grow so fast and seek their own position within the global tourist industry.

CONCLUDING OBSERVATIONS ABOUT THE MUSEUM INSTITUTION IN THE CONTEMPORARY WORLD

Debates about new visions and missions of city museums resonate with similar debates about the museum institution at large. There are many connecting threads with contemporary examples. There is evidently a growing shift towards re-adjusting the scale, range, identity and centre of gravity of museums. In 2015, the *MuseumID* magazine encouraged, through a public call, the online sharing of thoughts under the rubric *The #FutureMuseum Project: What will museums be like in the future?*⁵⁶ Museum professionals, mostly from the Anglo-American museum stage, expressed their views and today there are around fifty-five of them available online. Most focus on the connecting power of museum objects with people and on the museum identity as storytelling places, as accessible deposits and generators of knowledge and memories, as wondrous spaces for discovery, as agile promoters of intercultural dialogues and exchange of ideas, as catalysts for positive change within society and as civic connectors for expanding relationships and partnerships with communities. Authors stress the need to continue a meaningful investigation into the stories of museum objects and enhance the public's encounter with the material and immaterial richness of museums, representing human endeavours, history, creativity and diverse cultures. They also highlight the importance of encouraging a sense of ownership on the part of visitors, both for the museum environment and the museum collections. They favour the endorsement of participatory and engaging modes of museum practice and highlight the need to develop further the establishment of cooperative networks and synergies between different stakeholders, not only as conceptual theoretical ideals but as *modus operandi* in everyday museum practice. Strong organisational health as well as the happiness and wellbeing of communities are key priorities in connection with the recognition of museums as cultural networks and contributors to the development of more resilient societies. The exploration of transformative experiences offered by the magic of museums is not a novel path to take, but now the investigation of the diverse impact of

⁵⁶ See the project's website, <http://www.museum-id.com/idea-detail.asp?id=283>

museums upon individuals communities and societies becomes more sophisticated. Beyond museums' knowledge resources, the spotlight is also turned towards emotion-driven museum experiences, the enhancement of empathy and bonding within society and the strengthening of relevance of museums to people from all walks of life. Fluidity and flexibility, sustainability and resilience, trust and transparency, democratisation and social empowerment, acceptance of difference, civil rights and social justice protection, activism and resistance, public value, responsiveness and accountability are equally central terms and demands in current museum discourse. Opinions about the potential of museums to become more entrepreneurial and pro-active in re-establishing their institutional profile in order to experiment with new models of management and fund raising are also gaining ground.

The *Trendswatch series* for museums compiled annually since 2012⁵⁷ is also a useful compass to navigate the current agile sea of change for societies and museums. The series has been recording systematically the new elements that come through the membranes of contemporary societies (at least of the Anglo-American which is in the range of its focus) and digests their metabolism within the museum context and practice. Interestingly, many of these identified trends relate also to the systems thinking principles, and primarily to the importance of experimentation, sustainability, information flow, networking, responsiveness, cooperation and sharing, of diversity and community building, of sense and meaning making within a changing natural and social habitat.

On a more institutional formal framework, the Recommendation on the Protection and Promotion of Museums and Collections, their Diversity and their Role in Society,⁵⁸ a very important document for the social and educational impact of museums, was adopted by the 38th session of the General Conference of UNESCO on 17th of November 2015. The Recommendation is based on the premise that museums work in favour of the education of humanity for justice, liberty and peace, helping to build moral and intellectual solidarity among people taking into account the magnitude of socio-economic and political changes that have affected the role and diversity of museums since the adoption of the 1960 Recommendation concerning the Most Effective Means of Rendering Museums Accessible to Everyone. The adoption of UNESCO Recommendation is also a strong drive for a more profound change in ICOM's renowned museum definition, which together with ICOM's Code of Ethics, stands out as the most universally accepted and long-lived manifesto in the museum world. Yet, the last 'great change' in ICOM museum definition's structure and content is dated in 1974, when the wording 'in the service of society and its development' was added.⁵⁹ Since then and up to 2007 when the last minor adjustment was enforced, the definition remains essentially unchanged. In 2015, ICOM initiated a series of actions aiming to rethink the impact and contemporary strength of ICOM's museum definition. These resulted into ICOM's decision in early 2017 to establish a new standing Committee of Museum Definition, Prospects and Potentials (MDPP) with representative members

⁵⁷ The series is authored by Elizabeth Merritt, founding director of the Centre for the Future of Museums/ American Association of Museums.

⁵⁸ As it is stated in UNESCO'S website, the elaboration of this Recommendation "originated from the desire to supplement and extend the application of standards and principles laid down in existing international instruments referring to the place of museums, and to their related roles and responsibilities", <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/museums/recommendation-on-the-protection-and-promotion-of-museums-and-collections/>

⁵⁹ The definition as it stands today: "a museum is a non-profit, permanent institution in the service of society and its development, open to the public, which acquires, conserves, researches, communicates and exhibits the tangible and intangible heritage of humanity and its environment for the purposes of education, study and enjoyment" (ICOM Statutes, adopted by the 22nd General Assembly in Vienna, Austria on August 24th, 2007).

from all continents with a mandate to explore the shared but also the profoundly dissimilar conditions, values and practices of museums in diverse and rapidly changing societies.⁶⁰

It is, thus, possible that the near future will give rise to much more interesting new thinking about museums of all kinds and of museums of cities specifically. The museum of a city is definitely a hybrid museum where ‘difference’ makes the difference in most aspects of its work. The definition proposed through CAMOC’s Survey work by Renée Kistemaker, researcher and former curator in Amsterdam Museum, reflects this quite well. She asserts that ‘a City Museum is a museum *about* the city; *for* the city and *in* the city. The city museum is a multi-disciplinary institution: it can have characteristics of a history museum, an art museum, a regional museum, a community museum, an archaeological museum, an industrial museum. In essence, the City Museum does not exist. It varies, depending on the history of the museum and its collections, the history of the city, and the size of the city’.⁶¹

The Museum of London is currently displaying a congealed block of sewage with a horrid smell from a Victorian sewer in east London (the so-called ‘The Whitechapel fatberg’). It is a telling example to conclude with.⁶² The curator who proposed its acquirement argued that it is an important item for it ‘calls to attention the way we live our lives in a modern city’⁶³ and contemporary collecting choices of city museums for ‘artefacts’ that may be considered historic in 50 years’ time. The Director of the Museum of London welcomed the proposal as it is important for the institution to display ‘genuine curiosities from past and present London ... which raise questions about how we live today and also inspire visitors to consider solutions to the problems of growing metropolises’.⁶⁴ This fatberg is definitely an extraordinary exhibit, a hybrid museum object *par excellence*. In its own unique way as curiosity, it forces us to re-think not only the physical limits of a city-museum compared to the Museum-city itself, but also the city’s and museum’s challenging task to metabolise a world of different social elements and interpret the complexity of urban life in all its facets, layers and expressions.

PROVENANCE OF FIGURES

Figs. 1–8: Photo archive: M. Mouliou

⁶⁰ According to its mandate, the MDPP Committee, when approaching ICOM’s general conference in 2019, will advise the Executive Board and the Advisory Council on museological and epistemological problem areas in the existing museum definition, and make recommendations regarding the potential gains as well as the complication in revising the definition, as a shared, international framework, to reflect and include more current conditions, potentials and priorities for museums” (article 2). For MDPP’s formation, see announcement in <http://icom.museum/the-committees/standing-committees/standing-committee/committee-for-museum-definition-prospects-and-potentials/>

⁶¹ Mouliou 2015a, 27.

⁶² Greenfield 2017, 13 September.

⁶³ Greenfield 2017, 13 September.

⁶⁴ Greenfield 2017, 13 September.

WORKS CITED

- Altayli, A. 2015. "CAMOC: A personal history Part 2." *CAMOCnews* 4: 10–12. (http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/camoc/PDF/Newsletters/CAMOCNews-letter2015_4.pdf)
- Ament, S. 2016. "We are London – the heady story of change at the Museum of London." *CAMOCnews* 1: 1–4. (http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/camoc/PDF/Newsletters/CAMOCNL_No._1_-_2016_-_January_r.pdf)
- Anon. 2017, 23 August. "New museum in Berlin sparks controversy." *Sky News*. (<http://www.skynews.com.au/news/world/world/2017/08/23/new-museum-in-berlin-sparks-controversy.html>)
- Anon. 2017, 3 April. "Museum of London to launch new exhibition challenging the future of urban living." *Design/curial*. (<http://www.designcurial.com/news/museum-of-london-to-launch-new-exhibition-5777455/>)
- Bell, D.A, and A. de-Shalit. 2011. *The Spirit of Cities. Why the Identity of a City Matters in a Global Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Broackes, V., and G. Marsh. 2016. "Curators' Preface." In *You Say You Want a Revolution? Records and Rebels 1966–1970*, edited by V. Broackes, and G. Marsh, 12–14. London: V&A Publishing.
- Capra, F. 2002. *The Hidden Connections. A Science for Sustainable Living*. London: Flamingo.
- Capra, F., and P.L. Luisi. 2014. *The Systems View of Life: A Unifying Vision*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Choy, Y. 2017, 2 August. "Lisbon rising: a global art hub emerges from crisis." *Wallpaper*. (<https://www.wallpaper.com/art/lisbon-rising-a-global-art-hub-emerges-from-crisis#EdO0y-kIQUG5FBdD7.01>)
- Cotton Dana, J. *The New Museum: A Plan for a New Museum*. The University of California: Elm Tree Press.
- Dexter Lord, G., and N. Blankenberg. 2015. *Cities, Museums and Soft Power*. Washington: The AAM Press.
- Eagleton, T. 2015, 16 October. "Utopias, past and present: why Thomas More remains astonishingly radical". *The Guardian* (<https://www.theguardian.com/books/2015/oct/16/utopias-past-present-thomas-more-terry-eagleton>)
- Florida, R. 2008. *Who's Your City?* New York: Basic Books.
- Gadanhó, P. 2017. "MAAT, a New Museum in Lisbon. Urban Impact & Critical Positions." *CAMOC Review* 2: 6–9 (http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/camoc/CAMOC-REVIEW_No._2_2017_-_FV_1_01.pdf)
- Gee, J.P. 1999. *An Introduction to Discourse Analysis. Theory and Method*. London: Routledge.
- Glaeser, E. 2011. *Triumph of the City. How Our Greatest Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier, and Happier*. New York: The Penguin Press.
- Greenfield, P. 2017, 13 September. "Fatberg blocking London sewer could become museum exhibit." *The Guardian*. (https://www.theguardian.com/culture/2017/sep/13/fatberg-blocking-london-sewer-could-become-museum-exhibit?CMP=Share_iOSApp_Other)
- Harvey, D. 2012. *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London: Verso
- Insch, A. 2011. "Branding the city as an attractive place to live." In *City Branding. Theory and Case*, edited by K. Dinnie, 8–14. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Jones, I. 2015. "CAMOC: A personal history of the early years." *CAMOCnews* 3: 11–13. (http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/camoc/PDF/Newsletters/CAMOC-Newsletter2015_3_Corrected8.15.2015.pdf)
- Lefebvre, H. 1968. *Le Droit à la Ville*. Paris: Anthropos.
- Manzini, E. 2015. *Design, When Everybody Designs: An Introduction to Design for Social Innovation*. Cambridge Massachusetts: The MIT Press.
- Montgomery, C. 2013. *Happy City: Transforming Our Lives Through Urban Design*. London: Penguin Books.
- Mouliou, M. 2015a. "Defining Museums of Cities in the 21st Century. Work in progress." *CAMOCnews* 3: 24–29. (http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/camoc/PDF/Newsletters/CAMOCNewsletter2015_3_Corrected8.15.2015.pdf)
- Mouliou, M. 2015b. "Moscow Workshop: 'Redefining the city museum in the 21st century.'" *CAMOCnews* 4: 30–32. (http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/camoc/PDF/Newsletters/CAMOCNews-letter2015_4.pdf)
- Mouliou, M., G. Joseph Leme, and N. van Dijk. 2017. "Museums, Migrants and Social Innovation in the Cities: A (P)Review to the Project Migration:Cities / (im)migration and arrival cities." *CAMOC Review* 1: 40–49. (http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/)

- [minisites/camoc/PDF/Newsletters/CAMOC-REVIEWNo.1-Apr2017FR3.pdf](#))
- Runciman, D. 2012, 3 February. "Together. The Rituals, Pleasures and Politics of Co-operation by Richard Sennett- review". *The Guardian*. (<https://www.theguardian.com/books/2012/feb/03/together-politics-cooperation-richard-sennett-review>)
- Sennett, R. 2006. "The Open City." *Urban Age*. (http://downloads.lsecities.net/0_downloads/Berlin_Richard_Sennett_2006-The_Open_City.pdf)
- Sennett, R. 2012. *Together. The Rituals, Pleasures and Politics of Cooperation*. New Haven & London: Yale University Press.
- Thorpe, H. 2017, 19 April. "Paradigm shift: the MAAT's inaugural exhibition debates a new world order." *Wallpaper*. (<https://www.wallpaper.com/architecture/paradigm-shift-utopia-dystopia-maat-exhibition-lisbon-portugal>)
- van Dijk, N. 2015. "Small Scale Projects, Large Scale Impact." In *Museums in Motion, Symposium Proceedings, 3 and 4 July 2015*, edited by S. Alifragkis, G. Papakonstantinou, and Ch. Papasasantou, 33–37. Volos: DEMUCIV / University of Thessaly.

Στα ίχνη των κλεμμένων ελληνικών αρχαιοτήτων από τις κατοχικές δυνάμεις (1940–1945)

Η συμβολή του Σπύρου Μαρινάτου*

Ελένη Μαντζουράνη

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
emantzou@arch.uoa.gr

ABSTRACT

Tracing the stolen Greek antiquities by the German occupation forces (1940–1945): the contribution of Spyros Marinatos

After a short introduction referring to the most significant characteristics of the late Professor Spyros Marinatos's personality as an excavator, an academic and in general as a public persona of his times, this paper deals with his contribution to the repatriation of Greek antiquities to their homeland. The antiquities under discussion were stolen from Crete by the German occupation forces during the 2nd World War. The paper is mainly based on documents kept in the Archives of the Greek Ministry of Culture, namely The Directorate of the National Archive of Monuments. These documents include the correspondence between various public services, regarding, among other matters, the preparation of Spyros Marinatos's trip to Austria, Italy and Germany, as well as catalogues of the stolen and repatriated antiquities. The whole undertaking, which was adventurous, highlights his persistence and devotion to duty and his country as well as his love for archaeology.

Ο Σπυρίδων Μαρινάτος γεννήθηκε στις 17 Απριλίου 1901 στο χωριό Κοντογεννάδα κοντά στο Ληξούρι της Κεφαλονιάς. Ήταν πάντα πολύ περήφανος για τον τόπο καταγωγής του. Ήταν παιδί ταπεινής οικογένειας. Τελείωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στην Κεφαλονιά και μετά ήρθε στην Αθήνα για σπουδές. Έλαβε το πρώτο πτυχίο του το 1921 από την Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και κατόπιν ως υπότροφος του Ιδρύματος Humboldt συνέχισε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στα Πανεπιστήμια της Γερμανίας Berlin και Halle από το 1927 έως το 1929. Είχε την τύχη να συναντήσει και να μελετήσει υπό την εποπτεία σημαντικών προσωπικοτήτων των γραμμάτων της εποχής του και όχι μόνο, όπως των Καθηγητών της Κλασικής Φιλολογίας και Αρχαιολογίας Wilamowitz, Karo, Rodenwaldt και άλλων.

* Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στο Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, για την παραχώρηση του αρχαιακού υλικού και πιο συγκεκριμένα, στην παλιά μου φοιτήτρια, Αρχαιολόγο κ. Στέβη Μασουρίδου, για την βοήθεια που μου παρείχε στην διάρκεια της μελέτης μου. Όλο το αρχαιακό υλικό, το οποίο χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα μελέτη, προέρχεται από το προαναφερθέν αρχείο.

Θεωρώ ότι η παραμονή του στην Γερμανία πρέπει να είχε μεγάλη επίδραση στην διαμόρφωση της επιστημονικής σκέψης του, της αντίληψής του για τον πολιτισμό, την τέχνη, την αισθητική και τις κοινωνικές αξίες και κατ' επέκτασιν στην συμπεριφορά του ως πολίτη και την δράση του ως αρχαιολόγου πεδίου και αργότερα ως ακαδημαϊκού.

Η καριέρα του στην Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία άρχισε το 1924 σε θέση Επιμελητή στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Το 1925 διορίσθηκε Έφορος στην Κρήτη. Εκείνα τα χρόνια η Κρήτη ήταν διαιρεμένη σε δύο μεγάλες αρχαιολογικές Περιφέρειες: η μία έλεγχε την ευρύτερη περιοχή του Ηρακλείου και το εκεί Αρχαιολογικό Μουσείο και η δεύτερη τις υπόλοιπες περιοχές του νησιού. Διευθυντής και των δύο περιφερειών ήταν τότε ο σπουδαίος αρχαιολόγος Στέφανος Ξανθουδίδης, ο οποίος ανέθεσε στον νεαρό αρχαιολόγο την δεύτερη περιφέρεια. Με τον αιφνίδιο θάνατο του Ξανθουδίδα το 1929 ο Μαρινάτος επιστρέφει από την Γερμανία, στην οποία είχε μεταβεί με εκπαιδευτική άδεια το 1927 και αναλαμβάνει πλέον τα καθήκοντά του ως Έφορος Κρήτης (και των δύο Περιφερειών) και του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου. Από το 1929 έως το 1938 διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο σε όλες τις αρχαιολογικές δραστηριότητες και τα μεγάλα αρχαιολογικά έργα στην Κρήτη. Αποχώρησε από την Κρήτη το 1938, όταν διορίσθηκε Διευθυντής Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων στην Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία στην Αθήνα. Κατά την διάρκεια της περίπου δεκαετούς θητείας του στην Κρήτη υπήρξε ένας αφοσιωμένος αρχαιολόγος, ένας αυστηρός και πειθαρχημένος αλλά δίκαιος δημόσιος υπάλληλος, ένας ενεργός πολίτης, ο οποίος συμμετείχε σε κάθε έκφανση της κοινωνικής, πολιτιστικής και επιστημονικής ζωής του νησιού και όχι μόνο. Ανέσκαψε σημαντικότερες αρχαιολογικές θέσεις όπως η Αμνισός, το Βαθύπετρο, ο Σκλαβόκαμπος, τα σπήλαια της Ευλειθυείας και του Αρκαλοχωρίου, οι θολωτοί τάφοι στο Κράσι και στη Βορού, η Δρήρος και άλλες. Οι ανασκαφές του Μαρινάτου στην Κρήτη ήταν καθοριστικές για την συγκρότηση της Μινωικής Αρχαιολογίας ως διακριτού αρχαιολογικού γνωστικού αντικείμενου. Ωστόσο, η δράση του επεκτάθηκε και σε άλλους τομείς και επίπεδα, όπως π.χ. στην αναδιοργάνωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και του Μουσείου Ηρακλείου, στην προστασία και ανάδειξη των μνημείων του νησιού όλων των εποχών, στην ανηλεή καταδίωξη που εξαπέλυσε εναντίον των αρχαιοκαπήλων, στην δημιουργία τοπικών αρχαιολογικών συλλογών που στεγάζονταν στα σχολεία των επαρχιακών πόλεων και οι οποίες πολύ αργότερα αποτέλεσαν τα επαρχιακά αρχαιολογικά μουσεία της νήσου. Τεράστια ήταν και η συμβολή του στην ανέγερση του τότε νέου μουσείου στο Ηράκλειο. Παράλληλα, ο Μαρινάτος ήταν τακτικότερος αρθρογράφος στον κρητικό και αθηναϊκό τύπο. Τα άρθρα του αφορούσαν σε ζητήματα ιστορικά, αρχαιολογικά, πολιτισμικά, εκπαιδευτικά, οικολογικά και κοινωνικοπολιτικά και αποκαλύπτουν το ευρύτατο φάσμα των γνώσεών του όχι μόνο για την Μινωική Αρχαιολογία αλλά για την Κλασική Αρχαιότητα, τους Ρωμαϊκούς Χρόνους, τους Ανατολικούς Πολιτισμούς καθώς επίσης και τον προβληματισμό και τις αγωνίες του για την πορεία της χώρας. Ασχολήθηκε επίσης με θέματα της σύγχρονης ιστορίας. Η αντίληψή του διακρινόταν από κριτική διάθεση και στοχασμό, καινοτόμο σκέψη και προωθημένες για την εποχή του προσεγγίσεις και προτάσεις. Συχνότατα συγκρούσθηκε με την γραφειοκρατία των κρατικών υπηρεσιών στην βάση επιχειρημάτων, ήρθε σε αντίθεση με πολύ σπουδαίες προσωπικότητες όπως π.χ. ο Arthur Evans, όταν υπερασπιζόταν την απαρέγκλιτη εφαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας ως έντιμος και συνεπής κρατικός λειτουργός, χωρίς ποτέ να υπολογίζει το προσωπικό κόστος. Επίσης, διαχειρίσθηκε πάντα το δημόσιο χρήμα με απόλυτη διαφάνεια.

Ο Μαρινάτος ως γνήσιος Κεφαλονίτης αγαπούσε πολύ την μουσική. Μάλιστα ο ίδιος έπαιζε βιολί. Επίσης, ήταν μανιώδης κυνηγός, ικανότατος στην σκοποβολή, λάτρης της ταχύτητας (ως νέος αρχαιολόγος στην Κρήτη κυκλοφορούσε με μεγάλου κυβισμού μοτοσυκλέτα), σοβαρός ερασιτέχνης αστρονόμος κ.ά. Ήταν εν τέλει ένα άτομο χαρισματικό αλλά και με εκρηκτικό χαρακτήρα.

Το έτος 1939 υπήρξε έτος σταθμός στην ζωή και στην σταδιοδρομία του ως αρχαιολόγου. Δημοσίευσε στο έγκριτο αρχαιολογικό περιοδικό *Antiquity* ένα άρθρο με τίτλο “The volcanic destruction of Minoan Crete”, στο οποίο για πρώτη φορά παρουσίασε και ανέλυσε την θεωρία του, βάσει της οποίας ο Μινωικός πολιτισμός καταστράφηκε από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Η θεωρία του υπέστη αυστηρότατη κριτική διεθνώς, αλλά εκείνος επέμενε στην ορθότητά της με επιπλέον μελέτες του στις επόμενες δεκαετίες, το 1953, το 1962 και 1964, έως ότου το 1967 με τις ανασκαφές του στην θέση Ακρωτήρι της Θήρας έφερε στο φως ίσως την σημαντικότερη προϊστορική θέση του Αιγαίου και απέδειξε την ορθότητα των απόψεών του. Τον ίδιο χρόνο στις 10 Μαρτίου 1939 εκλέγεται Καθηγητής «τῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Ἐθνολογίας τῶν Λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν προϊστορικῶν Λαῶν τῆς Μεσογείου» (αυτός ήταν ο πλήρης επίσημος τίτλος της ακαδημαϊκής θέσης) στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Δίδαξε γενιές αρχαιολόγων έως και το έτος 1968, όταν συνταξιοδοτήθηκε.

Ο Μαρινάτος είχε –και ακόμη έχει– για πολλούς συνδέσει το όνομά του με τα δύο μακροβιότερα στρατιωτικά καθεστώτα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, του 1936 και του 1967. Το 1938 υπό το καθεστώς Μεταξά διορίστηκε, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ως Διευθυντής Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων, υπηρεσία που υπαγόταν τότε στο Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας. Το Απριλιανό καθεστώς, σχεδόν τριάντα χρόνια μετά, του προσέφερε μια αντίστοιχη θέση, αυτήν του Γενικού Επιθεωρητή Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού. Τα δύο αυτά γεγονότα οδήγησαν πολλούς να του ασκήσουν σφοδρότατη κριτική και συχνά να εκφράσουν βαρύτατες και αφοριστικές κατηγορίες εναντίον του. Όποιος επιχειρήσει να γράψει για τον Μαρινάτο οφείλει να αντιμετωπίσει την αντιφατική φύση του δυναμικού χαρακτήρα και της ιδιοπροσωπίας του. Ένα παράδειγμα των αντιφάσεων του είναι ότι υπήρξε αντιβασιλικός αλλά και ταυτόχρονα και αντικομμουνιστής, συντηρητικός αλλά και με προοδευτικές ιδέες και θέσεις, όπως αναδεικνύεται με σαφήνεια μέσα από το επιστημονικό έργο και την κοινωνική παρουσία του. Τις πεποιθήσεις αυτές υπερασπίστηκε με σθένος και ειλικρίνεια σε όλη την διάρκεια της ζωής του. Πολλοί τον λάτρεψαν και άλλοι τόσοι τον αναθεμάτισαν.

Ο Μαρινάτος ανήκε σε μια γενιά διανοουμένων δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίοι είχαν ως βασική κινητήρια δύναμη των πράξεών τους το έντονο αίσθημα καθήκοντος και αποστολής για το καλό της πατρίδας. Προσπάθησαν να αλλάξουν την διοικητική δομή της Ελλάδας, μιας φτωχής και αδύναμης τότε χώρας. Πάλεψαν να εδραιώσουν καινοτόμες ιδέες και προοδευτικές πρακτικές εντός των ορίων της επαγγελματικού τους χώρου. Όπως και άλλες προσωπικότητες της εποχής του υπήρξε ως μέλος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και ως ακαδημαϊκός δάσκαλος πάντα θεσμικός.

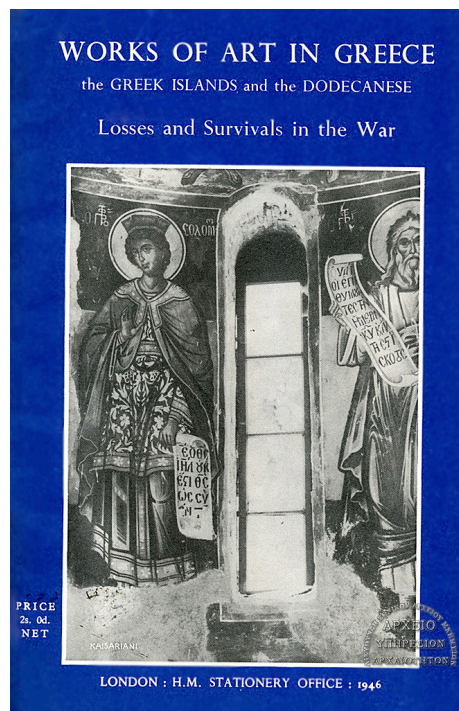
Τον Απρίλιο του 1939, πριν ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος απλώσει το ζοφερό σκοτάδι του στην Ευρώπη, ο Μαρινάτος ταξίδεψε στις Ηνωμένες Πολιτείες και έδωσε σειρά διαλέξεων στα καλύτερα πανεπιστήμια της χώρας. Η υποδοχή που του επιφύλαξαν εκεί ήταν λαμπρή. Επέστρεψε στην πατρίδα τον Σεπτέμβριο του 1939.¹ Μετά την κατάρρευση του μετώπου στην Αλβανία, στη διάρκεια της Κατοχής, ο Μαρινάτος εξακολούθησε το διδακτικό έργο του στο πανεπιστήμιο παρά τις δυσχερέστερες συνθήκες. Αμέσως μετά το πέρας του πολέμου η Διεύθυνση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (τότε ήταν μία από τις μεγάλες υπηρεσίες του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας) ανέλαβε να καταρτίσει ένα κατάλογο με τις ζημίες που υπέστησαν οι αρχαιότητες από τις τρεις δυνάμεις κατοχής, τους Ιταλούς, τους Γερμανούς και τους

¹ Πληροφορίες για τα βιογραφικά στοιχεία, το επιστημονικό και αρχαιολογικό έργο, καθώς και προσεγγίσεις και κρίσεις για τις κοινωνικοπολιτικές απόψεις, θέσεις και δράσεις του Σπυρίδωνα Μαρινάτου περιλαμβάνονται σε σειρά άρθρων στον συλλογικό τόμο Μαντζουράνη και Μαρινάτου 2014.

Βουλγάρους. Οι τελευταίοι είχαν αναπτύξει έντονη δράση κυρίως στην βόρεια Ελλάδα. Στο Κιβ. 586Δ, ΣΤ [1944–1956] Περί Υπεξαιρέσεως υπό των Στρατευμάτων Κατοχής και αλληλογραφία με το Υπουργείο Εξωτερικών, υπάρχει έγγραφο με Αρ. Πρωτ. 23537 της 28ης Φεβρουαρίου 1946 με μακροσκελή αναφορά της Επιτροπής Αρχαιολόγων για τις κλαπίδες αρχαιοτήτες από τους Γερμανούς, Ιταλούς και Βουλγάρους.² Ο κατάλογος αυτός δημοσιεύθηκε στο Εθνικό Τυπογραφείο το 1946.³ Παράλληλα, πάλι το ίδιο έτος εκδίδεται στην αγγλική γλώσσα σχετική έκθεση (British Committee 1946, *Works of Art in Greece*).

Μεταξύ των αρχαιοτήτων που αναφέρονταν στον κατάλογο της Διεύθυνσης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ήταν και μεγάλος αριθμός που είχαν κλαπεί το 1941 από το Στρωματογραφικό Μουσείο της Κνωσού και την βίλλα Αριάδνη στην Κνωσό από τον Αυστριακό στρατηγό Julius Ringel, ο οποίος είχε σταθμεύσει εκεί. Ο Ringel καταγόταν από το Graz της Αυστρίας. Φαίνεται ότι η επιλογή των αρχαιοτήτων που θα αποστέλλονταν στο εξωτερικό είχε πραγματοποιηθεί με την βοήθεια και συνεργασία του Αυστριακού αρχαιολόγου A. Shorgendorfer, ο οποίος την εποχή εκείνη υπηρετούσε στον γερμανικό στρατό. Σύμφωνα με τον κατάλογο του Υπουργείου, πολλά αρχαία αντικείμενα μινωικά (της Εποχής του Χαλκού), αλλά και της Κλασικής, Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής Εποχής εκλάπησαν. Επρόκειτο για αγγεία από πηλό, ορείχαλκο και λίθο, μεταλλικά ξίφη, πήλινα ειδώλια, μαρμάρινα αγάλματα και άλλα. Η κλοπή επιβεβαιώθηκε από τους αρχαιολόγους Hans Ulrich von Schonebeck και Wilhelm Kraiker, οι οποίοι υποσχέθηκαν στον τότε Διευθυντή Αρχαιοτήτων της Ελλάδας Αντώνη Κεραμόπουλλο ότι οι αρχαιοτήτες θα επιστραφούν. Αλλά εις μάτην.

Η ιστορία της αποστολής του Μαρινάτου για τον επαναπατρισμό των αρχαιοτήτων αρχίζει τον Μάρτιο 1947 με βάση επίσημο έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας το οποίο απευθύνεται στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (Παράρτημα 1).⁴ Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό ζητείται αρχαιολόγος, ο οποίος να ομιλεί την Αγγλική και Γερμανική γλώσσα, ώστε να εντοπίσει τις κλαπίδες αρχαιοτήτες και να αποδείξει τον τόπο προέλευσής τους. Υπήρχαν επίσης πληροφορίες ότι πολλές ελληνικές αρχαιοτήτες βρίσκονταν σε ιδιωτικές συλλογές και ήταν εφικτό να απαιτηθεί η επιστροφή τους στην Ελλάδα. Το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας προτείνει τον Μαρινάτο που ήταν και Καθηγητής στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Μπορεί να ισχυρισθεί κάποιος ότι εθεωρείτο ο Εθνικός Αρχαιολόγος της Ελλάδας εκείνη την εποχή. Ο διορισμός του εγκρίθηκε αμέσως από το Υπουργικό Συμβούλιο και άρχισαν οι σχετικές διαδικασίες.

² Πετράκος 1994. Στον τόμο αυτό, στις σελίδες 163–4, γίνεται σύντομη αναφορά για τις καταστροφές που επέφεραν οι Βούλγαροι στις περιοχές της Ελλάδος που κατείχαν (Αμφίπολη, Φιλίππους, Σαμοθράκη, Θάσο, Μουσείο Καβάλας κ.ά.).

³ Διεύθυνσις Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων 1946.

⁴ Έγγραφο της 27ης Μαρτίου 1947. Το έγγραφο βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων του Υπουργείου Πολιτισμού (εφεξής ΙΑΑΑ), στο Κιβ. 586Δ ΣΤ 1944–1956, Φάκελλος Αναζητήσεως Αρχαίων Εξωτερικού, Μετάβασις Καθηγ. κ. Μαρινάτου [1946–1955].

Αρχικά ο Μαρινάτος ήταν επιφυλακτικός και προβληματισμένος για την αποστολή του αυτή. Σε γράμμα προς την γυναίκα του με ημερομηνία 8 Αυγούστου 1947 γράφει: «... Τὰ τῆς Γερμανίας τώρα. Στὸ ὑπουργεῖον ἔφθασε ἔγγραφον ἐκ Βερολίνου ποὺ περιμένει "ἀνυπομόνως" τὴν ἄφιξιν τοῦ κ. Μαρινάτου. Συγχρόνως μοῦ παρεδόθη καὶ φάκελος, ποὺ δυστυχῶς βεβαιοῦται ἐξ αὐτοῦ ὅτι θὰ ἔχω νὰ κάμω καὶ μὲ τὰς Ρωσικὰς ἀρχὰς κατοχῆς. Τὸ ἔγγραφόν των εἶναι σκαιότατον (τὶ τοῦτου φυσικώτερον!) καὶ ὁ σχετικὸς συνταγματάρχης ποὺ τὸ ὑπογράφει, πιθανῶς πρῶην ἐκφορτωτῆς τοῦ Βόλγα, ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ στοιχεῖα μας εἶναι ἀνεπαρκῆ γιὰ νὰ ἀποδόσουν κάποιο ἄγαλμα, διότι, λέγει, δὲν φέρει ὄνομα. Ἐσκέφθην νὰ τὸ βαπτίσω ἐγὼ "Μακεδονία" καὶ νὰ ζητήσω τὴν ἄμεσον ἀποκατάστασίν του. Καταλαβαίνεις τὶ θὰ μὲ περιμένῃ. Εἶπα ὅτι δὲν εἶναι πλέον καιρὸς νὰ πάω, ἀλλ' αὐτοὶ ἀντιτείνουν. Θὰ κάμω γραπτὴν ἀναφορὰν...».⁵ Στὸ ἀπόσπασμα αὐτό, διακρίνεται καὶ ὁ προβληματισμὸς του γιὰ τὸ ταξίδι ἀλλὰ εἶναι καὶ ευδιάκριτες οἱ πολιτικὲς πεποιθήσεις του Μαρινάτου.

Στο μεταξύ ἡ προετοιμασία του ταξιδιοῦ ἔχει ἤδη ἀρχίσει. Στὸ ΙΑΑΑ υπάρχουν οκτῶ (8) ἔγγραφα με τὴν ἀλληλογραφία μεταξύ υπηρεσιακῶν παραγόντων του Υπουργείου Ὀρησκευμάτων καὶ Εθνικῆς Παιδείας καὶ του Υπουργείου Εξωτερικῶν, χρονολογούμενα μεταξύ Αυγούστου 1947 καὶ Σεπτεμβρίου 1948, τα οποία ἀναφέρονται στὴν ἐγκριση τῆς διάρκειας του ταξιδιοῦ του Μαρινάτου στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Αυστρία (ἓνας μῆνας καὶ 14 ἡμέρες) καθὼς καὶ στο κόστος (10.500.000 δραχμές) (Παράρτημα 2).⁶

Σε ἐπιστολή του πρὸς τὸ Υπουργεῖο Ὀρησκευμάτων καὶ Εθνικῆς Παιδείας με ημερομηνία 6 Αυγούστου 1947 ὁ Μαρινάτος κρίνει ὅτι ὁ ἓνας μῆνας παραμονῆς του στο ἐξωτερικὸ ἐπαρκεῖ ὥστε «νὰ κατατοπισθεῖ διὰ τὴν φύσιν τῶν ἀνακαλυπτομένων ἐκεῖ κλοπιμαίων».⁷ Βεβαίως ὁ σκοπὸς του ἦταν νὰ ἐπανέλθῃ στο ἐξωτερικὸ γιὰ περαιτέρω ἐρευνες. Τὸ χρονικὸ διάστημα του ἐνὸς μηνὸς ἦταν ἡ εἰσήγησή του στο ἀρχικὸ στάδιο των συζητήσεων γιὰ τὸ ταξίδι του. Μάλιστα, ἀρχικὰ ἀποφασίστηκε τετράμηνη παραμονή του στο ἐξωτερικὸ.⁸ Μετὰ τὴν εἰσήγησή του ὁμως στο Υπουργεῖο αὐτὴ περιορίσθηκε σὲ ἓνα μῆνα.

Τὴν 25ῃ Οκτωβρίου 1947 ἐγκρίνεται ἡ ἐκδοση υπηρεσιακοῦ διαβατηρίου στὸν Μαρινάτο καὶ τὰ χρήματα γιὰ τὸ ταξίδι. Τὸ Γενικὸ Επιτελεῖο Στρατοῦ ἀπονέμει στὸν καθηγητὴ τὸν βαθμὸ του ταγματάρχη του ἐλληνικοῦ στρατοῦ, ἀπαραίτητο στοιχεῖο ἐφόσον ἐπρόκειτο νὰ ἐπισκεφθεῖ στρατοκρατούμενες περιοχές.⁹ Ενδιαφέρον ἔχουν οἱ ἐπιστολές του Μαρινάτου πρὸς τὸ Υπουργεῖο Ὀρησκευμάτων καὶ Εθνικῆς Παιδείας, ἡ πρώτη με ημερομηνία 26 Φεβρουαρίου 1948 καὶ ἡ δεύτερη 4 Μαρτίου 1948 στὶς οποίες ζητεῖ ἀφενὸς νὰ του ἀπονεμηθεῖ ὁ βαθμὸς του ἀντισυνταγματάρχη διότι ἔτσι θὰ εἶχε μεγαλύτερο κύρος καὶ διαπραγματευτικὴ ἰσχύ με τοὺς φορεῖς με τοὺς οποίους θὰ ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ καὶ αφετέρου νὰ παραταθεῖ ἓνα ἐπιπλέον μῆνα ἡ παραμονή του στο ἐξωτερικὸ (Παράρτημα 3).¹⁰ Ὅπως ἐξηγοῦσε σὲ προηγούμενη ἐπι-

⁵ Ἡ ἐπιστολή αὐτὴ βρίσκεται στο προσωπικὸ ἀρχεῖο τῆς κ. Ναννῶς Μαρινάτου, τὴν οποία εὐχαριστῶ γιὰ τὴν παραχώρηση.

⁶ ΙΑΑΑ, Κιβ. 486Δ ΣΤ [1944–1956] Φάκελλος Ἀναζητήσεως Ἀρχαίων Εξωτερικοῦ. Μετάβασις Καθηγ. κ. Μαρινάτου [1946–1955] καὶ Ἐγγραφο χωρὶς Ἀρ. Πρωτ., τῆς 5ῃς Μαΐου 1948 στο ΙΑΑΑ, Κιβ. 586, Φάκελλος Α, Εξασφάλιση Ἀρχαίων [1940–1964], Περὶ διαρπαγείων ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τοῦ στρατοῦ κατοχῆς [1946–1949], τοῦ Διευθυντῆ Ἀρχαιοτήτων Α. Κεραμόπουλλου πρὸς τὴν Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος ἀναφορικὰ με τὸ συνάλλαγμα.

⁷ Ἡ ἐπιστολή αὐτὴ, χωρὶς ἀριθμὸ πρωτοκόλλου, ὑπάρχει στο: ΙΑΑΑ, Κιβ. 586, Φάκελλος ΣΤ, 19. Εξασφάλιση Ἀρχαίων [1944–1956].

⁸ ΙΑΑΑ, ἔγγραφο τῆς 8ῃς Αυγούστου 1947, με Ἀρ. Πρωτ. 65482/1931, τοῦ ὑπουργοῦ Οικονομικῶν ἀναφέρει ὅτι τελικῶς, ἡ παραμονή του Μαρινάτου δὲν θὰ εἶναι τετράμηνη, ὅπως εἶχε ἀρχικὰ προταθεῖ, ἀλλὰ με διάρκεια ἐνὸς μηνός.

⁹ ΙΑΑΑ, ἔγγραφο τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας, Α. Παπαδήμου, πρὸς τὸ Γενικὸ Επιτελεῖο Στρατοῦ, τῆς 7ῃς Ἰουλίου 1947, με ἀριθμὸ πρωτοκόλλου 55748/1550, με τὸ ὁποῖο ζητεῖται ἡ ἀπονομὴ βαθμοῦ ἀξιωματικοῦ «τῆς ἀντιστοιχίας πρὸς καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου».

¹⁰ ΙΑΑΑ, ἔγγραφο με Ἀρ. Πρωτ. 18051, τῆς 4ῃς Μαρτίου 1948, Κιβ. 586, Φάκελλος Α, Εξασφάλιση Ἀρχαίων

στολή του της 26ης Φεβρουαρίου 1948, ο ένας μήνας θα αρκούσε μόνο για την εκτέλεση των διατυπώσεων «μετά τῶν ἡμετέρων καὶ τῶν συμμαχικῶν ἀρχῶν». Επίσης, σημειώνει ότι τα χρήματα που είχαν εγκριθεί δεν επαρκούν, ότι πρέπει να είναι σε δολλάρια και όχι σε λίρες «διότι ταῦτα ἔχουσιν αἰσθητῶς ἀνωτέραν ἀγοραστικὴν ἀξίαν». Παρά το αίτημα και, ουσιαστικά, την μεσολάβηση του υπουργού Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας Α. Παπαδήμου προς το Γενικό Επιτελείο Στρατού, ο βαθμός του αντισυνταγματάρχη δεν του απενεμήθη ποτέ (Παράρτημα 4).¹¹

Στις 16 Μαΐου 1948 ο ταγματάρχης Σπυρίδων Μαρινάτος αναχωρεί αεροπορικώς από την Αθήνα όχι όμως για το Βερολίνο αλλά για την Ρώμη. Στο αεροδρόμιο τον συνόδεψε ο μαθητής του αείμνηστος Καθηγητής Σπύρος Ιακωβίδης. Ας σημειωθεί εδώ ότι το 1947 η Ιταλία παραχώρησε στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα. Το 1940, όταν τα Δωδεκάνησα ήταν ακόμη υπό Ιταλική κατοχή και η Ιταλία ο σημαντικότερος σύμμαχος της ναζιστικής Γερμανίας, μεγάλος αριθμός αρχαιοτήτων είχε μεταφερθεί από την Ρόδο στην Ρώμη για μία έκθεση. Εν τω μεταξύ ξέσπασε ο πόλεμος και οι αρχαιότητες παρέμειναν στην Ιταλία. Η αποστολή του Μαρινάτου περιελάμβανε και τον επαναπατρισμό αυτών των αρχαιοτήτων. Τελικά οι αρχαιότητες αυτές επέστρεψαν στον Πειραιά με πλοίο τον Αύγουστο του 1948.

Το ταξίδι του Μαρινάτου από την Ρώμη στο Βερολίνο, όπως σειρά εγγράφων αποκαλύπτουν, δεν κατέστη δυνατό να πραγματοποιηθεί διότι οι Αμερικανοί δεν του έδωσαν την σχετική άδεια να επισκεφθεί την αμερικανική ζώνη και οι Βρετανοί του επέτρεψαν να επισκεφθεί την δική τους αλλά μόνο για δύο εβδομάδες.¹² Το χρονικό διάστημα των δύο εβδομάδων κρίθηκε ανεπαρκές από το ελληνικό Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, ώστε ο καθηγητής να μπορέσει να φέρει σε πέρας την αποστολή του. Η ελληνική πλευρά μάλιστα επισημαίνει ότι θα χρειάζονταν τουλάχιστον τέσσερις μήνες και η ανάλογη πίστωση από το ελληνικό δημόσιο (Παράρτημα 5).¹³

Εφόσον η άδεια από τις αμερικανικές και βρετανικές αρχές για την μετάβαση του Μαρινάτου στο Βερολίνο καθυστέρούσε περίεργα, όπως αποδεικνύουν τα αμέσως παραπάνω έγγραφα, ο Μαρινάτος τον Ιούλιο του 1948 ταξίδεψε από την Ιταλία στην Αυστρία και συγκεκριμένα στο Graz. Στόχος της επίσκεψής του στο Graz ήταν η αναζήτηση των αρχαιοτήτων που είχαν κλαπεί από την Κρήτη και πιο συγκεκριμένα από το Στρωματογραφικό Μουσείο και την Βίλλα Αριάδνη στην Κνωσό. Πρώτα επισκέφθηκε την έπαυλη του Ringel στο Graz, αλλά δυστυχώς δεν τον βρήκε εκεί. Κρυβόταν διότι οι Βρετανοί τον αναζητούσαν για να τον δικάσουν και να τον παραδώσουν στην Ελλάδα ως εγκληματία πολέμου. Δυστυχώς, η έπαυλή του είχε νωρίτερα καταληφθεί από τις σοβιετικές στρατιωτικές δυνάμεις και οι αρχαιότητες είχαν εξαφανισθεί. Παρά την μεγάλη του απογοήτευση ο καθηγητής δεν εγκατέλειψε την προσπάθεια. Μετά από διάφορες ενέργειες κατόρθωσε να εντοπίσει ένα σημαντικό αριθμό αρχαίων αντικειμένων προερχομένων από την Κρήτη στο Μουσείο του Graz και στο Μουσείο Joanneum (Παράρτημα 6).¹⁴

[1940–1964], Περί διαρπαγείων αρχαιοτήτων υπό του στρατού κατοχής [1946–1949], του Μαρινάτου προς τον υπουργό Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας Α. Παπαδήμο.

¹¹ ΙΑΑΑ, έγγραφο με Αρ. Πρωτ. 18051/575, της 11ης Μαρτίου 1948, Κιβ. 586, Φάκελλος Α, Εξασφάλιση Αρχαίων [1940–1964], Περί διαρπαγείων αρχαιοτήτων υπό του στρατού κατοχής [1946–1949], από τον υπουργό Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας Α. Παπαδήμο προς το Γενικό Επιτελείο Στρατού.

¹² ΙΑΑΑ, Κιβ. 586Δ ΣΤ 1944–1956 Φάκελλος Αναζητήσεως Αρχαίων Εξωτερικού. Μετάβασις Καθηγ. κ. Μαρινάτου [1946–1955], Έγγραφο με Αρ. Πρωτ. 44628 της 6ης Αυγούστου 1948.

¹³ ΙΑΑΑ, έγγραφο με Αρ. Πρωτ. 57457/1841 της 31ης Αυγούστου 1948, Κιβ. 586, Φάκελλος Α, Εξασφάλιση Αρχαίων [1940–1964], Περί διαρπαγείων αρχαιοτήτων υπό του στρατού κατοχής [1946–1949], από το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών.

¹⁴ ΙΑΑΑ, Κιβ. 586, Φάκελλος Α, Εξασφάλιση Αρχαίων [1940–1964], Περί διαρπαγείων αρχαιοτήτων υπό του

Ο Μαρινάτος επέστρεψε στην Ελλάδα στις 28 Ιουλίου 1948. Υπενθυμίζω ότι οι βρετανικές στρατιωτικές αρχές στο Βερολίνο ενέκριναν την άδεια μετάβασής του στο Βερολίνο στις 6 Αυγούστου 1948, λίγο μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα. Υπάρχει σχετικό έγγραφο με ημερομηνία 29 Ιουλίου 1949.¹⁵ Το έγγραφο αυτό απευθύνει το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών και αναφέρει ότι ο Μαρινάτος δεν μετέβη εν τέλει στο Βερολίνο επειδή ο μιν χρόνος παραμονής του στο εξωτερικό ήταν περιορισμένος, η δε άδεια εισόδου του στην Γερμανία καθυστέρησε να του χορηγηθεί από τις αρμόδιες Συμμαχικές Δυνάμεις. Στο έγγραφο αυτό, επισυνάπτεται και το σχετικό βρετανικό έγγραφο με ημερομηνία 2 Μαΐου 1949. Εύλογα μπορεί να αναρωτηθεί κάποιος ποιοι ήταν οι λόγοι καθυστέρησης απάντησης των Βρετανών στο ελληνικό αίτημα αλλά και η πλήρης άρνηση των Αμερικανών.

Το πρώτο φορτίο με τις διαρπαγείσες αρχαιότητες φθάνει με πλοίο στον Πειραιά στις 7 Αυγούστου 1948. Το υποδέχθηκε ο ίδιος προσωπικά στο λιμάνι. Ένα δεύτερο φορτίο έφθασε στις 4 Σεπτεμβρίου 1948. Ο καθηγητής συνόδευσε το φορτίο αυτό με τις αρχαιότητες στο Ηράκλειο της Κρήτης και στις 7 Σεπτεμβρίου 1948 το παρέδωσε στον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων, τον αείμνηστο καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα.

Ο Μαρινάτος συνέταξε στις 2 Αυγούστου 1948 λεπτομερή έκθεση αρκετών σελίδων και την υπέβαλε στο Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας στις 6 Αυγούστου 1948. Στην έκθεση αυτή περιγράφει το ταξίδι του στην Ιταλία και Αυστρία και καταγράφει τα αποτελέσματα της αποστολής του (Παράρτημα 7). Στον ίδιο Φάκελλο υπάρχουν και αρκετά στοιχεία για τις αρχαιότητες της Ρόδου (Παράρτημα 8). Πιο συγκεκριμένα, ένα ακόμη έγγραφο του Μαρινάτου με τίτλο «Σημείωμα περί τοῦ παραδοθέντος μοι φακέλλου φυγαδευθέντων ἐκ Ρόδου ἀρχαίων: 22 Ἰουνίου 1949»¹⁶ και μία οκτασέλιδη αναφορά με τίτλο «Τὰ κυριώτερα ἀρχαῖα τὰ ἀφαιρεθέντα ὑπὸ Ἰταλῶν ὧν ἐγνώσθη τὸ ὄνομα»¹⁷ παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τις περιπέτειες και την τύχη τους.

Το ταξίδι του Μαρινάτου δεν απέδωσε όσα ο ίδιος διακαώς επιθυμούσε και όσες αρχαιότητες ήταν βέβαιος ότι είχε την ικανότητα και την αναγκαία γνώση να αναζητήσει και να εντοπίσει στην Γερμανία. Οι δυτικές Συμμαχικές Δυνάμεις φέρουν ακεραία την ευθύνη για το τελικό αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας της Ελλάδας και η ιστορία τις κρίνει για την στάση αυτή. Θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον να διερευνηθούν οι λόγοι που υπαγόρευσαν μια τέτοια, τουλάχιστον «περίεργη», συμπεριφορά. Παρ' όλα αυτά, η συμβολή του Μαρινάτου στον εντοπισμό και στην επιστροφή των ελληνικών αρχαιοτήτων, έστω από την Ιταλία και την Αυστρία, αποτιμάται ως ένα σπουδαίο κεφάλαιο για την ιστορία της χώρας, της αρχαιολογίας αλλά και της ζωής του.

στρατού κατοχής [1946–1949]. Στον παραπάνω φάκελλο, ανευρέθη δακτυλογραφημένος κατάλογος αρχαίων αντικειμένων που προέρχονταν από το ανάκτορο της Κνωσού και εντοπίστηκαν στο Μουσείο Joanneum. Υπάρχουν δύο αντίγραφα του καταλόγου αυτού. Το πρώτο αντίγραφο είναι στην γερμανική γλώσσα, υπογράφεται από τους Καθηγητές W(alter). Schmidt και Sp. Marinatos και έχει ημερομηνία Graz, 2 Ιουλίου 1948. Το δεύτερο αντίγραφο είναι στην αγγλική γλώσσα, δεν έχει ημερομηνία και υπογράφεται μόνο από τον Μαρινάτο. Είναι, προφανώς, ένα είδος πρωτοκόλλου παράδοσης/παραλαβής από τους αρμοδίους του Μουσείου Joanneum στον Καθηγητή Μαρινάτο, όταν αυτός εντόπισε και διεκδίκησε τις αρχαιότητες αυτές.

¹⁵ ΙΑΑΑ, Έγγραφο της 29ης Ιουλίου 1949, με Αρ. Πρωτ. 47642/1578, στο ΙΑΑΑ, Κιβ. 586 Ε, Εξασφάλιση Αρχαίων 1947–1952, Γενικός Φάκελλος Αναζητήσεως Αρχαίων και Επιστροφή μερικών και Εκθέσεις κ. Μαρινάτου [1947–1950], από το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας στο Υπουργείο Εξωτερικών.

¹⁶ ΙΑΑΑ, Κιβ. 586 Ε, Α. Εξασφάλιση Αρχαίων 1948 [1940–1964], Φάκελλος: Περί διαρπαγείσων Αρχαιοτήτων υπό του στρατού Κατοχής [1946–1949].

¹⁷ Στο ίδιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- British Committee on the Preservation and Restitution of Works of Art, Archives, and other Material in Enemy Hands. 1946. *Works of Art in Greece, the Greek Islands and Dodecanese. Losses and Survivals in the War*, London: H.M. Stationary Office.
- Διεύθυνσις Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων. 1946. Ζημιαί τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πολέμου καὶ τῶν στρατῶν Κατοχῆς. Αθήνα: Υπουργεῖο Εθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, Διεύθυνσις Αρχαιοτήτων καὶ Ιστορικών Μνημείων.
- Μαντζουράνη, Ε. καὶ Ν. Μαρινάτου. Επιμ. 2014. *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901–1974. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Αθήνα: Ἰνστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Πετράκος, Β.Χ. 1994. «Τα ἀρχαία τῆς Ελλάδος κατὰ τον Πόλεμο 1940–1944». *Μέντωρ* 31:69–185.

Παράρτημα 1. Έγγραφο της 27ης Μαρτίου 1947. ΙΑΑΑ, Κιβ. 586Δ ΣΤ 1944-1956, Φάκελλος Αναζητήσεως Αρχαίων Εξωτερικού, Μετάβασις Καθηγ. κ. Μαρινάτου [1946-1955].

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

Έν' Αθήναις τῇ 27 Μαρτίου 1947

Διεύθυνσις Οικονομικῶν Ζητημάτων.

Αριθ. Πρωτ. 21313

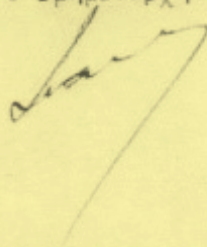
Πρὸς
τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας.

Ἀναφερόμενοι εἰς τὸ πρὶν 99855/2977 ἀπὸ 11 Ἰανουαρίου ε.ε. ὑμέτερον ἔγγραφον, ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἐκ τῶν Γερμανῶν ἀφαιρεθέντα εἰς Ἑλλάδος ἔργα τέχνης, τὸ περιεχόμενον τοῦ σκοίου ἀνεκοινώσαμεν εἰς τὴν ἐν Βερολίνῳ Στρατιωτικὴν Ἀποστολὴν, ἔχοντες τὴν τιμὴν νὰ κέρψωμεν θμὴν συνηρμένως ἀντίγραφον τοῦ πρὶν 25/1832 ἀπαντητικοῦ ἐγγράφου τῆς Ἀποστολῆς.

Ὡς, ἐπαρεστούμενοι, θέλετε παρατηρήσει, ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἀποστολῆς Πλοίαρχος κ. Παπαγεωργίου συμφωνεῖ πρὸς τὴν γνώμην ὡς ἀποσταλῇ εἰς Γερμανίαν ἀρχαιολόγος πρὸς ἀναζήτησιν τῶν ἀφαιρεθεισῶν ἐντεθεν ἀρχαιοτήτων. Ὁ κ. Πλοίαρχος ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἐπὶ τῆς δυνάμεως ὡς ὁ ἀποσταληρὸς εἰς τὴν Γερμανίαν ἀρχαιολόγος γνωρίζῃ ἑκτετακτικῶς τὴν Ἀγγλικὴν καὶ Γερμανικὴν.

Ἐντολὴ τοῦ Ὑπουργοῦ
Δ. Καψάλης
Πληρεξούτιος Ὑπουργός

Ἀκριβὲς ἀντίγραφον
Έν' Αθήναις τῇ 23 Ἰουνίου 1947
Ὁ Τμηματάρχης

Παράρτημα 2. Έγγραφο χωρίς Αρ. Πρωτ., της 5ης Μαΐου 1948 στο ΙΑΑΑ, Κιβ. 586, Φάκελλος Α, Εξασφάλιση Αρχαίων [1940–1964], Περί διαρπαγείων αρχαιοτήτων υπό του στρατού κατοχής [1946–1949], του Διευθυντή Αρχαιοτήτων Α. Κεραμόπουλλου προς την Τράπεζα της Ελλάδος αναφορικά με το συνάλλαγμα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Έν Αθήναις τῇ 5ῃ Μαΐου 1948 194

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ Θρησκ. καὶ Ἑθν. Παιδείας.

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ Ἀρχαιοτήτων

Τμήμα Τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος

Γραφεῖον ὑπηρεσιακόν Σημείωμα

Ἀριθ. πρωτ. _____

Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου κ. Σπ. Μαρινᾶτος ἐπιστρατευθεὶς διετάχθη νὰ μεταβῇ ἐπὶ δίμηνον εἰς Γερμανίαν, Αὐστρίαν καὶ Ἰταλίαν πρὸς ἀναζήτησιν τῶν κλεπειῶν ἀρχαιοτήτων.

Ἀποζημίωσις τούτου ὠρίσθη τό ποσόν λιρῶν πέντε (5) ἡμερησίως καὶ τὰ ὁδοιπορικά ἔξοδα.

Δι' ὁδοιπορικά καὶ ἔξοδα παραμονῆς τούτου ἐξεδόθη ὡς προκαταβολή ἔνταλμα 10.500.000 δραχμῶν.

%

Τό ποσόν τοῦτο παρακαλοῦμεν, ὅπως καταβληθῇ
εἰς δολλάρια, δεδομένου ὅτι ὁ κ. Μαρινᾶτος προκειται
νά μεταβῇ καί εἰς μικράς πόλεις καί εἰς ἀπόκεντρα
μέρη καί καλόν εἶναι νά ἐφοδιασθῇ διά δολλαρίων,
ἅτινα εὐκολύνουσι τήν συναλλαγὴν περισσότερον ἄλ-
λων νομισματικῶν ἀξιῶν, δεδομένου ὅτι τό πλεῖστον
τῆς ὑπηρεσίας του θά διεξαχθῇ εἰς τήν Ἀμερικανικὴν
ζώνην Κατοχῆς. Ἰδιαιτέρως παρακαλοῦμεν, ὅπως ἐπι-
σπευθῇ τό πρᾶγμα, διότι ὁ κ. Μαρινᾶτος ἐφοδιασθεῖς
δι' ὑπηρεσιακοῦ διαβατηρίου τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν
ὀφείλει νά ἀναχωρήσῃ ἐντός τῆς ἐβδομάδος.

Ὁ Διευθυντής Ἀρχαιοτήτων

Ἀντών. Κεραμόπουλος.

Παράρτημα 4. ΙΑΑΑ, έγγραφο με Αρ. Πρωτ. 18051/575, της 11ης Μαρτίου 1948, Κιβ. 586, Φάκελλος Α, Εξασφάλιση Αρχαίων [1940-1964], Περί διαρπαγείσων αρχαιοτήτων υπό του στρατού κατοχής [1946-1949], από τον υπουργό Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας Α. Παπαδήμο προς το Γενικό Επιτελείο Στρατού.

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ε π ε ί γ ο ν

Εν Αθήναις τῇ 11 Μαρτίου 1948

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ
ΕΘΝ. & ΕΘΝ. ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Διεύθυνσις
Τμήμα Ἀρχαιοτήτων

Πρὸς
τὸ Γενικὸν Ἐπιτελεῖον τοῦ
Στρατοῦ.

18051/575

Κατόπιν τοῦ υπ'ἀριθ. 56748/1660/7-7-47 ἡμετέρου πρὸς ὑμᾶς ἐγγράφου ἐξεδόθη τὸ υπ'ἀρ. 333907/Β.Σ.Τ. 902/21-2-46 ἔγγραφο τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν, δι' οὗ καλεῖται εἰς τὰς τάξεις τοῦ στρατεύματος ὁ υποδεκανεὺς μαρινάτος Σπυρίδων τοῦ Νικολάου καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κλάσεως 1921 ἐξ Ἀνωγειτῶν Πάλλης Κεφαλληνίας, τίθεται εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ καθ' ἡμᾶς Ὑπουργείου διὰ τὴν ἐκτέλεσιν εἰδικῆς υπηρεσίας καὶ ἀπονέμεται εἰς αὐτὸν ὁ βαθμὸς τοῦ ταγματάρχου.

Ἐπειδὴ ὁ ἐθρημένος καθηγητῆς ἀποστέλλεται εἰς τὸ ἐξωτερικὸν δι' εἰδικὴν ὑποστολὴν ἥτοι πρὸς ἀνεύ-

%

ρεσιν τῶν κλαπεισῶν ἀρχαιοτήτων ὑπὸ ἑρμανῶν, αὐστρ
ακῶν καὶ Ἰταλῶν καὶ ὅς ἐκ τούτου θά ἔλθῃ εἰς ἀπα
φήν μὲ ἀρχὰς κατοχῆς καὶ λοιπὰς ἄλλας ἀρχὰς φρονου-
μεν ὅτι ὁ ἀπονεμόμενος βαθμὸς τοῦ ταγματάρχου δέν
ἐφοδιάζει αὐτόν μὲ τὸ ἀνάλογον κῦρος, ἵνα ἀνταποκρι-
θῇ εἰς τὸ δυσχερές του ἔργον καὶ δῇ εἰς ξένας χώ-
ρας, ἔργον τὸ σκοπον ἐπιβάλλει τὴν παροχὴν εἰς αὐ-
τόν παντός μέσου ἐπιβολῆς καὶ γοήτρου.

Διὰ ταῦτα ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσωμεν
ὑμᾶς, ὅπως ἐκτιμῶντες τὴν σημασίαν τῆς βλαπ-
ρετικῆς ἐν λόγῳ εἰδικῆς ἀποστολῆς ἐνεργήσητε ὅ,τι
δεῖ διὰ νὰ ἀπονεμηθῇ εἰς αὐτόν ὁ βαθμὸς τοῦ ἀντι-
συνταγματάρχου, ὅς τις ἄλλως τε βαθμὸς ἀπενεμήθη
κατὰ τὸ παρελθόν εἰς τοὺς καθηγητὰς τοῦ Πανεπιστη-
μίου κ. κ. Καραντάσην καὶ Μαρτιολόπουλον.

Ὁ Ὑπουργός
Α. Παπαδημόπουλος

Παράρτημα 5. ΙΑΑΑ, έγγραφο με Αρ. Πρωτ. 57457/1841 της 31ης Αυγούστου 1948, Κιβ. 586, Φάκελλος Α, Εξασφάλιση Αρχαίων [1940–1964], Περί διαρπαγείσων αρχαιοτήτων υπό του στρατού κατοχής [1946–1949], από το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Εν Αθήναις τῇ 31 Αυγούστου 1948

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ Θρησκ. & Εθν. Παιδείας

ΤΕΛΙΚΗ Δ/Δ Αρχαιοτήτων Προς

Διεύθυνσις τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν
Τμήμα Β' Δ/νσιν Πολιτικῆν Τμήμα II
Γραφεῖον

57457/1841

Αριθ. πρωτ. _____

Σχετικῶς πρὸς τὸ υπ' αριθ. 44628

Ἐ.Ἐ. ὑμέτερον ἔγγραφο, δι' οὗ ἀνακοινούνασθαι ἵκνιν
ὅτι ἐνεκρίθη ἄδεια ἐπειγούσης εἰσόδου τοῦ καθη-
γητοῦ κ. Στυρ. Μαρινάτου εἰς τὴν Ἀγγλικὴν Ζώνην
τῆς Γερμανίας διὰ διάστημα δύο ἐβδομάδων, ἔχομεν
τὴν τιμὴν νὰ σᾶς γνωρίσωμεν ὅτι τὸ χρονικόν
τοῦτο διάστημα εἶναι τελείως ἀνεπαρκές δι' ὅν
σκοπὸν πρόκειται νὰ μεταβῇ εἰς Γερμανίαν ὁ
εἰρημένος καθηγητής, ὅστις βεβαίως ὅτι πρὸς
τελευτὰ ὅρον ἐνέργειαν ἀπαιτεῖται χρόνος τοῦλάχιστον
τεσσάρων μηνῶν καὶ ἀνάλογος χρηματικὴ

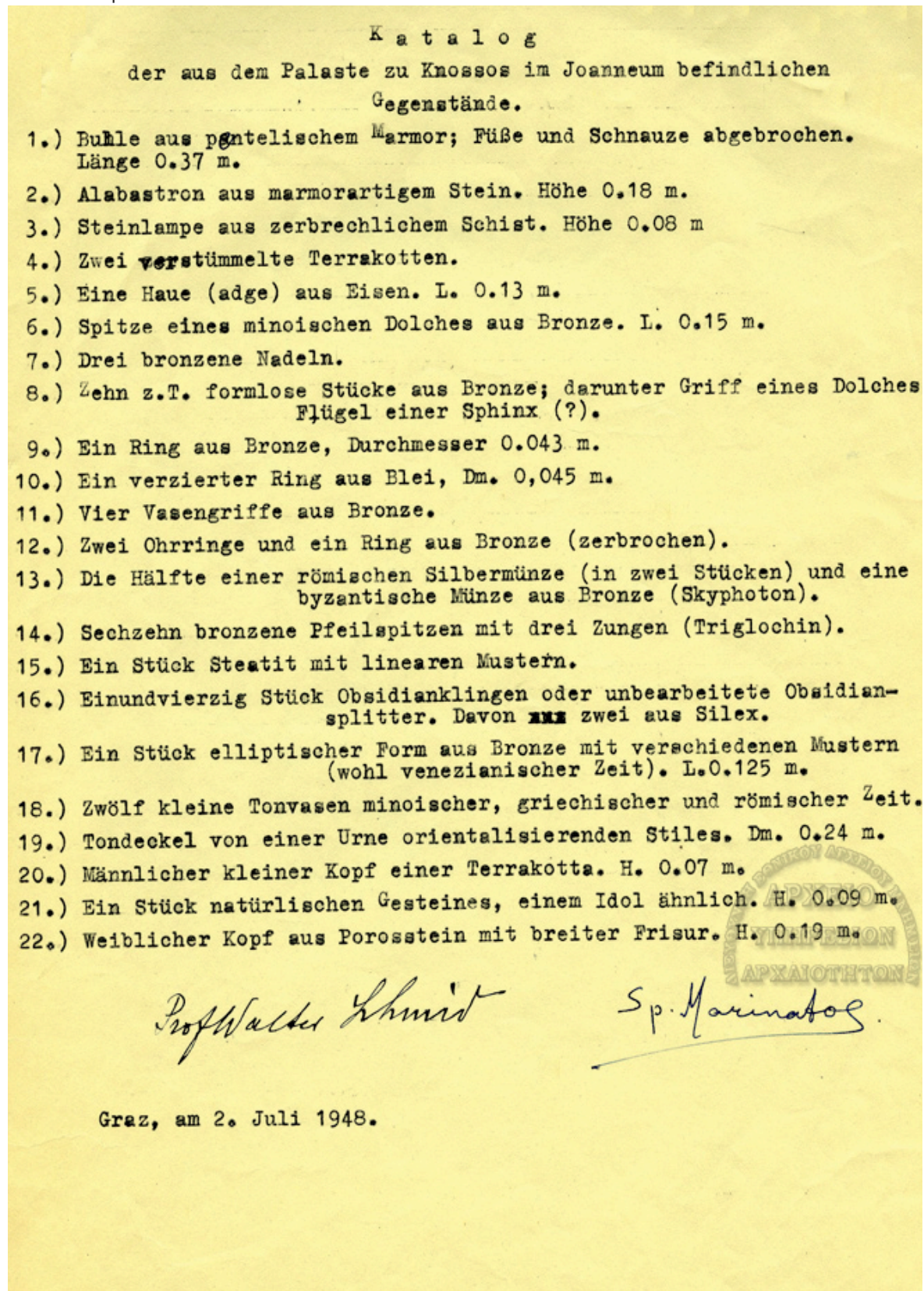
%

πίστωσις τήν σποίαν, ὡς ἐγνωρίσαμεν διὰ τοῦ
ὑπ' ἀριθ. 47379/1559/12-7-48 ἐγγράφου μας, ἀδελ-
φικοῦμεν νά διαθέσωμεν ἡμεῖς, καί παρακαλοῦ-
μεν ὅπως ὑμεῖς, ὡς ἐκτελεσταί τῶν συνθηκῶν,
διαθέσῃτε. -

Ὁ ἐγκυργός

Δ. Βουρδουμπής

Παράρτημα 6. ΙΑΑΑ, Κιβ. 586, Φάκελλος Α, Εξασφάλιση Αρχαίων [1940-1964], Περί διαρπαγείσων αρχαιοτήτων υπό του στρατού κατοχής [1946-1949]. Το πρώτο αντίγραφο είναι στη γερμανική γλώσσα, υπογράφεται από τους Καθηγητές W(alter). Schmidt και Sp. Marinatos και έχει ημερομηνία Graz, 2 Ιουλίου 1948. Το δεύτερο αντίγραφο είναι στην αγγλική γλώσσα, δεν έχει ημερομηνία και υπογράφεται μόνο από τον Μαρινάτο.

A

List

of the Antiques belonging to the Palace of Knossos which
are now in the Joanneum.

1. Bull from pentelic marble; feet and snout are missing. 37 cm long.
2. Alabastron of a kind of white marble. 18 cm high.
3. Stone lamp of soft Schist. 8 cm high.
4. Two fragmentary Terracottas.
5. An axe of iron. 13 cm long.
6. Point of a minoan dagger in bronze. 15 cm long.
7. Three bronze hairpins.
8. Ten small shapeless pieces of bronze; among them handle of a dagger, wing of a sphinx.
9. A ring of bronze. Diameter 43 mm.
10. A decorated ring of lead. Diameter 45 mm.
11. Four handles of vases in bronze.
12. Two earrings and a ring in bronze (broken).
13. The half of a Roman coin in silver (broken in two pieces) and a Byzantine coin in bronze (Skyphoton).
14. Sixteen arrowheads in bronze with three points (Triglochin).
15. A piece of steatite with linear patterns.
16. Forty-one pieces of Obsidian blades or unworked Obsidian chips. Two of them are in Silex.
17. A piece of elliptic foin in Bronze with different patterns, (perhaps of Venetian date) 125 mm long.
18. Twelve small clay vases of Minoan, Greek and Roman period. One of them is filled with bronze coins.
19. Clay cover for a vessel of orientализing style. Diameter 24 cm.
20. A little man's head in Terracotta. 7 cm high.
21. A piece of a natural stone concrete, similar to an idol. 9 cm high.
22. The head of a woman in porous stone with high coiffure. 19 cm high.

Sp. Marmarides

Παράρτημα 7. ΙΑΑΑ, Κιβ. 586, Α. Εξασφάλιση Αρχαίων 1948 [1940-1964], Φάκελλος: Περί διαρπαγείσων Αρχαιοτήτων υπό του στρατού Κατοχής [1946-1949]. Έκθεση του Μαρινάτου προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας (6 Αυγούστου 1948).

Προς

59679

16/8/48

Εξουσίας υποβάλλω ένδεσιν επί
 παρὰ τὴν ἀναρίτων ἐπὶ ἐκχάδων
 ἀναρδεύων ἀρχαιοτήτων ὅπως μὲν
 ὡς (ἐ. 5) ἐχχάδων καὶ ἀναρδεύων
 καὶ ἐπὶ ἀναρδεύων ἀρχαίων
 ἐξ ἱστορίας καὶ ἀπορίας.
 Εὐκαταστάτος
 Στ. Μαρινάτος.

1874
 17-8-48.

6 Αὐγ. 1948.

ΑΡΧΕΙΟ
 ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ
 ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ἀθῆναι 2 Αὐγούστου 1943

Συν Ὑπουργεῖον Παιδείας

Δ/νσιν Ἀρχαιοτήτων

Ἐχω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω πλήρη ἔκθεσιν περὶ τῶν ἀναζητήσεων τῶν κατὰ τὸν πόλεμον ἀπαχθεισῶν ἀρχαιοτήτων. Ἡ ἀπουσία μου διήρκεσεν ἐν ὅλῳ 73 ἡμέρας, ἀπὸ τῆς 16ης Μαΐου μέχρι τῆς 28ης Ἰουλίου. Μετέβην μόνον εἰς Ἰταλίαν καὶ Αὐστρίαν, τῆς διὰ τὴν Γερμανίαν ἐγκρίσεως παρασχεθείσης πολὺ ἀργά. Δὲν ὑπῆρχε πλέον χρόνος οὔτε καὶ χρήματα. Ἡ πεῖρα ἄλλως, ἦν ἐν τῇ μεταξὺ εἶχον συγκομίσαι, ἀποδεικνύει ὅτι αἱ περὶ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἀρχαιοτήτων διατυπώσεις, πλὴν τῶν δυσκολιῶν τῆς ἀνακαλύψεως τῶν, εἶναι καὶ ἐκ μέρους τῆς συμμαχικῆς πλευρᾶς πολὺπλοκοὶ καὶ ἀπαιτοῦσι χρόνον μηνῶν πολλῶν. Μόνον εἰδικὸς ὑπόλληλος προσκολλώμενος εἰς τὴν Στρατιωτικὴν Ἀποστολὴν Βερολίνου ἐπὶ ἐν τοῦλάχιστον ἑξάμηνον εἶναι δυνατόν νὰ καταλήξῃ εἰς ἀποτελεσματικά. Ἡ ἐν Αὐστρίᾳ ἐντὸς 17 ἡμερῶν ἀνεύρεσις παρ' ἐμοῦ δύο ὁράδων ἀπαχθέντων ἀρχαίων ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς προσωπικὰς σχέσεις τόσον μετὰ τῶν Αὐστριακῶν ἐπιστημόνων, ὅσον καὶ μετὰ τῶν Ἀγγλῶν ἀξιωματικῶν, οἵτινες ἐν ἀρχῇ ὑπῆρξαν πολὺ δύσκολοι εἰς τὸ νὰ μοῦ παράσχουν τὴν συνεργασίαν τῶν. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ ὀφείλω νὰ τονίσω, ὅτι ἡσθάνθην ἐπανειλημμένως καὶ λίαν ὀδυνηρῶς τὴν ἔλλειψιν ἐνός ἀνωτέρου στρατιωτικοῦ βαθμοῦ, ὅστις θὰ ἀντεστοίχει καλύτερον καὶ πρὸς τὴν ηλικίαν μου καὶ πρὸς τὸ πανεπιστημιακὸν ἀξίωμά μου. Ἡ ἀνωτάτη ἀγγλικὴ Στρατιωτικὴ ἀρχὴ πρὸς ἣν συνειργάσθην, ἦτο ἡ τοῦ συνταγματάρχου. Ἄν ἡδυνάμην νὰ συζητήσω ὡς ἰσότιμος, ἵσως θὰ καθίστατο κατορθωτὸν γὰ παραλάβω καὶ τὰ ἀρχαῖα, ἅτινα ἀνεκάλυψα ἐν τῇ Πανεπιστημίᾳ τοῦ Γκράτε καὶ διὰ τὰ ὁποῖα οἱ Ἀγγλοὶ προέβαλον τυπικὰς ἀντίρρῃσεις, ἐν τὴν ἐπίλυσιν ἠναγκάσθην νὰ ἀναθέσω εἰς τὴν ἐν Βιέννῃ πρεσβεῖαν ἡμῶν.

Ἀναφέρω ταῦτα, ἵνα ἔχητε τὸ ζήτημα ὑπ' ὄψει διὰ τὴν χυκὸν μέλλουσαν ἀποστολὴν ἑτέρου ἐπιστήμονος πρὸς ἀναζήτησιν τῶν

- 2 -

λοιπῶν ἀρχαιοτήτων. Ὡς πρὸς ἐμὴ ληξάση ἤδη τῆς ἀποστολῆς μου, παρακαλῶ ὅπως ἀπευθυνόμενοι πρὸς τὰς ἀρμοδίας Στρατιωτικὰς Ἀρχάς ἀναγγεῖλατε τοῦτο, ἵνα διαταχθῇ ἡ ἐκ τῶν τάξεων τοῦ Στρατοῦ ἀπόλυσις μου, ἵνα ἡ φιλατὰ Πατρίς δὲν ἔχη περαιτέρω ἀνάγκην τῆς στρατιωτικῆς μου ιδιότητος.

Ἦδη προβαίνω εἰς ἐξιστόρησιν τῶν κατὰ τὴν ἀποστολὴν μου.

Ἄρα φθάσας εἰς Ἰταλίαν, ὅπου λόγῳ τῶν εἰρηνικῶν σχέσεων ἡμῶν μετὰ τῆς χώρας ταύτης ἡ στρατιωτικὴ ιδιότης ἀπέβαινεν ἄχρηστος, συνεννοήθη μετὰ τοῦ πρεσβευτοῦ κ. Καψάλη περὶ τῆς τηρητέας τακτικῆς. Ἐγνώριζον ἤδη, ὅτι ἡ Ἰταλικὴ κυβέρνησις λίαν ἀπροθύμως καὶ λίαν βραδέως ἐκινεῖτο ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν ἀρχαιοτήτων. Ἐκ παρὰλλήλου πρὸς τὰς ὑπηρεσιακὰς ἐνεργείας ὁ κ. πρεσβευτὴς ἐνέκρινε τὴν πρότασίν μου, ὅπως καὶ ἰδιωτικῶς διὰ τῶν παλαιῶν γνωριμιῶν μου πρὸς ἰταλοὺς ἀρχαιολόγους προσπαθῶ ὅπως δημιουργήσω ἀπρόσφοιραν εὐμενεστέραν. Ἰδὼν τοῦ κ. Amadeo Maiuri, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Νεαπόλεως, Διευθυντοῦ τοῦ Μουσείου Νεαπόλεως καὶ Διευθυντοῦ τῶν ἀνασκαφῶν Πομπηέας, ὅστις προσηνέχθη μᾶλλον ψυχρῶς πρὸς ἐμὲ καὶ τὸν ἐν Νεαπόλει πρόξενον κ. Α. Τυπάλδον, αἱ λοιπαὶ ὡς ἄτομα προσηνέχθησαν εὐγενῶς καὶ προθύμως. Νομίζω ὅμως ὅτι διέκρινα πάντοτε τὴν αὐτὴν ἐπιφύλαξιν καὶ προσοχὴν ἐκ μέρους των, ὡς αἱ συνεζητοῦντο τὰ ἐκκερεμῇ ἀρχαιολογικὰ ζητήματα.

Αἱ κυριώτεραι ἐπίσημοι ἐνέργειαι, γινόμεναι πάντοτε μέσῳ τῆς ἐν Ρώμῃ πρεσβείας ἡμῶν, ἦσαν αἱ ἀκόλουθοι:

1/ Συνέταξα ἐν ὑπόμνημα Γαλλιστί, οὗ συνυποβάλλω τὸ Ἑλληνικόν πρωτότυπον, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ 4 κεφαλαίων: Α' / ἀρχαῖα ἀπαχθέντα ὑπὸ στρατιωτικῶν, ὧν γνωρίζομεν τὰ ὀνόματα. Β' / ἀρχαῖα ἀπαχθέντα ὑπὸ πολιτικῶν προσώπων, ὧν γνωρίζομεν τὰ ὀνόματα. Γ' / ἀρχαῖα ἀπαχθέντα ὑπὸ ἀγνώστων προσώπων. Δ' / Καταστροφαὶ ἀρχαίων καὶ καλλιτεχνικῶν μνημείων.

Τὸ ὑπόμνημα ἐβασίχετο κυρίως εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἐκδοθέν τεῦχος "Ζητήματα τῶν ἀρχαιοτήτων" κλπ. Συμπληρωματικῶς ὅμως περιέλαβον εἰς αὐτό καὶ καταστροφὰς μνημείων νεωτέρων, ὥσας ὁ ἴδιος ἀσφαλῶς ἐγνώριζον, ὥσάυτως δὲ καὶ ἀρχαῖα τέως ἀγνωστα ἐκ Ρόδου, ἅτινα ἀνεῦρον ἐν τῇ Museo Coloniale καὶ περὶ ὧν ἀνέφερον ἤδη πρὸς ὑμᾶς.

ΑΡΧΕΙΟ
ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

- 3 -

2) Συνέταξα ἰδιαιτέρον ὑπόμνημα, ἀφορῶν εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ Ἰταλοῦ ὑπαρχιτέκτονος *Pasini*, ἵνα δηλώσῃ ποῦ εὐρίσκεται τὸ κιβώτιον τὸ περιέχον τὰ πολυτιμότερα τῶν ἐξ Ἑλλάδος ἀφαιρεθέντων ἀρχαίων, ἥτοι, πάντα τὰ κλασσικῆς ἐποχῆς χρυσᾷ ὥς καὶ τὰ νομίσματα τοῦ Μουσείου Ρόδου.

3) Προέβην, πάντοτε διὰ τῆς Ἑλληνικῆς Πρεσβείας, εἰς τὰς σχετικὰς διαδικασίας ὅπως καταστήν δυνατόν νὰ παραλάβω τὰς 10 βυζαντινὰς εἰκόνας, αἱτινες, δωρηθεῖσαι ἀπὸ ἐτῶν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Νεαπόλεως, ἀπέκειντο εἰς τὰ ὑπόγεια τῆς πρεσβείας.

4) Προέβην τέλος εἰς τὰ κατόλληλα διαβήματα, ὅπως μοί παραδοθῶσιν αἱ ἀρχαιότητες τῆς Ρόδου, αἱτινες εἶχον μεταφερθῇ εἰς Νεάπολιν διὰ τὴν αὐτόθι ἐκθεσιν. Δι' ἀμφοτέρας τὰς τελευταίας δύο περιπτώσεις ἐζητήθη καὶ ἐδόθη προηγουμένως ἡ ἐγκρισὶς τῶν Ἀθηνῶν.

Θέσας οὕτω τὸ ζήτημα εἰς τὸν κανονικὸν δρόμον καὶ γνωρίζων ὅτι αἱ ἀπαντήσεις βραδύνουν, ἀπεφάσισα νὰ ἀναχωρήσω ἐν τῇ μεταξύ δι' Αὐστρίαν πρὸς οἰκονομίαν χρόνου. Εὐτυχῶς ἐσκέφθην νὰ ζητήσω συστατικὸν τῆς πρεσβείας ἡμῶν ἐν Ρώμῃ πρὸς τὰς Βρεττανικὰς ἀρχὰς κατοχῆς τῆς Αὐστρίας. Τοῦτο μοί ἐδόθη τὴν 17ην Ἰουνίου. Τὴν 18ην ἐκέλευσα εἰς τὴν πρεσβεῖαν ἐγκιβωτιστήν, ὅστις λαβὼν τὰ μέτρα ὑπεσχέθη νὰ ἔχῃ ἐτοιμον τὸ κιβώτιον τῶν εἰκόνων μέχρις ἐπιστροφῆς μου καὶ τὴν ἐπομένην, 19 Ἰουνίου ἀνεχώρησα δι' Αὐστρίαν.

Φθάσας εἰς τὸ *Graz*, τὸ μόνον μέρος ἐν Αὐστρίᾳ ὅπου γνωρίζομεν ὅτι εὐρίσκοντο τὰ ἐκ Κρήτης ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ *Ringel* ἀπαχθέντα ἀρχαῖα, εὐρέθην πρὸ δυσκολίας ἦν εὐτυχῶς εἶχον ἐν μέτρῃ προβλέψει. Ἐγὼ δηλαδὴ ἦμην ἐφωδιασμένος μόνον διὰ τῶν ἑλληνιστῶν συντεταγμένων ἐγγράφων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν ἀρχαιοτήτων. Ταῦτα διὰ τοὺς ἄγγλους ἦσαν ἀχρηστά καὶ ἀνευ ἰσχύος, διότι αὐτοὶ ἀπῆλθον παρ' ἐμοῦ ἐγγραφὸν στρατιωτικῆς ἀρχῆς. Οὕτως ἀπέμεινε μόνον τὸ συστατικὸν τοῦ ἐν Ρώμῃ πρεσβευτοῦ ἡμῶν, ἀορίστως ἀπευθυνόμενον "To whom it may concern". Οἱ ἄγγλοι μὲ ἐδήγησαν εἰς τὸ ξενοδοχεῖον *Wiesler*, ἐπιτεταγμένον διὰ τοὺς ἄγγλους ἀξιωματικούς, ἀλλ' ἐπὶ 4 ἡμέρας παρεπερπόμενον ἀπὸ ἀξιωματικοῦ εἰς ἀξιωματικόν. Ὁ διοικητὴς τῆς μονάδος, συνταγματάρχης *Sturges* μὲ παρέπεμψεν ἐν τέλει εἰς τὸν διοικη-

ΥΠΕΡΕΞΕΛΟΝ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

- 4 -

τὴν τῆς στρατιωτικῆς ἀστυνομίας Ταγματάρχην *Bullock* πρὸς
ἐξέτασιν τῶν ἐγγράφων μου. Τυχαιὸν γεγονός, ἡ ἀφίξις τοῦ παλαιοῦ
γνωστοῦ μου, διευθυντοῦ τοῦ B.B.C. τοῦ Λονδίνου *Sir Adrian*
Boult ὅπως διευθύνῃ τὴν πρώτην συναυλίαν τῶν *Grazer Fest-*
sprale, συνετέλεσεν ὥστε καὶ αἱ προσωπικαί μου γνωριμαί νά
ἀποβῶσι στενότεραι. Τέλος μετὰ συνεννόησιν πρὸς τὰς Βρεττανικὰς
Ἀρχὰς κατοχῆς ἐν Βιέννῃ ὡς καὶ πρὸς τὸν ἐκεῖ πρεσβευτὴν ἡμῶν
κ. Κιν δύνην, ἐπανειλημμένως γενομένην γραπτῶς καὶ ἀπὸ τηλεφώνου,
οἱ Ἄγγλοι μὲ ἐδέχθησαν ὀριστικῶς, μοῦβ παρέσχον δέ καὶ τὴν συ-
νεργασίαν των ὑπὸ δύο ὅρους: 1) Ἐάν ἀνακαλύψω τι νά τό σγνωστο-
ποιήσω καὶ εἰς αὐτούς, καὶ 2) Νά εἰδοποιήσω περὶ τῆς ἡμέρας τῆς
ἀναχωρήσεώς μου. Εὐσχήμως μοῦ ἔδωκαν νά ἐννοήσω, ὅτι ἐπρεπε νά
ἀναχωρήσω ὅσον τό δυνατόν ταχύτερον, ἐνῷ ἔάν εἰσπρόχρημν μὲ κono-
νικά ἐγγράφα, θά ἡδυνάμην νά παραμείνω "ὅσον θέλω". Διὰ τοῦτο,
ὅταν ὑπερέβην τὰς 10-12 ἡμέρας, ὥς προκαταβολικῶς ἐδήλωσα εἰς
τό δοθέν μοι πρὸς συμπλήρωσιν ἐντυπον τῆς ἀφίξεως, ἐζήτησα ἐξ
εὐθιγίας μιᾶς εἰσέτι ἐβδομάδος παράτασιν διὰ τῆς ἐν Βιέννῃ
πρεσβείας ἡμῶν, ἥτις μοί ἐδόθη ἀμέσως, ἀλλὰ δέν ἐχρησιμοποιήθη
ὁλόκληρος.

Οἱ Ἄγγλοι (τμήμα Στρατιωτικῆς Ἀστυνομίας) μοί ἔδωκαν ἕνα αὐ-
στριακόν ἀστυνόμον, *Zach* ὀνόματι, ὡς καὶ ἐν αὐτοκίνητον, ἕνα
ἐρευνήσω τὴν οἰκίαν τοῦ στρατηγοῦ *Ringel*, ἥτις εἶναι ἑκταλὶς
μετὰ κήπου κατὰ τὰ κράσπεδα τῆς πόλεως. Προηγουμένως ἐζήτησαν
σημειώσεις τῶν ἀξιωματῶν μας, ἐφ' ᾧ καὶ μὲ ἐβοήθησε πολὺ ἡ ἀγγλι-
κὴ ἐκδοσις *Works of art in Greece* περὶ τῶν ἐκ τοῦ πολέμου ζημιῶν.
Ὁ ἄγγλος λοχαγὸς τῆς ἀστυνομίας *Ramsay* μοῦ ἐφάνη ἰδιαιτέ-
ρως πρόθυμος καὶ φιλόφρων. Ἐντὸς τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς συνεργα-
σίας μας ἐξηκριβώσεν, ὅτι ὁ *Ringel* δέν ἔπεσεν εἰς τό ρωσι-
κόν μέτωπον, ὡς σκοπίμως ἴσως διεδόθη ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' ὅτι ζῇ, ἀλλ'
εὐρίσκεται ἐν Βαυαρίᾳ παρά τῇ ἀμερικανικῇ ζώνῃ. Παρακάλεσα ὅπως
ἀναυρεθῇ καὶ ἐξετασθῇ πῶς ζῶν συγγενῆς του, ὁ δὲ *Ramsay* νομί-
ζω ὅτι μὲ ἐβοήθησεν εἰς τοῦτο προθύμως.

Δι' ἀνακρίσεις μου, γινόμεναι πάντοτε παρουσίᾳ καὶ βοηθείᾳ
τοῦ αὐστριακοῦ ἀξιωματικοῦ, κατενόησα εὐθὺς ἀμέσως ὅτι θά ἀπέ-
βαινον ἀκαρποί. Τὰ ἐξῆς μόνον ἐξηκριβώθησαν: Μετὰ τὴν ἐναρξιν
τῆς καταρρεύσεως, ἡ Αὐστρία διήλθε διὰ τῆς τυπικῆς

ΑΡΧΕΙΟ
ΤΗΛΕΦΩΝΟΥ ΤῶΝ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ρωσικῶν μεθόδων τῆς τόσον ἀγαινῶς γνωστῆς καί ἐν Ἑλλάδι, εἰς πᾶσας τὰς μὴ φιλικὰς οἰκίας εἰσῆλθον καί ἐλεηλάτησαν κατὰ πρῶτον οἱ ἤδη ὀργανωμένοι "Zivilisten", ἦτοι τὸ ἀντίστοιχον τοῦ Ἑλληνικοῦ ΕΑΜ. Ἀκολουθῶς εἰσῆλθον καί οἱ Ῥῶσοι, οἵτινες παρέμειναν ὀλίγας μόνον ἡμέρας ἐν Γραζ. Ὁ Ringel μετὰ τῆς οἰκογενείας του ἐξηφανίσθη ἐγκαίρως. Ἐξηκρίβωσα, ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ προσώπου ἀγαπητοῦ ἐν Γραζ, πάντως δὲ κατέθετον προθύμως ὅ,τι ἐγνώριζον περὶ αὐτοῦ. Εἰς αὐστριακὸς Hofrat, παλαιὸς ἀξιωματοῦχος τῆς Ἀστυνομίας, μεθ' οὗ ὡσαύτως συνεργάσθην κατ' ἐντολὴν τῶν Ἀγγλων, τοῦ τὸν παρέστησεν ὡς ἀσπὴν τινὰ ταγματάρχην προσκολληθέντα εἰς τὸ κόμμα τοῦ Hitler καί γινόμενον διὰ τοῦτο στρατηγὸν τῶν ἀλεξιπικτιστῶν. Ἐντεῦθεν ἡ εὐχέρειά του νὰ διαθέτῃ ἀφρόνως τὰ γερμανικὰ στρατιωτικὰ ἀεροπλάνα καί νὰ μεταφέρῃ ἀεροπορικῶς μέχρι Γραζ πᾶν ὅ,τι ἀφῆρει ἐκ Κρήτης.

Μετὰ τὴν ἀποχώρησιν καί τῶν Ῥῶσων τὴν ἑπαυλὶν του κατέλαβον διάφοροι προσφυγικαὶ οἰκογένειαι, ὧν ἄλλας ὀλλογαῖς ἀνεκρίνομεν. Μία κυρία διέμεινεν ἐντὸς τῆς ἑπαύλας, ἥτις κατέθεσε προθύμως ὅ,τι ἐγνώριζε. Τὰ ἀκόλουθα ἐξηκρίβωθησαν:

Ὁ Ringel φεύγων συμπαρέλαβε πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο μεθ' ἑαυτοῦ. Αὐστυχῶς τὰς ἀρχαιοτάτας φαίνεται ὅτι ἐφυγάδευσε πρῶτος, διότι οὐδεὶς ἐγνώριζε τι περὶ αὐτῶν, ὡς ἐγνώριζον λ.χ. περὶ ταπήτων καὶ ἄλλων πολυτίμων πραγμάτων τινὲς ἀπὸ τοὺς ἐνοίκους. Ἰδιαιτέρως ἡρώτων, μήπως ἐθεάσθῃ θάψαν τι ἐντὸς τοῦ κήπου. Μία κυρία κατέθεσεν, ὅτι μόνον οἶνον κατέκρυψεν ὁ στρατηγὸς ὑπὸ τὴν γῆν, ὃν ὅμως ἐξέσθψαν καί ἐπιον ἀκολουθῶς οἱ Ῥῶσοι.

Παραλλήλως ἐνήργουν ἀνακρίσεις οἱ Ἀγγλοι καί δὴ εἰς διάφορα μέρη τῆς Αὐστρίας. Ἀπεκαλύφθη ἀπὸ τὰς ἰδικὰς μου ἀνακρίσεις, ὅτι ὁ Ringel υἱὸς παρουσιάσθη ἕνα μῆνα πρὸ τῆς ἀφίξεώς μου εἰς τὴν ἑπαυλιν, ζητῶν νὰ παραλάβῃ τὸ μοναδικόν ἐπιπλόν, ἐν ἐρμάριον, ὅπερ ἀνῆκεν εἰς τὸν Ringel. Τὸ ἐπιπλόν ἦτο κενόν. Οὗτος δὲν εἶχεν ἐπανευρεθῇ μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς ἀναχωρήσεώς μου. Οἱ Ἀγγλοι ὅμως ἀνεῦρον τὴν γραῖαν μητέρα τοῦ Ringel, ἥτις οὐδὲν τὸ χρήσιμον ἐγνώριζεν. Ἀκολουθῶς ἀνευρέθη ὁ σφερ τοῦ στρατηγοῦ, καταθέσας ὅτι τρεῖς ἡμέρας πρὸ τῆς εἰσόδου τῶν Zivilisten διέταχθη νὰ μεταφέρῃ εἰς τὸ

- 6 -

" *Burg* " τρία βαρέα κιβώτια, ἔν τὸ περιεχόμενον ἠγνόει.

Burg εἶναι ἡ διεύθυνσις τῆς Ἀστυνομίας, οὗρου σήμερον στε-
γάζονται ἄγγλοι καὶ αὐστριακοί, τότε δ' ἦτο ἔδρα τοῦ *Gaullei-*
ter καὶ ἐθεωρεῖτο ὁ ἀσφαλέστερος τόπος. Ἐπηκολούθησεν ἐρευ-
να εἰς τὰ ὑπόγεια καὶ τὰς κρύπτας τῆς *Burg*, ἀλλ' οὐδέν ἀνε-
καλύφθη. Ἡ τελευταία εἰδησις, ἣν ὁ λοχαγὸς *Ramsay* μοῦ ἀνε-
κοίνωσε τὴν προτεραίαν τῆς ἀναχωρήσεώς μου, ὅποτε τὸν ἐπισκέ-
φθην διὰ νὰ τὸν εὐχαριστήσω καὶ νὰ τὸν παρακαλέσω ὅπως συνεχί-
σῃ τὰς ἐρεῦνας του, ἦτο ἡ ἀκόλουθος:

Ἀνεκαλύφθη μία ἀνεψία τοῦ *Ringel*, ἧς ἡ κατάθεσις ἦτο
ἰδιαιτέρως ἱκανοποιητική: Ὁ *Ringel* δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν
Βαυαρίαν, ἀλλὰ κρύπτεται ἐν Αὐστρίᾳ. Αἱ ἐρεῖναι θὰ συνεχισθοῦν,
ὁ δὲ *Ringel* ἀνακαλυπτόμενος θέλει ἀναγκασθῇ νὰ ὁμολογήσῃ,
ποῦ ἔχει κρύψει τὰς ἀρχαιοτάτας καὶ ἐπὶ πλέον θέλει βεβηδοθῇ ~~εἰς~~
εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἂν ἡ Ἑλλὰς τὸν θεωρῇ ἐγκληματίαν πολέμου. Αὐτός,
κατὰ τοὺς ἄγγλους, εἶναι καὶ ὁ λόγος, δι' ὃν κρύπτεται. Ἐπὶ πλέον,
ἂν καλῶς κατενόησα τὰ ὑπὸ τοῦ *Ramsay* λεχθέντα, καὶ οἱ
ἴδιοι οἱ ἄγγλοι θέλουσιν ἀπαγγεῖλαι κατ' αὐτοῦ κατηγορίαν, ~~κικ-
κικκικικ~~ δι' ὅσας διέπραξεν ἐν Κρήτῃ αὐθαιρεσίας.

Ἐν τῇ μεταξὺ, ἀνεξαρτήτως τῶν μετὰ τῶν Ἀγγλων ἐνεργειῶν
μου, ἐσκέφθην νὰ ἐπισκεφθῶ καὶ τὰ τυχόν ὑπάρχοντα μουσεῖα καὶ
συναφῇ ἰδρύματα, χωρὶς νὰ δηλώσω τὴν ἰδιότητά μου. Τό ἐκεῖ ὑπάρ-
χον μουσεῖον *δ'Αλφον* (*Zeughaus*), ἐν τῶν μεγίστων ἂν μὴ τὸ μέ-
γιστον ἐν τῇ κόρῃ, δὲν παρουσιάσε τι, ὥς ἦτο ἐπόμενον. Ὁμοίως
καὶ ἐν τῷ *Landesmuseum* οὐδέν εἶδον. Τό μετὰ τούτου ὅπως
συναπτόμενον *Ιωαννέμ*, ὅπερ περιηλείει καὶ τὰς ἀρχαιοτάτας
τῶν ἐπιτοπίων ἀνασκαφῶν, προσεῖλκυσε ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν
μου. Ἀγοράσας ἐν εἰσιτηρίῳ εἰσῆλθον διὰ τοῦ *Landesmuseum*
καὶ εἴτα χωρὶς νὰ ἐξέλθω ἐζήτησα νὰ μὲ παρουσιάσουν κατ' εὐθεΐ-
αν εἰς τὸν διεθυντήν, δηλώσας καὶ τὴν ἰδιότητά μου καὶ εἰπὼν
ὅτι ἐμελέτησα ἤδη τὸ μουσεῖον. Ἐν προφανεῖ συκινήσει ἀλλὰ
καὶ μετ' εὐγενοῦς προθυμίας μὲ ᾤδήγησαν δι' ἰδιωτικῶν εἰσόδων
εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ, ἐκεῖθεν δὲ μετὰ τιναν
λεπτῶν ἀναμνην, μέχρις οὗ εἰδοποιήσουν τὸν διεθυντήν τοῦ
Ιωαννέμ, ὥς μοί εἶπον, μὲ ᾤδήγησαν εἰς τὸ γραφεῖόν του.

- 7 -

Ἐκεῖ εὐρέσθην πρό τοῦ σεβασμίου γέροντος καὶ παλαιοῦ γνωρίμου μου *Walter Schmidt*, ὃν εἶχον ἄλλοτε φιλοξενήσει ἐν Κρήτῃ. Σχεδόν προτοῦ τῇ ἀνακοινώσει τὸν σκοπὸν τῆς ἐπισκέψεώς μου, μοῦ εἶπεν ὅτι θὰ μοῦ οἰκλήσῃ ἐν πάσῃ εὐλκρινεΐᾳ. Διηγήθη πῶς ἐσπευσμένως ἐκλήθη εἰς τὴν ἐπαυλιν *Ringel* διὰ νὰ περισώσει "μερικά ἀρχαῖα" κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ὀχλοκρατίας τῶν *Zivilisten* καὶ ἀκολούθως με ὠδήγησεν εἰς μίαν προθήκην, ὅπου μοῦ ἐπέδειξε τὰ ἀρχαῖα. Ἀνεγνώρισα ἀμέσως τὸν μικρὸν μαρμάρινον ταῦρον, ὃν εἶχεν ὁ *Eranz* εἰς τὴν αὐλὴν τῆς ἐπαύλεως Ἀριάδνης. Ἄλλ' οὔτε τοῦτον οὔτε τὰ λοιπὰ ἀρχαῖα — μικρῶς ἄλλως σημασίας — ἐγνωρίζομεν ὥς κλασσέντα, οὔτε κατεΐχομεν σχετικὸν κατάλογον.

Εὐτυχῶς ἔσχον τὴν ἐτοιμότητα νὰ ἐρωτήσω τὸν κ. *Schmidt* ἂν ἀναγνωρίξῃ τὴν κυριότητά μας καὶ ἂν εἶναι πρόθυμος νὰ μοῦ παραδώσῃ τὰ ἀρχαῖα. Ἀπῆντησεν ἀμέσως καταφατικῶς.

Κατ' ἄλλην εὐτυχῇ συγκυρίαν ἐκεῖνην τὴν στιγμὴν προσήλθε καὶ μία δεσποινίς, βοηθὸς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Πανεπιστημίου *Graz* (τό ὁποῖον πρὸς τὸ παρὸν στερεΐται καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας). Εἶχον προηγουμένως πληροφορηθῇ διὰ τοῦ ἀρίστου νέου κ. Πολ. Ἐνπερίδου, Δέκτορος ἐν τῇ Πανεπιστημίᾳ, ὅτι καὶ ἐκεῖ ὑπῆρχον ἀρχαῖα τινά, ἄλλα μὲν παλαιότερα, ἄλλα δὲ πρόσφατως ἐκεῖ κατατεθέντα. Ἐπωφελούμενος τῆς ταραχῆς τῆς δεσποινίδος, ἥτις ἦτο κατέρυθρος ἐκ τῆς συγκινήσεως, εἶπον ὅτι ἔχω γνῶσιν καὶ τῶν ἐν τῇ Πανεπιστημίᾳ ἀποκειμένων ἀρχαίων καὶ ὅτι ἐν συνεχείᾳ θὰ ἐπισκεπτόμην τὸ Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτούτον. Τοῦτο καὶ ἐγένετο ἄνευ χρονολογίας, ἐκεῖ δ' εὗρον προθήκην περιέχουσαν 502 ἐκλεκτὰ τεμάχια ἀγγείων πάσης Μινωτικῆς περιόδου. Μία ἐπιγραφὴ ἡρμηνεύεν, ὅτι πρόκειται περὶ προσωρινῆς ἐκθέσεως (*Leihgabe*) ἐκ μέρους τοῦ *Schöngemünder*, τοῦ γνωστοῦ Αὐστριακοῦ ἀξιωματικοῦ, ὅστις ὑπῆρξεν ὡς *Referent für Kunstschutz* ἐν Κρήτῃ καὶ ὅστις εἶχε διεξαγάγει καὶ ἀνασκαφὰς ἐκεῖ κατὰ διαταγὴν τοῦ *Ringel*.

Ἀκολούθως ἐπισκεφθὲν τὸν πρύταιν κ. *Gerstinger* ὑπὸ τὴν ἐπίσημον ἰδιότητά μου. Ἐφάνη εὐγενέστατος καὶ πρόθυμος, ἄλλ' ἐστενοχωρήθη ἐκ τοῦ περιστατικοῦ, διότι τὰ ἀρχαῖα ἦσαν

- 8 -

τοῦ *Schöngendörfer* καὶ οὐχὶ τοῦ Πανεπιστημίου ἰδιοκτησίας· Ἐν τέλει μοῦ εἶπε νὰ τοῦ εἰσπράξω ἔγγραφο, ἵνα τὸ φέρῃ εἰς τὴν Συγκλητον καὶ καλυφθῇ οὕτω, μεθ' ὃ θὰ μοί παρέδιδε τὰ ἀρχαῖα. Ἐπροθυμοποιήθη νὰ ἀναβῶμεν ἄρ᾽ ἄρ᾽ εἰς τὸ Ἀρχαιολογικόν Ἰνστιτούτον, ὅπου κατεμετρήσαμεν τὰ τεμάχια καὶ μοί παρέδωκε σχετικόν σημείωμα, ὅπερ ὑπέγραψεν ἐπὶ τόπου καὶ ὅπερ συνυποβά-

λῃ. *Ἀρ. 2* Τὴν ἐπομένην κατήρτισα τὸ πρὸς αὐτόν ἔγγραφόν μου, οὕτινος *Ἀρ. 3* ἀντίγραφον συνυποβάλλω, ἀκολουθῶς δ' ἐπεσκέφθην τοὺς ἄγγλους ἵνα ἀναγγεῖλω τὰ γεγονότα, καθ' ἃν εἶχον ἀναλάβει ὑποχρέωσιν. Τοῦτο ἀπεδείχθη ἐσφαλμένη ἐνέργειά μου, ὥς κατωτέρω θὰ γίνῃ φανερόν, διότι ἂν ἀνέμενον πρῶτον τὴν ἀπάντησιν τοῦ πρυτάνεως, τότε θὰ παρελάβανον καὶ τὰ ἀρχαῖα τοῦ Πανεπιστημίου, ὥς παρέλαβον τὰ τοῦ μουσείου.

Ὁ ἀρμόδιος ἐπὶ τῆς ἀποδόσεως ξένων περιουσιῶν, πρὸς ὃν εἶχον παραπερφόῃ προηγουμένως, ἦτο ὁ λαχαγός *Wilde*. Εἰς τοῦτον ἀνεκοίνωσα τὰ διατρεχάντα. Οὐδέν ἀπήντησεν, ἐκράτησε μόνον σημειώσεις τινάς καὶ εἶτα μὲ παρεκάλει νὰ προσκομίσω καὶ εἰς αὐτόν ἀντίγραφον τοῦ πρὸς τὸν πρύταμιν ἔγγραφου μου. Τὴν ἐπομένην, ὅταν ἐπεσκέφθην αὐτόν ἐκ νέου, εἶχεν εἰσπράξῃ ἀγγλική μετάφρασις τοῦ ἔγγραφου μου (ὅπερ ἐγὼ εἶχον συντάξει γερμανιστί), συγχρόνως δὲ μοῦ ἐδόθη νὰ ἀναγνῶσκω ἕτερον ἔγγραφον ~~στὰ~~ ἡλόμενον ἐκ μέρους τοῦ γραφείου του εἰς τὸν Πρύταμιν, ὅπου καθίστατο οὗτος ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἀσφαλῆ φύλαξιν τῶν 502 τεμαχίων ἀρχαιοτήτων καὶ παρηγγέλλετο συγχρόνως νὰ ἀνευρεθῇ ὁ *Schöngendörfer* καὶ νὰ δηλώσῃ πῶς ἀπέκτησε τὰ ἀρχαῖα. Ἀκολουθῶς μοῦ ἐδηλώθη, ὅτι οὐδέν ἀρχαῖον δύναται νὰ παραλάβω, ὃν δὲν ἐξασκευασθῇ ἀκριβῶς ἡ προέλευσίς του καὶ τὰ ὅν γένει περιστατικά τῆς εἰς Αὐστρίαν ἀφίξεώς των.

Εἰς ταῦτα προέβλεπον ζωηρὰς ἀντιρρήσεις. Ἐπεσκέφθην καὶ τὸν συνταγματάρχην *Sturges* ἐκ νέου, ἰσχυρίσθην δέ, ὅτι τοῦλάχιστον ὥς πρὸς τὰ ἐν τῇ μουσείῳ *Joanneum* ἀρχαῖα ὁ διευθυντής ἀναγνωρίζει τὰ ἐπ' αὐτῶν δικαιώματά μου καὶ εἶναι πρόθυμος νὰ μοῦ τὰ παραδώσῃ. Τότε ὁ *Captain Wilde* παρέλαβε τὴν διερμηνείαν τοῦ γραφείου του, ἕνα φάκελλον καὶ μίαν γραφομηχανήν καὶ φωνάζας τὸν ὁδηγόν τοῦ αὐτοκινήτου του με-

ΠΑΡΕΛΑΒΕ
ΥΠΟΓΡΑΦΗ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

- 9 -

σε νά μεταβῶμεν ἁμέσως εἰς τό μουσεῖον.

Ἐκεῖ ἤρώτησε τόν κ. Schmidt περί τοῦ πράγματος, προσθέσας εἰς καί τρεῖς ὅτι αὐτός δέν ἀναγκάζει τόν κ. Schmidt νά παραδῶσθαι τὰ ἀρχαῖα. Εὐτυχῶς ὁ ἀξιέραστος ἐκεῖνος γέρων ἐνέμεινεν εἰς ὅσα μοῖ εἶχεν ἐξ ἀρχῆς εἶπει. Τότε τοῦ ἐδόθη μία δῆλωσις νά υπογράψῃ, ὑπεγράψαμεν εἴτα καί οἱ τρεῖς ἐν ἔγγραφον σύνταγμένον εἰς τετραπλοῦν, ὡς καί τόν κατάλογον τῶν ἀρχαίων, ὧν εἶχον ἤδη ἐτοιμάσει, καί ὁ captain Hilde κηρύξας τὰ ἀρχαῖα ἐλθνηνικὴν ἰδιοκτησίαν ἀπῆλθε μετὰ τῆς διαρμηνέως. Ἐγὼ μετὰ τοῦ κ. Schmidt ἐφροντίσαμεν ἀκολούθως περί τῆς συσκευῆς των.

Ἐν τῇ μετὰ οὗτο πρῶτανις, ὅστις, ὡς καί πάντες οἱ καθηγηταὶ οὗς ἐτυχὲ νά γνωρίσω, εἶναι γνήσιοι καί σεμνοὶ ἐπιστήμονες, μὴ συμπεριζόμενοι τὰς αὐθαιρεσίας ὥς οἱ συμπατριῶταί των διέπραξαν, μοῖ ἀνεκοίνωσεν ὅτι εἶχεν ἔλθει εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ Schötzendorfer, ὅστις ἰσχυρίζετο ὅτι τὴν συλλογὴν τῆς κεραμικῆς εἶχε λάβει ὅπῃρον παρὰ τοῦ κ. Παάτῃνος. Ταυτοχρόνως ἐξεφράζετο πολλαχόθεν ἡ εὐχὴ, νά παραμείνουν τὰ ἀρχαῖα ἐκεῖνα ὡς διδακτικὴ συλλογὴ τοῦ Πανεπιστημίου. Εἶπον τότε εἰς τόν Πρῶτονιν, ὅτι ὡς μὲν ἔχει τό πρῶμα, εἶναι ἀδύνατον τὰ ἀρχαῖα νά παραμείνουν εἰς χεῖρας ἐνός ἰδιώτου ἀφαιρέσαντος ταῦτα παρὰ νόμους. Ἐν ὅμως οὗτος τὰ παρεχῶρει, ὁριστικῶς εἰς τό Πανεπιστήμιον, τότε ἐγὼ ὡς ἀπορον θά προέτεινον εἰς τό Ἀρχαιολογικόν Συμβούλιον νά ἀφῇσθαι ταῦτα εἰς τό ἴδρυμα ἐπ' ἀνταλλαγῇ βιβλίων. Τόν χειρισμόν τοῦτον ἐκρίνα σκόπιμον, διότι πιθανόν οἱ ἄγγλοι νά εὕρουν βάσιμον τόν ἰσχυρισμόν τοῦ Schötzendorfer. Παρ' ὅλα ταῦτα ἔκαμα ἁμέσως ὑπόμνημα εἰς τόν λοχαγόν Hilde, ὅπου ὑποστηρίζω, ὅτι ἡ οὐδερία ἐδόθη εἰς αὐτόν ὑπὸ τοῦ κ. Παάτῃνος ἄδεια, ἢ ἡσκήθη ψυχολογικὴ βία, ὣν καί θεωρῶ τοῦτο ἀπίθανον, διότι ὁ κ. Παάτῃνος ἔδειξε θαρραλέαν στάσιν ἐπανεληνημένος, ἐκόνῃ καί ἐναντι τοῦ Ringel.

Ὅτι δέ ἐν πάσῃ περιπτώσει τοιαύτη ἔδεια θά ἦτο ἄκυρος. Ὁ Schötzendorfer, ὡς εἰδικός ἐπὶ τῆς προστασίας τῶν ἀρχαίων, ἐγνωρίζεν ὅτι μόνον ἀρμόδιον νά δώσῃ ἄδειαν ἐξαγωγῆς ἀρχαίων ἡτοιχὸς Ἀρχαιολογικόν Συμβούλιον καί μόνον ὃν δύναται νά παρουσιάσῃ τοιοῦτον ἔγγραφον ὀφείλει νά θεωρηθῇ ἐν τάξει.

Ἐἴμαι βέβαιος, ὅτι οἱ ἄγγλοι θά υἱοθετήσουν τὴν ἀποψίν μου. Ἐξακολουθῶντος νά φρονῶ ὡς ἀπορον, ὅτι θά ἦτο μεγαλύτερον τό κέρδος

- 10 -

καί υλικόν ἀλλά πρό παντός καί ἠθικόν, ὃν μεγαλοφρόνως ἡ Ἑλλάς ἀφνεν εἰς τό πανεπιστήμιον τοῦ *Graz* τὴν συλλογὴν ἐκείνην (ἀναμφιβόλως μίαν ἐκ τῶν ἀρίστων) καί ἔδεχτο ἀντ' αὐτῆς ἐπιστημονικά βιβλία.

Ἐρώτησα ἀκολουθῶς τὸν λοχαγόν *Wilde*, ὃν ἤλπιζον ὅτι ἐντός 8 ἡμερῶν θά ἔλυτο τό γήτημα, ἵνα παραβῶ ἐκεῖ. Εἰς ἀρνητικὴν αὐτοῦ ἀπάντησιν, ἀπεφάσισα νὰ ἀναχωρήσω. Ἐν ὑπομνήματι ἀνεφέρων πρὸς αὐτόν λεπτομερῶς τὴν ἀρχαῖα ἀπῆγαγεν ὁ *Ringel* τονίσας, ὡς παντοῦ ἔπραξα, ὅτι θά ὑπάρχουν καί ἄλλα, ὃν δὲν ἐξηκριβώσαμεν ἐτι τὴν ἀπώλειαν. Ἐπὶ πλέον συνέταξα καὶ ἀπέστειλα λεπτομερῆ ὑπομνήματα πρὸς τὸν ἐν Βιέννῃ πρεσβευτὴν ἡμῶν κ. Κινδύνην, μεθ' οὗ καὶ συνωμίλησα δις ἀπὸ τηλεφώνου. Οὕτως ἐσχηματίσθη ὁ σχετικὸς φάκελλος καὶ ἡ ἐν Βιέννῃ πρεσβεία ἡμῶν ἐτέθη εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὰς ἀρμοδίας ἀγγλικὰς ἀρχὰς διὰ τὰ περαιτέρω. Μίαν παράδοξον ὄντως ἐκδοχὴν, καθ' ἣν εἶναι δυνατόν ἡ συλλογὴ *Ringel* νὰ εὐρίσκηται ἤδη ἀπὸ 2 ἐτῶν ἐν Ἀγγλίᾳ, θέλω ἐκθέσει προφορικῶς πρὸς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον.

Ἐκ *Graz* ἀνεχώρησα τό μεσονύκτιον τῆς Τετάρτης, 7^{ης} Ιουλίου, ἀποκοιμίσαν καὶ τὰ ἀρχαῖα ἐκ τοῦ *Joanneum*, τὰ περὶ ὧν ὑπογεγραμμένα πρακτικὰ συνυποβάλλω μετὰ τῆς παρούσης ἐκθέσεως. Εἰς τὰ Ἰταλικὰ σύνορα ἐδήλωσα ταῦτα, ἵνα δύναμαι νὰ τὰ ἐξαγάγω ἐξ Ἰταλίας. Ἐμεσολάβησεν ἐπεισόδιόν τι, διότι αἱ μεθοριακαὶ τελευταιακαὶ ἀρχαὶ τῆς *Tavrisia* ἐπέμενον νὰ μοὶ ἀφαιρέσουν τὰ δύο κιβώτια ἐκ τῶν ἀποσκευῶν μου καὶ σφραγίσουσιν ταῦτα νὰ τὰ ἀποστείλουν *transito* εἰς Νεάπολιν. Ἐγὼ ἐπέμενα ὅτι διατρέχουν κίνδυνον νὰ κλαποῦν, ἐκτός ἔσθ' ἡ Ἰταλικὴ κυβέρνησις ἀνελάβανε τὴν εὐθύνην. Ἐν τέλει ἐπεισέθησεν νὰ μοὶ θεωρήσουν κολῇ τῇ πίστει τὸν κατάλογον, ὃν ἐκ τῶν προτέρων εἶχον ἐτοιμάσει Ἰταλιστί, μὴ ἀνοίξαντες καὶ τὰ κιβώτια, καὶ οὕτω ὁ συμμὸς ἐξηκολούθησε τὴν πορείαν του.

Εἰς Ρώμην ἔφθασα τὴν ἐπηνεφελὴν τῆς Παρασκευῆς 9^{ης} Ιουλίου. Δυστυχῶς δὲν εἶχεν ἐτοιμασθῇ τό κιβώτιον τῶν βυζαντινῶν εἰκόνων. Οὕτως ἠναγκάσθην νὰ ἀναβῶ μᾶλλον τῆς ἐρχομένης Τετάρτης, 14^{ης} Ιουλίου, ὅποτε μεταβὰς εἰς τὸ ἀρμόδιον γραφεῖον τοῦ Ἰταλικοῦ Ὑπουργείου Παιδείας κατέθεσα καὶ σφράγισα ἐντοσεῖκό μου

- 11 -

κιβωτίου καὶ τὰς εἰκόνας καὶ τὰ ἐκ *Γιαζ* κομισθέντα ἀρχαῖα. Ὁφείλω νὰ ἐξάρω τὴν προθυμίαν τῶν κ.κ. *Bartoncini* καὶ *Ravibeni* (R), οἵτινες ἀφῆκαν ἀθικτον τὴν ὑπ' ἐμοῦ γενομένην διατίμησιν ἐκάστης εἰκόνης, ἀπαραίτητον διὰ τὴν καταβολὴν τοῦ σχετικοῦ φόρου, τὰ δὲ ἐκ *Γιαζ* ἀρχαῖα ἐξετίμησαν συμβολικῶς ἀντὶ 1000 λιρετῶν, ὥστε κατέβαλα φόρον ἐξαγωγῆς μόνον 80 λιρέττας.

Δυστυχῶς τὴν ἐπομένην ἐμεσολάβησε τὸ ἀπαραίτητον ἀπρόοπτον ἢ ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ *Togliatti* καὶ ἀπώλεσα 3 ἡμέρας λόγῳ τῆς σπριτωθείσης ἀπεργίας. Ἀκολούθως ἐφόρτωσα τὸ κιβώτιον διὰ Νεάπολιν καὶ ἀνεχώρησα, φθάσας εἰς τὴν πόλιν ταύτην τὴν Κυριακὴν 13 Ἰουλίου. Τὴν ἐπομένην, 19 Ἰουλίου, ἐφθάσε καὶ τὸ κιβώτιον.

Ἐντὸς τῆς Τρίτης 20 Ἰουλίου ἐτακτοποιήθη καὶ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχαίων τῆς Ῥόδου, ὅτινα εἶχον κομισθῇ ἐκεῖ διὰ τὴν ἐκθεσιν Νεάπολεως. Μετέβην ἐκεῖ μετὰ τοῦ προξένου κ. Δ. Τυπάλδου καὶ ἐζήτησα νὰ ἀνοιχθῶσι τὰ κιβώτια καὶ νὰ μοί παραδοθῇ τὸ περιεχόμενόν των. Τοῦτο ἐγένετο καὶ μοί παρεδόθη πρακτικόν μετὰ κατάλογου τοῦ περιεχομένου τῶν δύο κιβωτίων, ὅπερ συνυποβάλλεται. Ἀφοῦ τὰ κιβώτια ἐκαρφώθησαν καὶ ἐσφραγίσθησαν ἐκ νέου, ἀνεκοίνωσα εἰς τοὺς Ἰταλοὺς τὸ ἰδιόχειρον σπρίσμα τοῦ *Raslini*, ἐκ δὲ τῆς παραβολῆς πρὸς τὸ πρακτικόν διέπιστώθη, ὅτι οὗτος εἶχε παραλείψει νὰ σπριμώσῃ τὰ χρυσὰ τὰ ὁποῖα ἀπεκόμισεν, ἥτοι, κατὰ τὴν ἐπέσηρον περιγραφὴν τῶν Ἰταλῶν:

Anello d'oro con scarabeo (χρυσὴ δαυλίχης μὲν σκαράβαιος).
Due brachie d'oro a palmetta. (Δύο χρυσὰ νασφίματα μὲν ἀνδρείου)
Armilla framentata in bronzo foderata d'oro (νοχέων φέλιος χαρμὴ νασφίμετον διὰ χρυσοῦ).

Collana aurea tubolare con 21 piccole sfere (χρυσὴν νασφί-
 εσσιν μὲν 21 μικρῶν σφαιρῶν).

Anello d'oro filozigranato (χρυσὴ δαυλίχης μὲν σφαιρῶν διαμίσ-
 τος *roschietti aurei con cerchi concentrici* (Δύο χρυσὰ νασφίμα-
 τα μὲν σφαιρῶν νασφίμετων νασφίμετων).

Placca in bronzo con smalto (χαρμὴ σφραγισμένη νασφίμα)

Ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸ χειρόγραφον ἰδιόχειρον σπρίσμα τοῦ *Raslini* ὑπάρχουν ἀσυμφωνίαι τινὲς πρὸς τὰ πράγματα. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικόν, ὅτι τὸ αὐτὸ πρόσωπον τὸ βαρυνόμενον πρὸς τὴν

ΥΠΕΡΕΣΙΣ
 ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

- 12 -

ἀπαγωγὴν πάντων τῶν χρυσῶν τοῦ Μουσείου Ρόδου παρέλειψε καὶ ἐν τῇ παρόντι σπριώματι νὰ καταγράψῃ ἀκριβῶς τὰ χρυσᾶ ἀντικείμενα, ἅτινα ἰδιοχειρῶς, ὡς λέγει, ἐποθεύτησεν εἰς τὴν ἐκθεσὶν Νεαπόλεως.

Οὕτω κατέληξα νὰ συγκεντρώσω ἐπὶ τὸ αὐτὸ τρία ἐν ὅλῃ κιβώτια, τὰ δύο περιέχοντα τὰς ἐκ Ρόδου ἀρχαιοτήτας καὶ τὸ τρίτον τὰς ἐκ *Γροα* καὶ τὰς βυζαντινὰς εἰκόνας τὰς παραληφθείσας ἐκ τῆς ἐν Ῥώμῃ πρεσβείας. Πάντα παρεδόθησαν, ἐσφραγισμένα διὰ τῆς μολυβδοσφραγίδος τῶν Ἰταλικῶν ὑπηρεσιῶν ἐξαγωγῆς, εἰς τὸν ἐν Νεαπόλει πρόξενον ἡμῶν κ. Δ. Τυπάλδον.

Ὅμοιως παρέδωκα εἰς τοῦτον τὰς ἀδείας ἐξαγωγῆς, ὡς δεῖξει καταβολῆς τῶν φόρων καὶ λοιπὰ δικαιολογητικά. Παρακάλεσα τοῦτον, ὅπως φορτωθῶσιν ἐπὶ τοῦ "Νέα Ἑλλάς" μέλλοντος νὰ διέλθῃ ἐκεῖθεν περὶ τὴν 20ην Αὐγούστου, παραδιδόμενα εἰς τὴν ἀπομικτὴν φρογτίδα τοῦ πλοιάρχου. Εἰς ἀνάλογον διάβημα νομίζω ὅτι προέβη καὶ ἡ ἐν Ῥώμῃ πρεσβεία. Ἐγὼ δ' ἐπιστρέψας εἰς Ῥώμην ἀνεχώρησα διὰ τοῦ πρώτου Ἰταλικοῦ ἀεροπλάνου, τοῦ μόνου δεχομένου πληρωτὴν εἰς λιρέττας καὶ εὐθηνότερου τῶν λοιπῶν. Ἐφθάσα εἰς Ἀθήνας τὴν 29ην Ἰουλίου. Τρέφω μικρὰν τινα ἀγωνίαν, μήπως ἀπρόοπτόν τι ἐμποδίσῃ τὴν φόρτωσιν, διότι ἀπαιτεῖται ἀκατάβλητος προσπάθεια καὶ χρόνος, ὅπως ἐξομαλύνωνται αἱ ἐκάστοτε προκύπτουσαι δυσκολίαι. Θεωρῶ ὅμως ἀπὸ θάνατον νέον τι ἀπρόοπτον. Τὸ Προξενεῖον Νεαπόλεως μὲ ἐβεβαίωσεν, ὅτι τὰ ἀρχαῖα θὰ φορτωθῶσιν ὅπως δέποτε. Τὸ ἄριστον πάντων θὰ ᾔτο βεβαίως, ἂν ὑπῆρχεν Ἑλλήν ἀρχαιολόγος νὰ φορτώσῃ καὶ νὰ συνοδεύσῃ τὰ ἀρχαῖα. εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχωρήσῃ τις ἐντεῦθεν μίαν ἢ δύο ἡμέρας πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ πλοίου εἰς Νεάπολιν, προερχομένου ἐξ Ἀμερικῆς, καὶ νὰ φθάσῃ αὐθημερόν εἰς Νεάπολιν. Τοῦτο ὅμως θέλει βάλαιτῆσιν δαπάνην 250 περίπου δολλαρίων.

Ἐρακρηγόρησα ἐν τῇ παρούσῃ ἐκθέσει, ἐπιθυμῶν νὰ ἀντλήσῃ ἐξ αὐτῆς χρήσιμα στοιχεῖα ὁ τυχόν μέλλων νὰ συνεχίσῃ τὰς προσπάθειάς πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν Ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων. Τὸ κυριώτερον συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἀπαιτοῦνται μηνῶν πολλῶν προσπάθεια, διότι ἡ σχετικὴ ἐργασία, ἀκόμη καὶ ἐκ μέρους τῶν Συμμάχων, βαίνει βραδύτατα. Διὰ μὲν τὴν Ἰταλίαν θὰ προστεταίνον

ΑΡΧΑΙΟ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ
ΕΡΧΑΙΟΤΗΤΑΤΩΝ

- 13 -

ὅπως εἰς ἓκ τῶν ἐκεῖ ὑπαλλήλων τῆς πρεσβείας ἡμῶν ἐπεφορ-
 τίζετο εἰδικῶς μετὰ τὴν ἀποστολὴν ταύτην. Καταλληλότερον θεω-
 ρῶ τὸν κ. Δημ. Πουλᾶνον, ὅστις καὶ νέος εἶναι καὶ τὴν Ἰταλικὴν
 κατέχει ἀπολύτως καὶ πεῖραν ἔχει τὴν ἀπεκτίσσει πλοσίον μου. ὡς
 πρὸς τὴν Γερμανίαν, ἂν κρίνω ἀπὸ τὴν τακτικὴν τῶν Ἀγγλων
 ἐν Γιοα, μόλις θὰ ἤρκευ ἐξ μῆνης ὅπως δυνηθῇ τις νὰ
 ἐργασθῇ συστηματικῶς καὶ μετὰ ἐλπίδας ἐπιτυχίας.

Εὐπειθέστατος

Στ. Μαρινᾶτος

Παράρτημα 8. ΙΑΑΑ, Κιβ. 586Ε, Α. Εξασφάλιση Αρχαίων 1948 [1940-1964], Φάκελλος: Περί διαρπαγείσων Αρχαιοτήτων υπό του στρατού Κατοχής [1946-1949]. Έγγραφο του Μαρινάτου με τίτλο «Σημείωμα περί τοῦ παραδοθέντος μοι φακέλλου φυγαδευθέντων ἐκ Ρόδου ἀρχαίων: 22 Ἰουνίου 1949».

1

Σημείωμα ἀπὸ τοῦ
παραδοθέντος μοι φακέλλου φυγαδευθέντων
ἐκ Ρόδου ἀρχαίων.

- 1) τὴν 25 αὐγ. 1930 ἐπέστησαν ἀποστάει τῶν *Sella Seta* θυσανέων
14? χορηγῶν τομπαίων, ἐκείθεν ἐν Κῶ, εἰς τὴν Prof. Dott.
Lorenzina Cesano, Μυσία Nazionale Romano, πῶς ἀνατὰ
δὲ ἐγγράφον ἡμ. ἀρ. 684 τῆς 29 Σεπ. 1930 οὗ τοῦ ἔχον.
- 2) τὴν 1ην Μαρτίου 1939 ὁ ἐκτελεστικὸς Luigi Morricone
παρέλαβεν ἄρχαιον Μυκηναϊκῶν ἱφῶν 0,19 διὰ τὴν ἐκδοὺς
Π. Ἰόαννης.
- 3) Ἰωάννης παλαιογράφος τομπαίων συλλογῆς τῶν διαμνησθῶν
De Vecchi, ὅς τις, κατὰ τὰς ἀρχαίας. ἀρχαίος τῶν Αὐθενταρίσων,
αὐτὸς ἀπολαύων εἶχε καὶ τὴν ὡς ἀπογράφον τὴν συλλο-
γὴν, ἀπογράφον: 120 ἀρχαία καὶ χορηγῶν ἐλληνικὰ τομπαία,
91 ἀπολαύων ἐκδοὺς καὶ 64 τῶν ἀπολαύων τῶν
ἐκδοὺς, ἔτι δὲ 28 μισανταῖα καὶ ἀρχαία. Οὗτος ὅς τις
ἄρχαιος ἦν ἀπὸ ἀπολαύων τῶν συλλογῶν, εἶναι δὲ δυνατὸς ὁ
ἰσχυρισμὸς, ὅτι αὐτὸς ἐκδοὺς ἔχον.
- 4) ὁ ἐκδοὺς φακέλλος διαλαμβάνει ἀπὸ τῶν ἀρχαίων τοῦ χιμῆρος
Ρόδου καὶ συλλογῆς τομπαίων ἀρχαίων, ὡς ἐκδοὺς ἀπὸ
παλαιογράφου. Ταῦτα ἐπέστησαν ἐν Ἀθῆναις κατὰ τὴν 1914 καὶ τὴν
οὐρανὸν Αἰνῶν. Μὲντοι αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἐκδοὺς, διότι
ὁ φακέλλος εἶναι ἀπολαύς, ἀλλὰ ἀπολαύων ἐν Μεσσηνίᾳ
μὴ αὐτὸς ἀπολαύων συλλογῆς, ὡς ἐκδοὺς ἀπὸ παλαιο-
γράφου καὶ ἀλλὰ ἀπολαύων, μὴ αὐτὸς δ' ἐκδοὺς ἐν τῶν
ἀρχαίων ἐκδοὺς.
- 5) ὁ ἐκδοὺς φακέλλος, ἀπὸ τῶν ἐκδοὺς, ἀνατὰ παλαιογράφον τῶν
ἐν δὲ τῶν ναυτικῶν Μ.χ. Περικλῆος καὶ τῶν ναυτικῶν Ἑρμ.
Μαρωνῆ, ὅτι κατὰ τὸν Μάρτιον τῶν 1943 καὶ διὰ τὴν ἀπολαύων με-
σιᾶς, μὴ αὐτὸς ἐκδοὺς ἐν Ρόδῳ ἐν Ἀθῆναις ἐκδοὺς ἀπὸ παλαιο-
γράφου καὶ μισανταῖα ἀπολαύων, ὡς ὅς τις ἐκδοὺς ἐν τῶν

ΥΠΗΡΕΣΙΑ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Βιβλιοκρισίες

Reviews

Βιβλιοκρισία

Γ. Κοκκορού-Αλευρά

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
galevras@arch.uoa.gr

Κ. Καρακάση, *Οι Αρχαϊκές Κόρες* (εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2017). Σελ. 225, διαγράμματα 52, πίν. 212 AM + 66 έγχρ., μετάφρ. Ματίνα Βασιλείου, γενική επιστημονική επιμέλεια Γ. Δουλφής. ISBN 978-960-505-278-2.

Η μνημειώδης έκδοση αυτής της μονογραφίας αποτελεί τη βελτιωμένη και επαυξημένη έκδοση της διδακτορικής διατριβής της Κατερίνας Καρακάση που εκπονήθηκε στο πανεπιστήμιο Johann Wolfgang Goethe της Φραγκφούρτης με επόπτη τον H. von Steuben το 1996. Η πρώτη έκδοση της μονογραφίας, αισθητικά αντάξια των γλυπτών που πραγματεύεται, πραγματοποιήθηκε το 2001 στα γερμανικά από τον εκδοτικό οίκο M. Hirmer του Μονάχου. Η έκδοση εκείνη είχε χρηματοδοτηθεί από τον Δημοσιογραφικό Οργανισμό Δ. Λαμπράκη, χρηματοδότηση που εξασφάλισε τη δυνατότητα και νέων, εξαιρετικής ποιότητας φωτογραφικών λήψεων, και μάλιστα πολλών έγχρωμων, των αγαλμάτων των κορών από τους Κώστα Κοντό και Γεώργιο Καρατζά. Το 2003 το βιβλίο μεταφράστηκε στα αγγλικά και εκδόθηκε στο Los Angeles από το J. Paul Getty Museum. Πολύ πρόσφατα, το 2017, μεταφράστηκε και κυκλοφόρησε στα ελληνικά από τις εκδόσεις Άγρα με μικρού αριθμού προσθήκες μνημείων, καθώς και βιβλιογραφικές και ερμηνευτικές συμπληρώσεις, σε μία έκδοση ποιοτικά αντίστοιχη των ξενόγλωσσων που προηγήθηκαν.

Η ελληνική έκδοση του βιβλίου της Κ. Καρακάση σε σχήμα τέταρτο και με δίστηλο κείμενο 225 σελίδων (συνολικά ο τόμος αριθμεί 512 σελίδες) εξετάζει 236 ολόγλυφα αρχαϊκά αγάλματα κορών κυρίως ως προς την ερμηνεία τους, δηλαδή το τι ακριβώς παριστάνουν, και τη λειτουργία τους, τους λόγους που οδήγησαν στην ανάθεσή τους και το ποιες ανάγκες των αναθετών κάλυπταν εν τέλει. Τα αγάλματα κορών στην πλειονότητά τους φυλάσσονται και εκτίθενται σε ελληνικά μουσεία, με σημαντικότερο το μουσείο της Ακρόπολης, όπου και έχει βρεθεί ο μεγαλύτερος αριθμός αγαλμάτων κορών.

Όπως συνηθίζεται, το βιβλίο αρχίζει με τον Πρόλογο της α' έκδοσης, στον οποίο η συγγραφέας εκφράζει τις ευχαριστίες της προς όλους εκείνους που τη βοήθησαν στην πραγματοποίηση της έρευνάς της και στην έκδοση του βιβλίου. Στην ελληνική έκδοση έχουν προστεθεί και οι ευχαριστίες προς όσους συνέβαλαν σ' αυτήν. Στην Εισαγωγή της μονογραφίας και των τριών εκδόσεων αναφέρεται το ιστορικό της εύρεσης και ανασκαφής των αγαλμάτων κορών στην Ακρόπολη της Αθήνας και η πορεία της σχετικής έρευνας από τότε και στο εξής. Η εύρεση δηλαδή από τον Π. Καββαδία 14 αγαλμάτων κορών στις 24 Ιανουαρίου του 1886 παρουσία του βασιλιά Γεωργίου του Α' κοντά στο Ερέχθειο, υπήρξε το έναυσμα για τη μελέτη αυτών των αγαλμάτων από μία σειρά εμπνευσμένων αρχαιολόγων, του H. Schrader, του G. Dickins, των H. Payne και G. Mackworth Young, και του E. Langlotz. Όμως είναι η G. M. A.

Richter (1968) που συγκεντρώνει και απεικονίζει σχεδόν όλα τα μέχρι τότε γνωστά ολόγλυφα αγάλματα κορών, 118 τον αριθμό, τα οποία φυλάσσονταν στην Ελλάδα και σε μουσεία και συλλογές του εξωτερικού. Η Richter περιλαμβάνει επιπλέον επιλεγμένα αγαλμάτια κορών σε μάρμαρο και χαλκό, πήλινα ειδώλια και μεμονωμένες ανάγλυφες απεικονίσεις κορών. Η σύνταξη συστηματικού καταλόγου και η απεικόνιση όλων των περιλαμβανόμενων μνημείων σε εικόνες όλων των όψεων των αγαλμάτων και λεπτομερειών τους αποτελούν τη μεγάλη συμβολή αυτού του κλασικού βιβλίου. Στα εισαγωγικά της κεφάλαια η Richter περιέγραψε συστηματικά τον τύπο αυτών των αγαλμάτων – διότι η πανομοιότυπη στάση και εμφάνισή τους επιτρέπει και επιβάλλει να μιλάμε για τύπο κόρης, όπως εξάλλου συμβαίνει και με τα υπόλοιπα αρχαϊκά αγάλματα. Επίσης κατέταξε και παρουσίασε τα αγάλματα αυτά σε μεγάλες χρονολογικές ομάδες λαμβάνοντας υπόψιν της και τον τόπο εύρεσής τους, εν τέλει δε περιέγραψε το κάθε ένα άγαλμα χωριστά παραθέτοντας και τη μέχρι τότε σχετική βιβλιογραφία. Η προσφορά της Richter υπήρξε ανεκτίμητη και η χρησιμότητα του βιβλίου αυτού παραμένει αμείωτη για τον συστηματικό και πρωτοποριακό του χαρακτήρα.

Έκτοτε δημοσιεύθηκαν λιγότερο ή περισσότερο συστηματικά και νέα αγάλματα κορών που κατά καιρούς έρχονταν στο φως, χωρίς ωστόσο να πραγματοποιηθεί μία νέα συνολική και συνθετική παρουσίασή τους. Πάντως, από τότε σε πολλά εγχειρίδια και ειδικές μελέτες για την αρχαϊκή και ελληνική γλυπτική γενικότερα και τα κέντρα δημιουργίας της, υπήρξαν ειδικά κεφάλαια και πολύ ενδιαφέρουσες και σημαντικές παρατηρήσεις για τις αρχαϊκές κόρες.

Στο θέμα της λειτουργίας και ερμηνείας των αρχαϊκών κορών εξαιρετικά σημαντική υπήρξε η μονογραφία του L. Schneider (1975). Η εξέταση των γραπτών πηγών για την εμφάνιση των νεαρών κοριτσιών και τη συμμετοχή τους στην κοινωνική, δημόσια, ζωή κατά την αρχαιότητα με τη βοήθεια και της μελανόμορφης αγγειογραφίας, έδωσε μεγάλη ώθηση στην έρευνα σχετικά με το τι παριστάνουν και για ποιους σκοπούς δημιουργήθηκαν και αφιερώθηκαν τα αγάλματα κορών. Η άποψη του ερευνητή αυτού ότι οι κόρες παριστάνουν εξιδανικευμένες, πρότυπες, αριστοκρατικές μορφές νέων κοριτσιών κατά την επίσημη δημόσια εμφάνισή τους σε γιορτές και πανηγύρεις, έχει καθιερωθεί στην έρευνα της αρχαϊκής γλυπτικής. Ευρύτατα αποδεκτό είναι επίσης ότι ο τύπος της κόρης ισχύει και για την απεικόνιση γυναικείων θεοτήτων με την προσθήκη των ανάλογων και χαρακτηριστικών συμβόλων, π.χ. τόξου για την Άρτεμη, αιγίδας για την Αθηνά κ.λπ. Ωστόσο δεν έλειψαν και μετά την πρόταση του Schneider και άλλες ερμηνευτικές προτάσεις «παλαιομοδίτικου» χαρακτήρα, που έβλεπαν την αφετηρία των αγαλμάτων αυτών αντίστροφα, από την απεικόνιση δηλαδή των γυναικείων θεοτήτων προς τις ιδεώδεις μορφές των θνητών κοριτσιών (Ridgway 1993, 147–51). Τέλος η μελέτη του Hans von Steuben (1980) που βασίζεται στους τόπους ανάθεσης των αρχαϊκών κούρων, του άλλου πολύ σημαντικού τύπου της αρχαϊκής γλυπτικής, προώθησε τον προβληματισμό για τους τόπους ανάθεσης και λειτουργίας όλων των αρχαϊκών αγαλμάτων, όπως σημειώνει και η συγγραφέας.

Παράλληλα είχε προχωρήσει πολύ και η ερμηνεία του τύπου του κούρου, όπως και των υπόλοιπων σπανιότερων τύπων, της καθιστής ανθρώπινης μορφής, του λατρευτή-αναθέτη, του ντυμένου κούρου, δηλαδή της ορθής ντυμένης νεανικής ανδρικής μορφής, του ανακεκλιμένου-μισοξαπλωμένου συμποσιαστή, του ιππέα, του πολεμιστή. Ταυτόχρονα η έρευνα είχε εμβαθύνει σημαντικά και σε ένα άλλο μεγάλο κεφάλαιο της αρχαϊκής γλυπτικής, στον καθορισμό δηλαδή των ιδιαίτερων τεχνοτροπικών γνωρισμάτων των κέντρων αρχαϊκής γλυπτικής. Επίσης, μεγάλη πρόοδος είχε σημειώσει και η επεξεργασία των χρονολογικών κριτηρίων που είναι αναγκαίες προϋποθέσεις για τη συναγωγή ευρύτερων συμπερασμάτων για την ερμηνεία και λειτουργία των αρχαϊκών τύπων γλυπτικής, των κορών εν προκειμένω. Επιπλέον, η αρχαιολογική έρευνα έχει στραφεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες στην ολοένα και πιο σύνθετη ή πιο ιστορική, κοινωνικοπολιτική, αντιμετώπιση και ερμηνεία των φαινομένων της αρχαϊκής

τέχνης. Ο καιρός λοιπόν ήταν ώριμος και η ανάγκη πρόδηλη για μία νέα συνθετική μελέτη των αγαλμάτων των αρχαϊκών κορών. Αυτό το κενό καλύπτει η μελέτη της Κατερίνας Καρακάση που επικεντρώνεται στην πραγμάτευση των αγαλμάτων αυτού του τύπου κατά γεωγραφικές περιοχές και τόπους ανάθεσης με στόχο την σφαιρικότερη ερμηνεία και προσέγγισή τους.

Πριν επιχειρηθεί η αναλυτικότερη παρουσίαση της διάρθρωσης του βιβλίου, σημειώνεται ότι στην ελληνική έκδοση έχει προστεθεί σύντομη εισαγωγή που αναφέρεται συνοπτικά στις νεότερες μελέτες από το 2001 και μετά σχετικά με την ερμηνεία των αγαλμάτων των κορών, όπως είναι οι μονογραφίες της M. Stieber, της C.M. Keesling, της N. Brüggemann και M. Meyer, του J. Franssen, και βέβαια ο συστηματικός επιστημονικός κατάλογος για τα αρχαϊκά γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου της Αθήνας που συνέγραψαν πολλοί Έλληνες ερευνητές με την επιστημονική επιμέλεια του αείμνηστου Γ. Δεσπίνη και του Ν. Καλτσά.

Το βιβλίο της Κ. Καρακάση διαιρείται σε 21 ενότητες-κεφάλαια που αντιστοιχούν σε γεωγραφικές περιοχές, Σάμο, Νάξο, Πάρο, Αττική κ.ο.κ., στις οποίες έχουν βρεθεί αγάλματα κορών. Η συζήτηση αρχίζει σε κάθε ένα κεφάλαιο με την αντιμετώπιση των χρονολογικών προβλημάτων κάποιων από τα αγάλματα, αν και σε γενικές γραμμές η συγγραφέας δέχεται τις επικρατέστερες και καθιερωμένες από την προγενέστερη έρευνα χρονολογήσεις. Ιδιαίτερη προσοχή δίνει ωστόσο στη χρονολόγηση των νέων ευρημάτων, που, όπως είναι φυσικό, σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι ασφαλής. Με την καθιερωμένη μέθοδο της σχετικής χρονολόγησης προτείνει νέες χρονολογήσεις χωρίς να καταφεύγει σε ακρότητες. Η χρονολόγηση των γλυπτών αποτελεί ακρογωνιαίό λίθο της ερμηνευτικής προσπάθειας της Κ. Καρακάση, αφού με αυτό το κριτήριο κυρίως συντάχθηκαν οι πίνακες-διαγράμματα που δείχνουν την πυκνότητα δημιουργίας των αγαλμάτων κορών κατά τις διάφορες περιόδους της αρχαϊκής εποχής. Με βάση αυτούς τους πίνακες και σε συνάρτηση με τα γνωστά από την έρευνα ιστορικά γεγονότα, η Κ. Καρακάση συνάγει συμπεράσματα ως προς την κοινωνική-ταξική προέλευση των αναθετών και τους λόγους ή τη στόχευση της ανάθεσης των αγαλμάτων κορών.

Μία δεύτερη παράμετρος που εξετάζεται συστηματικά είναι το μέγεθος των αγαλμάτων των κορών δεδομένου ότι αυτό είναι ευθέως ανάλογο με το κόστος τους και κατά συνέπεια με την σημασία του αναθήματος και την προβολή-κοινωνική καταξίωση του αναθέτη μέσω αυτού.

Σε επόμενη ενότητα συζητούνται διεξοδικά τα συνοδευτικά αντικείμενα / χαρακτηριστικά σύμβολα (Attributes/Attribute) –άνθη, καρποί, μικρά ζώα– που κρατούν οι κόρες και η ιδιαίτερη σημασία καθενός από αυτά, όπως έχει διαπιστωθεί από τη μέχρι τώρα έρευνα.

Εξίσου σημαντική είναι και η παράμετρος του υλικού, δηλαδή κυρίως του μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκε στη λάξευση των αγαλμάτων κορών, αφού και η πρώτη ύλη αποτελεί σπουδαιότατο παράγοντα του κόστους και της αξίας τους. Η χρήση δηλαδή ντόπιου ή επείσακτου μαρμάρου καθόριζε μεταξύ άλλων σε μεγάλο βαθμό το κόστος τους, ενώ σε συνδυασμό και με άλλα δεδομένα είναι συχνά αποφασιστική για τον προσδιορισμό του κέντρου δημιουργίας του γλυπτού. Και στην παράμετρο αυτή η συγγραφέας στηρίζεται εύλογα στον καθορισμό του υλικού, όπως έχει γίνει με την παλαιά εμπειρική μέθοδο, δεδομένου ότι πολύ δύσκολα δίνεται άδεια για την εξακρίβωση της προέλευσης του μαρμάρου με τις νέες, ασφαλέστερες, μεθόδους της ανάλυσης δειγμάτων από τα γλυπτά, λόγω του φόβου φθοράς των μνημείων. Εξάλλου ένα τέτοιο πρόγραμμα ανάλυσης υλικού των πολυάριθμων αυτών μνημείων –236 συνολικά αγάλματα κορών–, απαιτεί πολύχρονη, συντονισμένη, πολυδάπανη έρευνα για την όχι πάντοτε απόλυτα ακριβή ταύτιση του υλικού σε ειδικά αρχαιομετρικά εργαστήρια.

Στην ίδια ενότητα εξετάζονται και τα γνωστά από επιγραφές ονόματα δημιουργών που λάξευσαν αγάλματα κορών, ο χρόνος δράσης τους, η καλλιτεχνική τους εμβέλεια, η πιθανή επίδρασή τους σε άλλα κέντρα ή η επιρροή που έχουν δεχτεί από αλλού.

Ιδιαίτερη βαρύτητα και καινοτομία στην παρούσα μελέτη έχει η εξακρίβωση της θέσης εύρεσης και ανάθεσης των αγαλμάτων κορών. Επειδή μάλιστα η συντριπτική πλειονότητα αυτών των αγαλμάτων προέρχεται από ιερά, η συγγραφέας εξετάζει την ιστορική εξέλιξη των πολυάριθμων αρχαϊκών ιερών, στα οποία έχουν βρεθεί ή έστω και με πιθανότητα ανατεθεί αρχαϊκές κόρες. Με τον τρόπο αυτό παρουσιάζεται συνοπτικά μία συνολική εικόνα όλων σχεδόν των σημαντικών αρχαϊκών ιερών και του εξαιρετικά σπουδαίου ρόλου που αυτά διαδραμάτισαν την αρχαϊκή εποχή, όχι μόνο στη λατρεία αλλά και στην καθιέρωση των σύγχρονων κοινωνικών αξιών και προτύπων και την προβολή των επιφανών πολιτών. Όπως γίνεται, λοιπόν, φανερό, οι τόποι ανάθεσης αποτελούν μία ακόμη σημαντικότερη προϋπόθεση για την ερμηνεία των αγαλμάτων αυτών. Η διαπίστωση δηλαδή ότι αγάλματα κορών προσφέρονταν κατά κανόνα σε ιερά γυναικείων θεοτήτων –θεαινών– που είχαν σχέση με το γάμο, την οικογενειακή ζωή, την ευτεκνία και τη γονιμότητα εν γένει, όπως ήταν η Ήρα, η Άρτεμη, η Αθηνά, η Αφροδίτη, αποτελεί σοβαρή ένδειξη για τους λόγους ανάθεσης τέτοιων αγαλμάτων, όπως αναπτύσσεται στη συνέχεια. Επίσης, ιδιαίτερες πτυχές της λατρείας αυτών των θεαινών υποβοηθούν στη διευκρίνιση των κινήτρων ανάθεσής τους, ώστε εν τέλει τα αγάλματα κορών να φωτίζονται κάτω από νέες, πιο ξεκάθαρες, οπτικές γωνίες, απαλλαγμένες από μεταφυσικές προσεγγίσεις και ερμηνείες. Εξάλλου η μελέτη των επιγραφών που συνοδεύουν αρκετά αγάλματα κορών και αναφέρονται στον θεό ή στη θεά-αποδέκτη του αναθηματος, ή στον αναθέτη ή και στους δύο, ενίοτε και στον δημιουργό, και η οποία επιχειρείται σε ιδιαίτερη ενότητα, συμβάλλει ουσιαστικά στην επίλυση των προβλημάτων ερμηνείας και λειτουργίας τους. Παραδείγματος χάριν, οι επιγραφές στο σύνταγμα του Γενέλεω στο Ηραίο της Σάμου μας γνωρίζουν τα ονόματα των προσώπων, της καθιστής μητέρας Φίλειας, των κορών Φιλίππης και Ορνίθης, του ανακεκλιμένου πατέρα, από τον οποίο σώζεται μόνο η κατάληξη. Ομοίως, η επιγραφή του επιτύμβιου αγάλματος της Φρασίκλειας μας πληροφορεί ότι το άγαλμα είναι μνημείο ιστορικού προσώπου: «Μνήμα της Φρασίκλειας. Θα καλούμαι για πάντα κόρη, αφού οι θεοί αντί για γάμο μου όρισαν αυτό το όνομα». Τέλος, κάθε κεφάλαιο που, όπως ήδη σημειώθηκε, αναφέρεται σε ξεχωριστό γεωγραφικό χώρο και τα ιερά του ή τα νεκροταφεία του, στα οποία επίσης ως γνωστόν έχουν βρεθεί αγάλματα κορών, κλείνει με την ιστορική επισκόπηση καθενός γεωγραφικού χώρου, που αφορά ιδιαίτερα στις πολιτειακές και κοινωνικές μεταβολές και ανακατατάξεις των περιοχών αυτών. Οι γεωγραφικές αυτές περιοχές συμπίπτουν κατά κανόνα με τις σημαντικότερες πόλεις-κράτη της αρχαϊκής Ελλάδας, την Σάμο, Μίλητο, Αθήνα, Νάξο, Πάρο κ.ά. Με τον τρόπο αυτό και σε σύγκριση με την πυκνότητα αναθημάτων αγαλμάτων κορών προκύπτει μία λιγότερο ή περισσότερο άμεση σχέση με την κυριαρχία των αριστοκρατών ή των τυράννων κατά περιόδους. Φαίνεται δηλαδή, έστω και με κάποιες αμφιβολίες σε ορισμένες περιπτώσεις, ότι τα τυραννικά καθεστώτα υπήρξαν αποφασιστικός παράγοντας μείωσης αναθέσεων εκ μέρους των ευγενών, οι οποίοι ήταν οι κατεξοχήν αναθέτες αυτών των πανάκριβων και «υβριστικών» με την αρχαία σημασία του όρου, αναθημάτων, αφού οι τύραννοι προσπαθούσαν ακριβώς να περιορίσουν τον πολιτικό ρόλο των αριστοκρατών και συνεπώς και την προβολή τους διά μέσου αγαλμάτων κορών. Βέβαια, δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμη μία ανάλογης έκτασης συστηματική μελέτη και συσχετισμός και των άλλων τύπων αγαλμάτων της αρχαϊκής γλυπτικής με την ιστορική, κοινωνικοπολιτική, εξέλιξη των διαφόρων πόλεων-κρατών που θα μπορούσε να επιβεβαιώσει αυτά τα συμπεράσματα, αν και η Κ. Καρακάση το επιχειρεί με διαγράμματα και για τον τύπο του κούρου.¹ Μία ακόμη επιφύλαξη που μπορεί να διατυπωθεί ως προς την ισχύ των συμπερασμάτων της Καρακάση αφορά στη χρονολόγηση ικανού αριθμού αγαλμάτων κορών που δεν μπορεί ακόμη

¹ Περιορισμένης έκτασης είναι και οι σχετικές παρατηρήσεις της N. Brüggemann, που διατυπώνονται συμπερασματικά στη μονογραφία Meyer και Brüggemann 2007, 131.

να θεωρηθεί ασφαλής, πράγμα που είναι απόλυτα αναγκαίος όρος για την πλήρη αποδοχή των συμπερασμάτων της συγγραφέως. Παρά ταύτα, η έρευνά της συμβάλλει σημαντικά στην ερμηνεία της λειτουργίας και της σημασίας των αγαλμάτων κορών της αρχαϊκής εποχής και άνοιξε ήδη νέους δρόμους προσέγγισης του φαινομένου, απαντώντας ικανοποιητικότερα στα ερωτήματα του σύγχρονου ανθρώπου για την κατανόηση της αρχαϊκής γλυπτικής.

Οι 21 γεωγραφικές περιοχές στις οποίες απαντούν αγάλματα κορών, καλύπτουν σχεδόν ολόκληρο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, εκτός από τη Μ. Ελλάδα. Ξεκινώντας από την Σάμο, όπου κατά την συγγραφέα σώζονται τα παλαιότερα αγάλματα κορών σε θραυσματική δυστυχώς κατάσταση, και όπου η ανάθεση αφορά κυρίως στη θεά Ήρα, προχωρεί στις κόρες του μεγάλου ιερού του Διδυμαίου Απόλλωνα κοντά στη Μίλητο και στις άλλες κόρες που προέρχονται από άλλα ιερά και σημεία της πόλης αυτής. Στη συνέχεια εξετάζονται μεμονωμένα ευρήματα αρχαϊκών κορών από άλλες μικρασιατικές πόλεις: τα Θεάγγελα, την Κλάρο, τις Ερυθρές, τις Κλαζομενές και τέλος τη Ραιδεστό στη Θράκη. Επειδή μάλιστα πολλά από αυτά τα αγάλματα δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς, η συγγραφέας αναφέρεται σε αυτά εκτενέστερα με αναλυτικές περιγραφές και συζήτηση των χρονολογικών και εικονογραφικών προβλημάτων τους. Και στις πόλεις αυτές τα αγάλματα κορών σχετίζονται με ιερά γυναικείων θεοτήτων, ιδιαίτερα της Άρτεμης και της Αθηνάς.

Μεγάλη ομάδα αποτελούν οι κόρες που ανατέθηκαν στη Δήλο, στο ιερό της Άρτεμης, όπως συνάγεται από τη συστηματική μελέτη του τόπου εύρεσής τους. Στο κεφάλαιο αυτό προτείνεται και η ταύτιση του αναθήματος της Ναξίας Νικάνδρης με την αναθέτρια και όχι τη θεά Άρτεμη, όπως είναι γενικότερα αποδεκτό έως σήμερα. Ωστόσο, η παλαιά άποψη εξακολουθεί να πείθει περισσότερο λόγω των χαρακτηριστικών συμβόλων που μπορούν να αποκατασταθούν στα χέρια της κόρης.² Την ταύτιση με θνητή κόρη υποστηρίζει και για το άγαλμα που στην έρευνα είναι γνωστό ως «Λητώ» και συσχετίζεται με ένα από τα επτά αγάλματα του αρχαϊκού πώρινου ναού του Απόλλωνα ή του Δωδεκάθεου.³

Τα αγάλματα κορών της Νάξου, Άνδρου, Θήρας, Πάρου και Αμοργού εξετάζονται στα ακόλουθα κεφάλαια κάτω από τις παραμέτρους –υλικό, μέγεθος, τόπος εύρεσης–, οι οποίες αναφερθήκαν εκτενώς παραπάνω. Ακολούθως η πυκνότητα των αναθημάτων κυκλαδικών κορών συνεξετάζεται με τις ιστορικές εξελίξεις στις Κυκλάδες συνολικά. Η εικόνα που προκύπτει κατά τη συγγραφέα είναι ανάλογη με εκείνη των άλλων περιοχών ως προς τη στενή σχέση της αριστοκρατίας με την ανάθεση τέτοιων αγαλμάτων και την υποχώρησή τους την εποχή των τυραννικών καθεστώτων.

Στα επόμενα κεφάλαια εξετάζονται τα αγάλματα κορών της Θάσου, Χίου, Κυρήνης, Αίγινας, Ρόδου, περιοχές με περιορισμένο σχετικά αριθμό αγαλμάτων κορών αλλά όπου διαπιστώνονται παρόμοια φαινόμενα.

Στο τέλος της μελέτης παρουσιάζεται το πολυπληθέστερο, διασημότερο και σημαντικότερο σύνολο αρχαϊκών κορών, οι κόρες της Ακρόπολης και της Αγοράς της Αθήνας. Ο ακριβής τόπος εύρεσής τους ήταν κοντά στο Ερέχθειο στην Ακρόπολη, όπου βρισκόταν και το Αρρηφόριο, το κτίσμα δηλαδή στο οποίο διέμεναν κορίτσια των αριστοκρατικότερων αθηναϊκών οικογενειών που προετοιμάζονταν για τις τελετές των αρρηφορίων. Στο ίδιο κτίριο φιλοξενούνταν και οι εργαστίνες, δηλαδή κορίτσια επίσης ευγενούς καταγωγής, που παρέμεναν εκεί επί τέσσερα έτη, όσο χρόνο δηλαδή ύφαιναν τον πέπλο της Αθηνάς, στην Ακρόπολη. Αυτό οδηγεί την συγγραφέα στην υπόθεση ότι πιθανόν οι κόρες να είναι αγάλματα εκείνων των κοριτσιών, δηλαδή απεικονίσεις ιστορικών προσώπων και όχι, όπως υποστήριξε ο L. Schneider,

² Κοκκορού-Αλευρά 2014, 7–8, σχ. 2.

³ Καλτσάς 2014, 56–9.

ιδεατές πρότυπες μορφές. Τα αγάλματα αυτά θα ανέθεταν οι γονείς και συγγενείς τους στη θεά Αθηνά, πιθανόν μερικά και στην Άρτεμη Βραυρωνία που λατρευόταν στον ιερό βράχο κοντά στον Παρθενώνα, ως εικόνες τους, προβάλλοντας τα πλούτη και τη δύναμή τους. Ο συσχετισμός της μείωσης του αριθμού των αγαλμάτων κορών στην Ακρόπολη με τις περιόδους κυριαρχίας του τυράννου Πεισίστρατου, φαίνεται να επιβεβαιώνει την σχέση των αγαλμάτων κορών με την αριστοκρατία, τουλάχιστον κατά την πρώιμη και μέση αρχαϊκή περίοδο. Αντίθετα ο μεγάλος μεν αριθμός κορών αλλά το μικρό τους μέγεθος κατά τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους, δείχνουν κατά την συγγραφέα τη διαλλακτικότερη προς τους ευγενείς πολιτική των γιών του Πεισίστρατου μετά τον θάνατο του τυράννου. Μαρτυρείται εξάλλου κατά την ίδια περίοδο ανάθεση τέτοιων αγαλμάτων και από χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις μετά την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Αν και στο κεφάλαιο αυτό θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει ότι κάθε άλλο παρά ξεκάθαρη και ασφαλής είναι η χρονολόγηση και επομένως και η χρονολογική κατανομή των κορών της Ακρόπολης, ωστόσο η γενική εικόνα που προκύπτει από τα σωζόμενα αγάλματα, μαρτυρεί τη μεγάλη πυκνότητα αναθέσεων κορών κατά την ύστερη αρχαϊκή περίοδο. Μάλιστα, η επικράτηση της ιωνικής ενδυμασίας στα αγάλματα των κορών κατά την περίοδο της τυραννίας στην Αττική συμπίπτει πράγματι με τις σχέσεις του Πεισίστρατου με τους γνωστούς τυράννους τη Σάμου και Νάξου και επομένως με τις ιωνικές περιοχές. Οι σχέσεις αυτές ασφαλώς θα διευκόλυναν την υιοθέτηση ιωνικών συρμών και την προσέλευση δημιουργών από την Ιωνία, όπως σημειώνει η συγγραφέας.

Η μελέτη της Καρακάση κλείνει με την εξέταση με την ίδια μέθοδο των δύο μόνο κορών που βρέθηκαν στη Βοιωτία.

Στον επίλογο, τέλος, παρουσιάζονται συνοπτικά και ευανάγνωστα τα γενικά συμπεράσματα της μελέτης και ακολουθεί το Παράρτημα με πληροφορίες για τους πίνακες, τις θέσεις φύλαξης των αγαλμάτων κορών, ευρετήριο προσώπων, πηγές εικόνων και σχεδίων, με πλουσιότατη βιβλιογραφία και με χάρτη όπου σημειώνονται οι θέσεις εύρεσης των κορών, τέλος οι ασπρόμαυροι και έγχρωμοι πίνακες.

Οι 52 πίνακες-διαγράμματα, μία αξιόλογη καινοτομία του βιβλίου της Καρακάση που ακολουθούν και αναπληρώνουν εν μέρει την απουσία του παραδοσιακού συστηματικού καταλόγου, παρουσιάζουν με τον πιο εποπτικό τρόπο τα δεδομένα της έρευνας και συνιστούν πολύτιμο βοήθημα για τον αναγνώστη του, και όχι μόνο για τον ειδικό επιστήμονα, αφού εύκολα και γρήγορα επιβεβαιώνονται με τη βοήθειά τους τα συμπεράσματα της μελέτης. Παραδείγματος χάριν, οι πίνακες-διαγράμματα δείχνουν ότι κατά τη διάρκεια της τυραννίας του Πεισίστρατου στην Αθήνα, του Πολυκράτη της Σάμου, και του Λύγδαμη της Νάξου μειώνεται αισθητά ο αριθμός των αναθηματικών και επιτύμβιων αγαλμάτων κορών, ενώ ταυτόχρονα συρρικνώνεται το μέγεθός τους. Οι εξαιρετικές φωτογραφίες εξάλλου που απεικονίζουν όλες τις γνωστές και δημοσιευμένες κόρες, η πλουσιότατη βιβλιογραφία, το «καθαρό» και ευανάγνωστο γράψιμο της συγγραφέως που συντελούν σε ευχάριστη ανάγνωση ενός τόσο σύνθετου επιστημονικού κειμένου, κάνουν το βιβλίο αυτό ένα πολύτιμο απόκτημα για κάθε βιβλιοθήκη. Οι έγχρωμες φωτογραφίες των αγαλμάτων σε συνδυασμό με τις αναπαραστάσεις των χρωμάτων και των γραπτών κοσμημάτων των ενδυμάτων των κορών που απεικονίζονται πλάι πλάι στους ίδιους πίνακες, αποτελούν επίσης μία από τις αρετές του βιβλίου. Ας σημειωθεί ότι αυτές οι αναπαραστάσεις που δημοσιεύθηκαν στο βιβλίο του Wilhelm Lermann (1907), είχαν περιπέσει σε αφάνεια για πολλά χρόνια –η Richter τις απεικονίζει ασπρόμαυρες–, αν και συσχετίζουν τα αγάλματα με τον γραπτό διάκοσμό τους και έτσι συμβάλλουν τα μέγιστα στην αναπαράσταση της αρχικής εμφάνισης των γλυπτών.

Αυτές οι διαπιστώσεις και παρατηρήσεις ισχύουν για όλες τις εκδόσεις του βιβλίου της Κ. Καρακάση. Την ελληνική έκδοσή του, που πραγματοποιείται 16 χρόνια μετά την πρώτη στα

γερμανικά, επιμελήθηκε ο Γ. Δουλφής. Σε αυτήν την έκδοση η συγγραφέας έχει προσθέσει συνοπτικές αλλά ωστόσο περιεκτικές αναφορές και κριτικά σχόλια για νεότερες μελέτες και δημοσιεύσεις σχετικά με τις αρχαϊκές κόρες και ιδιαίτερα την ερμηνεία τους. Ειδικότερα, στα ίδια περίπου συμπεράσματα με την Καρακάση κατέληξε λίγα χρόνια αργότερα και η M. Stieber (2004), ότι δηλαδή πρόκειται για την απεικόνιση συγκεκριμένων νεαρών γυναικών. Αντίθετα η C.M. Keesling (2003) υποστηρίζει ότι τα γυναικεία αγάλματα της Ακρόπολης πιθανόν παριστάνουν την ίδια τη θεά, ενώ η M. Meyer στη μονογραφία που συνέγραψαν με τη N. Brüggemann (2007) είναι της άποψης ότι οι κόρες αποτελούν εξιδανικευμένες απεικονίσεις παρθένων κορών που αφιερώνονταν στην παρθένα θεά λόγω ακριβώς της παρθενικότητάς τους, επειδή δηλαδή ενσωμάτωναν την κοινωνική αξία της παρθενικότητας που είναι χαρακτηριστική και για τη θεά Αθηνά. Τέλος ο J. Franssen (2011) εξαίρει «τον κοινωνικό ρόλο της υποψήφιας για γάμο κόρης», όπως γράφει χαρακτηριστικά η Καρακάση. Μάλιστα, ειδικά στην Ακρόπολη της Αθήνας οι κόρες έμπαιναν κάτω από την προστασία της θεάς Αθηνάς, προστάτιδας της πόλης και του γάμου και συνεπώς της οικογένειας, που αποτελεί τον πυρήνα της πόλης-κράτους. Προφανή είναι λοιπόν τα ιστορικά-κοινωνικά συμφραζόμενα, ο συμβολισμός και το μήνυμα που εκπέμπει η ανάθεση των αγαλμάτων κορών.

Στην ελληνική έκδοση έχουν προστεθεί εξάλλου λίγα αποσπασματικά σωζόμενα αγάλματα κορών: μία από το Malibu, μία πολύ πρώιμη και εξαιρετικής ποιότητας από την Ανάβυσσο, που δημοσιεύθηκε από την Ό. Τζάχου-Αλεξανδρή, μία κεφαλή κόρης από τη Μερέντα –δημοσίευση της E. Walter-Karydi–, καθώς και μερικά ακόμη θραύσματα κορών, ενώ γίνονται περιορισμένα σχόλια για την παριανή γλυπτική.⁴ Σχόλια και νεότερη βιβλιογραφία προστέθηκαν και για την πολυχρωμία που στο μεταξύ έχει κινήσει το ζωνρό ενδιαφέρον της έρευνας. Επίσης, πάρα πολλοί είναι οι τίτλοι που προστίθενται στην εκτενέστατη βιβλιογραφία, από τους οποίους 23 είναι μονογραφίες, καθώς και 100 υποσημειώσεις. Με όλες αυτές τις προσθήκες η ελληνική έκδοση της μονογραφίας της Κ. Καρακάση γίνεται πιο επίκαιρη και απαραίτητη στον ειδικό μελετητή παρά τις κάποιες αδυναμίες που είναι αναμενόμενο να διαπιστώνονται σε ένα τέτοιας έκτασης έργο.⁵ Εν τέλει το βιβλίο αυτό, όπως είχα σημειώσει σε άλλη θέση,⁶ κατέχει ήδη περίοπτη θέση στη διεθνή βιβλιογραφία για την αρχαϊκή γλυπτική, αποτελεί θέμα ζωνρής επιστημονικής συζήτησης και σημείο αναφοράς για κάθε νεότερη έρευνα της αρχαϊκής πλαστικής γενικότερα και των αρχαϊκών κορών ειδικότερα. Η έκδοση του βιβλίου στα ελληνικά με τη βοήθεια πολλών ιδιωτικών φορέων, ώστε να είναι προσιτό πέραν του ειδικού κοινού των αρχαιολόγων και των σπουδαστών της αρχαιολογίας και στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό της κοιτίδας, του τόπου δημιουργίας, των αγαλμάτων των κορών, αποτελεί το αναγκαίο και ευτυχές επιστέγασμα της ερευνητικής προσπάθειας της Κ. Καρακάση.

⁴ Π.χ. δεν αναφέρεται η διδακτορική διατριβή της B. Barlou (2014).

⁵ Βλ. βιβλιοκρισίες Bouzek (2003), Ridgway (2004) και Tanner (2006, 210, 213-4) με άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο επιτυχείς επισημάνσεις.

⁶ Προφορική παρουσίαση της πρώτης έκδοσης στα Γερμανικά, στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών το 2002.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barlou, B. 2014. *Die archaische Bildhauerkunst von Paros: Untersuchungen zur stilistischen Entwicklung der anthropomorphen Rundplastik*. Wiesbaden: Reichert.
- Bouzek, J. 2003. Βιβλιοκρισία: *Archaische Koren*, της K. Karakasi. *Eirene* 29:284–5.
- Franssen, J. 2001. *Votiv und Repräsentation. Statuarische Weihungen archaischer Zeit aus Samos und Attika*. Heidelberg: Verlag Archäologie und Geschichte.
- Καλτσάς, Ν. 2014. I.1.25. «Άγαλμα γυναικείας μορφής από τη Δήλο». Στο *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Κατάλογος Γλυπτών, Τόμος I.1., Γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από τον 7ο αιώνα έως 480 π.Χ.*, επιμ. Γ. Δεσπίνης και Ν. Καλτσάς. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Keesling, C.M. 2003. *The Votive Statues of the Athenian Acropolis*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ. 2014. I.1.1. «Άγαλμα κόρης, ανάθημα της Ναξίας Νικάνδρης, από τη Δήλο». Στο *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Κατάλογος Γλυπτών, Τόμος I.1., Γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από τον 7ο αιώνα έως 480 π.Χ.*, επιμ. Γ. Δεσπίνης και Ν. Καλτσάς, 3–10. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Lermann, W. 1907. *Altgriechische Plastik: Eine Einführung in die griechische Kunst des archaischen und gebundenen Stils*. München: Beck.
- Meyer, M. και N. Brüggemann. 2007. *Kore und Kouros. Weihgaben für die Götter. Wiener Forschungen zur Archäologie* 10. Wien: Phoibos.
- Richter, G.M.A. 1968. *Korai. Archaic Greek Maidens. A study of the development of the Kore type in Greek Sculpture*. London: Phaidon.
- Ridgway, B.S. 1993. *The Archaic Style in Greek Sculpture*. Chicago: Ares.
- . 2004. Βιβλιοκρισία: *Archaische Koren*, της K. Karakasi. *BMCR* 2004.09.15:1–5.
- Schneider, L. 1975. *Zur sozialen Bedeutung der archaischen Korenstatuen*, HBA 2. Hamburg: Buske.
- Steuben, H. von. 1980. *Der Kopf eines Kuros*. Frankfurt a.M.: Liebieghaus.
- Stieber, M. 2004. *The Poetics of Appearance in the Attic Korai*. Austin: University of Texas Press.
- Tanner, J. 2006. «Statues and societies in the ancient world». *Antiquity* 80 (307): 210–4.

Βιβλιοκρισία

Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
esiman@arch.uoa.gr

D. Katsonopoulou and E. Partida (eds) - Ντ. Κατσωνοπούλου και Ε. Παρτίδα (επιμ.), *ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Essays presented to Stephen G. Miller - ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Μελέτες προς τιμήν του Στέφανου Μίλλερ* (The Helike Society - Εταιρεία Φίλων της Αρχαίας Ελίκης), Athens-Αθήνα 2016, ISBN: 978-960-86377-3-3, σελ. 398, μαυρόασπρες φωτογραφίες, χαρτόδετο.

Προς το τέλος του 2016 κυκλοφόρησε ο τιμητικός τόμος ΦΙΛΕΛΛΗΝ για τον Στέφανο Μίλλερ, ομότιμο καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνια, στο Berkeley των ΗΠΑ και πρώην Διευθυντή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Το βιβλίο επιμελήθηκαν, με πολλή φροντίδα και φανερό αγάπη και σεβασμό προς τον τιμώμενο, οι Δρ Ντόρα Κατσωνοπούλου και Δρ Έλενα Παρτίδα.

Εικοσιπέντε συμβολές με ποικίλη θεματολογία απαρτίζουν τον τόμο· οι περισσότερες καταπίνουν με θέματα που άπτονται των επιστημονικών ενδιαφερόντων του τιμωμένου και με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σχετίζονται με τους τόπους τους οποίους ανέσκαψε ή μελέτησε, την Ολυμπία, την Αθήνα, την Αμφίπολη/Στρυμώνα, τον Βόλο, και κυρίως την αρχαία Νεμέα.

Τον πρωτότυπο τρόπο σκέψης και τη φιλοπαίγμονα διάθεση που πάντα διέκριναν τον Στέφανο Μίλλερ, αντανakλά ως ένα βαθμό η πρώτη μελέτη, "Neo-Darwinian Numismatics: a Thought Experiment". Σ' αυτήν ο Fr. Holt αντιμετωπίζει, αποκλειστικά για τις ανάγκες της ανάλυσης, τα νομίσματα ως εάν είχαν συμπεριφορά ζωντανών οργανισμών που αγωνίζονται για την επιβίωσή τους, προσδίδοντας στη νοητική νομισματική (cognitive numismatics) νέο-Δαρβινική προσέγγιση και χρησιμοποιώντας τη θεωρία των μιμημάτων. Ένας παραδοσιακός μελετητής θα είχε ίσως πολλά να αντιτάξει σ' αυτή τη νεωτερική προσέγγιση, δεν θα μπορούσε όμως να αρνηθεί ότι "coins evolve, and so must those who study them" (σελ. 32).

Σε πολύ πιο συμβατικούς δρόμους κινείται η δεύτερη νομισματική μελέτη του τόμου από τον R. Weir, ο οποίος, χρησιμοποιώντας ως εφαλτήριο την υποδειγματική δημοσίευση των νομισμάτων που έφεραν σε φως οι ανασκαφές της Νεμέας, παρουσιάζει τα πλούσια ανάλογα ευρήματα από το πρόγραμμα της αρχαίας Ελίκης στην Αχαΐα ("Coins including Sikyonian and Corinthian Issues found at the Excavations of the Helike Project in Helike of Achaia"). Πρόκειται για 107 νομίσματα που καλύπτουν διάστημα από το 370/360 π.Χ. μέχρι και τον 5ο αι. μ.Χ. Αντιπροσωπεύεται πλήθος κοπών, μεταξύ των οποίων μακράν πολυπληθέστερες είναι οι σικυνώειες (52 στο σύνολο), υπερβαίνοντας κατά πολύ τις κορινθιακές που θα ήταν κυρίως αναμενόμενες στην αρχαία Ελίκη. Τα περισσότερα από τα νομίσματα Σικυνώνας ήταν άγνωστα στην παλαιότερη βιβλιογραφία και αποτελούν ευπρόσδεκτη συμπλήρωση των γνώσεών μας για αυτό το πολύ σημαντικό κέντρο της Β. Πελοποννήσου. Η θέση εύρεσης των νομισμάτων

του 3ου και 2ου αι. π.Χ. (στο κτήμα Ρωμανού περιοχής Αρχαίας Ελίκης, σε εργαστήριο που καταστράφηκε τον ύστερο 2ο αι. π.Χ.) αξιοποιείται ως έμμεση ένδειξη για την αναζήτηση της πριν την καταστροφή του 373 π.Χ. κλασικής Ελίκης.

Μια σειρά συμβολών πραγματεύεται την ιστορία των αρχαίων αθλητικών αγώνων ή τη μορφή και τους μηχανισμούς λειτουργίας των αρχαίων σταδίων, δηλαδή θέματα ιδιαίτερα προσφιλή στον τιμώμενο και με μεγάλη απήχηση στο ευρύ κοινό!

Η Β. Dimde, στο άρθρο της "The Anatomy of a Stadium's Racetrack: Bilateral Starting-lines, Unilateral Hyspleges and Amphitheatrical Installations", εξετάζει σειρά θεμάτων σχετικών με τη διαμόρφωση των αρχαίων σταδίων. Αρχίζοντας από τις μεθόδους εκκίνησης των αθλητών κατά τους αγώνες δρόμου, που εξασφάλιζαν ίσες ευκαιρίες στη νίκη (βαλβίδες με τη μορφή λιθοπλίνθων από τον ύστερο 6ο έως τον 4ο αι. π.Χ., εξελιγμένοι μηχανισμοί άφεσης, όπως οι ύσπληγες από το πρώτο τρίτο του 4ου αι. π.Χ. και εξής), περνά στην αλλαγή χρήσης των αρχαίων ελληνικών σταδίων κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους, με κατασκευή καμπύλου τοίχου στο ένα άκρο του στίβου που τους προσέδωσε ελλειπτική κάτοψη. Η εισαγωγή ρωμαϊκών θεαμάτων (μονομαχίες, αγώνες με θηρία κλπ) στα μετασκευασμένα αρχαία στάδια, δεν φαίνεται να κατάργησε πλήρως την τέλεση κάποιων τουλάχιστον αρχαιοελληνικών αγωνισμάτων, χωρίς όμως τις παλαιές τους προδιαγραφές. Πρόκειται για ευπρόσδεκτη συγκεφαλαίωση των μέχρι σήμερα γνώσεών μας για το θέμα, που στηρίζεται σε υλικό από το στάδιο της Νεμέας, αλλά και από πολλά ακόμα, διεξοδικά μελετημένα στάδια ανά την ελληνική επικράτεια και τη Μικρά Ασία.

Η παγκόσμια ακτινοβολία των Ολυμπιακών αγώνων είχε ως συνέπεια την τέλεση ησσόνων Ολυμπίων ανά τη Μεσόγειο, ανάμεσά τους και των ομώνυμων αγώνων που διεξάγονταν στην αρχαία Μακεδονία από τους Κλασικούς μέχρι και τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Με το θέμα ασχολείται ο Ευ. Αλμπανίδης ("The Olympic Games of the ancient Macedonians"), στηριζόμενος σε επιγραφικές, φιλολογικές και νομισματικές μαρτυρίες. Ο συγγραφέας καταθέτει νέες προσεγγίσεις των ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων, που εμπλουτίζουν ή διαφοροποιούνται από τη μέχρι σήμερα έρευνα, όπως τα κίνητρα που υπαγόρευαν στον βασιλέα Αρχέλαο την οργάνωση των Ολυμπίων στο Δίον (και όχι στις Αιγές), ή τη μεταφορά τους κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους (πιθανότατα γύρω στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.) στη Βέροια, έδρα του Μακεδονικού Κοινού. Από νομισματικές μαρτυρίες συνάγει την παράλληλη τέλεση αγώνων με την επωνυμία Αλεξάνδρεια Ολύμπια ή Αλεξάνδρειοι αγώνες, που καταδεικνύουν ότι η μνήμη του μεγάλου Μακεδόνα στρατηλάτη ήταν πάντα ζωντανή στην περιοχή όπου γεννήθηκε και ανδρώθηκε.

Επισκόπηση των αναφορών στον αθλητισμό που εμφανίζονται στον μικρό διάλογο Ιέρων του Ξενοφώντος επιχειρεί ο Thomas Heine Nielsen ("Some notes on athletics in the *Hiero* of Xenophon"). Οι αγώνες δεν ήταν φυσικά το κύριο θέμα του διαλόγου, το γεγονός όμως ότι ο Ξενοφών καταφεύγει τόσο συχνά σε μνείες από, και σε συγκρίσεις με τον στίβο, το στάδιο και τους ιππικούς αγώνες προκειμένου να εικονογραφήσει τις ιδιότητες και αρετές που οφείλει να διαθέτει ο μονάρχης ώστε να εξασφαλίζεται η ευτυχία των υπηκόων του, αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα της σημασίας που είχε ο αθλητισμός για την αρχαία κοινωνία. Παράλληλα δείχνει το επίπεδο του αναγνωστικού κοινού στο οποίο απευθυνόταν ο αρχαίος συγγραφέας: "Such men will have been well-read and well-educated members of the elite for whom athletics was a defining feature of their very style of life" (σελ. 111).

Η αίγλη των αρχαίων πανελληνίων αγώνων δεν έσβησε με την επικράτηση του χριστιανισμού. Νεώτερα έργα τέχνης διασώζουν μνήμες από το μυθικό υπόβαθρο παρόμοιων αγώνων πολύ μετά την κατάργησή τους, όπως φαίνεται να συμβαίνει με ένα cameo από σαρδόνυχα του 1250 μ.Χ. στο Kunsthistorisches Museum της Βιέννης, με τον Ποσειδώνα ως κεντρική μορφή,

το οποίο η σύγχρονη έρευνα συνέδεσε με τους, γειτονικούς προς τη Νεμέα, πανελλήνιους αγώνες των Ισθμίων. Ο I. Weiler στο επόμενο άρθρο του τόμου "Reflexions of the Isthmian Games and the Role of Poseidon and Theseus", σε αντίθεση με την επικρατούσα άποψη, αμφισβητεί τη χρονολόγηση του κοσμήματος στον 13ο μεταχριστιανικό αιώνα και αποσυνδέει την ταύτιση των εικονιζομένων μορφών με τους πρωταγωνιστές της μυθολογίας των Ισθμίων που αναφέρει ο Πausanias (*Ελλάδος Περιήγησις* 2.1.7–2.2.2). Στο δεύτερο μέρος της εργασίας γίνεται εκτεταμένη αναφορά στη σχέση του Θησέα και των Αθηνών προς τους αγώνες των Ισθμίων, χωρίς όμως να καθίσταται προφανής ο βαθμός και ο τρόπος με τον οποίο η σχέση αυτή επηρέασε την παράσταση του ανάγλυφου σαρδόνυχα.

Το νόημα του «ευ αγωνίζεσθαι», βασικής προϋπόθεσης των αρχαίων αθλητικών διοργανώσεων που αναλύεται εκτενώς από τον τιμώμενο του παρόντος τόμου στην εισαγωγή του βιβλίου του ARETE, θα μπορούσε να αποδοθεί στην αγγλική με τον όρο fair play. Τον χρησιμοποιεί στον τίτλο του άρθρου του ο I. Kertész, "Fair Play and Politics in Olympia", που εστιάζει σε περιπτώσεις ολυμπιακών αγωνισμάτων κατά τα οποία πολιτικές βλέψεις απείλησαν ή κατέλυσαν το ιδεώδες αυτό. Η εκτενής συζήτηση για τις πολιτικές σχέσεις Ήλιδος και Σπάρτης κρίνεται απαραίτητη, αφού η πρώτη παραβίαση του ολυμπιακού ιδεώδους που συζητείται, αποδίδεται στην πολιτική αντιπαλότητα της Ήλιδος προς τη Σπάρτη (396 π.Χ.). Η δεύτερη περίπτωση ήταν συνέπεια της αντι-μακεδονικής πολιτικής της Αθήνας και του «σωβινισμού» του Αθηναίου αθλητή του πεντάθλου Καλλίπου (332 π.Χ.). Πρόκειται για ενδιαφέρουσα πραγμάτευση, που βασίζεται σε αρχαίες φιλολογικές μαρτυρίες, επιτρέπει όμως καίριους παραλληλισμούς προς σύγχρονες αθλητικές πρακτικές.

Μια αναπάντεχη όψη των αρχαίων αθλητικών διοργανώσεων πραγματεύεται το άρθρο της Α. Τρακαδά, "Athletes at Sea: The evidence for Maritime Contests in Attic Festivals": Σειρά ενεπίγραφων στηλών με ανάγλυφες εικονιστικές παραστάσεις, χρονολογημένων μεταξύ 378/7 π.Χ. και 255/6 μ.Χ., αποδεικνύουν τη διεξαγωγή αγώνων με σκάφη στην Αττική, που ονομάζονταν *άμιλλα* (κατά την Ελληνιστική περίοδο) και *ναυμαχία* (κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους). Από το περιεχόμενο των στηλών συνάγεται ότι ναυτικοί αγώνες συνδέονταν με πέντε τουλάχιστον αττικές θρησκευτικές γιορτές, αν και ο πραγματικός χαρακτήρας τους παραμένει αδιευκρίνιστος. Αυτή η πολύ ενδιαφέρουσα εργασία αποτελεί προκαταρκτική έρευνα της πιθανής φύσης των συγκεκριμένων αγωνισμάτων και καταλήγει στο ότι η συστηματική τέλεσή τους για τόσο μακρύ χρονικό διάστημα και η σύνδεσή τους με θρησκευτικές γιορτές αποσκοπούσαν στην προβολή και διατήρηση της μνήμης της αθηναϊκής θαλασσοκρατορίας και στη συντήρηση της ναυτικής παράδοσης της αρχαίας πόλης.

Ο σύγχρονος Μαραθώνιος δρόμος είναι κατά τι μακρύτερος του κλασικού μαραθωνίου, που αντιστοιχεί ακριβώς στην απόσταση των 40 χιλιομέτρων που χωρίζουν το χωριό του Μαραθώνα από το κέντρο της Αθήνας. Τόσο ο πρώτος όσο και ο δεύτερος (αλλά και το πλήθος των άλλων «μαραθωνίων», ημι-μαραθωνίων κλπ που κατακλύζουν τις σύγχρονες αθλητικές διοργανώσεις) υπήρξαν ιδιοφυής και εντελώς αναχρονιστική έμπνευση των ιδρυτών των σύγχρονων Ολυμπιακών αγώνων. Ο Th. Scanlon, στο άρθρο του "Inventing Marathons: ancient and modern distance running for victory and peace", μέσα από συνεξέταση του κατορθώματος του αρχαίου μαραθωνοδρόμου Φειδιππίδη και των επιδόσεων των συγχρόνων μιμητών του, προσπαθεί να προβάλει τη σύνδεση ενός αγωνίσματος αντοχής, που όπως κάθε Ολυμπιακό άθλημα οφείλει να διεξάγεται στα πλαίσια της ειρηνικής διεκδίκησης της νίκης, με την καλλιέργεια και προβολή της πολεμικής αρετής. Πρόκειται για κάπως νεφελώδη επιχειρηματολογία, που καταλήγει ότι, στην ιδανική τους έκφραση, οι αρχαίοι και οι σύγχρονοι δρόμοι αντοχής προωθούν τη στρατιωτική αριστεία, ενώ παράλληλα ενδυναμώνουν το ιδανικό της ειρήνης.

Μια εξαιρετική «ανακάλυψη» του Στέφανου Miller είναι η ερμαϊκή στήλη με την κεφαλή του Πλάτωνα στεφανωμένου με τις ταινίες του νικητή, που εντόπισε σε κολλέγιο θηλέων στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια στο Berkeley και πρώτος αναγνώρισε ως γνήσιο έργο της αρχαιότητας. Στη μονογραφία του *The Berkeley Plato: from neglected relic to ancient treasure. An Archaeological Detective Story*, University of California Press 2009, ο τιμώμενος προσπαθεί να αποδείξει ότι ο Πλάτων εκτός από αθλητής και φιλόσοφος υπήρξε και γυμνασιάρχος (και όχι γυμνασιάρχης, όπως αναφέρεται στην ελληνική μετάφραση της περίληψης). Η H. Reid, στο άρθρο της "Plato the Gymnasiarch", προχωρεί τον συλλογισμό ακόμα περισσότερο και προσπαθεί να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο η γυμναστική και η άθληση αλληλεπιδρούν με την πλατωνική φιλοσοφία και λειτουργούν στα πλαίσια της πλατωνικής Πολιτείας (και όχι Δημοκρατίας) προάγοντας το ήθος των φυλάκων και συντελώντας στην ηθική διαπαιδαγώγηση (αρετή) της κοινωνίας ευρύτερα.

Οι επόμενες συμβολές, μέχρι το τέλος του τόμου, έχουν «συμβατικό» αρχαιολογικό και επιγραφικό χαρακτήρα, αλλά δεν είναι λιγότερο ενδιαφέρουσες.

Ένα ωραίο κεφάλι νεαρού αθλητή του 30–50 μ.Χ. στο Chrysler Museum of Art, Norfolk, παρουσιάζει στο σύντομο άρθρο του ο H.-R. Goette ("The Head of a Young Athlete"). Το μαρμάρينو κεφάλι βρίσκεται σχεδόν ακριβές παράλληλο στην Υστερο-ελληνιστική (περί το 100 π.Χ.) κεφαλή αρ. 872 του Palazzo dei Conservatori, Musei Capitolini της Ρώμης. Και τα δύο έργα αντιγράφουν πιθανότατα παλαιότερο ορειχάλκινο πρότυπο, που απεικόνιζε ένα αγόρι-αθλητή, νικητή σε δύσκολο αγώνισμα, ίσως παγκράτιο, και ήταν στημένο σε κάποιο ιερό που διοργάνωσε τους αγώνες.

Τις περιπέτειες σπαράγματος ρωμαϊκής αττικής σαρκοφάγου από τη Νεμέα του πρώτου μισού του 3ου αι. μ.Χ., που κατέληξε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών με αρ. ευρ. 2405, διηγείται ο Στ. Κατάκης στο άρθρο του "A Detective Story: The Journey of a Sarcophagus Fragment from Nemea to Athens". Οι αρχαιοδιφικοί χαρακτήρα προσεγγίσεις αρχαίων μνημείων γίνονται οσημέραι δημοφιλέστερες μεταξύ των ειδικών και έχουν να προσφέρουν πολύ περισσότερα από διασκεδαστικές ή «πιπεράτες» λεπτομέρειες: λειτουργούν ως δίαυλος που μας επιτρέπει να έρθουμε σε στενότερη επαφή με την κοινωνία του πρόσφατου παρελθόντος και να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτή προσέγγιζε την αρχαιότητα.

Στο έργο του Σκόπα επικεντρώνονται οι δύο επόμενες συμβολές: Εμπεριστατωμένη περιήγηση στο σκοπαδικό έργο επιχειρεί η Ντ. Κατσωνοπούλου, ειδικότερα στα έργα εκείνα του μεγάλου Πάριου γλύπτη του 4ου αι. π.Χ. που είχαν στηθεί στη ΒΑ και Α Πελοπόννησο ("Statues of Gods, Demigods and Mortals in Korinthia and the Argolid by Skopas of Paros"). Πρόκειται για ευπρόσδεκτη επισκόπηση της πρόσφατης έρευνας: Βασισμένη στην εξέταση φιλολογικών και αρχαιολογικών μαρτυριών παρέχει πλούτο πληροφοριών για τα διάσημα μαρμάρινα έργα που κατασκεύασε ο Σκόπας για τη Σικυώνα (όπως η περίφημη Μαινάδα και ο Ηρακλής) και για το Άργος (όπως το λατρευτικό άγαλμα της τρίμορφης Εκάτης).

Ο Α. Δεληβορριάς ξαναπιάνει –για πολλοστή φορά– τον μίτο της έρευνας του σκοπαδικού έργου αναζητώντας απαντήσεις στα πολυπληθή ερωτήματα που συνδέονται με την αποκατάσταση των μορφών της Αφροδίτης, του Πόθου και του Φαέθοντα στο Ιερό της Σαμοθράκης ("ΣΚΟΠΑΔΙΚΑ VI. The Samothracian Phaethon: Literary Impasses, Stylistic Miscues and Interpretative Acrobatics"). Όσο κι αν ο ίδιος αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό τις δυνατότητες της έρευνας να λύσει τα προβλήματα που συνδέονται με τη σύνθεση του Σκόπα (άλλωστε κάτι τέτοιο υποδηλώνεται ήδη στον τίτλο του άρθρου), η ίδια η συμβολή του τον διαψεύδει, αφού προωθεί δυναμικά το ζήτημα της απεικόνισης του Φαέθοντα εντοπίζοντας πιθανές ανακλάσεις του στην τυπολογία του Έρωτα.

Οι δύο επόμενες εργασίες ασχολούνται με θέματα «Νεμεακής» επιγραφικής. Ο Ε. Βουτυράς ("Aristis, Son of Pheidon of Kleonai") παρουσιάζει το έμμετρο επίγραμμα που είναι χαραγμένο σε βάση αναθήματος του Αρίστιδος, γιου του Φείδωνος από τις Κλεωνές, τέσσερις φορές νικητή στο παγκράτιον της Νεμέας. Πρόκειται για επιγραφή που χρονολογείται λίγο πριν τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. και θα μπορούσε να συνδεθεί με τους πρώτους Πανελλήνιους αγώνες της Νεμέας. Επισφαλής είναι η ταύτιση του Φείδωνος της επιγραφής με τον γνωστό τύραννο του Άργους. Είναι πιθανότερο να πρόκειται για κάποιον τοπικό αριστοκράτη, το όνομα του οποίου, πάντως, υποδεικνύει τις στενές σχέσεις Κλεωνών και Άργους καθώς και την ανάμειξη του τελευταίου στην ίδρυση των αγώνων της Νεμέας.

Νέες ερμηνείες σε ήδη γνωστές επιγραφικές μαρτυρίες από τη Νεμέα παρουσιάζει ο Χ. Κριτζάς («Παρατηρήσεις σε τρεις Επιγραφές της Νεμέας»). Έτσι, για το χάραγμα 2Α (ΝΙΚΩ ΚΑΛΑ) της θολωτής στοάς του σταδίου προτείνει τη μετάφραση «η ωραία Νικώ», θεωρεί δηλαδή το Νικώ ως γυναικείο κύριο όνομα και όχι ως ρήμα σε πρώτο πρόσωπο, ενώ αποδίδει το χάραγμα 2Β, ΑΚΡΟΤΑΤΟΣ ΚΑΛΟΣ ΤΟΥ ΓΡΑΨΑΝ[ντος] ως «ο Ακρότατος είναι ο αγαπημένος αυτού που έγραψε». Ένα χάραγμα σε μολύβδινο πινάκιο των μέσων του 4ου αι. π.Χ. από το ιερό της Νεμέας τον απασχολεί στη συνέχεια. Ο συγγραφέας προτείνει διαφορετική από τη μέχρι σήμερα κρατούσα ανάγνωση: το κύριο όνομα ΜΥΤΩΝ ακολουθείται από αριθμητικά σύμβολα και σε δεύτερο στίχο χαράσσεται το γεωγραφικό ΚΛΕΩΝΑΙ σε ονομαστική· την εποχή του χάραγματος η αρχαία πόλη αποτελούσε πλέον μια από τις κώμες του Άργους. Είναι προφανές ότι μνημονεύεται χρηματική οφειλή του Μύτωνος Κλεωναίου, ή κάποιο χρέος προς αυτόν. Με ανάλογη συλλογιστική θεωρεί ότι το χάραγμα ΠΥΡΦΑΛΙΩΝ ΚΥΚΛΙΑΣ σε ένα άλλο μολύβδινο πινάκιο από το ιερό, θα πρέπει να αναφέρεται στον Πυραλίωνα από την Κυκλιάδα, μια ακόμη αργειακή κώμη και όχι σε δύο κύρια ανδρικά ονόματα, Πυραλίων και Κυκλίας, όπως πιστεύει η μέχρι σήμερα έρευνα. Οι προτεινόμενες αναγνώσεις φαίνονται εύλογες και θεμελιώνονται με πειστική επιχειρηματολογία.

Με την περίφημη Tabula Peutingeriana και το τμήμα της που απεικονίζει το οδικό δίκτυο της ΒΑ Πελοποννήσου ασχολείται η J. Marchand, στο άρθρο "Pausanias, the Peutinger Table and the Problem of Nemea". Αφού αναλύσει με λεπτομέρεια τις υπάρχουσες φιλολογικές μαρτυρίες, κυρίως τον Πausανία, αξιοποιεί τη σύγχρονη έρευνα και την προφανώς εξαντλητική γνώση της περιοχής που η ίδια διαθέτει, ώστε να ανασυστήσει τις αρχαίες διαδρομές που οδηγούσαν από τις Κλεωνές στη Νεμέα, μέσω της κοιλάδας του Τρητού. Η συζήτηση για την ακριβή θέση της σπηλιάς όπου φώλιαζε ο Λέων της Νεμέας παρέχει επί πλέον στοιχεία, βοηθώντας στην ανασύσταση της παλαιο-γεωγραφίας της περιοχής. Η συγγραφέας επιχειρηματολογεί ότι η διαδρομή από Κόρινθο προς Κλεωνές και Νεμέα, όπως αφαιρετικά απεικονίζεται στον Πίνακα Peutinger, είναι ακριβής, αρκεί να δεχτούμε ότι ως Νεμέα ορίζεται η θέση ενός από τους (πολλούς) ρωμαϊκούς σταθμούς και όχι αυτή καθ' αυτήν η θέση του Ιερού. Πρόκειται για πολύ ενδιαφέρουσα και ευρηματική ανάγνωση της Tabula, αλλά και όλων των διαθέσιμων πηγών, με προεξάρχοντα τον Περιηγητή.

Στην ίδια περιοχή, αρκετούς όμως αιώνες αργότερα και συγκεκριμένα στην περίοδο της Βενετικής κατοχής της Πελοποννήσου, μας μεταφέρει το άρθρο του Κ. Τσικνάκη, «Μια περιγραφή του Ναού του Νεμείου Διός στα τέλη του 17ου αι.». Ο συγγραφέας αποδίδει και σχολιάζει τμήματα της έκθεσης *Descrizione delle strade, fiumi, siti et altro del Regno di Morea da me veduti e transitati* που αναφέρονται στην κοιλάδα της Νεμέας και στο αρχαίο Ιερό. Την έκθεση, που παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον γιατί το αρχαιοδιφικό αυτό κείμενο είναι αδημοσίευτο, υπέβαλε προς τη Γαληνοτάτη ο γενικός προνοητής Marin Michiel το 1689.

Τα έκτακτα οικοδομικά προγράμματα που απαιτήθηκαν κατά την αρχαιότητα για την επανόρθωση όσων καταστροφών επέφεραν σε μνημεία της Ολυμπίας και των Δελφών οι σει-

σμικές δονήσεις του 373 π.Χ. που αφάνισαν την Ελίκη, προσπαθεί να ανιχνεύσει η Ε. Παρτίδα στο άρθρο της "Post-Earthquake Architecture at Olympia: The Impact of Natural Phenomena upon the Builder's Attitude in the 4th c. BC". Για εμάς σήμερα τα περισσότερα αρχαία μνημεία έχουν «παγώσει» σε κάποια στιγμή της διαχρονικής πορείας τους. Είναι πολύ δύσκολο να τα συλλάβουμε ως δυναμικά δημιουργήματα του ανθρώπινου πνεύματος, που δεν έπαψαν να αλλάζουν στη διάρκεια των αιώνων εξαιτίας ανθρωπογενών ή φυσικών αιτιών. Για τούτο είναι ιδιαίτερα χρήσιμη η προσπάθεια της συγγραφέως (που έχει προσφέρει και άλλες ανάλογες έρευνες) να διακρίνει «σταθερές» στον τρόπο με τον οποίο οι αρχαίες κοινωνίες αντιμετώπιζαν τις καταστροφές μνημειακών κατασκευών από σεισμούς, όχι μόνο σε τεχνικό/στατικό επίπεδο, αλλά και σε μεταφυσικό/θρησκευτικό.

Μακεδονικές επιρροές ανιχνεύει στην αρχιτεκτονική δύο μεγάλων Ετρουσκικών λαξευτών τάφων ο V. Jolivet ("Macedonia and Etruria at the Beginning of the Hellenistic Period: a Direct Link"). Πρόκειται για τους τάφους της Norchia και της Grotte Scalina, η διώροφη πρόσοψη των οποίων ενσωματώνει πολλά στοιχεία από την πρόσοψη των μακεδονικών ανακτόρων. Σε ταφικά ετρουσκικά μνημεία του 4ου αι. π.Χ. εντοπίζει αναλογίες με την κάτοψη του μοναδικού πολυθάλαμου μακεδονικού τάφου της Πέλλας (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Ο πολυθάλαμος τάφος της Πέλλας*, Θεσσαλονίκη 2008). Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η Ετρουσκική αριστοκρατία ήρθε σε επαφή και μιμήθηκε μακεδονικά πρότυπα στην προσπάθειά της να προσεταιρισθεί την ανερχόμενη μακεδονική δύναμη και να τη χρησιμοποιήσει ενάντια στην έντονα διαφαινόμενη, κατά τον ύστερο 4ο αι. π.Χ., ρωμαϊκή απειλή.

Η Στ. Δρούγου δημοσιεύει έναν νέο μακεδονικό τάφο που ήρθε σε φώς το 1984 δίπλα στο Δημαρχείο της Βεργίνας και ανασκαπτόταν μέχρι το 2010 ("Vergina-Aigai: The Macedonian Tomb with the Ionic Façade. Observations on the Form and Function of Macedonian Tombs"). Αν και συλημένος και πολύ κατεστραμμένος, σώζει αρκετά στοιχεία ώστε να αποκαθίσταται με ασφάλεια. Έχει δύο θαλάμους που επικοινωνούν με μαρμαρίνη θύρα, ενώ η επιβλητική του πρόσοψη, διακοσμημένη με τέσσερις ιωνικούς ημικίονες, δεν διέθετε θύρωμα. Τα ελάχιστα κινητά ευρήματα μαρτυρούν ότι ανήκε σε άνδρα πολεμιστή και θα πρέπει να χρονολογηθεί στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Πρόκειται για ευπρόσδεκτη προσθήκη στο μέχρι σήμερα γνωστό corpus των Μακεδονικών τάφων, που εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την αρχιτεκτονική των Ελληνιστικών χρόνων.

Ο Γ. Λώλος στη συμβολή του "On a Large Burial Monument of Patras" αποδεικνύει ότι το ταφικό μνημείο τύπου Columbarium που παρουσιάζει ο Abel Blouet στην *Expédition Scientifique de Morée*, είναι διαφορετικό από ανάλογο μνημείο που έφερε σε φως η Ι. Δεκουλάκου το 1976 στην οδό Ερμού των Πατρών (και δημοσίευσε η ίδια στη *Στήλη. Τόμος εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος*, Αθήνα 1980, 556–574 και στο Patrasso, colonia di Augusto e le trasformazioni culturali, politiche ed economiche della Provincia di Acaia egli inizi dell'età imperiale romana, *Tripodes* 8, Αθήνα 2009, 163–210), παρά το ότι συχνά η έρευνα ταυτίζει τα δύο κτίσματα. Ο συγγραφέας πιστεύει ότι το μνημείο του Blouet, που πιθανότατα καταστράφηκε ολοσχερώς κατά την οικοδόμηση της σύγχρονης πόλης, ήταν σύγχρονο με το ταφικό κτίσμα της οδού Ερμού και χωροθετημένο στο ίδιο επιφανές ρωμαϊκό νεκροταφείο.

Τη μεγάλη σημασία που έχει το αρχειακό υλικό για τη σύγχρονη έρευνα αποδεικνύει για μια ακόμα φορά το άρθρο του Π. Πάντου, «Αναδιφώντας τα Αρχεία. Ανασκαφή Πυράς Ηρακλέους στην Οίτη: η αρχειακή μαρτυρία». Η αλληλογραφία του Εφόρου Αρχαιοτήτων Ν. Παπαδάκι με την προϊσταμένη του αρχή σχετικά με την Πυρά Ηρακλέους στην Οίτη δεν παρέχει μόνο ανασκαφικές πληροφορίες για μια έρευνα, για την οποία υπάρχει μια μόνο δημοσιευμένη προκαταρκτική έκθεση, αλλά φέρνει στην επιφάνεια όλες τις γραφειοκρατικές και οικονομικές δυσχέρειες τις οποίες όφειλε να ξεπεράσει ο ανασκαφέας του πρώτου τέταρτου του

20ού αιώνα, δυσχέρειες που, δυστυχώς, ελάχιστα διαφέρουν από ό,τι έχει να αντιμετωπίσει ο αρχαιολόγος πεδίου έναν σχεδόν αιώνα αργότερα!

Η W. Raschke μας κάνει κοινωνούς ορισμένων προκαταρκτικών συμπερασμάτων στα οποία κατέληξε η έρευνά της για τα εμβλήματα πάνω σε δίσκους δισκοβολίας, πραγματικούς ή εικαστικά αποδοσμένους ("Devices on Diskoi: Some Musings"). Αν και απόλυτη βεβαιότητα στην ερμηνεία των εμβλημάτων είναι ανέφικτη, όμως δεν φαίνεται ότι η επιλογή της διακόσμησής τους γινόταν τυχαία. Μέσω της ανασκόπησης της θεματολογίας των εμβλημάτων και μετά από σύγκριση με αλλά διακοσμημένα κυκλικά αντικείμενα, όπως νομίσματα ή ασπίδες, η συγγραφέας οδηγείται στο συμπέρασμα ότι τα εμβλήματα των δίσκων συνέδεαν έμμεσα τον ιδιοκτήτη τους με τα ιδανικά της επιδεξιότητας, της δύναμης, των υψηλών αθλητικών επιδόσεων, αλλά και με γιορτές και αθλητικές εκδηλώσεις.

Το άρθρο του Π. Βαλαβάνη «ΔΟΛΙΧΟΥΛΙΘΟΣΝΙΚΑΙ. A new interpretation on an inscribed roof-tile from the Athenian Agora» ολοκληρώνει τον αφιερωματικό τόμο για τον Στέφανο Μίλλερ με την ίδια «παιγνιώδη» διάθεση με την οποία αρχίζει. Ο συγγραφέας προσφέρει μια νέα και ευρηματική ερμηνεία του χαράγματος πάνω σε λακωνικό στρωτήρα κέραμο, σύμφωνα με την οποία δεν πρόκειται για την αναγγελία νικητή με το όνομα Δόλιχος σε κάποιο αγώνισμα που σχετιζόταν με πέτρα, όπως υποστήριζε η μέχρι σήμερα έρευνα. Το είδος του φορέα και η θέση του χαράγματος υποβάλλουν την υπόθεση ότι πρόκειται για το *όστρακον*, που χρησιμοποιούσαν τα παιδιά κατά την *οστράκου περιστροφήν*, με την οποία καθόριζαν την ομάδα που έπαιζε πρώτη στο ομαδικό παιχνίδι *Οστρακίνδα*. Στην περίπτωση αυτή η επιγραφή εκφράζει παιδική ευχή για τη νίκη της ομάδας στην οποία ανήκε ο Δόλιχος.

Η ποιότητα της έκδοσης είναι ικανοποιητική, χωρίς περιττές πολυτέλειες· βρίσκεται σε αρμονία προς τη σεμνότητα και την έμφαση στην ουσία, που διέκρινε όλη την επιστημονική πορεία του τιμωμένου. Η εικονογράφηση δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εξαιρετική, είναι όμως επαρκής και απολύτως ευανάγνωστη. Μια κάπως διαφορετική κατάταξη της ύλης θα εξυπηρετούσε ίσως την οικονομία του τόμου, με ομαδοποίηση των επιγραφικών μελετών στο τέλος (άρθρα Βουτυρά, Κριτζά και Βαλαβάνη), ακολουθούμενων από τα άρθρα με αρχαιοοδικό χαρακτήρα (Κατάκης, Τσικνάκης, Λώλος και Πάντος). Ως μόνη ουσιαστική έλλειψη θα μπορούσε να επισημάνει κανείς την απουσία εργογραφίας –ίσως και ακαδημαϊκής βιογραφίας– του Στέφανου.

Συμπερασματικά, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι έχουμε στα χέρια μας μια έκδοση πολύ φροντισμένη, που θα αποδειχθεί χρήσιμη σε πολλούς και ιδιαίτερα σε όσους ασχολούνται με τον αρχαίο αθλητισμό και τη Νεμέα, τον χώρο που πολύ αγάπησε ο Στέφανος Μίλλερ, ένας πραγματικός ΦΙΛΕΛΛΗΝ!.....

